

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ

(De morbis artificum diatriba)

Bernardino Ramazzini

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ
(De morbis artificum diatriba)

Μετάφραση – επιμέλεια – σχόλια

Γεώργιος Χρ. Ντουνιάς

ΕΛΙΝΥΑΕ 2000

Bernardino Ramazzini
ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ
(Επιμέλεια - μετάφραση - σχόλια: Γιώργος Ντουνιάς)
Α' Ελληνική έκδοση: Αθήνα, Σεπτέμβριος 2000
Τίτλος πρωτότυπης έκδοσης: *De morbis artificum diatriba,*
Padova, 1713

ISBN

Έκδοση του ΕΛΙΝΥΑΕ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΥΓΙΕΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
Λιοσίων 143 & Θειρσίου 6
104 45 ΑΘΗΝΑ
Τηλ. (01) 82 00 100, Fax (01) 82 00 222, 88 13 270
E- mail: info@elinyae.gr
Internet: <http://www.elinyae.gr>

Ευχαριστίες

Οι οφειλόμενες στους γονείς μου Χρήστο και Βασιλική, στη γυναίκα μου Βιβή για την ανοχή της, στο γιο μου Χρήστο για την απουσία μου, στους καθηγητές μου Fr. Candura και G. Franco για τη διδασκαλία τους, στους συναδέλφους Στέλιο Κωστόπουλο, Σπύρο Δρίβα, Βασίλη Μακρόπουλο, πρόεδρο του ΕΛΙΝΥΑΕ, και στο διευθυντή του Χρήστου Ιωάννου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγή</i>	
Ο βίος.....	11
Η περίοδος της Μόντενα (1671-1700)	15
Περί των παθών των τεχνουργών (De Morbis artificum diatriba)	20
Τα έργα της περιόδου της Πάντοβας (700-1714).....	36
Ο Ramazzini στη νέα χιλιετία.....	38
Βιβλιογραφία και σημειώσεις	46
Σημείωση για τη μετάφραση.....	52
Αφιέρωση συγγραφέα.....	53
Πρόλογος.....	55
1. Οι ασθένειες των μεταλλωρύχων.....	61
2. Οι ασθένειες των επιχρυσωτών.....	73
3. Οι ασθένειες των μασέρ και όσων κάνουν εντριβές.....	80
4. Οι ασθένειες των χημικών.....	83
5. Οι ασθένειες των αγγειοπλαστών και των κεραμοποιών.....	86
6. Οι ασθένειες των γανωτήδων.....	91
7. Οι ασθένειες των υαλουργών και των καθρεφτάδων.....	93
9* . Οι ασθένειες των ζωγράφων	97
10. Οι ασθένειες όσων δουλεύουν το θειάφι.....	101
11. Οι ασθένειες των σιδηρουργών.....	105
12. Οι ασθένειες όσων δουλεύουν με γύψο και ασβέστη.....	108
13. Οι ασθένειες των φαρμακοποιών	116
14. Οι ασθένειες των βοθροκαθαριστών	119
15. Οι ασθένειες των βαφείων	127
16. Οι ασθένειες των ελαιουργών, των βυρσοδεψών και των εργατών που μεταχειρίζονται βρόμικα υλικά.....	140

* Όπως σημειώνεται και στην εισαγωγή, στην πρώτη έκδοση του 1700 από τυπογραφικό λάθος παραλείφθηκε στην αρίθμηση των κεφαλαίων ο αριθμός 8 και έτσι τα κεφάλαια φαίνονται 41 αντί 40. Θεωρήσαμε σκόπιμο να διατηρήσουμε αυτή τη μορφή και στην ελληνική έκδοση.

17. Οι ασθένειες των καπνεργατών	148
18. Οι ασθένειες των νεκροθαφτών	155
19. Οι ασθένειες των μαμών.....	160
20. Οι ασθένειες των βρεφοκόμων.....	166
21. Οι ασθένειες των οινοποιών, των ζυθοποιών και όσων αποστάζουν τσίπουρο.....	186
22. Οι ασθένειες των φουρνάρηδων και των μυλωνάδων.....	199
23. Οι ασθένειες των παρασκευαστών αμύλου	206
24. Οι ασθένειες των εργαζομένων στη διαλογή και τη μέτρηση σπόρων.....	210
25. Οι ασθένειες των λιθοξόων	215
26. Οι ασθένειες των πλυστρών	218
27. Οι ασθένειες των λαναράδων λιναριού, κάνναβης και μεταξιού	221
28. Οι ασθένειες των εργαζομένων στα δημόσια λουτρά.....	224
29. Οι ασθένειες των εργαζομένων στις αλυκές.....	227
30. Οι ασθένειες όσων εργάζονται όρθιοι.....	232
31. Οι ασθένειες όσων κάνουν καθιστικές εργασίες	236
32. Οι ασθένειες των Εβραίων	240
33. Οι ασθένειες των λακέδων	246
34. Οι ασθένειες των ιπποδαμαστών	251
35. Οι ασθένειες των αχθοφόρων	257
36. Οι ασθένειες των αθλητών.....	261
37. Οι ασθένειες των λεπτουργών	265
38. Οι ασθένειες που γεννικώς πλήττουν τους μαέστρους, τους τραγουδιστές κτλ.....	269
39. Οι ασθένειες των αγροτών	274
40. Οι ασθένειες των ψαράδων	286
41. Οι ασθένειες των στρατιωτών	290
 Διατριβή για τις ασθένειες των λογίων.....	 300
 <i>Συμπλήρωμα</i>	
Στο φίλο αναγνώστη.....	318
1. Οι ασθένειες των τυπογράφων	320
2. Οι ασθένειες των γραφέων και αντιγραφέων	323
3. Οι ασθένειες όσων φτιάχνουν κουφέτα από	327

διάφορους σπόρους στις αποθήκες των μπακάλικων..	
4. Οι ασθένειες των υφαντών και των υφαντριών.....	330
5. Οι ασθένειες των χαλκουργών.....	334
6. Οι ασθένειες των ξυλουργών.....	337
7. Οι ασθένειες των τροχιστών ξυραφιών και νυστεριών φλεβοτομίας.....	341
8. Οι ασθένειες πλινθοποιών	343
9. Οι ασθένειες των φρεατωρύχων	346
10. Οι ασθένειες των ναυτικών και των κωπηλατών.....	351
11. Οι ασθένειες των κυνηγών.....	357
12. Οι ασθένειες των σαπωνοποιών	366
Διατριβή για την προστασία της υγείας των παρθένων μοναχών	377
<i>Παράρτημα</i>	
Οι ασθένειες των κτιστών	377
Βιβλιογραφία (*).....	381
Λεξικό όρων και ονομάτων.....	392
Πίνακας επαγγελματικής έκθεσης.....	409

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

"*PAROCCHIA DELLA CATTEDRALE DI CAPRI*

"*Dal volume XVII di battezzati in Cattedrale :*

"*119 Capri adi (sic) 4 ottobre 1633*

"*Bernardino - Francesco figlio di Messer Bartolomeo Ramacini (sic) e di Modenna Catterina (sic) Federzoni Sua consorte e stato battezzato da me Pietro Gio: Bosio Curato, con la cerimonia di Santa Chiesa. Sono stati padrini I Signori Nicolo Caleffi e la Signora Margerita, moglie del Signor Giosefo Bantoni. Nacque addi suddetto hora 17 in martedì "*¹.

O βίος

Όπως αποδεικνύεται από το παραπάνω ντοκουμέντο, που ήρθε στο φως από την έρευνα του καθηγητή μου στο πανεπιστήμιο της Παβίας, Francesco Candura, διευθυντή της Κλινικής Ιατρικής της Εργασίας, και του συλλέκτη Mauro Cassoli στα αρχεία της μητρόπολης του Κάπρι* (Archivio Guaitoli, Biblioteca Comunale di Capri), ο Bernardino Ramazzini γεννήθηκε στις 4 Οκτωβρίου 1633² στο Κάπρι, από εύπορη οικογένεια της τοπικής αριστοκρατίας, τον ίδιο χρόνο που η Ιερά Εξέταση* (Santa Inquisizione) καταδίκασε το Γαλιλαίο* -23 Ιουνίου 1633- υποχρεώνοντάς τον να απαρηθεί τις επιστημονικές και φιλοσοφικές του αντιλήψεις³. Ο Ramazzini γεννήθηκε λοιπόν ημέρα Τρίτη, την ενδεκάτη πρωινή, αφού "hora 17" εκείνη την εποχή δε σήμαινε πέντε το απόγευμα, επειδή μετρούσαν από τον εσπερινό της προηγούμενης ημέρας. Ο πατέρας του, Bartolomeo, ήταν πτυχιούχος της Ιατρικής,

σύμφωνα με μια επιστολή ενός δισέγγονού του με ημερομηνία 29/9/1782,

αλλά δεν έχουν βρεθεί ντοκουμέντα που να αποδεικνύουν ότι την άσκησε.

Σε ηλικία 19 ετών και αφού πήρε μαθήματα λατινικών και ελληνικών στη σχολή των Ιησουιτών της πόλης του, μετακόμισε στην Πάρμα, όπου ακολούθησε επί τρία χρόνια αρχικά φιλοσοφικές σπουδές. Ακολούθως προβληματίστηκε αν έπρεπε να παρακολουθήσει, ως δεύτερο πτυχίο, νομική ή ιατρική. Προτίμησε την ιατρική και αποφοίτησε ύστερα από άλλα τέσσερα έτη, στις 21 Φεβρουαρίου 1659, σε ηλικία 26 ετών. Έπειτα, αισθάνθηκε την ανάγκη ειδίκευσης και εμπειρίας, αν και εκείνο τον καιρό δε χρειαζόταν ούτε πρακτική άσκηση ούτε ειδίκευση για την άδεια άσκησης επαγγέλματος. Έτσι πήγε στη Ρώμη για να ασκηθεί στην ιατρική πρακτική, υπό τις οδηγίες του αρχιάτρου του πάπα Κλήμη Η', Antonio Mario Rossi, πολύ φημισμένου ιατρού εκείνης της εποχής.

Το 1663 εργάζεται ως αγροτικός ιατρός σε δύο μικρούς δήμους του δουκάτου του Castro, το Canino και τη Marta, κοντά στο Viterbo. Όμως ύστερα από λίγα χρόνια, κυρίως λόγω των σοβαρών και συχνών κρίσεων ελονοσίας και ίκτερου –επαγγελματικές παθήσεις!– επιστρέφει στο Κάπρι, όπου ανακτώντας τις δυνάμεις του, αφιερώνεται με επιτυχία στην ιατρική πρακτική αλλά και στη φιλολογική και επιστημονική δραστηριότητα. Συμμετέχει στις συνεδριάσεις της Accademia degli Apparenti, όπου διαβάζει ποιήματά του και φιλοσοφικές και επιστημονικές μελέτες. Παντρεύεται στις 3/2/1665 τη Francesca Ritsi, απόγονο παλαιάς οικογένειας του Κάπρι. Απέκτησε 3 παιδιά: ένα αγόρι που πέθανε σε νεαρή ηλικία και δύο κόρες που αργότερα θα παντρευτούν δύο ιατρούς. Η μια που έμεινε χήρα, ξαναπαντρεύτηκε αργότερα το Ludovico Antonio Muratori*.

Το 1671, σε ηλικία 38 ετών, με υπόδειξη του πρίγκιπα Αλέξανδρου του Έστε* και άλλων ευγενών, εγκαθίσταται στη Μόντενα. Η φήμη του εξαπλώνεται και εκδηλώνεται απέναντί του ο ανταγωνισμός των άλλων ιατρών. Με την επανίδρυση της ιατρικής σχολής της Μόντενα, το 1682 ο

δούκας Φραγκίσκος Β΄ τον έχρισε καθηγητή τόσο της θεωρητικής όσο και της πρακτικής ιατρικής. Το 1685 παραιτείται από τη μια εκ των δύο διδασκαλιών, διατηρώντας όμως ετησίως εκ περιτροπής τότε τη μία και τότε την άλλη, ίσως με την πρόθεση να αποφύγει το σύμφυτο κίνδυνο της αποκλειστικής εμβάθυνσης στη μια ή την άλλη ύλη, και ειδικά στον πειραματισμό και στη μελέτη της φύσης εις βάρος της επαφής με τους ασθενείς και τις αιτίες των ασθενειών.

Κατά τη διάρκεια της δεκαοκταετούς δραστηριότητάς του στην Ιατρική Σχολή της Μόντενα η φήμη του ως ιατρού, μελετητή, καθηγητή και συγγραφέα εξαπλώθηκε σε όλη την Ιταλία και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ως ιατρός είχε εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη των ευπόρων και των δημοσίων αρχών της εποχής του. Τα μαθήματά του στο Πανεπιστήμιο τα παρακολουθούσε πολύς κόσμος και οι βιογράφοι του αναφέρουν ότι πολλές φορές παρέμενε με τους φοιτητές του και μετά τα μαθήματα, αναπτύσσοντας μαζί τους έντονες επιστημονικές και φιλολογικές συζητήσεις. Οι δημοσιεύσεις του υπήρξαν πολυάριθμες και αφορούσαν πάντα επίκαιρα θέματα. Διατηρούσε σχέσεις με τους επιφανέστερους των επιστημόνων της εποχής του: Malpighi*, Torti, Valisnieri, Lancisi, Morgagni*, Gulielmini, Boccabadati, Baccini, Muratori*, Leibniz*, κ.ά. Η Accademia dei Dissonanti της Μόντενα τον ονόμασε μέλος της, όπως και η Αυτοκρατορική Ακαδημία Λεοπόλδου - Καρολίνας (Accademia Imperiale Leopoldo - Carolina dei Naturae Curiosorum) της Βιέννης. Μάλιστα, ο πρόεδρος της τελευταίας, χορηγώντας του το δίπλωμα, τον περιέγραψε ως τον "**τρίτο Ιπποκράτη**".

Ο Ramazzini ουσιαστικά διερμηνεύει αυστηρά αλλά συνειδητά τις ανερχόμενες φιλοσοφικές τάσεις της εποχής του. Υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ της Accademia del Cimento –καθοριστικής σημασίας για τη διάδοση και ανάπτυξη της σκέψης του Γαλιλαίου– και της ιταλικής σχολής των ιατρο-μηχανικών. Από την τελευταία προέκυψαν οι ιδρυτές του ιατρο-μαθηματικού συστήματος: Borelli και Malpighi για τη νέα φυσιολογία, Belini για την ανατομία και τη γενική παθολογία, Redi* για την εφαρμογή αυτών

των αρχών στην πρακτική ιατρική. Ο Ramazzini, όπως ο Lancisi, ταυτίζεται βασικά με τη σχολή των ιατρομαθηματικών, αν και όπως γράφει ο De Renzi, πλησιάζει σε ορισμένα ζητήματα την ιατρο-χημική διδασκαλία και ειδικά τη σχολή της Τοσκάνης, που *"εκείνη την εποχή ήταν πρακτική, ιπποκρατική στην παρατήρηση, απλή στη θεραπευτική, απαλλαγμένη από οποιοδήποτε σύστημα στην κλίνη του ασθενούς, ερευνητρία της αλήθειας, άνοση από προκαταλήψεις, λεπτομερής στην εξέταση των φυσικών γεγονότων, μετριοπαθής στις κρίσεις, καλλιεργημένη και κομψή στο λέγειν, που ο τύπος της μπορεί να ενσαρκωθεί στο πρόσωπο του Francesco Redi"*⁴. Για να χαρακτηρίσουμε καλύτερα την πολιτισμική και επιστημονική ταυτότητα του Ramazzini, αξίζει να μεταφέρουμε ένα απόσπασμα από το γράμμα που έγραψε στις 18 Σεπτεμβρίου 1699 στον Antonio Magliabechi*, βιβλιοθηκάριο του Μεγάλου Δούκα της Τοσκάνης. *"Θα μου ήταν ιδιαίτερα ευχάριστο αν η Αυτού Εξοχότης σας έγραφε αυτό που κρίνει σκόπιμο για το Γαλιλαίο αλλά και τον Borelli, συγγραφείς που εκτιμώ αρκετά. Μεταξύ των φιλολόγων αξιομνημόνευτοι μου φαίνεται ότι είναι ο Βάκων* και ο Harvey*, ο οποίος ανακάλυψε την κυκλική κίνηση του αίματος. Μεταξύ των φιλοσόφων ο Cassendi και ο Καρτέσιος*. Μεταξύ των ποιητών της Τοσκάνης ο Μαρίνο, ο Tassone* και ο Delemani"*⁵.

Το 1700, σε ηλικία 67 ετών, η Ενετική Γερουσία τον καλεί στη δεύτερη έδρα της Πρακτικής Ιατρικής του Πανεπιστημίου της Πάντοβας, που ήδη κατείχε ο Santoro Santorio. Με βάση αυτό το συμβάν, δεν μπορεί να μην αναγνωρισθεί το γεγονός ότι ο Ramazzini είχε γίνει φημισμένος κλινικός ιατρός, καθώς και ότι ταυτιζόταν με τις επιστημονικές παραδόσεις του Πανεπιστημίου της Πάντοβας, που δεν ήταν υποτελείς στις δογματικές βάσεις της Εκκλησίας. Ακόμα και στο Γαλιλαίο* είχε δοθεί η δυνατότητα να εργαστεί κάποιο διάστημα εδώ. Η περίοδος της Πάντοβας, παρά την προχωρημένη ηλικία του Ramazzini, συνεχίζει να είναι γόνιμη τόσο ως προς τη διδακτική δραστηριότητα όσο και ως προς την επιστημονική παραγωγή. Το 1706 ονομάστηκε μέλος της Ακαδημίας Επιστημών του Βερολίνου και της Accademia degli Arcadi

της Ρώμης. Το 1708 η Γερουσία της Ενετικής Δημοκρατίας του προσέφερε τη θέση του πρύτανη του κολεγίου των καλλιτεχνών της Πάντοβας (Collegio degli Artisti), αντίστοιχη της σημερινής του πρύτανη σχολής. Το 1709 του εμπιστεύονται την πρώτη έδρα της εφαρμοσμένης ιατρικής.

Από χρόνια όμως η κατάσταση της υγείας του είχε επιδεινωθεί. Είχε καρδιακές ενοχλήσεις και η όρασή του είχε μειωθεί κατά πολύ. Συνέχιζε τη διδασκαλία του, σπέρνοντας το σπόρο της γνώσης, της ανθρωπιάς και της κατανόησης. Κι έτσι ακριβώς, ενώ ετοιμαζόταν να μεταβεί στο Πανεπιστήμιο, έπαθε αποπληξία (αγγειακό εγκεφαλικό επεισόδιο αιμορραγικού τύπου). Πέθανε ύστερα από λίγες ημέρες, στις 5 Νοεμβρίου 1714. Ήταν 81 ετών, 1 μηνός και 1 ημέρας. Ετάφη στην Πάντοβα, στην εκκλησία της Αγίας Ελένης. Η ζωή του επιβεβαιώνει τη ρήση *"όποιος δεν είναι και λίγο φιλόσοφος, δεν μπορεί να γίνει επιστήμονας· θα παραμείνει για πάντα ένας τεχνικός!"*.

Η περίοδος της Μόντενα (1671-1700)

Τα πρώτα γραπτά του Ramazzini είναι ποιητικά⁶: ένα σπονδυλωτό έργο (centone) για τον πόλεμο της Σικελίας, αφιερωμένο στο Λουδοβίκο ΙΔ^{*}, και ένα τραγούδι για τη δούκισσα Μαργαρίτα του Έστε*. Ακολουθούν τα γραπτά τα επονομαζόμενα "πολεμικά", εναντίον του γιατρού Annibale Cervi και του ευγενούς Giovanni Andrea Moneglio, αρχιάτρου των Μεδίκων*, με τους οποίους ο Ramazzini διατήρησε ένα "φοβερό καβγά" που κράτησε από το 1681 έως το 1684⁷. Η πρώτη αντιδικία, εξελισσόμενη το 1679, είχε αντικείμενο μια περίπτωση πλευριτικού εμπυήματος που δεν αναγνωρίστηκε από τον Cervi. Ο Ramazzini που κλήθηκε όταν η ασθενής είχε γίνει καχεκτική, αφού προέβη στη σωστή διάγνωση και έκανε δυσοίωση πρόγνωση, προχώρησε σε μια θωρακοτομία. Η ασθενής όμως απεβίωσε μερικές ημέρες μετά. Ο Annibale Cervi διένειμε στη Μόντενα ένα χειρόγραφο του, για να υπερασπιστεί το έργο του. Ο Ramazzini αντέδρασε δημοσιοποιώντας το

κείμενο αυτό μαζί με μια απάντησή του και έπειτα προετοίμασε μια νέα απάντηση στην ανταπάντηση του Cervi, που πάντως κατ' επιταγήν του πρίγκιπα Τσέζαρε του Έστε δε δημοσιοποιήθηκε. Η αντιδικία με τον Andrea Monpeglià, ιατρό και αρχιδούκα της Τοσκάνης, τραγικοκοωμικό ποιητή και ζωηρό αντίδικο, δημιουργήθηκε όταν ο Ramazzini, το 1681, κλήθηκε να θεραπεύσει τη μαρκησία M. Madalena Bagnesi που παρουσίασε σοβαρές επιπλοκές κατά τον τοκετό. Η ασθενής απεβίωσε και ο Ramazzini συνέταξε μια έκθεση την οποία ακολούθησαν, ανάμεσα σε λογοκρισίες και ανταπαντήσεις πολλών ιατρών, δεκαπέντε φυλλάδια. Και σε αυτή την περίπτωση η τελευταία απάντηση του Ramazzini παρέμεινε ανέκδοτη.

Η Laura Conti σε ένα νεανικό της κείμενο⁸ υποστηρίζει ότι *"ο νεαρός γιατρός του Κάπρι –που βάζει σε στίχους μαδριγαλιών και σε επιγράμματα ιατρικές συνταγές και αιματηρές προσβολές, που γνωρίζει επιδέξια να σαρκάζει εαυτόν όπως και τους άλλους– γνωρίζει πράγματι να συνδυάζει στα ιταλικά σονέτα και στα λατινικά δίστιχα τη δηκτική ενόχληση του σαρκασμού και το μελίρροτο της κολακείας. Όσο η διένεξη διασκεδάξει τους αυλικούς και δημιουργεί γύρω του μια ενδιαφέρονσα εικόνα του επιστήμονα και μαζί κοσμικού ανθρώπου, ακονίζει τα μαχαίρια της πολεμικής εναντίον των άλλων ιατρο-ποιητο-αυλοκολάκων, αλλά είναι έτοιμος να τα ξαναβάλει στη θήκη τους, αμέσως μόλις διαισθανθεί μια δυνατή προστασία υπέρ του αντιπάλου του".* Η κρίση της Conti, που πάντοτε είναι πολύ ριζοσπαστική και περισσότερο προσδιορίζει τα γενικά χαρακτηριστικά μιας εποχής, μπορεί παρ' όλα αυτά να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο ο Ramazzini απέσπασε τη συμπάθεια και την εκτίμηση των συγχρόνων του και ιδίως της άρχουσας τάξης του καιρού του.

Όμως πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι το ευφυές και δραστήριο πνεύμα του δεν εξαντλείται στις ακαδημαϊκές και αυλικές διαμάχες και από την άλλη η συμπεριφορά της άρχουσας τάξης προς τους ιατρούς και την ιατρική μεταλλασσόταν ήδη ριζικά στα χρόνια που ήταν εν ζωή. *"Στις αρχές του Μεσαίωνα εθεωρείτο ότι οι καλύτεροι ιατροί ανήκαν στο εκκλησιαστικό περιβάλλον. Προς το τέλος της*

ίδιας περιόδου τους ζητιόταν πανεπιστημιακή παιδεία. Τώρα, υπό την επίδραση της πειραματικής φιλοσοφίας, οι καλλιεργημένοι άνθρωποι άρχισαν να αναμένουν περισσότερα από αυτούς, θεωρώντας ότι οι ιατροί έπρεπε να είναι δραστήριοι συμμετέχοι της επιστημονικής έρευνας ή τουλάχιστον να διατηρούν επαφή με όποιον την εφάρμοζε"⁹.

Η συχνότερη, κακώς συγκαλυμμένη αλλά σχεδόν πάντοτε ματαιωμένη, ελπίδα απέβλεπε στην ανακάλυψη καινούργιων θεραπευτικών μέσων και αποτελεσματικών και ριζικών θεραπειών, ανάλογων με τις επαναστατικές και αξεπέραστες –όπως φάνταζαν εκείνη την εποχή– μηχανές και όργανα που άρχιζαν να εμφανίζονται. Η δραστηριότητα του Ramazzini ως ιατρού και μελετητή αντανακλά πλήρως αυτές τις προσδοκίες και ύστερα τις αντίστοιχες απογοητεύσεις, αλλά όχι μόνο αυτό. Κρίνει με αυστηρότητα την ψευδοεπιστήμη, τη χρήση και κατάχρηση των ψευδοθεραπευτικών μέσων και όποιον υπόσχεται να λύσει κάθε κλινικό πρόβλημα με τα μαθηματικά ή με τις συζητήσεις. Το αποτέλεσμα είναι να φαίνεται σε ορισμένους μετριοπαθής και σε άλλους επαναστάτης: από τη μια προτείνει πράγματι μια συνεχή και προσεκτική εξέταση του ασθενούς και απλές και λιτές θεραπείες, αλλά από την άλλη προτρέπει στη μελέτη των παθολογικών φαινομένων σε σχέση με τις αιτίες που τα παράγουν και με ισοδύναμα φαινόμενα που συμβαίνουν στο ζωικό κόσμο.

Το 1682 ο Ramazzini εκφωνεί τον πανηγυρικό με την ευκαιρία της αναπαλαίωσης του Δημόσιου Μελετητηρίου του San Carlo της Μόντενα¹⁰. Πρόκειται για μια προικισμένη και τεκμηριωμένη πραγματεία για τα πλεονεκτήματα που μπορεί να αποκομίσει η ανθρωπότητα από την πρόοδο όλων των επιστημών και της Ιατρικής. Κατά τον Donaggio, "δε δόθηκε προσοχή στο εξής σημείο: στον Ramazzini, όσον αφορά τις συγκεκριμένες επιστημονικές δημοσιεύσεις, παραβλέποντας το σύνολο των περιπτώσεων, σε ηλικία μονάχα 57 ετών και επί δέκα χρόνια συνέβη κάτι σαν μια συγκέντρωση γνώσης και εμπειρίας, που ξεχειλίζει σε μακράς διάρκειας έργα και εκφράζεται με τις πέντε βασικές εργασίες. Μπορεί να λεχθεί ότι οι ουσιώδεις επιστημονικές δημοσιεύσεις του Ramazzini, όλες πραγματοποιημ-

ένες στη Μόντενα, περικλείονται στη μικρή και ασυνήθιστα παραγωγική περίοδο 1690 έως 1700¹¹.

Από το 1690 έως το 1694 ο Ramazzini συγγράφει το έργο "Επιδημικές Καταστάσεις" (*De Constitutione*), ακολουθώντας το παράδειγμα του Ιπποκράτη¹². Πρόκειται για ετήσιες αναφορές ασθενειών που παρουσιάζονται στην περιοχή της Μόντενα. Αναλύονται η εξέλιξη των επιδημικών ασθενειών, η εποχή εκδήλωσής τους σε σχέση με τις κλιματολογικές συνθήκες της υπαίθρου και της πόλης (θερμοκρασία, υγρασία, άνεμοι), καθώς και η αποτελεσματικότητα ή μη των διάφορων θεραπευτικών οδηγιών. Μεγάλου ενδιαφέροντος αποδείχτηκε ο χάρτης των παραγόντων κινδύνου για την υγεία, που συντάχθηκε για την πόλη της Μόντενα. Σε αυτόν λαμβάνεται υπόψη το κλίμα, οι καλλιέργειες, η διατροφή και οι εργασίες των πολιτών. Με βάση αυτόν το χάρτη, συζητούνται οι επικρατούσες ασθένειες, τα χαρακτηριστικά τους, η εξέλιξη και η έκβασή τους, οι καταλληλότερες θεραπείες και τα άχρηστα ή επιβλαβή θεραπευτικά μέσα. Ο Ramazzini παρατηρεί ότι ορισμένοι τύποι παρασιτικών νόσων πλήττουν ταυτοχρόνως ανθρώπους και ζώα. Υπογραμμίζει ότι η ιατρική οφείλει την πρόοδό της στην παρατήρηση των φαινομένων και ότι, όταν αυτή η ικανότητα και η βούληση παρατήρησης υπολείπεται, μπορεί να επισυμβεί οπισθοδρόμηση της Ιατρικής.

Μια άλλη επιβεβαίωση που συναντάται σε αυτά τα γραπτά είναι εκείνη της ανάγκης –υπό την έννοια της μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας– πρόληψης των ασθενειών, από τη στιγμή που η θεραπεία τους σχεδόν ποτέ δεν επιφέρει κανένα αποτέλεσμα. Οι "*Costituzioni*" ανήκουν σε ένα νέο είδος ιατρικής φιλολογίας, αυτό της επιδημιολογίας, που είχε ήδη επινοήσει, ωθούμενος από τη μάστιγα των λοιμών, ο Fracastoro και που συνέχισε έπειτα ο Agostino Bassi. Η κλινική διερεύνηση της ασθένειας ολοκληρώνεται με αυτή της διάδοσής της, συχνά διαφοροποιούμενης στα διάφορα στρώματα του πληθυσμού. Ο Ramazzini εκφράζει την πεποίθηση ότι ενεργώντας σύμφωνα με τη μεθοδολογία αυτή προσεγγίζουμε την αιτία ή τις αιτίες των ασθενειών και διακρίνουμε τις καταστάσεις που ευνοούν

την εκδήλωση και τη διάδοσή τους. Επίσης, ότι ξεπερνάμε εκείνη την ήδη καταδικασμένη από τον Άγγλο κλινικό Thomas Sydenham τάση του διαχωρισμού της επιστημονικής έρευνας και του βιολογικού πειραματισμού από την κλινική πρακτική και τη θεραπεία. Πράγματι είναι αληθές ότι οι δύο τελευταίες, βαθιά επηρεασμένες από μια σειρά μεσαιωνικές και ακαδημαϊκές παραδόσεις, θα αποκτούσαν από τη σύνθεση σίγουρο πλεονέκτημα.

Αλλά και μια άλλη επισήμανση διαφαίνεται στο πλαίσιο των *"Costituzioni"*: η σπουδαιότητα της δημόσιας ιατρικής και της πρωτοβουλίας του κράτους, και όχι μονάχα σε περιπτώσεις φοβερών επιδημιών, όπως είχε ήδη από αιώνες συμβεί στη Δημοκρατία της Βενετίας και όπως στην πράξη, ιδίως σε εκείνα τα χρόνια που γράφει ο Ramazzini, εγκαινιάζεται για την επιδημία της πανώλους στη Ρώμη από μέρους του υγειονομικού κομισάριου της παπικής κυβέρνησης και λόγω της τεράστιας διάδοσης της φυματίωσης από μέρους των αρχών της Δημοκρατίας της Λούκα. Ο Ramazzini υποστηρίζει σαφώς ότι η άρχουσα τάξη θα μπορούσε να έχει ένα ιδιοτελές ενδιαφέρον –εκτός της ηθικής υποχρέωσης– να εμποδίζει να ασθενούν από ορισμένες νόσους οι υποταγμένες τάξεις. Αυτά τα γραπτά του είχαν αμέσως μια μεγάλη απήχηση σε όλη την Ευρώπη, που κράτησε πολλά χρόνια *"έτσι που –λέει ο Maggiora– στον κατάλογο των απομνημονευμάτων, δημοσιευμένο το 1762 στη Βενετία με την έξοχη αναδρομική έκδοση των έργων του Thomas Sydenham, οι "Costituzioni" του Ramazzini φαίνεται να ακολουθούνται από πλέον των πενήντα από κάθε ευρωπαϊκή χώρα και στο μέλλον θα δημοσιευτούν και άλλες ακόμη"*¹³.

Στα τέλη του 1691 ο Ramazzini δημοσιεύει την πραγματεία του για την προέλευση των πηγών της Μόντενα, κοινώς γνωστών ως *αρτεσιανά φρέατα*¹⁴. *"Μας περιγράφει την υψηλή θερμοκρασία αυτών των φρεάτων, τα φαινόμενα που συνοδεύουν την εκτόξευση των νερών και την επίδραση που δέχονται τα κοντινά φρέατα. Δε γνωρίζει ποιος υπήρξε ο πρώτος που ανακάλυψε αυτά τα φρέατα, που είναι βαθιά και διάτρητα από αριστουργηματικά τεχνήματα, φτιαγμένα από πελώρια τρυπάνια και δουλεμένα με τόση σιγουριά και*

ασφάλεια, όση μπορεί να έχει όποιος ανοίγει μια μπουκάλα κρασί. Η τέχνη αυτών των πηγαδιών είναι αρχαιότατη όσο και η πόλη της Μόντενα, που στο θυρεό της έχει καθιερώσει ως σύμβολο δυο διασταυρούμενα τρυπάνια που πάνω τους ξετυλίγεται μια ταινία με την επιγραφή "ania pervia" (αεροδιαπερατό)"¹⁵.

Στις "Βαρομετρικές Εφημερίδες", τυπωμένες στα 1695, ο Ramazzini ανακοινώνει, ανάμεσα στα άλλα, ένα πολύ σπουδαίο στοιχείο που συνδέει τις ιατρικής τάξεως παρατηρήσεις του, ενισχύοντας έτσι την υπόθεσή του για την επίδραση των εξωτερικών παραγόντων στις ασθένειες: τις μεταβολές ύψους της βαρομετρικής στήλης σε σχέση με τις ατμοσφαιρικές συνθήκες, με μια έννοια εντελώς ανάλογη με ό,τι σήμερα γίνεται αποδεκτό, αλλά σε πλήρη αντίθεση με ό,τι υποστηριζόταν εκείνα τα χρόνια από τον Alfonso Borelli. Η υποστηριζόμενη από το Ramazzini θεωρία προκάλεσε την τοποθέτηση άλλων συγγραφέων, όπως οι Schemhammer, Leibniz και Torti¹⁶.

Το 1698 δημοσιεύει ένα σύγγραμμα για την "περίοδο" της Μόντενα. Περιέχει την ανατύπωση της οπερέτας "De Oleo Montis Ziiniij" του Φραγκίσκου Αριόστο (του 1462), που είχε ήδη εκδοθεί στην Κοπεγχάγη από τον Oligero Jacobeo (το 1690), και υπό τύπου γράμματος προς τον αβά Felice Vianni, καθηγητή της Βοτανικής στην Πάντοβα, τις παρατηρήσεις του για την "erba fumarica" (χόρτο που καπνίζει), το οποίο ο Αριόστο έλεγε ότι βρίσκεται πλησίον των πηγών του "πετρελαίου". Για να αναζητήσει αυτό το χόρτο, ο Ramazzini παρακολούθησε εκ του σύνεγγυς τις εργασίες των σκαφέων και κατέβηκε μαζί τους στα φρέατα. Περιγράφει την κούραση, τις δυσκολίες και τις ασθένειες από τις οποίες πάσχουν εξαιτίας αυτού του ειδικού τρόπου δουλειάς και προτείνει επίσης μέτρα που θα έπρεπε να υιοθετήσουν, για να τις αποφύγουν¹⁷.

Περί των Παθών των Τεχνουργών (De morbis artificum diatriba)

Ο Ramazzini είχε ήδη αντιμετωπίσει στα κείμενα που δημοσιεύτηκαν έως το 1698 το πρόβλημα των ασθενειών ορισμένων κατηγοριών εργατών. Το ακαδημαϊκό έτος 1690-91 ασκεί τη διδασκαλία της Ιατρικής στη σχολή της Μόντενα, δίνοντας ως τίτλο "*De Morbis Artificum*" (*Περί των Παθών των Τεχνουργών*), σύμφωνα με όσα τεκμηριώνονται στη σχετική περιγραφή¹⁸. Σε μια επιστολή του προς τον Antonio

BERNARDINI
RAMAZZINI,

In Patavio Gymnasio Practicæ Medicinæ Professoris Primarii

DE

MORBIS ARTIFICUM

DIATRIBA,

MURINÆ OLIM EDITA.

Nunc accedat

SUPPLEMENTUM EJUSDEM ARGUMENTI,

ac

DISSERTATIO

DE

SACRARUM VIRGINUM VALETUDINE
TUENDA.

Illustrissimis, & Excellentissimis D. D.

PATAVINI GYMNASII MODERATORIBUS,
D. HIERONYMO VENERIO, Equiti & D. Marci Procuratori,
D. FRANCISCO LAUREDANO, Equiti & D. Marci Procuratori,
D. JOANNI FRANCISCO MAUROCENO, Equiti.

BERNARDINI RAMAZZINI Felicitatem.

*Non laboriosi sine ingenti fatiga, & quàm graves curæ, sed
edictum quoque Anteriori suo relinquunt, non autem
se que in litteris acam tradunt, ut aliqui sine necessitate,
per quod sibi & posteris videantur curare, multumque*

Magliabechi*, βιβλιοθηκάριο του αρχιδούκα της Τοσκάνης, με ημερομηνία 24 Μαΐου 1692, ο Ramazzini μνημονεύει πρώτη φορά σε ένα κείμενό του το έργο που θα τον κάνει πιο φημισμένο: "Θα ήθελα να εργαστώ γύρω από το *"Trattato de morbis artificum"*, αλλά θα έπρεπε να βρούκομαι σε μια πόλη μεγάλη όπως η Βενετία, το Παρίσι, το Λονδίνο και παρόμοιες, για να κάνω παρατηρήσεις". Στις 16 Απρίλη 1695, πάντα σε μια επιστολή του προς τον Magliabechi, γράφει: "Απορροφημένος όπως θα είμαι σε αυτή την περιπέτεια, θέλω να εκμεταλλευτώ αυτή την άνεση που μπορώ να έχω πάνω στο θέμα, υλικό που εγώ γνωρίζω παρ' ότι παρθένο, και έτσι να δώσω τέλος σε αυτή τη ματαιοδοξία μου να γνωστοποιώ διά των εκδόσεων τις αδυναμίες μου". Το 1699, στις 20 Ιουλίου, γράφει στον ίδιο παραλήπτη ότι έχει ανάγκη ανάπαυσης, "...πράγμα που θα κάνω έχοντας τελειώσει την εργασία της διατριβής, την οποία συντόμως θα θέσω υπό του πιεστηρίου, αλλά με ελάχιστη ικανοποίησή μου, γιατί φοβούμαι ότι δεν καταφέρνω να βγει όπως είχα σχεδιάσει". Στις 22 Οκτωβρίου 1700 ανακοινώνει στον Magliabechi: "Τελείωσε η εκτύπωση του *Opuscolo de mali degli artefici* (Σύγγραμμα για τα Δεινά των Τεχνουργών)· ...σε επτά - οκτώ 8 ημέρες πρόκει να μεταβώ στην Πάντοβα για ανάγνωση"¹⁹.

Συνδέοντας αυτές τις αναφορές –έως τα 1700 δεν υπάρχουν άλλες που να αναφέρονται στη "*De morbis artificum diatriba*"– στην πλούσια επιστολογραφία του Ramazzini, μπορεί να κατανοηθεί ότι:

1. Το σύγγραμμα γράφτηκε σε διάστημα 10 τουλάχιστον ετών και τελείωσε όταν ο συγγραφέας ήταν 67 ετών, με 40 και πλέον έτη ιατρικής πρακτικής.
2. Ο Ramazzini είχε αποκτήσει φήμη και εκλήθη στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας λόγω αρετών που δεν έχουν να κάνουν με τη συγγραφική του δραστηριότητα.
3. Το έργο καταδεικνύει ένα πολιτισμικό και επιστημονικό ενδιαφέρον του συγγραφέα, το οποίο ίσως δεν είναι το πρωτεύον, γι' αυτό και δεν περίμενε ότι θα μπορούσε να έχει μεγάλη τύχη.

4. Ο συγγραφέας ερεθίστηκε από την αυθεντικότητα του θέματος και λιγότερο από τη σημασία που θα μπορούσε να αποκτήσει το έργο του.

5. Άλλα σημεία ικανά να χαρακτηρίσουν το κείμενο πρέπει να αναζητηθούν τόσο στο περιεχόμενο και στη δομή του, όσο και στο κοινωνικό και επιστημονικό περιβάλλον με το οποίο συνδέεται το έργο.

Η πρώτη έκδοση του 1700 τιτλοφορείται: *De / Morbis Artificum / Diatriba / Bernardini Ramazzini / In Patavino Archi-Lyceo / Practicae Medicinae Ordinariae / Publici Professoris, / Et Naturae Curiosorum Collegae. / Illustriss, et Excellentiss. DD. Ejusdem / Archi-Lycei / Moderatoribus / D. Mutinae, M.DCC. / Typis Antonii Capponi, Impressoris Episcopalis, in 16*. Σημειωτέον ότι από τυπογραφικό λάθος παραλείφθηκε στην αρίθμηση των κεφαλαίων ο αριθμός 8 και έτσι τα κεφάλαια φαίνονται 41 αντί 40. Η "*Πραγματεία για τις Ασθένειες των Λογίων*", με την οποία ολοκληρώνεται η εργασία, σημειώνεται ως "caput ultimum". Σε αυτή την έκδοση μετά την αφιέρωση στους "Πληρεξουσίους της Ενετικής Δημοκρατίας" –είχε ήδη κληθεί στην Πάντοβα– εμφανίζεται επίσης ένα ποίημα 22 στροφών στα λατινικά με τίτλο "*Auctor ad librum*". Το 1703 βγήκε μία δεύτερη έκδοση στην Ουτρέχτη της Ολλανδίας (Ultralecti, Apud Guiljelmum van de Water, Academiae Typographum, 1703), όπου αντί της αφιέρωσης στους "Πληρεξουσίους..." υπάρχει μια επιστολή προς τον εκδότη ("*Typographus Lectori*").

Το 1705 θα δημοσιευτεί στο Λονδίνο *A Treatise of the Diseases of Tradesman, showing the various Influence of particular Trades upon the State or Health; with the best Methods to avoid or correct it, and useful Hints proper to be minded in regulating the Cure of all Diseases incident to Tradesmen*. Written in Latin by Bern. Ramazzini, Professor of Physic at Padua. And now done in English. London, Printed for Andrew Bell (and others) και στη Λειψία στα γερμανικά, Bern. Ramazzini, Prof.auf der Univ. zu Padua *Untersuchung von den Krankheiten der Kunstler und Handwerker*, In: *Der dem menschlichen Geschlechte wie auch der Artzney-Kunst sorgfaltung-helfende und Gelehrte Medicus, Order Zweyer vornehmer und gelehrter Italiansischer Medicorum ... Tractate*

als: I. Bernh. Ramazzini. II. George Baglivi... *Zwei Bucher Von der Praxi Medica.*, Leipsig in Verlag Johann Ludwig Gleditsch, Anno 1705.

Το 1713 ο ίδιος ο Ramazzini επιμελήθηκε μία επανέκδοση του έργου του στην Πάντοβα (*De/ Morbis/ Artificum/ Bernardini Ramazzini/in Patavino Gymnasio/ Praticae Medicinae Professoris/ Primarii Diatriba/ Mutinae olim edita./Nunc accedit supplementum ajusdem/argumenti,/ac Dissertatio/de Sacrarum Virginum/valetudine tuenda. Patavii, M.DCC.XIII/ Baptistam Conzattum. in 16°*) προσθέτοντας ένα *Συμπλήρωμα* (*Supplementum*) 12 κεφαλαίων αφιερωμένων στις ασθένειες ισάριθμων ομάδων εργατών. Άγνωστο πώς, παραλήφθηκε το σχετικό με τους κτίστες κεφάλαιο που υπήρχε στην πρώτη έκδοση, όπως επίσης από την "Πραγματεία για τους Λογίους" –που εδώ εμφανίζεται αυτόνομα και όχι ως τελευταίο κεφάλαιο– παραλήφθηκε μία επιστολή του P. Xilander προς τον Volpisco Fortunato Plempio, ομότιμο καθηγητή στην Ακαδημία του Lovanio. Επίσης απουσιάζει το ποίημα στα λατινικά.

Το *Συμπλήρωμα* (*Supplementum*) ακολουθείται από μια πραγματεία για την προστασία της υγείας των παρθένων μοναχών (*Dissertazione de virginum vestalium valetudine tuenda*). Οι δύο πραγματείες για τους λογίους και τις μοναχές εκδόθηκαν και ξεχωριστά. Η πρώτη στα γαλλικά το 1724 και από αυτή μια έκδοση στα γερμανικά το 1740. Επίσης, στα αγγλικά In: Meiklejohn A. and Curran A.P. *De Virginum... A Dissertation on the Care of Health of Nuns, Medical History*, 8: 371 - 375, 1964. Αναπαρήχθη δε στο "*Occupational Health*" 17: 59 - 65, 1965 και στο "*Journal of Occupational Medicine*", 7: 516 - 520, 1965. Η δεύτερη εκδόθηκε στα λατινικά με παράλληλη μετάφραση στα ιταλικά από τον Dottor Emilio Masi και την εκτελεστική επιτροπή του 5^{ου} Εθνικού Συνεδρίου της Ιατρικής της Εργασίας (Firenze 11-14/6 1922. Prato, Litotipografia M. Martini, 1922).

Ακολούθησαν πολυάριθμες εκδόσεις της "*Diatriba*" σε όλες τις χώρες. Ο Di Pietro παρέχει έναν πλήρη κατάλογο με χρονολογική σειρά. Εκτός των πρώτων εκδόσεων, το 1700 στη Μόντενα, το 1701 στη Λειψία, το 1703 στην Ουτρέχτη και το 1705 στο Λονδίνο και τη Λειψία, αναφέ-

ρονται περισσότερες από 40 εκδόσεις²⁰. Στην τελική έκδοση της "*De morbis artificum diatriba*", αυτή του 1713, εξετάζονται 52 επαγγέλματα, τέχνες, χειρωνακτικές εργασίες και κοινωνικές κατηγορίες, όλα ή σχεδόν όλα αυτά που παρουσιάζονται στα χρόνια που έζησε ο Ramazzini. Για όλα σχεδόν οι εκτιμήσεις που αφορούν την τεχνολογία και τις συνθήκες εργασίας είναι προϊόντα άμεσης παρατήρησης του συγγραφέα και γι' αυτό αντιστοιχούν στην παραγωγική πραγματικότητα της Μόντενα και γενικώς της Βόρειας Ιταλίας. Η χρησιμοποιούμενη γλώσσα είναι τα λατινικά, λατινικά ήπια, κάποιες φορές εκλεπτυσμένα, πλούσια σε κλασικές αναφορές και όχι μόνο επιστημονικές, τότε με χιουμοριστικές, τότε με δραματικές αιχμές. Αξιίζει να θυμηθούμε ότι οι "*Διάλογοι*" του Γαλιλαίου* που δημοσιεύτηκαν το 1632 γράφτηκαν στα ιταλικά και ότι η πρώτη έκδοση της "*De morbis artificum diatriba*" στα ιταλικά είναι του 1745, δηλαδή αναφορικά με την πρώτη έκδοση στα λατινικά μεταγενέστερη κατά 45 έτη²¹⁻²². Αλλά οι γιατροί, ακόμα και μερικές δεκαετίες μετά το Ramazzini, θα συνεχίζουν να γράφουν στα λατινικά, όπως έκαναν πάντα, αφού τα λατινικά ήταν η επίσημη γλώσσα των λογίων, και έτσι το έργο θα διαβαζόταν άμεσα από αυτούς σε όλα τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη.

Η χρησιμοποιούμενη από το Ramazzini μέθοδος για τη διαπραγμάτευση των επικίνδυνων εργασιών μπορεί να σχηματοποιηθεί ως εξής²³:

1. Περιγραφή της τεχνολογίας.
2. Κλινική εξέταση του εργάτη, προσανατολισμένη στην επαλήθευση των πιθανών, προκαλούμενων από την εκτελούμενη εργασία επιπτώσεων, καθώς και παρόμοιων επιπτώσεων σε άλλους εργάτες που είχαν ασκήσει το ίδιο επάγγελμα, τέχνη ή επιτήδευμα και που γενικώς ανήκουν στο ίδιο κοινωνικό στρώμα.
3. Αναφορά στη βιβλιογραφία, στις ήδη υπάρχουσες εμπειρίες πάνω στο θέμα.
4. Συζήτηση της θεραπείας, των μέσων, που είναι πάντοτε εξατομικευμένα, καθώς και των εργασιακών χώρων.

5. Πρόταση κανόνων συμπεριφοράς, ζωής και εργασίας πάντοτε γενικότερου χαρακτήρα και τέτοιων που θα πρέπει να αντικαταστήσουν άλλους κανόνες, επικίνδυνους αλλά επιβεβλημένους από συνήθειες, κοινωνική διάθρωση και ειδικότερα από αδικίες και την απληστία του κέρδους, απότοκες αυτής της κοινωνικής διάθρωσης.

Η τεχνολογία ή πιο απλά ο τρόπος εργασίας και τα χρησιμοποιούμενα υλικά στα εργαστήρια των τεχνουργών και στη γεωργία αποτελούν συγκεκριμένα ενδιαφέροντα της μελέτης του Ramazzini. Εκτός από τα ξεχωριστά κεφάλαια στη "*De morbis artificum diatriba*" το καταλαβαίνουμε από το γεγονός ότι, όπως είχαν πράξει τόσο άλλοι συγγραφείς του αιώνα του²⁴, σε αρκετές περιπτώσεις ο Ramazzini εκφράζει την πρόθεση –αν και εμποδίζεται από τον καιρό και το προχωρημένο της ηλικίας– να συγγράψει μια πραγματεία της βιομηχανικής τεχνικής. Ένα άλλο γεγονός όμως, αποδεικνύει εμμέσως την υπευθυνότητα και την επιμέλεια που ο ίδιος υιοθετούσε στην περιγραφή των εργασιακών χώρων: το κεφάλαιο της τεχνικής από το τέλος του 15^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 18^{ου} στο έργο "*Ιστορία της Εργασίας*" του Amintore Fanfani^{25*} βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη βάση των σαφών και μη αναφορών της "*De morbis artificum diatriba*" του Ramazzini. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι, αν και "*η έννοια της καινοτομίας ήταν σε κάθε περίπτωση αρκετά ζωντανή στη συνείδηση των ανθρώπων του 1600, οι τίτλοι των βιβλίων με θέμα τις μηχανές είχαν σχεδόν αναπόφευκτα την αξίωση της προσκόμισης μιας καινοτομίας, που σπανίως παρουσίαζαν πραγματικά*" και, όπως υποστηρίζει ο Cipolla, εκτός των ουσιαστικών καινοτομιών που εισήχθησαν στη γεωργική δραστηριότητα, "*η τεχνολογική πρόοδος ... δε θα γίνει τόσο με μεγάλες θορυβώδεις καινοτομίες, αλλά κυρίως με συνεχείς ταπεινές βελτιώσεις και κατοπινές καλύτερεύσεις, προϊόντα μιας χειρωνακτικής πρακτικής, που όσο και αν είναι θαυμαστή, δε θα είναι ποτέ ούτε εμπνευσμένη ούτε συστηματική*"²⁶.

Υποτίθεται δηλαδή ότι οι συνθήκες εργασίας και ουσιαστικά τα υλικά της εργασίας που παρατηρήθηκαν και περι-

γράφηκαν από τον Ramazzini, υπήρχαν και τους περασμένους αιώνες, τουλάχιστον από το Μεσαίωνα. Η πρόθεση να τα περιγράψει και να μελετήσει τις επιπτώσεις τους στον άνθρωπο πιθανότατα ενθαρρυνόταν αφενός από την ελπίδα υπέρβασής τους για την αύξηση έτσι της παραγωγικότητας με έναν διαφορετικό από την εντατικοποίηση της εργασίας τρόπο, αφετέρου από την επιβεβαίωση, ακόμα και σε κοινωνικό επίπεδο, επιστημονικών και ανθρωπιστικών αξιών που θα είχαν αποτέλεσμα τη συντήρηση της εργατικής δύναμης. Αποτελεί λοιπόν αδιαμφισβήτητη αρετή του Ramazzini η απόφαση ότι δεν είναι εξευτελιστικό για τους ιατρούς να επισκέπτονται συστηματικά τους εργασιακούς χώρους και τα εργαστήρια των τεχνουργών, ώστε να κατανοούν καλύτερα και να θεραπεύουν ορισμένες ασθένειες.

*"Δεν του χαρίστηκαν σαρκασμοί και η γελοιοποίηση από μέρους των συναδέλφων του, που δεν κατανοούσαν τη σημασία των παρατηρήσεών του και εκπλήσσονταν που ο ίδιος εξετίθετο σε κινδύνους, για να παρακολουθήσει τη φύση στα πιο σκοτεινά της εργαστήρια"*²⁷. Για το Ramazzini η επίσκεψη στους χώρους εργασίας αποτελεί τη λογική και συνεπή συνέχεια της διαδικασίας εκείνης που αρχίζει με την ερώτηση από το γιατρό προς τον ασθενή για το είδος της εργασίας που ασκεί. Αλλά τότε η πραγματικά αληθινή καινοτομία βρίσκεται πριν από την ερώτηση για την ασκούμενη εργασία και την επίσκεψη στο χώρο της εργασίας και είναι αυτή καθαυτή η εμφανισθείσα ή αναζητούμενη ευκαιρία να συναντήσει για να θεραπεύσει έναν ασθενή που να είναι εργάτης. Ο Ramazzini είναι ουσιαστικά ένας προσεκτικός και δραστήριος μάρτυρας της συνάντησης ιατρού και εργάτη, που προφανώς δεν είναι τυχαία ούτε παρήχθη λόγω της δικής του απλής δραστηριότητας.

Η κλινική και υγειονομική δομή της *"De morbis artificum diatriba"* είναι τεράστιου ενδιαφέροντος. Πρόκειται για την πρώτη συστηματική διατριβή της παθολογίας της εργασίας και έως πριν από ορισμένες δεκαετίες δεν μπορούσε να θεωρηθεί ούτε ατελής ούτε, πολύ περισσότερο, ανεπίκαιρη. Αποτελεί αυθεντικότατο έργο χωρίς προηγούμενο, με εξαίρεση μεμονωμένες παρατηρήσεις ή σχόλια για κάποια

ειδική ασθένεια των εργατών. Ο *Ιπποκράτης* περιέγραψε μία ειδική ασθένεια των γναφρών, ο *Γαληνός** υπαινίχθηκε ορισμένες ασθένειες των παλαιστών, και ειδικότερα στις περιηγήσεις του με σκοπό τη μελέτη εντόπισε τους κινδύνους από την εξόρυξη του υαλοειδούς του χαλκού στα ορυχεία της Κύπρου. Ο *Αέτιος* επίσης, περιέγραψε ορισμένες ασθένειες των παλαιστών και ο *Πλούταρχος* έγραψε για τις ασθένειες των μελετητών. Ο *Παράκελσος** έγραψε για τα μέταλλα, αφού ο ίδιος και ο *van Helmont* υπέφεραν αρκετές συμφορές από την παραγωγή των χημικών θεραπευτικών παρασκευασμάτων. Ο *Tabreccio* παραλίγο να πεθάνει δηλητηριασμένος από ατμούς αρσενικού και ο *Baillon* παρατήρησε μια οφθαλμική ασθένεια προερχόμενη από τους ατμούς της λάσπης του Παρισιού. Ο *Fernel* διαπίστωσε σε μια παραμάνα αφροδίσιο νόσημα, που της μεταδόθηκε κατά τη διάρκεια της φροντίδας κάποιου επιτόκου. Ο *Patezio* περιέγραψε την ασθένεια ενός αγγειοπλάστη και ο *Ettmuller* ενός γανωτή που ήταν ασθματικός λόγω δηλητηρίασης από κασσίτερο.

Ο *Diemberbroeck* εξέτασε στο ανατομικό τραπέζι δύο περιπτώσεις πνευμονικής βλάβης από διαμαντόσκονη. Οι *Boecher* και *Kuntel* διαπίστωσαν τη μόλυνση του αέρα στα ορυχεία. Οι ασθένειες των μεταλλωρύχων σιδήρου περιγράφονται στους "*Φιλοσοφικούς Διαλογισμούς*" της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου το 1665. Ο *Boricchio* μετέφερε στις "*Αναμνήσεις της Κοπεγχάγης*" τις παρατηρήσεις του για τις ασθένειες ενός επιχρυσωτή και μιας γυναίκας που έφτιαχνε κεριά. Ο *Citois* μίλησε για τον κωλικό των ζωγράφων ως ενδημική ασθένεια στην περιοχή Poitu. Ο *Shockusen* 44 έτη πριν από το έργο του Ramazzini έγραψε μια πραγματεία πάνω στο ίδιο θέμα. Ο *Faloppio* μελέτησε τις παθήσεις των μεταλλωρύχων της Μόντενα, ο ιησούιτης *Berulesi* της Μόντενα πραγματεύτηκε τις βλάβες από μέταλλα, τις προφυλάξεις και τη δίαιτα των μεταλλουργών. Ο *Luca Antonio Porzio* περιέγραψε τις ασθένειες των στρατιωτικών, ο Φλωρεντινός *Orazio Monti* δημοσίευσε στην Πίζα το 1627 το έργο του "*Πραγματεία για τις Συνήθειες στον Τρόπο Διακυβέρνησης Στρατιωτών και Ναυτικών, για τα Δεινά τους και τη Θεραπεία τους*".

Ένας άλλος που μπορεί να θεωρηθεί προάγγελος του Ramazzini, ο πλατωνιστής φιλόσοφος Marsilio Ficino, που ίσως υπήρξε και ιατρός, περιέγραψε τις ασθένειες των λογίων στο πρώτο βιβλίο του *"De vita sana"* (Περί Υγιεινής Ζωής), που δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στη Φλωρεντία το 1489 και είναι αφιερωμένο στο *Magnum Laurentinum Medicum patriae curatorem*. Το έργο του *"De valetudine literatorum curanda"* (Περί της Φροντίδας των Λογίων) εκτιμήθηκε αρκετά από τους ανθρώπους των γραμμάτων και ο Ramazzini το αναφέρει συχνά στη σχετική διατριβή του, κάνοντας σαφείς υπαινιγμούς στις απόψεις του συγγραφέα, ιδίως στις αστρολογικές θεωρίες του, από τις οποίες ήταν διαποτισμένο και την περίοδο αυτή μόλυναν αρκετά την ιατρική.

Ο Ramazzini δεν ξεχνάει ποτέ την προηγηθείσα επιστημονική βιβλιογραφία που μπορεί να είναι χρήσιμη στο σκοπό του, όπως δεν παραλείπει τους κλασικούς, που εξάλλου του ήταν οικείοι²⁸. Ο κλινικός όμως Ramazzini είναι πραγματικά καινοτόμος στη συστηματοποίηση με λειτουργικό τρόπο ενός συνόλου στοιχείων και παρατηρήσεων ήδη υφιστάμενων. Το άριστο αποτέλεσμα της σύνθεσης είναι εξασφαλισμένο, εκτός από τα κίνητρα που το διαπνέουν, και από την υιοθετούμενη μέθοδο, που είναι πάντα αυτή της επαλήθευσης των υπαρχουσών παρατηρήσεων και της κριτικής των δογματικών και παράλογων ερμηνειών. Αυτό το μαρτυρεί η βασική ανάγκη ελέγχου της ύπαρξης αυτών των αλλοιώσεων στα εσωτερικά όργανα των πτωμάτων των ασθενών –κάτι που η κλινική του διαίσθηση αποδεχόταν– και της ανάδειξης από τα διαπιστωνόμενα γεγονότα των νόμων της παθολογίας. Όμως, όπως ο ίδιος λέει, *"ούτε με τις πιο ζωντανές προσευχές ούτε με το χρήμα κατόρθωσα ποτέ να κάνω αυτοψία στα πτώματα που με ενδιέφεραν περισσότερο"*²⁹. Αυτοψίες που λίγα χρόνια μετά μπορούσε να εκτελέσει ο Morgagni, για να επιβεβαιώσει μεγάλο μέρος των διατυπωμένων από τον Ramazzini υποθέσεων³⁰.

Όμως ο κλινικός Ramazzini εκφράζει στο *"De morbis artificum diatriba"* ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό, τη σύμβαση συγκεκριμένων υγειονομικών και τεχνικών προβλ-

ημάτων σε σχέση με έναν προβαλλόμενο σκοπό: την αποφυγή ή τουλάχιστον τη μείωση μιας σειράς παθών σε όποιον εργάζεται. Η ειδίκευσή του σε πολλούς τομείς της γνώσης από τη μια μεριά και η προς εμπάθυνση σχετική απλότητα των τεχνικών πλευρών από την άλλη έχουν διευκολύνει βεβαίως την εκπλήρωση μιας ικανοποιητικής σύνθεσης. Αυτό που είναι σημαντικό στην επιχειρηματολογία του είναι η έλλειψη υπόταξης των τεχνικών παρατηρήσεων στις κλινικο-υγειονομικές και γενικότερα, η ευκαμψία των τελευταίων. Συμβαίνει συχνά στον Ramazzini, όταν βρίσκεται ενώπιον ενός ασθενούς εργάτη, να εγκαταλείπει το συνήθως υιοθετούμενο από τον ίδιο έναντι άλλων ασθενών διαγνωστικό και θεραπευτικό σχήμα. Σε μια τέτοιου είδους διαδικασία τίθεται ουσιαστικά υπό συζήτηση όλη η λογική και η κυρίαρχη παιδεία, χωρίς με αυτό να διολισθαίνει σε μια άλλη υπερβολή: να θέλει με κάθε κόστος να εντοπίσει τις αιτίες προέλευσης μιας ασθένειας στα υλικά και στις συνθήκες εργασίας. Η επιχειρηματολογία του Ramazzini φαίνεται βασισμένη συγχρόνως στην πλήρη ελευθερία και στη χρήση όλων των ερμηνευτικών εργαλείων που μπορούσε να διαθέτει μια έρευνα χωρίς αναστολές, εκτός αυτών των ενδογενών του ανθρώπου που βιώνει εκείνη τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Όλα αυτά είναι αληθή, σε σχέση ακριβώς με τη θεραπευτική πλευρά και τα προληπτικά μέτρα που προτείνει ο Ramazzini. Ορισμένα φαρμακευτικά μέσα που συνιστά ασφαλώς προκαλούν γέλιο και πρέπει να θεωρηθούν δείκτες αφοσίωσης και συμμόρφωσης στις εσφαλμένες γνώμες του καιρού του. Πρόκειται όμως για περιορισμένη αφοσίωση και συμμόρφωση σε σχέση με το μέσο όρο άλλων κλινικών ιατρών. Οφείλουμε να πούμε ότι ο Ramazzini υποβαθμίζει συστηματικά την αποτελεσματικότητα της θεραπείας σε διάφορες παθολογικές οντότητες, και ειδικά σε ορισμένες που πλήττουν συχνότερα τους εργάτες. Όπως επίσης ξεσκεπάζει αρκετούς συναδέλφους του, που, μη γνωρίζοντας τι άλλο να κάνουν και μη θέλοντας να το αποδεχτούν, καθίσταντο οι ίδιοι επιβλαβείς για τους ασθενείς, χορηγώντας κάποια παρασκευάσματα και εφ-

αριμόζοντας αφαιμάξεις. Η τελευταία αυτή πλευρά του Ramazzini ελάχιστα ερευνήθηκε από όσους έχουν γράψει για το έργο του.

Πράγματι, οι οδηγίες πρόληψης και οι προς υιοθέτηση τεχνικές για την αποφυγή της έκθεσης σε σκόνες, καπνούς, ατμούς κτλ. καταλαμβάνουν λίγες σειρές σε ορισμένα κεφάλαια, όπου είναι πολύ εκτεταμένη η θεραπευτική πλευρά, πολλές φορές επαναλαμβανόμενη έναντι πολύ διαφορετικών αιτιών ασθένειας. Όμως πρόκειται για πολύ επακριβείς οδηγίες, που εκτός των άλλων, γίνονται κατανοητές με κριτήριο την εφαρμογή και την αποτελεσματικότητά τους. Ο Ramazzini δεν επιμένει στις προφανείς ή ριζοσπαστικές κατευθύνσεις, αλλά επαναλαμβάνει τη θέση ότι η ευεξία των εργατών εξαρτάται από τη συνύπαρξη διάφορων καταστάσεων, ορισμένων ενδογενών της θέσης εργασίας, πολύπλοκων και διαπλεκόμενων μεταξύ τους και άλλων εξίσου καθοριστικών, εξωγενών του εργασιακού χώρου, που έχουν κοινωνικό χαρακτήρα. Σε ό,τι αφορά τις πρώτες, ιδίως όταν στις διάφορες περιπτώσεις επαληθεύεται η βασική του υπόθεση, τις κατατάσσει συνολικά στις ασθένειες που οφείλονται στην εργασία. Εξετάζει χωριστά από τη μια μεριά τα προς επεξεργασία υλικά, τα οποία σχεδόν ποτέ δεν είναι άμοιρα των συνεπειών στην υγεία όποιου έρχεται σε επαφή μαζί τους, και από την άλλη εξετάζει τις κινήσεις, τη σειρά και έτσι την οργάνωση των κινήσεων που υιοθετούνται προκειμένου να δουλευτούν και να τροποποιηθούν αυτά τα υλικά. Πρόκειται για ευθείες, με αιτιώδη συνάφεια αναφορές στην οργάνωση εργασίας και στις οικονομικές σχέσεις που κυριαρχούν σε αυτή την εργασία και μηχανικά προκύπτουν από αυτή. Είναι μια πολύ γνωστή τεχνική για να επανεξετασθεί. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι ο Ramazzini την εμπλουτίζει και της δίνει όλη τη σημασία που στην πραγματικότητα θεωρεί ότι πρέπει να δίνεται και στην υγεία όποιου εργάζεται, αν και ιατρός αυτός, που θα έπρεπε μόνο να προσπαθεί να θεραπεύσει ασθενείς –όχι απαραίτητως όλους– αποκλειστικά με τα προσφερόμενα από τη φαρμακευτική του καιρού του μέσα. Υπό αυτή την έννοια ο συγγραφέας θέτει ερωτήματα και εγείρει αντιθέσεις που σε μας

φαίνονται τουλάχιστον αφελείς. Οι τιθέμενες από το Ramazzini αντιφάσεις από άποψη σπουδαιότητας και επικαιρότητας εκτείνονται σε ένα πολύ ευρύ πεδίο. Ξεκινούν από το γεγονός ότι η χριστιανική θρησκεία είναι υπαίτια εκτός των άλλων και για το κλείσιμο των δημόσιων λουτρών και φθάνουν στο γεγονός ότι η κοινωνία θα έπρεπε να προστατεύει τους εργάτες της και ότι η εργασία, όντας υλική αναγκαιότητα και ηθικό χρέος επίσης, οδηγεί στην ελευθερία με αντάλλαγμα την καταπίεση και την κούραση, κτίζει τον πολιτισμό, αλλά ταυτοχρόνως καταστρέφει και ζωές.

Όσο του επέτρεπαν οι δυνατότητές του εντόπισε αυτές και άλλες αντιφάσεις και προσέφερε κατάλληλες οδηγίες και ρεαλιστικά προσανατολισμένες λύσεις. Ορισμένες απευθύνονταν στους άμεσα ενδιαφερομένους, δηλαδή στους εργάτες, και άλλες στην κοινοπραξία των ανθρώπων, στην κοινωνία. Από τη θέση αυτή προτιθέμεθα να εξετάσουμε ειδικά τις τελευταίες. Ο Devoto ισχυρίζεται ότι η κεντρική ιδέα στο έργο του Ramazzini είναι η ακόλουθη: οι εργάτες αρρωσταίνουν, υποφέρουν και συχνά πεθαίνουν στην εργασία, η οποία είναι απαραίτητη τόσο γι' αυτούς και τις φασίλιες τους, γιατί τους δίνει τα προς το ζην, όσο και για την κοινωνία, γιατί δίχως εργασία δεν είναι δυνατή η ύπαρξη της κοινωνίας. Συνεπώς, ο εργάτης πρέπει να προστατευθεί, να υποστηριχθεί και να αποζημιωθεί³¹. Από την άλλη, ο Ramazzini ήταν βαθιά πεπεισμένος για τη συμβολή της μηχανικής τέχνης στην "πρόοδο του πολιτισμού". Αν κάποιος αμφιβάλει για τη σημασία της, γράφει, ας σκεφτεί τη διαφορά μεταξύ Ευρωπαίων και των κατοίκων του Νέου Κόσμου. Ο Ramazzini προωθεί την πεποίθηση αυτή, αλλά τη συντηρεί με τις αρχές της κλασικής ιατρικής που έμαθε στα χρόνια της μελέτης και εφάρμοσε στην κλινική πρακτική και που όλη βασικά εμπνέεται από τις συνταγές της φύσης ("**στη φύση το κακό, στη φύση το φάρμακο**", *Ιπποκράτης*). Όταν ισχυρίζεται ότι ο ιατρός που πλησιάζει να εξετάσει τον ασθενή, πριν τον ρωτήσει για τα συμπτώματα και τη διατροφή του, πρέπει να μάθει το επάγγελμά του, επιτελεί μια πράξη πίστης και τα-

υτόχρονα μια βαθιά αναθεώρηση σε σχέση με την ιπποκρατική διδασκαλία.

Η Ιπποκρατική Ιατρική βασίζεται στην ισορροπία μεταξύ ζώντος οργανισμού και περιβάλλοντος³². Θεωρεί την ασθένεια προσπάθεια αποκατάστασης της διαταραγμένης ισορροπίας και την παρέμβαση του ιατρού μία πράξη συνεργασίας με τη φύση, στις προσπάθειές της να φθάσει στην ίαση. Ο Ιπποκράτης φθάνει επίσης να διατυπώσει για χρήση των μαθητευόμενων ιατρών οδηγίες καταστατικού τύπου, που θα περιμέναμε να βρούμε μεταξύ των κατοίκων μιας πόλης που κυβερνάται σύμφωνα με τους κανόνες του ανατολικού δεσποτισμού, σε αντίθεση με εκείνες που επέτρεπαν οι ελληνικού τύπου ελευθερίες. Αλλά κατά τον Farington³³, *"ορίζοντας τα ιπποκρατικά κείμενα ως εγχειρίδια πάνω στο περιβάλλον, παραμελείται αυτό που ορθώς μπορεί να οριστεί ως το σημαντικότερο στοιχείο από την άποψη της υγείας και της ασθένειας: η κανονική απασχόληση του ανθρώπου"*. Οι χειρωνακτικές εργασίες που υπήρχαν στην αρχαία Ελλάδα ήταν περίπου ταυτόσημες με εκείνες που καταπιάνεται ο Ramazzini. Κι όμως ο Ιπποκράτης μας παραδίδει λιγοστές σημειώσεις για τις ειδικές ασθένειες αυτών των εργατών και τις καταλληλότερες γι' αυτούς θεραπείες. Πάντως είναι γνωστό ότι υπήρχαν στην αρχαία Ελλάδα ιατροί των σκλάβων που έβλεπαν τον ένα ασθενή μετά τον άλλο, χωρίς να εξετάζουν κανέναν, και γνωρίζουμε ότι ο τεχνουργός ήταν αναγκασμένος να δεχθεί την ευεργετική και βιαστική θεραπεία, μην έχοντας τη δυνατότητα να ξοδέψει χρήματα και χρόνο για μακροχρόνιες και αποτελεσματικότερες θεραπείες.

Ότι η Ιπποκρατική Ιατρική ήταν προσανατολισμένη στην εφαρμογή της σε μία μόνο μερίδα του πληθυσμού, τους πλουσιότερους, το καταλαβαίνουμε επίσης από τις διαιτητικές οδηγίες και συμβουλές για τη φυσική άσκηση και τον τρόπο ζωής που επέβαλε. Υποστηρίζει ότι η υγεία εξαρτάται από την ισορροπία μεταξύ διατροφής και άσκησης και σε διάφορες περιπτώσεις συνιστώνται κρέατα από τα εξωτικότερα των ζώων, ασκήσεις στο στάδιο πολυποικίλες και όλων των ειδών, βαθμηδόν αυξανόμενες, πάλι με λαδωμένα τα κορμιά, γρήγορους περιπάτους στον

ήλιο μετά τις ασκήσεις, νωρίς το πρωινό γρήγορους και κοπιαστικούς, έπειτα αργούς και ήρεμους. Επίσης η ακόλουθη συμβουλή δε φαίνεται να ήταν συμβατή με την κατάσταση των δούλων: *"οι ασθενείς πρέπει να κάνουν θερμά λουτρά, να κοιμηθούν σε μαλακά κρεβάτια, να μεθύσουν μια - δυο φορές, αλλά όχι πολύ, να έχουν σεξουαλικές σχέσεις αφού πιουν με μέτρο κρασί, κτλ."*. Όλο αυτό σημαίνει ότι *"μόλις δημιουργήθηκαν πλήρως οι συνθήκες ταξικών διακρίσεων στην αρχαία κοινωνία, καθήκον των εκπροσώπων της επιστημονικής ιατρικής δεν ήταν πια η φροντίδα της υγείας του εργατικού πληθυσμού, με αποτέλεσμα όλο το πρόβλημα της υγείας και της ασθένειας, που αφορά την απασχόληση του εργατικού πληθυσμού σε όλες της τις πλευρές, να μη λαμβάνεται σοβαρά υπόψη. Η ιατρική κατέστη άχρηστη σε σχέση με τις ανάγκες της εργατικής μάζας, ακόμα και όταν έπρεπε να παρθεί υπόψη"*. Ο Farrington καταλήγει σε αυτά τα συμπεράσματα με αφορμή την παρακμή που γνώρισε η χειρωνακτική εργασία με την πρόοδο του πολιτισμού, δηλαδή παράλληλα *"με την προσπάθεια που έκανε η αρχαία κοινωνία για να βεβαιωθεί ότι όλες οι χειρωνακτικές εργασίες θα γίνονταν από μία τάξη και η διεύθυνση και η οργάνωση της εργασίας από μία άλλη"*. Όλο αυτό ήταν αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης του ανθρώπου, αφού ως και η ανατομία παρήκμασε, όταν οι χειρουργοί περιθωριοποιήθηκαν ως χειρωνακτες.

Υπό αυτή την έννοια υπάρχει μια συνέχεια μεταξύ των εννοιών και της πρακτικής της ελληνικής και της ρωμαϊκής ιατρικής και εκείνης των επόμενων αιώνων έως τις μέρες μας. Το αναγεννησιακό περιβάλλον, επανεκτιμώντας τις διανοητικές ικανότητες του ανθρώπου σε σχέση με τον υπερφυσικό καθορισμό, αποδίδει στην εργασία και τους εργατές έναν ακριβέστερο ρόλο στα πλαίσια της κοινωνικής οργάνωσης. Και αυτό θα ρυθμιστεί πλήρως στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη το 1700, όταν οι ανθρωπιστές πρίγκιπες, η εξύμνηση της εργασίας, η ρασιοναλιστική θέληση του Διαφωτισμού θίγουν πλευρές της "υγιεινής του άλλου": κατοικίες, εμβόλια, φροντίδα των φτωχών, δημιουργία κλινικών, νοσοκομείων, ψυχιατρείων· δημόσιες παρεμβάσεις που, σύμφωνα με την ανάλυση του

Φουκό, περικλείουν επίσης μια έννοια καταπίεσης, η οποία λειτουργεί υπέρ της διατήρησης των υπαρχουσών κοινωνικών σχέσεων και που τα αποτελέσματά της είναι ορατά ακόμα και σήμερα. Κατά τον G. Pansieri³⁴ αυτό που χαρακτηρίζει το έργο του Ramazzini είναι η εξής διαπίστωση: *"η επίβλεψη της υγείας των τεχνουργών δεν μπορεί πια να είναι διαδικασία επιτήρησης για τον έλεγχο στο εσωτερικό ενός καλά εκπαιδευμένου συνόλου, αλλά πρέπει να αναπτυχθεί κατάλληλη τεχνολογία με ένα συγκεκριμένο στόχο: τη διατήρηση και τη διαιώνιση αυτών των χρήσιμων τεχνουργών"*. Ο χαρακτηρισμός του Ramazzini ως αναγεννησιακού ή διαφωτιστή ισοδυναμεί με τη διατύπωση της θέσης ότι το έργο του σκοπό έχει να συνεισφέρει στην επίτευξη ενός καλύτερου βιοτικού επιπέδου για τους ανθρώπους και στην κατάκτηση της ευτυχίας και της ηρεμίας από την πλειοψηφία των κοινωνικών συνιστωσών, κάτι που προϋποθέτει την άρση των εμποδίων που θέτει η παράδοση και ο επιστημονικός και θρησκευτικός δογματισμός. Ο καθένας προσαρμόζεται στους κανόνες της φύσης, της λογικής και του Κράτους.

Η σημαντικότητα των παρατηρήσεων και της πρότασης του Ramazzini, από διαφορετικό όμως πρίσμα, δε διέφυγε την προσοχή του Σμιθ και του Μαρξ. Ο Άνταμ Σμιθ (1723 - 1790) στο κεφάλαιο "Για τη Μισθωτή Εργασία" αναφέροντας το έργο του Ramazzini διακηρύσσει ότι *"σχεδόν κάθε τύπος τεχνίτη υφίσταται κάποια ειδική αναπηρία που προκαλείται από την υπερβολική αφοσίωση σε ειδικό τύπο εργασίας"* και προτείνει: *"Αν οι εργοδότες άκουγαν πάντα τις προτροπές της λογικής και του ανθρωπισμού, θα είχαν πάντα κίνητρο να μετριάσουν αντί να αυξάνουν την απασχόληση πολλών από τους εργάτες τους"*³⁵. Ο Καρλ Μαρξ (1818 - 1883) στο 4^ο τμήμα του 1^{ου} βιβλίου του "Κεφαλαίου", όπου πραγματεύεται την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας, σε σχέση με τον καταμερισμό της εργασίας λέει: *"Ένα κάποιο πνευματικό και σωματικό σακάτεμα είναι αναπόσπαστο ακόμα και από τον καταμερισμό της εργασίας στην κοινωνία γενικά. Επειδή όμως η περίοδος του μανιφατούρας (χειρωνακτισμού) οδηγεί πολύ πιο πέρα αυτό το κοινωνικό κομμάτιασμα των κλάδων της εργασίας και*

επειδή, από την άλλη, μόνο με τον καταμερισμό της εργασίας που τη χαρακτηρίζει χτυπάει το άτομο στη ζωτική του ρίζα, πρώτη αυτή είναι που προσφέρει και το υλικό και το κίνητρο για τη γέννηση της βιομηχανικής παθολογίας". Και σχετικά με αυτή τη βιομηχανική παθολογία, ο Μαρξ αναφέρει –σημ. 73– τον Ramazzini, σημειώνοντας ότι φυσικά η μεγάλη βιομηχανία αύξησε κατά πολύ τον κατάλογο των ασθενειών των εργατών που συνέταξε ο Ramazzini και υπενθυμίζει άλλες γερμανικές και αγγλέζικες δημοσιεύσεις και ειδικά τα επίσημα *"Reports on Public Health"*³⁶.

Κατ' αρχάς είναι πολύ διαφορετικό το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι δύο συγγραφείς αναφέρονται στο Ramazzini και διαμέσου αυτού στην παθολογία από την εργασία. Ο Σμιθ, ενώ υποστηρίζει ότι η φιλελευθεροποίηση της εργασίας αυξάνει την εργατικότητα, κατανοεί ότι η υπερβολική ενασχόληση με μία ειδική εργασία προκαλεί κάποια ειδική αναπηρία. Ο Μαρξ ανάγει την παθολογία της εργασίας στην κοινωνική διάσπαση των τμημάτων της εργασίας, τα αποτελέσματα της οποίας πάντως είναι πιο σωρευτικά σε σχέση με εκείνα που επαληθεύονται στη φυσική κατάσταση των εργατών. Ο Σμιθ, ενώ προλέγει ένα από τα θέσφατα της "επιστημονικής" οργάνωσης της εργασίας, καλεί τα αφεντικά σε επαγρύπνηση για τους πιθανούς κινδύνους από την υπερβολική εντατικοποίηση στην απασχόληση των εργατών. Αλλά κυρίως οι δύο συγγραφείς προσδίδουν διαφορετικές έννοιες, τόσο στο φαινόμενο **"παθολογία από την εργασία"** όσο και στη στρατηγική, χάρη στην οποία είναι δυνατός ο έλεγχός της. Πρόκειται για θέματα ήδη ευρέως συζητημένα και πολύ γνωστά για να ανακληθούν σε αυτή την περίπτωση.

Πρέπει όμως να πούμε πως το έργο του Ramazzini είναι πολύ συναφές με την αρχή του Σμιθ, σύμφωνα με την οποία το Κράτος, όταν θέλει να εξυπηρετήσει απόλυτα τον αντικειμενικό σκοπό του πλουτισμού του Έθνους, πρέπει να επιφορτίζεται με την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων, και μεταξύ αυτών και των ασθενειών των εργατών. Το έργο του Ramazzini εκφράζει συνεχώς αυτή την αρχή και προδιαγράφει σαφώς την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας δημ-

όσιας διδασκαλίας στο θέμα της εργασίας, όπου θα προβλέπονται λεπτομερώς όλες οι τεχνικές και υγειονομικές πλευρές, καθώς επίσης και ο ρόλος των ιατρών. Στους τελευταίους ο Ramazzini συνιστά "να προβλέπουν, να επιβλέπουν τη δουλειά στα εργοστάσια και να διακόπτουν την άσκηση του επαγγέλματος σε όποιον είναι ακατάλληλος γι' αυτό, να μελετούν τη θνητότητα των κατοίκων γύρω από τους ανθυγιεινούς χώρους εργασίας, να ανθίστανται στις προκλήσεις αφαίμαξης στις επαγγελματικές ασθένειες, να μην εγκαταλείπουν τους χρονίως αναπήρους ή ανιάτους, αλλά να τους μελετούν καλά, γιατί πάντα κάτι μπορούν να κάνουν, ή να μετριάζουν τα πάθη τους και τέλος, να θυμούνται ότι οι επαγγελματικές ασθένειες, αν δεν είναι αναπόφευκτες, μπορούν να καταστούν πολύ ηπιότερες"³⁷. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η πρόταση του Ramazzini, έτσι όπως σε άλλο επίπεδο και η θεωρία του Σμιθ, αγνοήθηκαν υπερηφάνως στο πολύ μεγάλο διάστημα μερικών αιώνων, αν και θεσπίστηκαν βασικές νομοθεσίες υπέρ των εργατών και το Κράτος με όλους τους θεσμούς του διακήρυξε ότι είναι χωνευτήρι των ανακυπτουσών αντιθέσεων στην παραγωγική διαδικασία και στην κοινωνία.

Τα έργα της περιόδου της Πάντοβας (1700 - 1714).

Γνωρίζουμε δεκαέξι "*Πανηγυρικούς*" του Ramazzini³⁸. Ο πρώτος εκφωνήθηκε στη Μόντενα στις 5/11/1682 και οι άλλοι στην Πάντοβα. Οι δώδεκα δημοσιεύτηκαν από τον ίδιο. Με τον "*Πανηγυρικό*" που εκφώνησε στις 12/12/1700 ο Ramazzini εγκαινιάζει τη διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας. Υποστηρίζει τη σημασία των νέων καιρών και εξαγγέλλει το πρόγραμμα των μελετών και της διδασκαλίας του. Αφού εκθειάζει τη δόξα του Πανεπιστημίου κατά το παρελθόν, αναφέροντας τους Acquapendente, Casserio, Aselio και Harvey* –του οποίου το όνομα, λέει, θα κρατήσει όσο και η κίνηση του αίματος– μιλάει για πολλούς άλλους Ιταλούς και ξένους επιστήμονες

και ειδικά για τον Borelli –ο οποίος ποτέ δε δοξάστηκε αρκετά για τους γεωμετρικούς νόμους της μυϊκής κίνησης– και εμβαθύνει στη σημασία των πειραμάτων στα πλαίσια της νέας ιατρικής έρευνας. Μιλάει για τη σημασία των βιολογικών και ιστολογικών μελετών, επικαλούμενος τις προσωπικότητες του Marcello Malpighi και του Santorio και επαινεί τις επιτυχίες των χημικών μελετών και την ανάγκη το μάτι του επιστήμονα με τη βοήθεια του μικροσκοπίου να μελετήσει τη ζωή των φυτών, την ανατομία και τη φυσιολογία τους. Κατά τον ίδιο τρόπο, καταλήγει, πρέπει να κοπιάσουμε στη μελέτη, σε ατελείωτες εξετάσεις, σε συνεχή πειράματα, για να προσπαθήσουμε να επιλύσουμε τα μεγαλύτερα αλλά και τα μικρότερα προβλήματα.

Ο Ramazzini κάθε χρόνο μέχρι το θάνατό του, στην έναρξη του ακαδημαϊκού έτους εκφωνούσε έναν "**Πανηγυρικό**". Όλοι είναι ιατρικού περιεχομένου και, όπως λέει ο A. Maggiora, "*όλοι αυθεντικοί στην επιλογή του θέματος, πυκνοί σε σκέψεις, πλούσιοι σε επιστημοσύνη, αρμονικοί, σαφείς, εκλεπτυσμένοι στη φόρμα*"³⁹. Το 1711 περιγράφει μια επιζωοτία σε αγελάδες, εισηγμένη από τη Δαλματία, που αποδεκάτισε τα κοπάδια στις πεδιάδες της Πάντοβας και τις γύρω περιοχές. Το 1713 περιγράφοντας μια επιδημία βουβωνικής πανώλους στη Βιέννη, εξετάζει τους λόγους για τους οποίους προσβλήθηκαν ειδικά τα φτωχότερα και πιο εξαθλιωμένα στρώματα της πόλης (*De peste Viennensi*).

Το 1709 ο Ramazzini σκέφτηκε να συγγράψει ένα εγχειρίδιο για την υγεία των πριγκίπων, θεωρώντας ότι "*το ειδικό αυτό θέμα δεν το πραγματεύτηκε κανένας*"⁴⁰. Το έργο "*De principum valetudine tuenda commentatio*"⁴¹ δημοσιεύτηκε στην Πάντοβα το 1710 και επανεκδόθηκε το 1717. Το 1711 εκδόθηκε στη Λειψία και το 1712 στην Ουτρέχτη με πρόλογο του M. E. Ettmuller. Ήταν αφιερωμένο στον πριγκίπα Φραγκίσκο –μέλλοντα δούκα Φραγκίσκο Β'³⁷. Ο εκδότης το αρνήθηκε, γιατί οι ιατροί αγόραζαν μόνο βιβλία θεραπείας και όχι υγιεινής. Έσφαλε! Το βιβλίο του Ramazzini είχε μεγάλη επιτυχία, αφού χρειάστηκαν πολλές ανατυπώσεις, γιατί όλοι οι προσωπικοί ιατροί των τότε πριγκίπων – που ήταν αρκετοί – το μελετούσαν και ο ιατ-

ρός του πάπα Κλήμη ΚΒ΄, Lancisi, το αποκαλούσε "libro d' oro" (χρυσό βιβλίο)⁴². Σε αυτό ο Ramazzini, γνώστης εκτός της ζωής των χειρωνακτών και των πνευματικών εργατών και αυτής επίσης των αυλικών, αφού και ο ίδιος διετέλεσε προσωπικός ιατρός πριγκίπων, προσφέρει μια σειρά από μαθήματα ηθικής και υγιεινής, ενισχύοντάς τα με παραδείγματα από ιστορικά γεγονότα. Ουσιαστικά υποστηρίζει ότι οι κίνδυνοι να ασθενήσει ένας πριγκίπας είναι πολλοί και ότι ο περιορισμός των κινδύνων, για να είναι αποτελεσματικός, πρέπει να συμβαδίζει με τη διαπαιδαγώγηση και το χαρακτήρα του ενδιαφερομένου. Μπορεί να ενδιαφέρει ότι ο Ramazzini υποδεικνύει ως παράδειγμα στρατιωτικής αρετής, άξιο προς μίμηση, τον Vittorio Amedeo Β΄ της Σαβοΐας, ειδικά γιατί ο πριγκίπας αυτός δε δίστασε να κηρύξει πόλεμο στις συμμάχους Ισπανία και Γαλλία, για να σώσει την πόλη του Τορίνο. Αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι η συζήτηση κινείται γύρω από τη φιγούρα του πριγκίπα που ενεργεί "ad publicum bonum". Η υγεία του πρέπει να αποκαθίσταται με κάθε τρόπο, αμέσως μόλις διαταραχθεί, γιατί "μακροχρόνια δε διατηρείται η δημόσια ευτυχία". Πράγματι, "οι αντάρτες μανιώδεις νεωτεριστές, δράττονται της ευκαιρίας να διαταράξουν τη δημόσια ευτυχία με πραξικοπήματα και εμφύλιους πολέμους"⁴³.

Ανατυπώνοντας στην Πάντοβα το 1714 το "*Costitutiones quinque annorum*" ο Ramazzini προσθέτει μια πραγματεία για την κατάχρηση του οπίου, σε μορφή επιστολής προς τον ανιψιό του Bartolomeo⁴⁴. Ο συγγραφέας δεν αποδέχεται ότι υπάρχουν φάρμακα που μπορούν να χορηγηθούν με ανορθόδοξο τρόπο: πεπεισμένος υποστηρικτής της χρήσης οπίου στους διαλείποντες πυρετούς, στους οποίους αναγνωρίζει την ιδιαίτερη δράση της ουσίας, εναντιώνεται στην τακτική που είχε διαδοθεί εκείνα τα χρόνια να συνιστάται αδιακρίτως σε κάθε είδους πυρετό. Στην περίπτωση αυτή επαναπροτείνει το ίδιο κριτήριο που πολλές άλλες φορές έχει υποστηρίξει σχετικά με την κατάχρηση της αφαίμαξης από τους ιατρούς, που οπλισμένοι με το φλεβοτόμο φαινόταν στο συγγραφέα ικανότεροι να σκορπίσουν αθώα θύματα παρά να εξολοθρεύσουν ασθένειες.

Λίγο πριν από το θάνατό του, το 1714, ο Ramazzini δίνει για εκτύπωση, αφιερωμένο στον Domenico Barbaro, πατριάρχη της Ακουιλίας, ένα σχόλιο πάνω στο εγχειρίδιο για τη λιτή ζωή του Luigi Cornaro⁴¹, Βενετσιάνου ευγενή (1475 - 1566) με μη κανονικές συνήθειες ζωής, ο οποίος αρρώστησε από ποδάγρα στα 35 του. Θεραπεύτηκε επιστρέφοντας σε φυσιολογικές συνθήκες διαβίωσης και, αφού αφιερώθηκε στη γεωργία, έγραψε το 1558 το έργο "*Συζητήσεις Περί Λιτού Βίου*" (*Discorsi della vita sobria*). Ο Ramazzini με τα σχόλιά του βελτίωσε το εγχειρίδιο αυτό, μετατρέποντάς το σε οδηγό ατομικής υγιεινής, "*και φαίνεται να ανακαλύπτει σε κείνα τα χρυσά αποφθέγματα, επαναλαμβανόμενα από έναν ήδη ογδοηκοντούτη, όλα όσα έμαθε στο μακρύ βίο του, τον ξοδεμένο σε μία γόνιμη και ακατάπανστη δραστηριότητα*"⁴⁶.

Ο Ramazzini στη νέα χιλιετία

Το τέλος του 20^{ου} αιώνα υπήρξε μια εντυπωσιακή ιστορική περίοδος για την ανθρωπότητα. Στο πεδίο της επιχειρηματικής δραστηριότητας και του εμπορίου, ο σημερινός σχετικά ειρηνικός κόσμος ζει δύο τεχνολογικές επαναστάσεις που υπόσχονται μεγάλες –και τελικά ωφέλιμες– αλλαγές στη ζωή μας, στην εργασία, ακόμη και στον έρωτα: την πληροφορική και τη γενετική. Όλο και περισσότεροι άνθρωποι ξεφεύγουν από τα δεσμά της φτώχειας, αλλά την ίδια στιγμή οι κάτοικοι του πλανήτη αυξάνονται με ραγδαίους ρυθμούς. Ο παγκόσμιος πληθυσμός, που στις αρχές του αιώνα ήταν 1,6 δισεκατομμύρια, έχει ξεπεράσει σήμερα τα 6 δισεκατομμύρια. Οι τελευταίες προβλέψεις του ΟΗΕ με βάση τη "μέση γεννητικότητα" δίνουν μέγεθος παγκοσμίου πληθυσμού για το 2030 γύρω στα 8 δισεκατομμύρια. Η αύξηση του πληθυσμού οφείλεται στη μείωση της θνησιμότητας (κυρίως χάρη στις βελτιώσεις που έχουν επιτευχθεί στις συνθήκες υγιεινής), σε συνδυασμό με ένα μίγμα τεχνολογικής προόδου και –για ορισμένους– ευημερίας, που αύξησε σημαντικά τις

αγροτικές αποδόσεις και βελτίωσε τη διατροφή των ανθρώπων. Η μέση προσδοκώμενη διάρκεια ζωής έχει αυξηθεί παντού εντυπωσιακά: από 40 - 50 σε 75 - 80 χρόνια στις πλουσιότερες και από 20 - 40 σε 50 - 60 στις φτωχότερες χώρες. Η δημογραφική αυτή μεταβολή θέτει νέα ζητήματα και δημιουργεί νέα προβλήματα, όπως η γήρανση του πληθυσμού ακόμη και στις φτωχές χώρες⁴⁷.

Τι μπορούμε να κάνουμε; "Όσο πιο βαθιά στο παρελθόν κοιτάξει κανείς, τόσο πιο μακριά στο μέλλον μπορεί να δει", συμβούλευε ο Ουίνστον Τσόρτσιλ. Ας δούμε τι έχει συμβεί τα τελευταία εκατό χρόνια: η γεωργία, η αλιεία και η δασοκομία, που επί αιώνες σήμαιναν σκληρή δουλειά, το 1913 απασχολούσαν το 28% του εργατικού δυναμικού στην Αμερική, το 41% στη Γαλλία και μόνο το 12% στην Αγγλία. Σήμερα σε όλες αυτές τις χώρες το ποσοστό αυτό έχει πέσει κάτω από το 6%. Η μαζική εργασία στους αγρούς αντικαταστάθηκε από τη μαζική εργασία στο εργοστάσιο. Η παραγωγή που στηριζόταν στη δουλειά ικανών μαστόρων έδωσε τη θέση της στις εργαλειομηχανές και στη μονότονη παραγωγή σε σειρά. Οι εργάτες άρχισαν να αντιμετωπίζονται ως εναλλακτικές, αν και εκπαιδευμένες μονάδες, που είναι οργανωμένες, λίγο - πολύ σε επιστημονική βάση, ώστε να γίνονται οι παραγωγικές διαδικασίες πιο αποτελεσματικές. Μερικές φορές υπήρξε η αλλοτριωτική αίσθηση ότι τα μέλη της ομάδας, οι εργάτες, είναι απλώς αντικαταστάσιμα γρανάζια μιας απρόσωπης μηχανής, όπως στους *"Μοντέρνους Καιρούς"* του Τσάρλι Τσάπλιν στη δεκαετία του 1930.

Σε όλη τη διάρκεια του αιώνα, η "γνώση" —δηλαδή η δύναμη του νου— αποκτούσε συνεχώς υπεροχή απέναντι στη μυϊκή δύναμη, τη δύναμη του αλόγου και την υλική δύναμη. Ενώ ένας Βρετανός εργάτης στην αρχή του αιώνα εργαζόταν 2.700 ώρες το χρόνο, σήμερα στις πλούσιες χώρες οι εργαζόμενοι δουλεύουν από 1.400 έως 1.800 ώρες το χρόνο. Καθώς ο αιώνας πλησιάζει στο τέλος του, ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι βρίσκουν δουλειά, χάρη στις τεχνικές, πνευματικές και επαγγελματικές ικανότητές τους, ως εργαζόμενοι γραφείου. Η παγκοσμιοποίηση —η εκμηδένιση των αποστάσεων και η αύξηση των αλληλεπιδράσεων

και της αλληλεξάρτησης— που συνεχίζεται εδώ και μεγάλο χρονικό διάστημα, η γρήγορη διάδοση των φτηνών τηλεπικοινωνιών, των πανίσχυρων υπολογιστών και του Internet, όλα αυτά εξηγούν γιατί πολλοί άνθρωποι σήμερα αισθάνονται ότι οι μεταβολές σημειώνονται ταχύτερα, καθώς επιταχύνεται η τεχνολογική πρόοδος. Ο νόμος του Μουρ, σύμφωνα με τον οποίο η ισχύς των μικροσίπ διπλασιάζεται κάθε 18 μήνες, έχει αποδειχθεί ορθός. Αυτό είναι που κάνει τους ανθρώπους να αισθάνονται ότι το έδαφος χάνεται κάτω από τα πόδια τους.

Η περίοδος του 1900, όταν ο Frank Baum έγραψε το "*Μάγο του Οζ*", υπήρξε γεμάτη ανακαλύψεις, εφευρέσεις και επιτεύγματα. Ο άνθρωπος διέσπασε το άτομο, ξεχώρισε, περιέγραψε και μεταχειρίστηκε τα δομικά υλικά της ζωής και της ύλης. Οι άνθρωποι περπάτησαν στο φεγγάρι και μέσα από τα έξυπνα τηλεσκοπία τους είδαν μέχρι τα πέρατα του σύμπαντος. Ανθρώπινα όργανα μεταμοσχεύτηκαν και τα εμβόλια μπορούν να νικήσουν τους περισσότερους ιούς. Κάποιες ασθένειες εξαλείφθηκαν εντελώς, αν και κυρίως χάρη στην καλύτερη υγιεινή και στα εντομοκτόνα. Πολύ σύντομα η ιατρική πρόκειται να μεταμορφωθεί μέσω της τεχνολογίας της πληροφορικής και της γενετικής. Οι γιατροί θα κάνουν διάγνωση των ασθενειών από μακριά, χρησιμοποιώντας αισθητήρες και τηλευπολογιστές. Θα μπορούν να δουν ακόμα μέσα στο σώμα και στο μυαλό μας βαθύτερα από ό,τι επέτρεψαν οι εφευρέσεις αυτού του αιώνα, οι ακτίνες X (στην πραγματικότητα από το 1885) και η μαγνητική τομογραφία. Παράλληλα με τις συμβατικές θεραπείες μέσω των φαρμάκων, της διατροφής και της χειρουργικής, θα τεθούν σε εφαρμογή τα εργαλεία της γενετικής, που θα έχουν τη δυνατότητα να διαβάσουν τον τρόπο με τον οποίο έχουμε προγραμματιστεί. Η γενετική θεραπεία αναμένεται να κερδίσει εξίσου ευρεία αποδοχή με τη μεταμόσχευση οργάνων.

Όταν κατά κάποιον τρόπο λοιπόν τίθεται μια διαδικασία επαναφοράς στην επικαιρότητα μιας προσωπικότητας ή ενός κοινωνικού και επιστημονικού φαινομένου, ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος υπερεκτίμησης ή βιασμού των στοιχείων και των συσχετίσεων που μπορούν να προέλθουν από αυτά.

Σήμερα συμβαίνει συχνά το αντίθετο, όταν εκλαμβάνεται ως αρχή μια ανιστόρητη ή "μεταμοντέρνα" συμπεριφορά. Ακόμα και χωρίς να επιλύεται εξαρχής αυτό το κομβικό σημείο που αντιπροσωπεύει αμφοτέρους τους κινδύνους, φαίνεται νόμιμη και παραγωγική η επανεξέταση του έργου του Ramazzini με νέα δεδομένα. Τα προηγούμενα αλλά και τα πιο πρόσφατα χρόνια ο συγγραφέας αναφέρθηκε λιγότερο ή περισσότερο εθιμοτυπικά, συχνά από δεύτερο χέρι, από πολλούς που έγραψαν για την Ιατρική της Εργασίας. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων τον καλούσαν ως μάρτυρα, όταν ήθελαν να επιβεβαιώσουν –σχεδόν πάντοτε δικαίως– ότι κάποιος συγκεκριμένος κίνδυνος, κάποια ειδική ασθένεια των εργατών υπήρξαν από πάντα και ότι διά μέσου των αιώνων απουσίασε η θέληση και η ικανότητα να τα απαλείψουμε. Πρόσφατα οι ιστορικοί είδαν τον Ramazzini ως "διανοούμενο", ως έναν από αυτούς που άρχισε να παρατηρεί, να αναλύει και να περιγράφει το λαό μέσα στις πραγματικές συνθήκες διαβίωσής του, κάνοντάς τον αντικείμενο όχι μιας ηθικολογικής αλλά μιας "συγκροτημένης επιστημονικής συζήτησης". Η τελευταία βασική παρατήρηση, όπως ελέχθη στις προηγούμενες σελίδες, παραπέμπει στην υιοθετημένη από τον Ramazzini επιστημονική μέθοδο και στα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάπτυξη μιας τέτοιας συζήτησης. Έχουν, ασφαλώς, αναλογική αξία εφαρμοσμένα σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο αλλά και ένα γενικότερο επιστημονικό ενδιαφέρον ως στιγμή λιγότερο ή περισσότερο απότομης αλλαγής, λίγο -πολύ ριζοσπαστικής, στα πλαίσια μιας επιστημονικής διαδικασίας ευρείας σύλληψης. Αυτή η αξία του έργου του Ramazzini⁴⁸ θα πρέπει να ανακτηθεί και να συζητηθεί. Μια τέτοια κατάλληλη αναδόμηση παραλείφθηκε ακόμα και στη γονιμότερη και αυθεντικότερη περίοδο που έζησε πρόσφατα αλλά και στο παρελθόν η Ιατρική της Εργασίας. Ασφαλώς δε λείπουν σήμερα οι ευκαιρίες αναπλήρωσης αυτού του κενού. Η σημερινή παρουσίαση του πονήματος του Ramazzini –πρώτη φορά στη χώρα μας– στη συγκεκριμένη φάση της Ιατρικής της Εργασίας και στη συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση, έχει και αυτό το

σκοπό. Ας υπενθυμίσουμε εδώ ορισμένα σημεία αυτής της ανάλυσης.

Πράγματι, έχουν μεγάλο ενδιαφέρον από τη μια η σύνθεση όλων των ιατρικών γνώσεων που επιτυγχάνει ο συγγραφέας και από την άλλη, ότι το συντελούμενο έργο γίνεται υπό την έννοια της οργάνωσης αυτής της σύνθεσης, σε σχέση με ένα συγκεκριμένο κοινωνικό στρώμα, τους εργαζόμενους, υπέρ αυτών αλλά επίσης, προοπτικά, και για όλη την κοινωνία. Ο Ramazzini σχεδόν πάντα γνωρίζει και μελετά άμεσα τα υλικά και τους τρόπους εργασίας του καιρού του και προσπαθεί με ακρίβεια να τα συσχετίσει με τη θνητότητα και τη θνησιμότητα των εργαζομένων. Σήμερα βεβαίως, μπορούμε να ισχυριστούμε με μεγαλύτερη βεβαιότητα ότι όλα αυτά τα αιτιολογικά πρότυπα δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα ή ότι ανταποκρίνονταν μόνο μερικώς. Υπό αυτή την έννοια δε θα αρκούσε πια μια απλή ενημέρωση πάνω στο έργο του Ramazzini για να εκθέσει τις σημερινές συνθήκες εργασίας και υγείας των εργαζομένων⁴⁹. Στο διάστημα των τριών αιώνων αναδείχθηκαν και εκτιμήθηκαν δύο τουλάχιστον γεγονότα σε σχέση με την παθολογία: πρώτον, μειώθηκαν οι λοιμώδεις ασθένειες ως αιτία θανάτου και δεύτερον, οι φυσικοί και χημικοί παράγοντες των ασθενειών έδρασαν μεν σε διαφορετικές συνθήκες σε αυτό το διάστημα, αλλά με τέτοιο τρόπο που εκδήλωσαν πιο άμεσα και ικανά τις ασθένειες και κατά συνέπεια τις αιτίες θανάτου. Αυτό σημαίνει ότι, ενώ σχεδόν όλοι οι τεχνουργοί του Ramazzini πέθαιναν πρόωρα από τις ίδιες ασθένειες ή από μια πολύ περιορισμένη κατηγορία ασθενειών, δηλαδή κυρίως από λοιμώδεις επιπλοκές, με το πέρασμα του χρόνου οι επαγγελματικές ασθένειες αυτές καθαυτές, οφειλόμενες σε υλικά και συνθήκες εργασίας, καθίστανται η κύρια αιτία θνητότητας και θνησιμότητας.

Ο Ramazzini για να προβεί στη διάγνωση ασθένειας οφειλόμενης στην εργασία δεν περιορίζεται στην εκτίμηση των διαθέσιμων κλινικών στοιχείων, αλλά πρέπει να υπερβεί δυσκολίες ισοδύναμες αυτών που συναντάει ένας σύγχρονος ιατρός έναντι μιας χρόνιας πάθησης ή πρώιμων δεικτών ασθένειας. Γι' αυτό πρέπει να μελετήσει το χώρο

εργασίας και να υιοθετήσει ειδικά ερμηνευτικά πρότυπα. Θεραπεύει όπως μπορεί αυτές τις ασθένειες και αντιλαμβάνεται ότι η αναγκαιότητα μιας καταλληλότερης θεραπείας, που να στοχεύει τις επαγγελματικές ασθένειες της εποχής του, δεν αντιστοιχεί σε άλλο παρά στην αναγκαιότητα –όχι ακόμα πλήρως εκφρασμένη– να γίνει κατανοητό ότι αυτές οι ασθένειες συχνά δεν είναι θεραπεύσιμες αλλά μονάχα προβλέψιμες. Επιστά την προσοχή στο γεγονός ότι αυτή καθαυτή η παρέμβαση του ιατρού δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη, μερικές φορές αντιπαραγωγική και αντίξοη, άλλες φορές παρακινούμενη μόνο από την ανάγκη του ιατρού να δικαιολογήσει το ρόλο του. Παράλληλα ο Ramazzini επιμένει στο γεγονός ότι όλες οι βλαβερές διαδικασίες και ιδίως αυτές της εργασίας, καθορίζονται από διαφορετικές, μη ιατρικές, συνθήκες, ευρέως επηρεαζόμενες από κοινωνικά συμφέροντα και όποιους τα διαχειρίζονται. Έτσι, ο συγγραφέας, συνεπής με αυτή τη θέση, απευθύνεται στους ίδιους τους εργαζομένους, ενθαρρύνοντάς τους να επιδιώξουν πιο αυτόνομα τον αντικειμενικό σκοπό της υγείας τους και συνολικότερα των συμφερόντων τους. Απευθύνεται στους πρίγκιπες και στους διαχειριστές συνιστώντας μεγαλύτερη οξυδέρκεια και διορατικότητα στο να θεσπίσουν μέτρα υγιεινής και άλλα υπέρ των εργαζομένων, έστω και αν άμεσα είναι δαπανηρά και αντίθετα με την παραδοσιακή έννοια της διαχείρισης.

Καθώς όμως ο αιώνας πλησιάζει στο τέλος του, στους τομείς της γεωργίας, της οικονομίας, της βιομηχανικής παραγωγής, των συγκοινωνιών, της διακυβέρνησης και της παροχής υπηρεσιών, η ανθρώπινη εργασία αντικαθίσταται με τρομερή ταχύτητα από την αυτοματοποίηση. Η μαζική αντικατάσταση εργαζομένων από μηχανήματα υποχρεώνει όλα τα κράτη της γης να επανεξετάσουν το ρόλο του ανθρώπου στην κοινωνική διαδικασία, αν και ένας κόσμος που θα αποτελείται μόνο από ρομπότ και αυτόματες μηχανές, στον οποίο ο τεχνολογικός θεός θα καταργήσει τη βιβλική καταδίκη " *Εν τῷ ἰδρώτι τοῦ προσώπου σου φαγεῖν τὸν ἄρτον*", είναι μάλλον μια εντελώς φανταστική υπόθεση. Όμως ολόκληρες κατηγορίες εργαζομένων έχουν

ήδη συρρικνωθεί, αναδιαρθρωθεί ή εξαφανιστεί τελείως. Το μέλλον μας επιφυλάσσει νέες, ακόμη πιο εξελιγμένες μορφές τεχνολογίας προγραμμάτων ηλεκτρονικών υπολογιστών, που θα φέρουν την ανθρωπότητα και τον πολιτισμό όπως μας είναι γνωστός, πολύ κοντά σε έναν κόσμο χωρίς καθόλου εργατικά χέρια. Ίσως λοιπόν να πρέπει να επαναπροσδιοριστεί ο ρόλος του ατόμου σε μια κοινωνία η οποία δε θα προσφέρει σχεδόν καθόλου εργασία. Επειδή, όπως φαίνεται, δεν απασχολεί πια κανέναν το ηθικό ερώτημα αν εργαζόμαστε για να ζήσουμε ή το αντίστροφο, η έννοια της εργασίας, το νόημά της και το μέλλον της έχουν μετασημασιολογηθεί και αντικατασταθεί από την τεχνοοικονομική έννοια της απασχόλησης. Και μάλλον είναι ανάγκη να επινοηθούν καινούργιες εναλλακτικές λύσεις για την απασχόληση, όπως μας είναι γνωστή εδώ και αιώνες από τη Νεολιθική Εποχή και από την Αγροτική Επανάσταση και μετά. Διαφορετικές προσεγγίσεις στο θέμα της παροχής εισοδήματος καθίστανται αναγκαίες. Το τέλος της εργασίας είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα μπορούσε να σημαίνει και θάνατο του πολιτισμού, όπως τον ξέρουμε ή την απαρχή μιας νέας, μεγάλης κοινωνικής μεταμόρφωσης⁵⁰⁻⁵¹.

Η επιστημονική συμπεριφορά του Ramazzini, εμπνευσμένη από μια βαθιά δομημένη θέληση δημιουργίας, είναι γεμάτη παραδείγματα προς μίμηση. Πρόκειται για μια συμπεριφορά της οποίας οι ρίζες βρίσκονται σε έδαφος το οποίο πρέπει να υπήρξε ένα αληθινό πεδίο μάχης ενάντια στην παραδοσιακή ιατρική, ενάντια στους ιατρούς - φορείς δογμάτων και συμφερόντων, ενάντια στους άπληστους και απρονόητους τεχνίτες, ενάντια στους ανόητους και άρπαγες διαχειριστές. "*Πρωτοπόρο και σημαιοφόρο των δικαιωμάτων όποιου εργάζεται*", έτσι τον αποκάλεσε ο καθηγητής Luigi Devoto, διευθυντής της πρώτης στον κόσμο κλινικής της Ιατρικής της Εργασίας, την οποία ίδρυσε στο Μιλάνο κατά τις εκδηλώσεις των 200 ετών από το θάνατό του (Il Lavoro, 1914, 7, 307). Σε αυτό το σημείο οι ιστορικές μεταθέσεις είναι πολύ απλές να γίνουν αλλά όχι τυχαίες, αρκεί να γνωρίζουμε και να εκτιμούμε κατάλληλα τις μεταβλητές του παιχνιδιού. Η πεποίθηση του Διαφωτισμού ήταν ότι όλα

τα προβλήματα μπορούν να λυθούν με τον ορθό λόγο και ότι η ανθρωπότητα έχει πάντοτε τη δυνατότητα να απεντίζει νέους ορίζοντες. Η πραγματική δυσκολία όμως έγκειται στο συμβιβασμό αντιτιθέμενων συμφερόντων και διαφορετικών απόψεων, στο κατά πόσον, όπως στον κόσμο του "Μάγου του Οζ", τα μολυβένια αφεντικά έχουν καρδιά και οι εργάτες - σκιάχτρα έχουν μυαλό. Αρκεί να εκτιμήσουμε την ουσιαστική αποτυχία του προγράμματος του Ramazzini τρεις αιώνες από τη διατύπωσή του, καθώς και τη γενναιοδωρία και τα όρια των ριζοσπαστικών προθέσεων στα θέματα της υγιεινής στους χώρους εργασίας. Έχουμε πολλούς λόγους να πιστεύουμε ότι όλες αυτές οι πολιτικές, οικονομικές και επιστημονικές τάσεις θα συμβάλουν στη δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου, ενός κόσμου με περισσότερη ευημερία, ειρήνη, λιγότερο βασανισμένου από το φόβο της ωμής βίας, της φτώχειας ή των ασθενειών, καθώς ο 21^{ος} αιώνας θα κυλάει.

Ας κρατήσουμε όμως, μαζί με τη δικαιολογημένη αισιοδοξία για τις οικονομικές, κοινωνικές και επιστημονικές δυνατότητες που πρέπει να μας συνοδεύσουν στον 21^ο αιώνα και το σκεπτικισμό του οινοποιού: τα πράγματα μπορούν να πάνε στραβά, όχι μόνο λόγω των παρεμβάσεων της τύχης ή της θείας πρόνοιας που ταλαιπωρούν τον αμπελουργό, αλλά επίσης λόγω των πολλών παρεμβάσεων του ανθρώπου, που εσκεμμένα ή κατά λάθος απειλούν τις ελευθερίες μας και είναι πιθανόν μέσω ψευδών βεβαιοτήτων να στείλουν ακόμα και τις πιο ώριμες δημοκρατίες προς νέες και επικίνδυνες κατευθύνσεις.

Νοέμβριος 1999
Γεώργιος Χρ. Ντουνιάς

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

1. Francesco e Annamaria Candura: *Il pericolo non e un mestiere*. Ediz. SugarCo, Milano, 1977.
2. Αυτή την ημερομηνία αναφέρει επίσης ο σημαντικότερος βιογράφος του Ramazzini Arnaldo Maggiora (Vergagno) "*L' opera igienica di Bernardino Ramazzini*", *Annuario Univer. Modena*, 1901-02. Ο ανιψιός του Bartolomeo Ramazzini αναφέρει στο έργο του "*Vita auctoris*" ως ημερομηνία γέννησης την 5/11/99. Βλέπε επίσης, Bartolomeo Ramazzini *Life of Bernardino Ramazzini*. Tr. from the Cramer & Perachon ed. of the collected works of Bernardino Ramazzini, pub. at Geneva, 1717, by John M.McDonald. Baltimore, 1940.
3. Ο 17^{ος} αιώνας στη διάρκεια του οποίου ζει και δημιουργεί ο Ramazzini επηρεάστηκε πολύ από τις φιλοσοφικές απόψεις του Γαλιλαίου, που ζητούσε την απελευθέρωση της επιστήμης από τη μεταφυσική.
4. S.De Renzi: *Storia della medicina in Italia*. Napoli, 1845-48.
5. Bernardino Ramazzini, "*Epistolario*", CCL (250°) anniversario di morte di Bernardino Ramazzini, a cura Pericle di Pietro. Modena, tip. P.Tochi & C., 1964.
6. Αν και δεν εθεωρείτο πρόεπουσα για έναν καθηγητή της Ιατρικής η ενασχόληση με την ποίηση –βλ. γράμμα στον Magliabechi 30/5/1692– όπως πολλοί άλλοι λόγιοι της εποχής, ο Ramazzini έγραφε στίχους στα λατινικά. Για το ποιητικό έργο του και τις σχετικές επιστολές αλληλογραφίας βλ. σημ. 12.
7. Ramazzini Giuseppe(1725-1773), *Controversia medico-letteraria fra I signori dottori Gio.Andrea Moneglia e Bernardino Ramazzini in occasione del parto, e morte dell'illustrissima signora marchesa Bagnesi*, 1758
8. L.Conti: *Profilo di Bernardino Ramazzini*, "*La med. Internazionale*". 49, 1941.
9. P. H. Shryock: *Storia della medicina moderna*, Isedi, Milano, 1977.

10. Στην *Opera omnia* του 1718 παρουσιάζονται οι "Πανηγυρικοί" με την ακόλουθη σειρά: 1)In solemni... (5/11/1682) 2)Secularis (12/12/1700) 3)Felicius curari... (12/11/1701) 4)Veram februm... (6/11/1702) 5)Medicam artem... (4/11/1703) 6)Multum conferre... (12/11/1705) 7) Antiquitatis et... (10/11/1705) 8)In medicina facienda... (5/11/1706) 9)Theoricae medicinae... (5/11/1707) 10)De medicina ex sacris 11)Hyemalis constitutio (13/5/1709) 12)Medicinam coepisse... (11/1710) 13)De contagiosa epidemia... (9/11/1711) 14)Medicum valetudinarium... (6/11/1712) 15)De peste viennensi (20/11/1713) 16) Medicam peregrinationem (11/1714).
11. A. Donaggio: *Ramazzini e la sua opera nel periodo modenese* (1671-1700), Atti VII Congr.Naz.Med.del Lavoro, Parma, Modena, Capri 24-26 Ottobre 1927.
12. Ο Ramazzini δημοσίευσε το 1695 τις "Επιδημικές Καταστάσεις" των ετών 1692, '93, '94: De Constitutionibus / Annonum/ M.DC.XCII, XCIII et XCIV/...Mutinae, MDC.XCV., Typis Aantonii Capponi, et HH.Pontiroli, Impress. Episc.
13. Arnaldo Maggiora (Vergagno), *In ricordanza de II centenario della morte di Bernardino Ramazzini* (1714-1914), Atti e Mem. Accad.Sc.L.A., Modena, 1901-02.
14. *De Fontium/ Mutinensium/ Admiranda scaturigine/ Tractatus...*, Mutinae, Typis Haeredum Suliani Impressorum Ducalium, 1691. Το 1697 εκδόθηκε στα αγγλικά και το 1713 επανεκδίδεται από τον ίδιο τον Ramazzini στην Πάντοβα.
15. E.Masi, *La vita e l'opera di Bernardino Ramazzini*, Atti V Congr. Naz. Med. del Lavoro, Firenze 11-14 Giugno 1922.
16. Ο Ramazzini ως μέλος της ακαδημίας de curiosorum naturae της Βιέννης, έστειλε στον πρόεδρο της Luca Schroeck το έργο του "*Ephemerides barometricae mutinensis*" (Mutinae, 1695. Formis Antonii Capponi, ac H.H.Pontiroli) μαζί με τις επιστολές των Boccadanti και Torti. Το κείμενο έγινε δεκτό με ενδιαφέρον από τους μελετητές, ιδίως στη Γερμανία. Ο Ramazzini το 1700 το

επανεκδόσε στην Πάντοβα με όλες τις σχετικές σημειώσεις και αντίθετες απόψεις.

17. Francisci/ Ariosti/ de Oleo/ Montis Zibinii,/ seu Petroleo Agri Mutinensis/ Libellus..., utinae, M.DC.XC.VIII, Typis Antonii Capponi, Episcop. Impress.
18. P. di Pietro, *Lo studio Pubblico di S.Carlo in Modena (1682-1772)*, Universita degli Studi, Modena, 1970.
19. Βλέπε σημείωση 5.
20. Di Pietro Pericle, *Bibliografia di Bernardino Ramazzini*, Istituto di Medicina Sociale Editore, Roma, 1977. Θα αναφέρουμε ενδεικτικά μόνο ορισμένες από τις εκδόσεις: **1740**, *Maladies des artisans*. In: Hecquet, Philippe, *La medicine, la Chirurgie et la pharmacie des pauvres* (tome II, pp. 43-191). A Paris, chez la Veuve Alix, MDCCXL, **1777**, *Essai/ sur/ les maladies/ des artisans,/ Traduit du latin/ de Ramazzini,/ avec des notes et des additions:/ par M. de Fourcroy, Maitres-Arts/ en l'Universite de Paris, et Etudiant/ en medicine*. A Paris,/ chez Moutard, Imprimeur-Libraire de Reine, .../M.DCC.LXXVII., **1922**, Βουδαπέστη, RAMAZZINII./ *De morbis Artificum/ Diatriba/ Cum Supplementum*, Edition/ du Comite executif d'organisation du/ V.ieme Congres Medical Intrernational/ pour les accidents du travail et les/ maladies professionnelles. Typis Societatis Athenaeum, **1940**, *De morbis artificum Bernardini Ramazzini diatriba. Diseases of workers. The latin text of 1713, revised, with translation and notes by Wilmer Cave Wright*: University of Chicago Press, **1961**, εκδίδεται στη Μόσχα, μεταφρασμένο στα ρώσικα. *De morbis artificum diatriba. O boleznjah remeslennikov rassudenie*. Ed. Avgust Andreevich Letavet, **1964**, μεταφρασμένο στα αγγλικά *Diseases of Workers / Translated from the Latin Text/ De Morbis Artificum of 1713 by/ Wilmer Cave Wright/ With an introduction by/ George Rosen, M.D., Ph.D./ Published under the auspices of the Library of/ the New York Academy of Medicine*. London & New York, Hafner Publishing Company.

21. Bernardino Ramazzini, *Malattie dei lavoratori*, trad. Italiana del dr. O. Rossi, sulla 1. ed., Modena, 1700, e sulla 2., Padova, 1713.
22. Bernardino Ramazzini, *Malattie dei atrefici*; trad. di G.M.Levi, con note e aggiunte di De Fourcory – Milano, Soc. Ed. del “Corriere Sanitario” (sig. E.Zerboni), 1908
23. Bernardino Ramazzini, *Le malattie dei Lavoratori (De Morbis Artificum diatriba) a cura di Francesco Carnevale, Nuova Italia scientifica II*, 1982.
24. L. Thorndike, *Novità e inovazioni nella scienza e nella medicina del seicento*, in *Le Radici del pensiero scientifico, a cura di Wiener, P.P. e Noland, A., Feltrinelli, Milano* 1971.
25. Am. Fanfani, *Storia del lavoro in Italia, dalla fine del secolo XV agli inizi del XVIII*, Giuffrè, Milano 1959.
26. Carlo M. Cipolla, *Storia economica dell' Europa pre-indusriale*, Il Mulino, Bologna 1975, "*Η Ευρώπη πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση*", Θεμέλιο, 1988.
27. Βλέπε σημείωση 15..
28. P. di Pietro, Le fonti della “Diatriba de morbis artificum” di B. ramazzini, Roma, 1969 Inter. Congress of the history of Medicine, 21st Siena Atti, vol.2.
29. L. Devoto, *Nel 200° anniversario della morte di Ramazzini.*, Il Lavoro, 7:309;1914
30. P. Piccinini, *B. Ramazzini e G. B. Morgagni in rapporto con la medicina del lavoro*, "Riv. Storia sc. Med. e Natur.", 21:264-271, 1930.
31. Βλέπε σημείωση 29.
32. Mirko D. Grmek, "*Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού*", Εκδ.Χατζηνικολή,1989.
33. B. Farrington, "*Lavoro intellettuale e manuale nell' antica Grecia*", Feltrinelli, Milano, 1953.
34. G. Pansieri, *La nascita della polizia medica: l' organizzazione sanitaria nei vari Stati Italiani*, *Storia d'Italia*, Annali 3, Einaudi, Torino 1980, pp.187-190.
35. A. Smith, *Ricerche sopra la natura e le cause della ricchezza delle nazioni*, Isedi, Milano, 1973 "*The wealth of Nationes*". Vol. I-II. London, J.M.Dent and Sounth, Ltd, 1960 ή Άνταμ Σμιθ "*Ο Πλούτος των Εθνών*", εκδ. Καλιτσουν-

- άκης, Αθήνα 1948 (Βιβλιοθήκη Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών).
36. K. Marx, *Il Capitale, Critica dell' economia politica*, Libro I, Einaudi, Torino 1978 ή Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Τόμος Α, βιβλ. Ι, εκδόσεις "Σύγχρονη Εποχή", Αθήνα 1978.
 37. Βλέπε σημείωση 29.
 38. Βλέπε σημείωση 10.
 39. Βλέπε σημείωση 13.
 40. Βλέπε σημείωση 5.
 41. De/ Principum/ valetudine/ tuenda/ Commentatio/ Bernardini Ramazzini/ in Patavino Gymnasio Practicae Medicinae/ Professoris Primarii/ Serenissimo Mutinae Principi/ Francisco Estensi/ dicata. Patavii, M.DCCX./ Ex Typographia Jo: Baptistae Conzatti ή Salute dei principi:ovverio come diffendersi dalle malattie e dai medici, 1992.
 42. Βλέπε σημείωση 34.
 43. A. Ranelletti, *Bernardino Ramazzini, Atti del IV Congr. Naz. Per le Malat. del Lav.*, Roma 1913
 44. Το 1816 δημοσιεύεται στο Κοντόνιο (Codogno): Ramazzini/ *Dell' abuso della China.*/ Versione dal latino e note/ del C.D.V. Mantovani/ gia Medico delle R. Guardie d' Onore/ Chirurgo in capo d' Armata, ecc/ per Luigi Cairo.
 45. Annotationes/ in librum/ Ludovici Corneli/ de/ vitae sorbia/ commodis Bernardini Ramazzini/ practicae Medicinae in Patavino Gymnasio/ Professoris Primarii. /Serenissimo Principi/ Clementi Joanni/ Federico/ Estensi/ dicatae. Patavii, MDCCXIV ex Typographia Jo: Baptistae Conzatti. 1993/14
 46. A. Castiglioni, *Bernardino Ramazzini a Padova*, Atti del VII Congr. Naz. Med. Lav., Parma, Modena, Capri, 24-26 ottobre 1927.
 47. THE ECONOMIST-H ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ/ Οκτώβριος 1999.
 48. Felton JS, *The heritage of Bernardino Ramazzini*. Occup Med (Lond) 1997 Apr ;47(3):167-79.

49. Franco G., "*Ramazzini and workers' health*". *Lancet* 1999 Sep 4; 354 (9181): 858-61.
50. Berlinguer G, Biocca M, *Recent developments in occupational health policy in Italy*. *Int J Health Serv* 1987;17(3): 455-74.
51. Jeremy Rifkin, "*Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*", Εκδόσεις Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Η πρώτη μετάφραση του έργου του Ραματσίνι στην ιταλική γλώσσα έγινε το 1745 υπό την επιμέλεια του αββά Francesco Ranieri Chiari, που ήδη ήταν 80 ετών, και επανεκδόθηκε το 1821. Το 1842 τυπώθηκε στη Νάπολη με επιμέλεια του Luigi Albanese. Το 1933 εκδόθηκε από τον Ο. Rossi με τίτλο "*RAMAZZINI padre della medicina del lavoro, disciplina Italica*" και με μικρό πρόλογο του L. Devoto. Το 1953 εκδόθηκε στη Ρώμη, με την ευκαιρία της επέκτασης της ασφαλιστικής κάλυψης επαγγελματιών ασθενειών, στην 70^η επέτειο της ιδρύσεως του INAIL (Istituto Nazionale Assicurazioni Infortuni Lavoro).

Η παρούσα έκδοση, η πρώτη στην ελληνική γλώσσα, ακολουθεί περισσότερο την ιταλική έκδοση που επιμελήθηκε ο Francesco Carnevale (εκδ. La Nuova Italia Scientifica, 1982), η οποία βασίστηκε κυρίως σε αυτή του 1713 στην Πάντοβα. Συμπεριλαμβάνει το "*Trattato sulle malattie dei lavoratori*" που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1700 στη Μόντενα και ένα "*Συμπλήρωμα*" ("*Supplementum*"), που γράφτηκε για την έκδοση της Πάντοβας. Διατηρήθηκε η παράλειψη του κεφαλαίου 8 και προστέθηκε ένα κεφάλαιο για τις ασθένειες των κτιστών που στην έκδοση του 1700 ήταν μετά το κεφάλαιο 25. Οι σημειώσεις του συγγραφέα παρατίθενται αυτούσιες. Κρίθηκε όμως σκόπιμη η παράθεση ενός συνοπτικού πίνακα των παραγόντων κινδύνου και των ασθενειών για κάθε επαγγελματική κατηγορία, καθώς και ένα λεξικό όρων και πληροφοριών για πρόσωπα, φάρμακα κ.ά. που αναφέρονται στο έργο.

Η προσπάθεια απόδοσης του γλωσσικού ύφους του Ραματσίνι στα ελληνικά δεν ήταν εύκολη, αφού δε γίνεται

πάντα ακριβής μεταφορά των γλωσσικών παιχνιδισμάτων και της ειρωνείας των λατινικών εκφράσεων ακόμα και στα ιταλικά. Η παράθεση των αρχαιοελληνικών παραπομπών (από τις εκδόσεις "Κάκτος") ήταν αυτονόητη υποχρέωσή μας, αφού χωρίς να διακόπτουν τη ροή του κειμένου, επιδιώκουν να αποκαλύψουν και να εξιστορήσουν πιστότερα τα φαινόμενα.

Νοέμβριος 1999
Γιώργος Χρ. Ντουνιάς

ΑΦΙΕΡΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

*Στους Εκλαμπρότατους και Εξοχότατους
κ. Πρυτάνεις του Πανεπιστημίου της Πάντοβας
Ιππότη κ. Girolamo Venier, επίτροπο του Αγίου Μάρκου
Ιππότη κ. Francesco Lauredano, επίτροπο του Αγίου Μάρκου
Ιππότη κ. Giovanni Francesco Morosini*

Εκλαμπρότατοι και Εξοχότατοι κ. Πρυτάνεις, πόσο κοπιώδες είναι να γράψεις και τι αγωνίες, ακόμα και μετά την εκτύπωση, συνοδεύουν το συγγραφέα, το γνωρίζουν καλά όσοι αφιερώνουν τον καιρό τους στην έρευνα, για να δημιουργήσουν κάτι χρήσιμο και να αποδείξουν στους εαυτούς τους και στους μεταγενέστερους ότι έζησαν για κάποιο σκοπό. Πράγματι, όταν κάποιος, κυρίως σε αυτό τον τόσο άγριο αιώνα, αφιερώνοντας όλο του το είναι, δημοσιεύσει κάποιο έργο, είναι αναπόφευκτο να παραμένει επί μακρόν εκτεθειμένος στις ποικίλες κρίσεις των ανθρώπων. Σκέφτομαι πάντα ότι υπάρχει ένα ειδικό κριτήριο αξιολόγησης που ο καθένας μπορεί να εμπιστευτεί, για να γνωρίσει αν το έργο του εκτιμήθηκε: να ακούσει ότι σε κάποιο χώρο, και ιδίως στο εξωτερικό, αυτό επανεκδόθηκε.

Γνωρίζω ότι την τύχη αυτή είχε το έργο μου "*De morbis artificum diatriba*", που έχει εκδοθεί εδώ και δεκατρία έτη στη Μόντενα και, όπως πληροφορούμαι, εκδόθηκε στη Γερμανία, μεταφρασμένο στα γερμανικά. Έτσι, την επαν-

έκδοση του βιβλίου αυτού, τώρα διορθωμένου κατά το δυνατό και με ένα παράρτημα πάνω στο ίδιο θέμα, θέλησα να την εμπιστευτώ σε αυτή την πόλη και να το αφιερώσω στα εκλαμπρότατα ονόματά σας.

Έπραξα δηλαδή αυτό που άρμοζε, από τη στιγμή που ασκώ ακριβώς την πρακτική ιατρική, αφού μου φαινόταν ελάχιστα ενδεδειγμένο να διαπραγματευτώ θεωρητικές ή αφηρημένες υποθέσεις που δεν έχουν ούτε θα μπορούσαν να έχουν καμιά εφαρμογή. Θεωρώ τεραστίου ενδιαφέροντος για όλη την κοινωνία να εξετάσω λεπτομερώς μία - μία τις ασθένειες των εργατών και τις θεραπείες τους, πράγμα που έως τώρα δεν έκανε κανείς. Πόσο συμβάλλει στον πλούτο των κρατών και των πόλεων η προστασία και η προαγωγή της εργασίας το έχει αποδείξει ο αυτοκράτορας Καρλομάγνος, που, αφού αιχμαλώτισε τον Δεσιδέριο, τελευταίο βασιλιά των Λομβαρδών, πήρε μαζί του στη Γαλλία τους πιο φημισμένους δεξιότεχνες της πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας ως λάφυρο μιας ολοκληρωτικής νίκης. Είναι φημισμένη η ρήση *"το κράτος προστατεύει την εργασία"*, με την οποία ορθώς τίθεται εν αμφιβόλω αν το κράτος προστατεύει την εργασία ή είναι η εργασία που στηρίζει το κράτος. Και οι δύο ερμηνείες είναι αληθείς και το αποδεικνύει η Βενετία. Πράγματι, αν ειδικές εργατικές δραστηριότητες καθιστούν φημισμένες και ακμαίες άλλες πόλεις, η Βενετία αντιθέτως, συγκεντρώνει όλες τις υπάρχουσες εργατικές δραστηριότητες και δε σταματά να προνοεί για την αύξησή τους δίνοντας κίνητρα και προνόμια.

Όπως όταν κυκλοφόρησε το βιβλίο μου αυτό πρώτη φορά ήταν αφιερωμένο στους τότε πρυτάνεις, έτσι ήταν πρόπον και τώρα να έλθει εκ νέου στο φως υπό την αιγίδα της δικής σας αρχής, Εκλαμπρότατοι και Εξοχότατοι, προσεκτικοί φύλακες του Πανεπιστημίου της Πάντοβας. Το έργο αυτό λοιπόν, όποια και αν είναι η αξία του, το προσφέρω σε σας και με την καλοσύνη που σας χαρακτηρίζει δεχθείτε το και ευνοήστε το. Είθε ο Παντοκράτωρ Θεός να σας προστατεύει και να σας επιτρέπει να είστε πάντα καλά.

Πάντοβα, 1 Σεπτεμβρίου 1713

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ορισμένοι με γραπτά και με λόγια καταριούνται τη φύση, την αξιαγάπητη μητέρα του σύμπαντος, υποστηρίζοντας ότι για πολλά πράγματα αποδείχτηκε αμείλικτη και απρονόητη απέναντι στους ανθρώπους. Όμως κανένα παράπονο δεν είναι πιο αδικαιολόγητο από αυτό που αντιμετωπίζει τη φύση ως μητριά, αφού κατέστησε απαραίτητο για τον καθένα να αναζητά την καθημερινή τροφή, για να μπορέσει να κρατηθεί και να παρατείνει τη ζωή, που αλλιώς θα χανόταν. Αν το ανθρώπινο είδος ήταν απαλλαγμένο από την εξάρτηση αυτή, δε θα αποδεχόταν σχεδόν κανένα νόμο και αυτή η γη όπου ζούμε θα έδειχνε μια όψη πολύ διαφορετική από τη σημερινή. Γι' αυτό ο Πέρσιος πολύ εύστοχα ονόμασε δημιουργό των τεχνών όχι το χέρι, που είναι ικανό να πραγματοποιήσει οποιοδήποτε έργο, αλλά την κοιλιά. Έτσι, λέει στον πρόλογο:

"Ποιος κατόρθωσε να κάνει τον παπαγάλο να πει το γεια σου και δίδαξε τις καρακάξες να μιμούνται τη φωνή μας; Η κοιλιά, δημιουργός των τεχνών και ερέθισμα δημιουργίας".

Ως εκ τούτου, είναι λογική η διαβεβαίωση ότι από την αναγκαιότητα αυτή, που καθιστά εφευρετικά ακόμα και τα ίδια τα ζώα που στερούνται λογικής σκέψης, προέρχονται όλες οι χειρωνακτικές και πνευματικές εφαρμογές του

ανθρώπου. Είναι ένα αγαθό λοιπόν, και όχι μια ανάγκη την οποία καταριόμαστε. Όμως, όπως συνήθως συμβαίνει με όλα τα ανθρώπινα, είναι ένα αγαθό αναμιγμένο με κάτι το αρνητικό. Έτσι, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι από κάθε δραστηριότητα που ο άνθρωπος πιστεύει ότι αντλεί τροφή, για να παρατείνει τη ζωή του και να θρέψει την οικογένειά του, προκαλούνται στους εργάτες δυστυχίες και ασθένειες συχνά πολύ σοβαρές, ακόμα και θάνατος. Γι' αυτό πολλοί εργάτες καταριούνται τη δουλειά, στην οποία όμως έχουν εναποθέσει μια ελπίδα ζωής. Εκτιμώντας ότι αυτό συμβαίνει πολύ συχνά, κατά την άσκηση της δραστηριότητάς μου ως ιατρού επεδίωξα, με βάση τις ικανότητές μου, τη σύνθεση μιας πραγματείας για τις ασθένειες των εργατών. Αλλά, όπως συνήθως συμβαίνει στην εκτέλεση χειρωνακτικών έργων, όπου κάθε προϊόν δύναται να βελτιωθεί από άλλους, έτσι πρέπει να γίνεται και με την εργασία του συγγραφέα. Γνωρίζω ότι την ίδια τύχη θα έχει και η πραγματεία μου για τις ασθένειες των εργατών, για διάφορους λόγους, αλλά πρωτίστως γιατί περιέχει κάτι το νέο. Πράγματι, από ό,τι έχει περιέλθει στη γνώση μου, κανείς δεν καταπιάστηκε διεξοδικά με τις συνέπειες διάφορων εργασιακών δραστηριοτήτων.

Θα δημοσιεύσω ένα ατελές έργο, κυρίως για να παρ-
ακινήσω άλλους να επιφέρουν βελτιώσεις, έως ότου ολοκληρωθεί και αναπτυχθεί πλήρως, έτσι που να αξίζει μια αξιολογη θέση στον ευρύτερο χώρο της Ιατρικής. Αυτό ασφαλώς είναι μία υποχρέωση έναντι των εργατών, που από τη σχεδόν πάντοτε κοπιαστική και φθοροποιό αλλά πάντως αναγκαία δραστηριότητά τους προέρχονται τόσα ωφελήματα σε όλους τους ανθρώπους. Αυτό είναι ένα χρέος, το επαναλαμβάνω, της τέχνης της ενδοξότερας όλων –όπως ο Ιπποκράτης όρισε την Ιατρική στις "Παραγγελίες"– "που θεραπεύει ακόμα και δωρεάν και βοηθάει το φτωχό". *"Παρακελεύομαι δὲ μὴ λίην ἀπανθρωπίην εἰσάγειν, ἀλλ' ἀποβλέπειν ἕς γε περιουσίην καὶ οὐσίην· ὅτ' ἐδὲ προῖκα, ἀναφέρων μνήμην εὐχαριστίης προτέρην ἢ παρεούσαν εὐδοκιμίην. Ἦν δὲ καιρὸς εἶη χορηγίης ξένῳ τε ἔοντι καὶ ἀπορέοντι, μάλιστα ἐπαρκέειν τοῖσι τοιούτοισιν· ἦν γὰρ παρῆ φιλανθρωπίη, πάρεστι καὶ φιλοτεχνίη"*

(Παραγγελία - 6). Δηλαδή, "Σας συμβουλεύω να μη ζητάτε απάνθρωπα ποσά, αλλά να καθορίζετε την αμοιβή σε σχέση με την οικονομική δυνατότητα του ασθενούς. Μερικές φορές να μην παίρνετε αμοιβή, αναλογιζόμενοι κάποια προηγούμενη ευεργεσία ή την τωρινή καλή σας φήμη. Και αν παρουσιαστεί ευκαιρία να βοηθήσετε κάποιον ξένο και φτωχό, φροντίστε αυτούς τους ανθρώπους όσο γίνεται περισσότερο· γιατί εκεί που υπάρχει αγάπη για τον άνθρωπο, υπάρχει και αγάπη για την επιστήμη".

Οποιοσδήποτε μπορεί να εκτιμήσει από μόνος του πόσα πλεονεκτήματα έχουν επιφέρει οι χειρωνακτες για μια πιο πολιτισμένη ζωή και μπορεί να αναλογισθεί για τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ Ευρωπαίων και Αμερικανών από τη μια και των άλλων βάρβαρων λαών του νέου κόσμου από την άλλη. Ορθώς λοιπόν, από διάφορα έργα συγγραφέων προκύπτει με καθαρότητα ότι οι ιδρυτές των μεγάλων πόλεων και κρατών περιέβαλλαν με υψηλότερη εκτίμηση εκείνους που εργαζόνταν. Πράγματι, θεσμοθέτησαν νόμους και ενώσεις εργαζομένων, όπως έκανε ο Νουμίτωρ, που, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Πλούταρχος, ήταν άξιος μεγάλου θαυμασμού, αφού ένωσε τους εργάτες με βάση τον τύπο της εργασίας που ασκούσαν και έτσι οι φλαουτίστες είχαν μια ξεχωριστή δική τους ένωση, άλλη είχαν οι χρυσοχόοι, άλλη οι αρχιτέκτονες, οι βαφείς, οι υποδηματοποιοί, οι εκδορείς, οι αγγειοπλάστες, οι χαλκουργοί, κτλ.. Ο Λίβιος* αναφέρει ότι στα χρόνια της υπατείας του Άππιου Κλαύδιου* και του Πλίνιου Σερβίλιου, θα θεσμοθετούνταν ακόμα και μία ένωση των "ερμικών" —έτσι προσονομάζονταν οι έμποροι, επειδή τιμούσαν τον Ερμή, προστάτη του εμπορίου, ενώ, όπως γράφει ο Πλάτων στο βιβλίο του "Νόμοι", οι τεχνίτες είχαν προστάτες τους τον Ήφαιστο και την Αθηνά, θεότητες αφοσιωμένες στην εργασία. Ο Sigonio και ο Guido Panciroli στο "*De jure antiquo romanorum*" και στο "*De notitia utriusque imperii*" θυμίζουν ποια δικαιώματα και πλεονεκτήματα απολάμβαναν οι τεχνίτες. Ήταν αποδεκτοί στην ψηφοφορία και στα δημόσια αξιώματα και από αυτό ο Sigonio συμπεραίνει ότι οι τεχνίτες ήταν εγγεγραμμένοι στους απογραφικούς καταλόγους των Ρωμαίων πολιτών.

Επίσης στους πανδέκτες και τους κώδικες γίνεται μνεία των ναυπηγοξυλουργών. Στο πρώτο βιβλίο του *"Πολιτικού Δικαίου"* (*Diritto Civile*) του Γάιου, στις παραγράφους *"περί όσων πράττονται εις το όνομα εκάστης ένωσης ή εναντίον της"*, γίνεται λόγος γι' αυτή την ένωση των εργατών και για τα δικαιώματα και τα πλεονεκτήματα που τους είχαν παραχωρηθεί. Όπως ένα μικρό κράτος, μπορούσαν να διαχειρίζονται τα συμφέροντά τους, να αποδέχονται κληρονομίες και να θεσπίζουν κανονισμούς, αρκεί να μην ήταν ενάντιοι στους δημόσιους νόμους, όπως αναφέρει ο Παύλος στη φράση *"όταν η Γερουσία..."* στην παράγραφο *"σχετικά με διαφορούμενα ζητήματα"*.

Ο Σουετώνιος* διηγείται ότι ο αυτοκράτορας Βεσπασιανός ευνόησε αποτελεσματικά όχι μόνο την πνευματική εργασία αλλά επίσης και τη χειρωνακτική, που ονομαζόταν μηχανική, και προσέφερε ακόμα και στους μετριότερους των εργατών συνεχείς ευκαιρίες να εργαστούν και να κερδίσουν, τόσο που σε έναν αρχιτέκτονα που καυχόταν ότι μπορεί να μεταφέρει στο Καπιτώλιο ένα τεραστίου όγκου έργο με μικρά έξοδα, απάντησε *"να μην τον εμποδίζει να δίνει τροφή στο λαό του"*.

Αφού λοιπόν όχι μόνο στο παρελθόν αλλά ακόμα και στον καιρό μας στις καλώς ρυθμισμένες κοινωνίες έχουν θεσμοθετηθεί νόμοι υπέρ των εργατών, είναι άλλο τόσο ορθό και η Ιατρική επίσης να συνεισφέρει στην ανακούφιση αυτών τους οποίους το Κράτος φροντίζει να ευνοεί. Επιπλέον είναι ορθό να φροντίσει για την υγεία τους με ένα ιδιαίτερο αίσθημα καθήκοντος που έως σήμερα απουσίαζε, έτσι που να μπορούν να ασκούν κατά το δυνατόν δίχως κίνδυνο τη δραστηριότητα στην οποία έχουν αφιερωθεί. Από τη μεριά μου έκανα όλα αυτά που σκεφτόμουν ότι ήταν ορθό να κάνω και δεν αισθάνθηκα μειωμένος όταν, για να παρατηρήσω όλα τα χαρακτηριστικά της χειρωνακτικής εργασίας, έμπαινα στα ταπεινότερα από τα εργαστήρια των τεχνουργών. Από την άλλη, στην εποχή μας ακόμα και η Ιατρική χρησιμοποιεί παρατηρήσεις προερχόμενες από τη Μηχανική. Με ενδιαφέρει να σημειώσω, ιδίως προς τους συναδέλφους μου ιατρούς, ότι είναι δυνατόν να βρουν όλες τις περιπτώσεις εργασιών που περιγράψω και εκτός τούτου,

ότι οι ίδιες εργασίες σε μερικές περιοχές μπορεί να ασκούνται με διαφορετικό τρόπο. Αυτό σημαίνει ότι από καιρού εις καιρόν οι προκαλούμενες από αυτές τις εργασίες ασθένειες μπορεί να είναι διαφορετικές από εκείνες που περιγράφω. Προσπάθησα να συλλέξω όλες τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και να σχηματοποιήσω οδηγίες στα ίδια τα εργαστήρια των τεχνουργών, δηλαδή άμεσα στο χώρο – όπως είναι ορθό– πράγμα σημαντικότερο τόσο για τη θεραπεία όσο και για την πρόληψη ασθενειών που συνήθως βαραινούν τους εργαζομένους.

Ο ιατρός λοιπόν, που καλείται να θεραπεύσει έναν εργάτη δεν πρέπει, όπως συνήθως κάνει, να του πιάσει αμέσως το σφυγμό, χωρίς να πληροφορηθεί για την κατάστασή του, ούτε πρέπει γρήγορα να αποφασίσει τι θα κάνει. Ο ιατρός, όπως κάνει ο δικαστής, πρέπει να καθίσει ακόμα και σε ένα скаμνάκι ή σε έναν πάγκο, όταν δε βρίσκει μία χρυσοποίκιλη πολυθρόνα, όπως συμβαίνει στα σπίτια των πλουσίων. Πρέπει να μιλήσει εμπιστευτικά με τον ασθενή και να ξέρει να αποφασίζει αν είναι αναγκαίο να δώσει ιατρικές συμβουλές ή αν είναι αναγκαίο να υπερισχύσουν συμπεριφορές κατανόησης και οίκτου. Πολλές είναι οι ερωτήσεις που ο ιατρός πρέπει να απευθύνει στον ασθενή ή σε αυτούς που τον φροντίζουν. Ο Ιπποκράτης λέει: "*Όταν δέ ἐπὶ νοσέοντα ἀφίκη, ἐπαερωτᾶν χρὴ ἅ πάσχει, καὶ ἐξ ὅτου, καὶ ποσταῖος, καὶ τὴν κοιλίην εἰ διαχωρεῖ, καὶ δίαιταν ἤντινα διαιτᾶται, ...*" (Περὶ Παθῶν - 37). Δηλαδή, "*Όταν επισκέπτεσαι έναν άρρωστο, πρέπει να ρωτάς από τι πάσχει, από ποια αιτία, από πότε, αν ενεργείται και ποια δίαιτα ακολουθεί...*". Σε όλες αυτές τις ερωτήσεις πρέπει να προστεθεί άλλη μία: "**Τι εργασία κάνει;**".

Όταν ο ασθενής ανήκει στο λαό, η ερώτηση αυτή αποβαίνει σημαντική, αν όχι αναγκαία, εκτός των άλλων και για την εξατομίκευση της αιτίας της ασθένειας. Σπανίως συμβαίνει στην πράξη ο ιατρός να κάνει αυτή την ερώτηση στους ασθενείς. Αλλά ακόμα και όταν για κάποιο λόγο είναι γνώστης του είδους της ασκούμενης από τον ασθενή εργασίας, ο ιατρός δεν τη λαμβάνει υπόψη, υπονομεύοντας με τον τρόπο αυτό την αποτελεσματικότητα της θεραπείας.

Δέξου λοιπόν καλοπροαίρετα, φίλε αναγνώστη, αυτή μου την πραγματεία, πιθανώς γραμμένη με λίγη τέχνη αλλά με την πρόθεση να προσφέρει στην κοινωνία ή τουλάχιστον να ανακουφίσει τους εργάτες. Ή αν προτιμάς: *"Δέξου αυτό το έργο, που είναι εμπνευσμένο όχι από την επιθυμία της δόξας, αλλά από αίσθημα καθήκοντος και ενδιαφέρον για τους άλλους"*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΡΥΧΩΝ

Κατά τη γνώμη μου, δύο είναι οι αιτίες που προκαλούν τις ποικίλες και σοβαρές ασθένειες των εργατών· ασθένειες που προκαλούνται από αυτή καθαυτή την εργασία, η οποία θα έπρεπε να τους δίνει ψωμί. Η πρώτη και σοβαρότερη αιτία αφορά τις ιδιότητες των χρησιμοποιούμενων ουσιών, που παράγοντας αέρια και τοξικές σκόνες οδηγούν σε ειδικές ασθένειες. Η δεύτερη αφορά εκείνες τις βίαιες κινήσεις και τις αφύσικες ενέργειες που προκαλούν ανωμαλίες στη δομή του σώματος, τέτοιες που με τον καιρό επέρχονται σοβαρές ασθένειες. Γι' αυτό θα καταχωρίσουμε στον πίνακα κατ' αρχάς αυτές τις ασθένειες που προέρχονται από την τοξικότητα των χρησιμοποιούμενων ουσιών, και μεταξύ αυτών εκείνες που προσβάλλουν τους μεταλλωρύχους και όλους τους εργάτες που στις δουλειές τους μεταχειρίζονται μέταλλα, όπως τους χρυσοχόους, τους χημικούς και εκείνους που δουλεύουν με οξέα, όπως τους αγγειοπλάστες, τους καθρεφτάδες, τους χύτες, τους γανωπήδες, τους βαφείς, κ. ά..

Οι μεταλλωρύχοι από εμπειρία γνωρίζουν την επικινδυνότητα των κοιτασμάτων των μετάλλων, αφού είναι αναγκασμένοι να διατηρούν μια φυσική επαφή με αυτά στα πιο βαθιά σπλάχνα της γης και κάθε μέρα πρέπει να λογαριάζονται με το θάνατο. Σωστά λέει ο Οβίδιος:

"Εισχώρησε στα σπλάχνα της γης και σκάφτηκαν τα πλοῦτη, αναβρῦζοντας δεινά που είχε κρύψει και τοποθετήσει ανάμεσα σε μαύρες σκιές".

Ο ποιητής, αναφερόμενος στα δεινά που διαφθείρουν τα πνεύματα και τα καλά ήθη, κατακρίνει την απληστία και την τρέλα των ανθρώπων που προσπάθησαν να φέρουν στο φως αυτούς τους λεγόμενους θησαυρούς που, όπως εύστοχα γράφει ο Πλίνιος*, *"έχουμε κάνει σημείο αναφοράς όλων των αξιών"*, αν και είναι πηγή τόσων δεινών. Τα λόγια του ποιητή μπορούν επίσης να αναφερθούν αναλογικά και σε εκείνα τα δεινά που προσβάλλουν το σώμα. Οι ασθένειες από τις οποίες πλήττονται οι μεταλλωρύχοι και οι άλλοι μεταλλεργάτες είναι κυρίως άσθμα, φθίση, αποπληξία, παράλυση, καχεξία, οιδήματα ποδιών, απώλεια δοντιών, έλκη ούλων, αρθραλγίες και ρίγη. Σε αυτούς τους εργάτες προσβάλλονται οι πνεύμονες και ο εγκέφαλος. Κυρίως όμως οι πνεύμονες, που πράγματι μαζί με τον αέρα απορροφούν τις σκόνες και τα αέρια των ορυκτών και πρώτοι υφίστανται τις συνέπειες. Έπειτα σκόνες και αέρια φθάνουν στα ζωτικά όργανα και αναμιγνύονται με το αίμα με αποτέλεσμα να αλλοιώνουν και να βλάπτουν τη φυσική κατάσταση του εγκεφάλου και του νευρικού υγρού, εξού και τα ρίγη (τρόμος), οι ζαλάδες και τα παραπάνω απαριθμημένα δεινά.

Η θνησιμότητα αυτών που εξορύσσουν τα μέταλλα στα ορυχεία συνήθως είναι πολύ υψηλή. Γι' αυτό το λόγο οι γυναίκες των μεταλλωρύχων παντρεύονται περισσότερες φορές. Όπως αναφέρει ο Αγρικόλας, στα ορυχεία των Καρπαθίων υπήρχαν γυναίκες που είχαν παντρευτεί επτά φορές.

Ο Λουκρήτιος λέει σχετικά με τους μεταλλωρύχους:

"Ίσως να μην έχεις δει ή ακούσει πόσοι συνήθως πεθαίνουν σε μικρό χρονικό διάστημα και τι αριθμός εγκαταλείπει τη ζωή;"

Κι έτσι η εξόρυξη των μετάλλων, όπου υπάρχουν ορυχεία, τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα συνήθως θεω-

ρείται ένα είδος τιμωρίας. Πράγματι, καταδικάζονται να δουλεύουν στα ορυχεία οι ένοχοι και οι κατηγορούμενοι για τα πιο σοβαρά εγκλήματα. Κατά το παρελθόν επίσης, οι οπαδοί της χριστιανικής θρησκείας καταδικάζονταν να εργάζονται στα ορυχεία, όπως μπορεί να διαβάσει κανείς στο σύγγραμμα του Γαλλόνιου *"Για τα Όργανα του Μαρτυρίου"*. Υπάρχει σχετικά μία επιστολή του Αγίου Κυπριανού, με την οποία απευθυνόμενος στους Επισκόπους και τους διακόνους, τους οποίους η βαρβαρότητα των αυτοκρατόρων είχε καταδικάσει να εξορύσσουν μέταλλα, τους παροτρύνει να αποδείξουν ότι στα ίδια ορυχεία απ' όπου έπρεπε να βγάζουν χρυσό και ασήμι, αυτοί είναι ο πραγματικός χρυσός του Χριστού. Στο *"Σύγγραμμα για τους Δούλους"* του Ρίμπογιο παρατίθεται μια αρχαία εικονογράφηση, η οποία δίνει μια ιδέα γι' αυτούς τους άτυχους: είχαν το κεφάλι τους μισοξυρισμένο (και απ' αυτό διαχωρίζονταν κάποτε οι δούλοι από τους φυγάδες που ήταν εντελώς ξυρισμένοι) και το σκέπαζαν με ένα σκουφί από παχύ βαμβάκι. Δεν πιστεύω ότι οι μεταλλωρύχοι σήμερα περνούν καλύτερα, ντύνονται και απολαμβάνουν κατάλληλη διατροφή και έχουν περισσότερο προσεγμένη εμφάνιση. Λόγω της αθλιότητας του τοπίου και της έλλειψης φωτός, βγαίνουν στον ανοικτό αέρα σαν να ήταν της οικογένειας των νεκρών. Όποιο και αν είναι το εξαγωγίμο ορυκτό, οι μεταλλωρύχοι πλήττονται από σοβαρότατες ασθένειες που ανθίστανται σε οποιοδήποτε είδους θεραπεία, ακόμα και αν αυτή χορηγηθεί σύμφωνα με όλους τους κανόνες. Είναι λοιπόν να διερωτάται κανείς αν πρέπει να θεωρηθεί έργο ελεημοσύνης το να προσφέρεται σε αυτούς τους εργάτες η βοήθεια της ιατρικής, *"επιμηκύνοντας έτσι μια ήδη άθλια ζωή"*.

Αφού όμως συχνά πρίγκιπες και έμποροι αποκομίζουν από τα ορυχεία μεγάλα κέρδη και η χρήση των μετάλλων είναι πρακτικά απαραίτητη σε όλες τις εργασίες, είναι αναγκαίο να ανησυχούμε για την υγεία τους, εξετάζοντας τις ασθένειές τους και προτείνοντας τεχνάσματα και μέσα. Όσοι στο παρελθόν όπως και στους καιρούς μας έχουν γράψει για τα μέταλλα, εξέτασαν αυτή την πλευρά. Οι ίδιοι οι συγγραφείς έχουν εξαντλητικά περιγράψει τις ασθένειες

των μεταλλωρύχων, τις συνθήκες ζωής και εργασίας τους και ακόμα τις καταλληλότερες θεραπείες. Για παράδειγμα ο Γεώργιος Αγρικόλας¹ και ο Bernardo Cesi, ιησούιτης της Μόντενα, στην "*Ορυκτολογία*"², γράφουν πολλά αξιοσημείωτα πράγματα για τους καταδίκους στα ορυχεία και τις προφυλάξεις που θα έπρεπε να υιοθετήσουν οι μεταλλωρύχοι. Επίσης, ο Athanasio Kircher στο έργο του "*Υπόγειος Κόσμος*"³, ο F. Lana στο "*Magisterium artis et naturae*"⁴ και ο D. Ramlorio, που έγραψε στα γερμανικά την "*Πραγματεία για την Παράλυση και τον Τρόμο των Μεταλλωρύχων*". Είναι αναγκαίο να πάρουμε από την ιατρική κάθε δυνατότητα άμυνας και ανακούφισης από τις εξαιρετικά άθλιες συνθήκες δουλειάς αυτών των εργατών. Και αφού είναι σχεδόν απεριόριστα τα είδη των ορυχείων και καθένα προξενεί ειδική βλαπτικότητα, ενδείκνυται να εξετασθεί με κάποια έρευνα πώς δηλητηριάζεται ο οργανισμός των μεταλλωρύχων και να εξατομικευτούν τα αποτελεσματικότερα και ταχύτερα θεραπευτικά μέσα.

Υπάρχουν μερικά υγρά μεταλλεία που στο βάθος τους αποθηκεύεται νερό και άλλα τόσο ξερά που μερικές φορές για το θρυμματίσμα των βράχων είναι αναγκαία η χρήση της φωτιάς. Στα υγρά ορυχεία που περιέχουν στάσιμα νερά οι κνήμες των μεταλλωρύχων προσβάλλονται ακριβώς από τους πυκνούς και δηλητηριώδεις ατμούς που αναπτύσσονται από το νερό. Έτσι, κυρίως όταν τα κομμάτια του βράχου αποσχιζονται και πέφτουν, κινώντας αυτά τα έλη, αμέσως οι εργάτες πέφτουν καταγής με κομμένη την ανάσα ή βγαίνουν έξω σχεδόν ετοιμοθάνατοι. Ακόμα και η ίδια η φωτιά που γενικά εξουδετερώνει τα δηλητήρια, όταν χρησιμοποιείται για να σπάσει την πέτρα, κάνει να βγαίνουν από το ορυκτό αναθυμιάσεις και τις θέτει σε κυκλοφορία. Οι φτωχοί μεταλλωρύχοι θεωρούν όλα αυτά τα στοιχεία βλαβερά για την υγεία τους.

Καμία ασθένεια δεν είναι πιο αμείλικτη με τους μεταλλωρύχους όσο εκείνη που αποκτιέται στα ορυχεία υδραργύρου. Πράγματι, οι μεταλλωρύχοι στα ορυχεία υδραργύρου, λέει ο Fallopio στο σύγγραμμα "*Περί Μετάλλων και Ορυκτών*", μόλις και περνούν τον τρίτο χρόνο ζωής. Εκτός αυτού, ύστερα από τέσσερις μήνες, όπως ισχυρίζεται

ο Ettmuller στην "*Ορυκτολογία*" του, στο κεφάλαιο για τον υδράργυρο, προσβάλλονται από τρόπο των άκρων, ιλίγγους και παραλύσεις εξαιτίας των βλαπτικότητας για το νευρικό σύστημα αναθυμιάσεων υδραργύρου. Στις "*Φιλοσοφικές Πράξεις της Βασιλικής Αγγλικής Εταιρείας*"⁵ διαβάζουμε σε μία επιστολή σταλμένη από τη Βενετία ότι στα ορυχεία υδραργύρου του Friuli ένας μεταλλωρύχος δεν μπορεί να δουλέψει περισσότερο από έξι ώρες. Και στην ίδια επιστολή αναφέρεται η περίπτωση ενός, που υποχρεωμένος να δουλέψει έξι μήνες, δηλητηριάστηκε από τον υδράργυρο σε τέτοιο βαθμό που, αν ακουμπούσε ένα κομμάτι χαλκού στο στόμα ή το έτριβε με τα χέρια του, γινόταν λευκό. Οι μεταλλωρύχοι υδραργύρου, προειδοποιεί ο L. Tozzi στο "*Praxis - μέρος Β*" ασθενούν από άσθμα. Συνήθως χάνουν και τα δόντια και για να μην εισπνέουν τον καπνό από το στόμα, οι υπεύθυνοι για το βράσιμο του υδραργύρου συνηθίζουν να γυρίζουν τις πλάτες προς την αντίθετη από τον αέρα κατεύθυνση.

Ο van Helmont στο "*Σύγγραμμα για το Άσθμα και το Βήχα*" περιγράφει έναν ειδικό τύπο άσθματος, τον οποίο κατατάσσει μεταξύ ξηρού και υγρού άσθματος. Αυτός ο τύπος, όπως υποστηρίζει, προσβάλλει τους μεταλλωρύχους, τους νομισματοκόπτες και άλλους εργάτες αυτής της κατηγορίας. Η αιτία πρέπει να αναζητηθεί στους μεταλλικούς ατμούς που εισέρχονται στους πνεύμονες μαζί με τον αέρα και αποφράσσουν τα πνευμονικά αγγεία. Ο Vedelio θυμίζει το άσθμα των ορέων στη "*Δογματική Ιατρική Παθολογία*"⁶, όπου αποφαινεται ότι από την ασθένεια αυτή νοσούν εκείνοι που μεταχειρίζονται μέταλλα. Λέει επίσης ότι ο Stockusio έγραψε γι' αυτό το είδος άσθματος ένα ολόκληρο σύγγραμμα, όπου αποδίδει την αιτία του κακού στον περιεχόμενο στο μόλυβδο υδράργυρο. Πράγματι, στο μόλυβδο υπάρχει πολύς υδράργυρος που του προσδίδει βαρύτητα. Ο ίδιος ο συγγραφέας⁷ περιγράφει τους τρόπους με τους οποίους οι αναθυμιάσεις των μετάλλων προκαλούν αυτή την τόσο φοβερή ασθένεια, το άσθμα των ορέων. Ο συγγραφέας σκέφτεται ότι η ασθένεια εγείρεται λόγω ξήρανσης των βρόγχων και επίσης λόγω συσσώρευσης καπνιάς. Ο Sennert⁸ στο βιβλίο "*De consensu et dissensu*

Chymicorum cum Galenicis" μεταφέρει όσα αναφέρθηκαν από έναν ιατρό που ασκούσε την ιατρική στα μεταλλεία της Meissen, δηλαδή ότι στα όργανα των πτωμάτων ανευρίσκονται αυτά τα ίδια μέταλλα που οι μεταλλωρύχοι εξόρυσσαν εν ζωή. Ο Stazio⁹ με πολλή αποτελεσματικότητα, επικαλούμενος τον Massimo Giunio που τότε κατοικούσε στα βουνά της Δαλματίας, συγκρίνει τους μεταλλωρύχους με τους κατοίκους της πέραν του τάφου ζωής, γιατί βγαίνουν από τα ορυχεία "με όψη ιδίου χρώματος με του χρυσού που εξόρυξαν".

Από τη στιγμή που στους χυμούς διαχέονται τα χαρακτηριστικά χρώματα του μετάλλου –και αυτό παρατηρείται σχεδόν σε όλες τις ασθένειες–, "εκτός και αν δε συρρεύσουν προς το εσωτερικό" (Γαληνός, πρώτο βιβλίο "Αφορισμών", παρ. 2) είναι κατανοητό που οι μεταλλωρύχοι εμφανίζουν στο δέρμα ένα χρώμα όμοιο με αυτό του μετάλλου που έχει εισχωρήσει στην αιμάτινη μάζα. Ίσως να μπορεί να θεωρηθεί ότι στα πνευμόνια των λατόμων συμβαίνει ό,τι ακριβώς και στους φούρνους των χυτηρίων, όπου από την καπνιά που σηκώνεται ψηλά κατά την τήξη των μετάλλων σχηματίζεται η πομφόλυγα, η καδμεία και άλλα ορυκτά κράματα.

Στα ορυχεία βιτριολιού οι μεταλλωρύχοι προσβάλλονται επίσης από σοβαρά αναπνευστικά ενοχλήματα. Ο Γαληνός στο "*De simplic. medic. facultate*"¹⁰ περιγράφει μια σπηλιά που είδε στην Κύπρο, απ' όπου οι εργάτες έβγαζαν ένα υγρό, για να αποσπάσουν το βιτριόλι*. Και λέει ότι κατέβηκε σε αυτή τη σπηλιά σχεδόν ένα στάδιο*, ότι παρατήρησε σταγόνες πράσινου νερού, που έπεφταν σε μια λίμνη, και ότι αισθάνθηκε μια οσμή ασφυκτική και ανυπόφορη. Προσθέτει δε, ότι είδε τους εργάτες γυμνούς να μεταφέρουν το υγρό με μεγάλη γρηγοράδα και να επιστρέφουν πίσω ταχύτατα. Τίποτα πράγματι δεν είναι πιο βλαπτικό για τα πνευμόνια από οποιοδήποτε οξύ που είναι πλούσιο σε βιτριόλι. Βεβαίως, δεν είναι λίγοι οι κλινικοί που θα γελούσαν βλέποντας έναν καθηγητή, ερευνητή της φυσικής ιστορίας, να κατεβαίνει υπογείως με ίδιον κίνδυνο, για να διερευνήσει τα πιο απόκρυφα μυστικά της φύσης. Γνωρίζω πολύ καλά με πόση ειρωνεία ήμουν δακτυλοδεικτούμενος,

όταν με ριψοκίνδυνες προσπάθειες πήγαινα να ψάξω από πού πηγάζουν τα νερά της Μόντενα. Το ίδιο συνέβη όταν κατέβηκα στα φρέατα του πετρελαίου που βρίσκονται στις ορεινές περιοχές μας. Όμως ας διδαχθούν όλοι αυτοί από το Γαληνό, που περιόδευσε επί μακρόν και έψαξε με περιέργεια τα πιο απόκρυφα μυστικά της φύσης, για να γνωρίσει ακριβώς τη δύναμη των φαρμάκων. Αλλά ας αφήσουμε τις παρεκβάσεις και ας επιστρέψουμε στο θέμα μας.

Εκτός από τα εσωτερικά, προσβάλλονται από σοβαρές βλάβες και τα εξωτερικά όργανα: χέρια, κνήμες, μάτια, στόμα. Στα ορυχεία της Meissen όπου εξορύσσεται η μαύρη πομφόλυγα, τα χέρια και οι κνήμες φθείρονται ως το κόκαλο. Ο Αγρικόλας λέει: *"Ακόμα και οι πρόκες των σπιτιών που είναι πλησιέστερα στα ορυχεία είναι ξύλινες"*, αφού παρατηρήθηκε ότι ακόμα και ο σίδηρος διαβρώνεται από την πομφόλυγα.

Υπάρχουν ακόμα σοβαρότερα δεινά στα ορυχεία, ένα είδος ζωντανής μάζιγας που πλήττει τους κακόμοιρους μεταλλωρύχους και τους οδηγεί στο τέλος της ζωής. Πρόκειται για μικρά ζώα που ανήκουν στην οικογένεια των αραχνών. Αναφέροντας τον Solino, ο Αγρικόλας ονομάζει τις αράχνες αυτές *lucifughi* (φωτόφοβες). Τα ζώακια αυτά ζουν ειδικά στα ορυχεία ασημιού και όταν οι μεταλλωρύχοι κάθονται πάνω τους χωρίς προφύλαξη, τους τσιμπούν. Μετά τα τσιμπήματα επακολουθούν σοβαρότατες συνέπειες, πάντα κατά τον Αγρικόλα¹. Επίσης *"μικροί δαίμονες και φαντάσματα"* δαγκώνουν και επιτίθενται στους μεταλλωρύχους. Αυτό το είδος των δαιμόνων, πάντα κατά τον Αγρικόλα, δε φεύγει παρά μόνο με προσευχές και νηστείες. Σχετικά με αυτό το θέμα βλέπε τον *"Υπόγειο Κόσμο"* του Kircher. Αντιλήφθηκα από έναν πραγματογνώμονα στη μεταλλουργία του Ανόβερου, που τώρα εξερευνά με διαταγή του δικού μας ηγεμόνα τις φλέβες ορυκτών στην ορεινή περιοχή της Μόντενα, ότι δεν είναι της φαντασίας, όπως σκεφτόμουνα, όσα διηγούνται για τους μικρούς δαίμονες αυτού του είδους που γεμίζουν τα ορυχεία. Πράγματι, στα ορυχεία του Ανόβερου, που στη Γερμανία είναι πολύ γνωστά, όπως με διαβεβαίωσε με σοβαρότητα,

συχνά οι μεταλλωρύχοι καταγγέλλουν ότι πληγώθηκαν από δαίμονες που ονομάζουν *Knauff Krigen*. Πολύ συχνά οι μεταλλωρύχοι πεθαίνουν μέσα σε τρεις ημέρες, αλλά όσοι ενδεχομένως επιζήσουν θεραπεύονται. Γι' αυτούς τους υπόγειους δαίμονες γίνεται αναφορά και στα "*Φιλοσοφικά Πεπραγμένα της Αγγλικής Βασιλικής Εταιρίας*"¹².

Ο ίδιος πραγματογνώμονας μου ανακοίνωσε ότι στα ορυχεία του Goslar, όπου εξάγεται το βιτριόλι υπό μορφή σκόνης, οι μεταλλωρύχοι δουλεύουν γυμνοί. Πράγματι, αν παρέμεναν εκεί ολόκληρη την ημέρα σκεπασμένοι με ρούχα, κατά την έξοδό τους όλα τα ρούχα θα γίνονταν σκόνη και ίσως γι' αυτό το λόγο αυτοί στην Κύπρο, που τον καιρό του Γαληνού μετέφεραν στα ορυχεία το υγρό που περιείχε το βιτριόλι, εργάζονταν γυμνοί.

Από τη στιγμή που υπάρχουν άπειροι τύποι μετάλλων έγκλειστοι στα σπλάχνα της γης (όσο η φύση και οι ιδιότητες τόσο των μετάλλων όσο και των ορυκτών φαίνονται αρκετά γνωστές χάρη στην εργασία των χημικών), είναι σχεδόν αδύνατο να καθοριστεί ποιοι και πόσοι ειδικοί κίνδυνοι περιέχονται σε αυτό ή σε εκείνο το ορυχείο και κατά ποιον τρόπο προσβάλλουν το ένα παρά το άλλο μέρος του σώματος. Γι' αυτό πρέπει απλώς να λεχθεί ότι αυτός ο αποπνικτικός αέρας που εισέρχεται διαμέσου του στόματος λόγω της ανάγκης για αναπνοή, αυτός ο αέρας ο κορεσμένος από σωματίδια εξαιρετικά βλαπτικά για τους πνεύμονες, τον εγκέφαλο και τα ζωτικά όργανα, προκαλεί στάση της αιμάτινης μάζας και των ζωτικών κέντρων και έτσι γρήγορα δημιουργούνται πολυάριθμες και σοβαρές ασθένειες.

Είναι καθήκον όσων ηγούνται των ορυχείων, όπως επίσης και των ιατρών που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, να διασφαλίζουν με κάθε μέσο την ακεραιότητα των μεταλλωρύχων και να κάνουν κάθε προσπάθεια, ώστε να έχουν τις λιγότερες δυνατές βλάβες όλες τις φορές που είναι δύσκολη η εξάλειψη της ειδικής αιτίας της ασθένειας. Πρέπει να επεμβαίνουν όταν ασθενούν, όπως γίνεται και με τους φορείς ανιάτων παθήσεων, στους οποίους συνήθως δεν αρνούνται τη βοήθεια της ιατρικής ή τουλάχιστον εκείνα τα μέσα που είναι ικανά να απαλύνουν τον πόνο. Ο

Ιπποκράτης¹³ συνήθιζε να λέει " ...δει δὲ τὰ ἀνήκεστα ξυνιέναι, ὡς μὴ μάτην λυμαίνηται· τὰ δὲ προρρήματα λαμπρὰ καὶ ἀγωνιστικά, ἀπὸ τοῦ διαγινώσκειν, ὅπῃ ἕκαστον, καὶ οἴως, καὶ ὁκότε τελευτήσει, ἦν τε ἐς τὸ ἀκεστὸν τράπηται, ἦν τε ἔς τὸ ἀνήκεστον." (Περὶ Ἀρθρῶν - 58). Δηλαδή, "τις ανίατες παθήσεις πρέπει να τις ξέρουμε, για να μην προκαλούμε άσκοπους πόνους· οι καλύτερες και λαμπρότερες προβλέψεις προκύπτουν από τη διάγνωση του πού, πώς και πότε τερματίζεται κάθε πάθηση, αν θα θεραπευτεί ή όχι".

Οι επιστάτες στα μεταλλεία, για να καθαρίσουν αυτόν τον αποπνικτικό και μολυσμένο αέρα τόσο από τις ανθυμιάσεις που διαχέονται από τα ορυκτά και από τα κορμιά των μεταλλωρύχων όσο και από τη ζύμωση των υγρών, απομακρύνουν με ανεμιστήρες, που διαμέσου στοών επικοινωνούν με τον πάτο των μεταλλείων, τον πυκνό και παλιό αέρα και εισάγουν νέο και καθαρό. Επίσης προστερεύουν γενικώς τις κνήμες και τα χέρια των μεταλλωρύχων με περικημίδες και με γάντια. Γνωρίζουμε ότι ακόμα και οι αρχαίοι ενδιαφέρονταν αρκετά για την ακεραιότητα των μεταλλωρύχων. Πράγματι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Giulio Polluce¹⁴, τους έντυναν συνήθως με δερμάτινα σακιά. Ο Πλίνιος¹⁵ λέει ότι οι υπεύθυνοι για την παραγωγή του μίνιου έδεναν στο πρόσωπο κύστεις, για να μην εισπνέουν την επικίνδυνη σκόνη και συνάμα να μπορούν να βλέπουν. Όπως αναφέρει ο Kircher στο ήδη αναφερθέν χωρίο, τώρα στα ορυχεία, και κυρίως σε εκείνα του αρσενικού, εφαρμόζονται γυάλινες μάσκες, μέσο ασφαλέστερο και καταλληλότερο. Ο ίδιος συγγραφέας περιγράφει διάφορα μέσα τόσο για την πρόληψη όσο και για τη θεραπεία, τα οποία λέει ότι έμαθε από έναν έμπειρο μεταλλωρύχο. Συνιστά με ζέση ένα μίγμα αποτελούμενο από τρυγικό* έλαιο, λάβδανο* και έλαιο βιτριολιού απ' όπου εξάγεται διά αποστάξεως ένα ελιξίριο, από το οποίο πρέπει να πίνονται τρία γραμμάρια κάθε φορά. Ακόμα για την πρόληψη συνιστά λιπαρές σούπες και άκρατο οίνο. Έπειτα συμβουλεύει στους ασθενείς ένα βάλαμο τσουνκίδας και μαγνήτη και συστήνει να γαρνίρονται οι τροφές με νιτρικό άλας που εξάγεται από τη στυπτηρία*. Ο Juncken στο έργο

του "*Πειραματική Χημεία*" για την καταπολέμηση των αναθυμιάσεων των μετάλλων προτείνει την αλκοόλη γλυκίζοντος άλατος.

Για τις εξελκώσεις του λαιμού και των ούλων είναι αποτελεσματικές οι γαργάρες με γάλα, γιατί μπορούν να ξεκολλήσουν και να απορροφήσουν εκείνα τα διαβρωτικά σωματίδια που έχουν επικαθίσει. Γι' αυτό το λόγο ο Αγρικόλας στο αναφερθέν χωρίο λέει ότι το βούτυρο ωφελεί πολύ εκείνους που δουλεύουν στα μεταλλεία μολύβδου.

Ο Πλίνιος¹⁶ συστήνει τη σκόνη της αξιανής πέτρας για τις βλάβες στις κνήμες και τα χέρια, που προκαλούνται σε εκείνα τα μεταλλεία όπου εξορύσσεται η μαύρη πομφόλυγα. Πράγματι, λέει, παρατηρήθηκε ότι οι μεταλλωρύχοι με τις κατεστραμμένες γάμπες θεραπεύονταν στα ορυχεία που βρίσκεται αυτό το είδος της πέτρας. Πιθανώς η πέτρα αυτή είναι ικανή να ακυρώσει τη διαβρωτική ικανότητα των μετάλλων λόγω μιας καταστροφικής δικής της δύναμης και γι' αυτό το λόγο εξάλλου λεγόταν *σαρκοφάγος*. Ο Cesalpino στο "*Περί Μετάλλων*"¹⁷ γράφει ότι αυτή η πέτρα, που βρίσκεται στην Άσσο της Τρωάδας, δε συναντάται σε μας και συνιστά την υποκατάστασή της με μία άλλη πέτρα που βρίσκεται στην Έλβα, όπου εξορύσσεται το ορυκτό αλουμίνιο.

Ο Ettmuller στο έργο του "*De aeris inspiratione laesa*"¹⁸ προτείνει κάποια ειδικά μέσα για τις προκαλούμενες από μεταλλικούς ατμούς ασθματικές παθήσεις. Σε αυτού του τύπου το άσθμα τα κοινά μέσα είναι αναποτελεσματικά. Για τη σοβαρή αυτή πάθηση συνιστά το γλυκό υδράργυρο, το turbit*, τα κλύσματα, το διαφορικό αντιμόνιο, το ηλιακό βενζοαζωτικό και παρόμοιες ουσίες.

Οι μεταλλικές σκόνες και τα αέρια προκαλούν υπολογίσιμες βλάβες και στα μάτια. Και σε αυτή την περίπτωση επίσης, το φάρμακο πρέπει να αναζητηθεί στο ορυκτό βασίλειο. Ο Horst¹⁹ θεράπευσε τις προκαλούμενες από μεταλλικά αέρια οφθαλμοπάθειες, χορηγώντας ορυκτά για εσωτερική χρήση. Πάντως, συνιστώνται κολλύρια με βάση ρινίσματα χαλκού, πράγμα που γνώριζαν ακόμα και οι αρχαίοι. Πράγματι, όπως συνάγεται από τον Μακρόβιο^{*20}, οι εργάτες των ορυχείων χαλκού δεν ασθενούσαν στα

μάτια, λόγω αυτής της αποξηραντικής, όπως λέει ο ίδιος, ικανότητας που διαθέτει ο χαλκός. Γι' αυτό το λόγο, ισχυρίζεται, ο χαλκός καλείται από τον Όμηρο "λαμπρός".

Ο Κέλσος*²¹ επίσης, προτιμάει από άλλα το κολλύριο του Κλέωνα, που παρασκευάζεται από ρινίσματα χαλκού, κρόκο και σπόδιο*. Μπορεί να προστεθεί στο κολλύριο ακόμα και το νίτρο, γιατί, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλίνιου²² "οι εργάτες των ορυχείων νίτρου δεν έχουν τσιμπλιασμένα μάτια", γεγονός που προκύπτει επίσης από πιο πρόσφατες παρατηρήσεις. Συνοπτικά, τα καταλληλότερα και αποτελεσματικότερα μέσα για την καταπολέμηση των ασθενειών που προκαλούνται από τα μέταλλα πρέπει να αναζητηθούν κυρίως στον ορυκτό κόσμο, σύμφωνα με έναν πραγματικά προνοητικό νόμο της φύσης ότι απ' όπου πηγάζει το κακό από εκεί προέρχεται η θεραπεία: όπως συνηθίζεται να λέγεται, πρέπει να χρησιμοποιηθεί σκληρό μαχαίρι για ένα ροζιάρικο δέντρο.

Δεν πλήττονται μόνο οι μεταλλωρύχοι από ασθένειες των μετάλλων αλλά και όλοι οι εργαζόμενοι που αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους γύρω από τα ορυχεία, όπως αυτοί που φορτώνουν τα μπάζα από το σκάψιμο, που ανάβουν τα μέταλλα, τα ψήνουν τα λιώνουν και τα ραφινάρουν. Σε αυτούς τους εργάτες προκαλούνται οι ίδιες ασθένειες αλλά σε ηπιότερη μορφή, αφού τυχαίνει να εργάζονται σε έναν ανοιχτό χώρο. Με την πάροδο του χρόνου, εξαιτίας των μεταλλικών αερίων που εισπνέουν, γίνονται ασθματικοί, υποφέρουν από τη σπλήνα, πλήττονται από υπνηλία και αϋπνία και γίνονται φθισικοί.

Ο Ιπποκράτης²³ με λίγα αλλά αποτελεσματικά λόγια μας περιέγραψε την εμφάνιση ενός μεταλλωρύχου. "*Ο έκ μετάλλων, υποχόνδριον δεξιόν έντεταμένον σπλήν μέγας κοιλίη έντεταμένη, ύπόσκληρος πνευματώδης, ἄχρους τούτω ές γόνυ ἄριστερόν ύποστροφή δι' ὄλου έκρίθη*" (Περί Επιδημιών 4^ο / 25). Δηλαδή, "Ο μεταλλωρύχος παρουσίασε διάταση στο δεξιό υποχόνδριο και διόγκωση του σπλήνα· η κοιλιά του προήσθη και σκλήρυνε κάπως· έπαθε δύσπνοια και το χρώμα του αλλοιώθηκε· η πάθησή του μετατοπίστηκε στο αριστερό γόνατο, υποτροπίασε και κρίθηκε τελειωτικά".

Προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ο Valesio, έξοχος κατά τα άλλα σχολιαστής των "Επιδημιών", δεν έδωσε σημασία σε αυτό το κείμενο του Ιπποκράτη. Έτσι, δεν υπογραμμίζει αυτό το σύνολο των ασθενειών που αφορούν τον άνθρωπο που δούλευε τα μέταλλα. Κανείς άλλος σχολιαστής δεν αντιλήφθηκε το νόημα αυτής της σχέσης. Αντιθέτως, ο Γαληνός²⁴ εξετάζει το κείμενο αυτό, αλλά είναι πλήρως προσανατολισμένος στη συζήτηση του τι εννοούσε ο Ιπποκράτης με τον όρο "πνευματώδης", εάν δηλαδή σήμαινε τον τυμπανισμό της κοιλιάς ή τη συχνή αναπνοή. Είναι δίχως αμφιβολία θεμιτό να σκεφτούμε ότι ο Ιπποκράτης θέλησε με μία μόνο λέξη να καταδείξει τις αιτίες αρκετών σοβαρών παθήσεων. Πράγματι, αυτοί που δουλεύουν τα μέταλλα είναι κυρίως ασθματικοί και υποφέρουν από το σπλήνα, έχουν την κοιλιά μάλλον σκληρή και παρουσιάζουν αναιμική όψη. Ο Fesio μεταφράζει την έκφραση του Ιπποκράτη "*ό εκ μετάλλω*" δίνοντάς της ευρεία έννοια, συμπεριλαμβάνοντας τόσο τους ειδικούς στην εξόρυξη όσο και αυτούς που δουλεύουν τα ήδη εξορυγμένα μέταλλα. Όχι μόνο οι μεταλλωρύχοι λοιπόν, αλλά και όλοι εκείνοι που ζουν τριγύρω από τα ορυχεία υφίστανται τις συνέπειες των μεταλλικών ατμών που αποφράσσουν τα ζωντανά και ζωτικά πνεύματα και αλλοιώνουν τις λειτουργίες του οργανισμού. Σε όλους αυτούς πρέπει να συνταγογραφούνται τα ίδια μέσα που προτάθηκαν παραπάνω αλλά σε μικρότερες δόσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΠΙΧΡΥΣΩΤΩΝ

Από τα μεταλλεία και τα εργαστήρια του Ηφαίστου, όπου "σε σπηλιές καίνε και στρογγυλίζουν τα κομμάτια του πυρακτωμένου σιδήρου και από τα καμίνια αναδύεται έξω η κάψα", περνάμε στις πόλεις όπου δε λείπουν οι βασανισμένοι από τις συνέπειες των μετάλλων εργάτες. Όλοι γνωρίζουν ποιες φοβερές αναπηρίες προκαλεί στους χρυσοχόους η επαφή με τον υδράργυρο, προπάντων κατά τη διάρκεια της επιχρύσωσης των χειροτεχνημάτων αργύρου και χαλκού. Έτσι, μην μπορώντας να γίνει αυτό παρά με αμάλγαμα*, όταν οι χρυσοχόοι απομακρύνουν τον υδράργυρο με φωτιά, αν και γυρίζουν αλλού το πρόσωπο, δεν μπορούν να αποφύγουν την εισπνοή των δηλητηριωδών ατμών. Γι' αυτό το λόγο οι εργάτες αυτοί σχεδόν αμέσως υποφέρουν από ιλίγγους, άσθμα και παραλύσεις και αποκτούν μία πτωματική όψη. Ελάχιστοι φθάνουν στα γηρατειά, όσο εξακολουθούν να ασκούν το επάγγελμα αυτό και, αν δεν πεθάνουν τόσο σύντομα, φθίνουν σε μία τόσο ελεεινή κατάσταση που ο θάνατος θα ήταν ευχή γι' αυτούς. Ο Junken στο έργο του *"Πειραματική Χημεία"* γράφει ότι στους εργάτες αυτούς τρέμουν ο λαιμός και τα χέρια, πέφτουν τα δόντια και ταλαντεύονται οι κνήμες λόγω σκλήρυνσης. Ο Fernel λέει το ίδιο πράγμα στο βιβλίο *"De abditis rerum causis"*²⁵ και στο βιβλίο του *"Σύφιλη"*, όπου

αναφέρει τη θλιβερή περίπτωση ενός επιχρυσωτή, που ενώ επιχρυσώνει ένα ασημένιο αντικείμενο, ζαλίστηκε, κουφάθηκε και σχεδόν έμεινε μουγκός, επειδή περικυκλώθηκε από ατμό υδραργύρου. Ο Forest²⁶ διηγείται μία όχι τόσο διαφορετική ιστορία για έναν χρυσοχόο που παρέλυσε, επειδή ακουσίως εισέπνευσε αναθυμιάσεις υδραργύρου. Στα *"Ιατρικά Πρακτικά της Κοπεγχάγης"* αναφέρεται μία λεπτομερής περιγραφή του Ole Borch σχετικά με έναν Γερμανό που έκανε τον επιχρυσωτή μεταλλικών ελασμάτων. Ο συγγραφέας λέει ότι έχοντας ο τελευταίος αυτός πολύ απερίσκεπτα εισπνεύσει τους ατμούς του υδραργύρου, καταλήφθηκε από ζαλάδες και ισχυρό αίσθημα δύσπνοιας στο στήθος, απέκτησε πτωματική όψη, τα άκρα του έτρεμαν και εμφάνιζε σημεία ασφυξίας, τόσο που έδινε την εντύπωση ότι ήταν έτοιμος να πεθάνει. Ο επιχρυσωτής θεραπεύτηκε μετά από μία άφθονη εφίδρωση, που προκλήθηκε διά της χορηγήσεως διάφορων αντιδότων και κυρίως χάρη σε ένα αφέψημα ριζών γλυκάνισου και φύλλων ρηξίπετρου*. Ο Borch θεωρεί ότι τα μικροσκοπικά σωματίδια του εξαχνισμένου υδραργύρου, ερχόμενα σε επαφή με τα νεύρα, προκαλούν τον τρόμο και εισχωρώντας έπειτα στο αίμα, εμποδίζουν την ομαλή κυκλοφορία. Αν ήθελα εδώ να ανθολογήσω από την ιατρική βιβλιογραφία όλες τις περιπτώσεις αυτού του τύπου, θα έπρεπε να γράφω επί μακρόν. Τα επεισόδια αυτά είναι πολύ συχνά κυρίως στις μεγάλες πόλεις, από τη στιγμή που σήμερα τίποτα δε φαίνεται αρκετά ραφινάτο και κομψό, αν δε λαμποκοπάει από χρυσό. Συμβαίνει να βλέπεις στα σπίτια των πλουσίων αγγεία νυκτός και αφοδευτικές καρέκλες επιχρυσωμένες, έτσι που το να αφοδεύσεις κοστίζει πιο ακριβά από το να πιεις, όπως λέει ο Μαριτάλης* ειρωνευόμενος κάποια προσωπικότητα.

Σε μένα συνέβη πρόσφατα να παρατηρήσω έναν πεθαμένο ύστερα από δύο μήνες ασθένειας νεαρό επιχρυσωτή. Αυτός, όντας ελάχιστα προφυλαγμένος από τους ατμούς του υδραργύρου, αρχικά απέκτησε μία καχεκτική όψη, έπειτα το πρόσωπό του έγινε πελιδνό και πτωματικό, τα μάτια προήστηκαν, η αναπνοή βάρυνε, ο νους του θόλωσε και κατέστη ανίκανος να κινηθεί. Στο στόμα του σχηματίστηκαν

έλκη δριμείας οσμής, που απέκκριναν συνεχώς μία μεγάλη ποσότητα από ένα απαίσιο πυώδες υγρό. Πέθανε χωρίς να έχει ανεβάσει ποτέ πυρετό. Αυτό ήταν για μένα λόγος όχι μικρής έκπληξης, μη κατανοώντας καλά με τι τρόπο από τέτοια σαπίλα των χυμών δεν είχε προκληθεί καμιά άνοδος της θερμοκρασίας του σώματος. Σταμάτησα να εκπλήσσομαι, όταν συμβουλευτήκα τη βιβλιογραφία. Ο Baillou²⁷ αναφέρει ότι κάποιος τέτοιος, με ύποπτη σύφιλη και ταυτοχρόνως πάσχων από τεταρταίο πυρετό, θεραπεύτηκε από τον τεταρταίο πυρετό με υδραργυρικές επαλείψεις, που όμως του προκάλεσαν μία αύξηση της σιαλικής έκκρισης. Ο Fernel²⁸ επίσης, στην "*Πραγματεία της Σύφιλης*" υπενθυμίζει την περίπτωση ενός ασθενή που του έσταζε από τα μάτια ο υγροποιημένος εγκέφαλος και που προτού πεθάνει έζησε πολλά χρόνια χωρίς πυρετό. Πάντως ο συγγραφέας υπενθυμίζει ότι αυτός προ καιρού είχε κάνει εντριβή με υδράργυρο. Ύστερα, ο ίδιος ο Fernel παραδέχεται εντίμως ότι εξεπλάγη από το γεγονός ότι δεν είχε ποτέ πυρετό. Έπειτα, στο δεύτερο βιβλίο "*De abditis rerum causis*"²⁹ μας προτείνει μία εξήγηση, λέγοντας ότι ο υδράργυρος μειώνει τη θερμοκρασία του σώματος χάρη στη ναρκωτική του λειτουργία και στην ικανότητά του να καταπραΰνει οποιοδήποτε πόνο, να μειώνει τις αιμορραγίες και συγχρόνως να μετριάζει τη φλεγμονή της χολής. Ο υδράργυρος λοιπόν, αναπτύσσει μία αντιπυρετική ιδιότητα; Ίσως κάποια μέρα το ορυκτό βασίλειο προσφέρει στην Ιατρική ένα αντιπυρετικό με έναν σαφή μηχανισμό δράσης, σε αντίθεση με εκείνο τον άγνωστο που προτείνεται από τον Riviere, ανάλογα με ό,τι συνέβη με το φυτικό κόσμο απ' όπου προέρχονται το φημισμένο αντιπυρετικό του Περού και εκείνη η προσφάτως ανακαλυφθείσα αντιδυσεντερική ουσία, για την οποία ο Leibniz δημοσίευσε μία πραγματεία. Επειδή δεν είναι ποτέ εκτός τόπου η προσφυγή στην εμπειρία, σε περίπτωση διαλείποντος πυρετού θα μπορούσε να μην αποδειχτεί απρονόητη η απόφαση υιοθέτησης υδραργυρικών καθαρτικών, όπως εκείνα που προέρχονται από το γλυκό υδράργυρο, μέσο όχι τόσο επίφοβο όσο πιστεύεται. Απαιτείται όμως να είμαστε πολύ προσεκτικοί, αφού μοιάζει πολύ με τον υδράργυρο, ιδίως όταν πέφτει σε

άπειρα χέρια, όπως λέει ο Borrichio, που αναφέρει την περίπτωση ενός αξιότιμου κυρίου, ο οποίος, επειδή έπασχε από πολύ υψηλό πυρετό, ακολουθώντας τις συμβουλές ενός τσαρλατάνου, εφάρμοσε στον καρπό δύο σακουλάκια γεμάτα υδράργυρο, που του αναχαίτισε εκτός από τον πυρετό και την ίδια του τη ζωή. Είναι τόσο ύποπτα τα πλεονεκτήματα που προέρχονται από έναν εχθρό πολύ ύπουλο και προδότη, που είναι δυνατό να ισχύσουν για τον υδράργυρο τα λόγια εκείνα που ο Βιργίλιος* έγραψε σχετικά με το θεό Ερμή:

"Εκείνος καλεί τις ψυχές από τον Όρχο, άλλες χλωμές στα λυπημένα Τάρταρα τις στέλνει, δίνει ύπνο και τον κόβει, επαναφέρει στη ζωή."

Αλλά για να επιστρέψουμε στη συζήτησή μας, αν θέλουμε να αντιμετωπίσουμε τις βλάβες που προκαλούνται από τους ατμούς του υδραργύρου, θα χρειαστεί να συμβουλευτούμε τους συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με τα δηλητήρια και τα ορυκτά. Γενικώς συνιστώνται εκείνα τα παρασκευάσματα που έχουν την ικανότητα να ερεθίσουν τα ζωτικά πνεύματα και την κυκλοφορία του αίματος και να προκαλέσουν αύξηση της εφίδρωσης. Κι αυτό επειδή, όπως είπαμε πιο πάνω, ο υδράργυρος τις περισσότερες φορές προκαλεί μία επιβράδυνση της κυκλοφορίας. Το αποδεικνύουν επίσης τα αποτελέσματα των αυτοψιών που έδειξαν την παρουσία θρόμβων στις καρδιακές κοιλίες, όπως στην αναφερθείσα από τον Αβικέννα περίπτωση του πιθήκου που είχε πει υδράργυρο. Επίσης μπορούν να χρησιμοποιηθούν όλα τα καρδιοτονωτικά υγρά που περιέχουν αλκοόλ, ακόμα και το ίδιο το οινόπνευμα. Επιπλέον συνιστώνται η αλκοόλη του αμμωνιακού άλατος, της τρεμεντίνης και του δικού μας πετρελαίου και τα πτητικά άλατα, όπως εκείνο του ελαφοκέρατου, της οχιάς και άλλα παρόμοια. Η θηραϊκή, επειδή έχει οπιούχες ιδιότητες, πρέπει να αποφεύγεται. Ακόμη, τα αφεψήματα των αλεξιφαρμακευτικών φυτών, όπως του γαϊδουράγκαθου, του σκόρδιου, του κυανοπώγωνος και άλλων παρόμοιων, είναι αποτελεσματικότερα από τα αποστάγματα των ίδιων

φυτών, που όπως ορθώς λέει ο van Helmont, είναι μόνο ιδρώτας εκείνων των φυτών. Ο Fallopio, στην πραγματεία του για τα μέταλλα και τα ορυκτά προτείνει τα ρινίσματα και τα φύλλα χρυσού, γιατί δεν υπάρχει καμία άλλη ουσία που να μετατρέπει σε αμάλαμα τον υδράργυρο τόσο έντονα όσο ο χρυσός. Ο Martino Lyster στο έργο του "*Exercitatio de lue venerea*" ως μέσο αντιμετώπισης των συνεπειών του υδραργύρου συμβουλεύει το αφέψημα γουαϊάκο*, λόγω εκείνης της παρόμοιας με το πιπέρι ιδιότητάς του να γίνεται και αυτό αισθητό στη γεύση. Ο Poterio³⁰ στο έργο του "*Pharmacopea spragyrca*" συστήνει το εξαχνωμένο θείο αναμιγμένο με κρασί, και πρωτίστως το συστήνει σε αυτούς που για οποιοδήποτε τυχαίο λόγο έχουν απορροφήσει ατμούς υδραργύρου ή έχουν κάνει εντριβές με υδραργυρικές αλοιφές. Έπειτα, όταν λόγω της υπεραφθονίας των χυμών είναι απαραίτητη η κάθαρση, πρέπει να συνταγογραφούνται φάρμακα πολύ δραστηκότερα απ' ό,τι σε άλλες ασθένειες, και αυτό λόγω της νωθρότητας και της μειωμένης αντίδρασης στα ερεθίσματα που προκαλούνται από τον υδράργυρο. Τα προϊόντα που περιέχουν αντιμόνιο θα εξαλείψουν και τα δύο μειονεκτήματα. Η αφαίμαξη πρέπει να αποφεύγεται, όπως λέγεται, "περισσότερο από σκύλο και ερπετό". Πράγματι, τα πνεύματα και οι χυμοί έχουν περισσότερο ανάγκη να διεγείρονται παρά να εξασθενούν. Όπως θυμίζει ο Πλίνιος, στο παρελθόν, κατά τη διάρκεια της εξόρυξης του μίνιου και του υδραργύρου, οι μεταλλωρύχοι συνήθιζαν να σκεπάζουν το πρόσωπο με φαρδιές κύστεις. Ο Kircher αντίθετα, στο ήδη αναφερθέν έργο του "*Υπόγειος Κόσμος*" λέει ότι, για να προστατευτείς από τους ατμούς του υδραργύρου, είναι προτιμότερες οι γυάλινες μάσκες. Απαραίτητη επίσης είναι η σύσταση φυσικής δραστηριότητας, προκειμένου να θερμομανθεί το σώμα. Επιπλέον, είναι κατάλληλη η παραμονή σε θερμό δωμάτιο, κοντά σε φουντωμένη φωτιά. Πράγματι, δεν υπάρχει πράγμα που ο υδράργυρος αποφεύγει περισσότερο από τη φωτιά και, για να διαφύγει την παρουσία της, "δένει φτερωτά υποδήματα στα πόδια".

Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι, ενώ ο υδράργυρος έχει ένα θαυμαστό ανθελμινικό αποτέλεσμα –τόσο που για να

σκοτωθούν τα σκουλήκια των παιδιών, τίποτα δεν είναι αποτελεσματικότερό του και συνάμα πιο αβλαβές, είτε χορηγούμενος σε εκχύλισμα ή ακόμα και σε αφέψημα ή αναμεμιγμένος με κάποιο συντηρητικό— αντίθετα οι ατμοί του που εισχωρούν από το στόμα και τα ρουθούνια αποβαίνουν τόσο επικίνδυνοι που σκοτώνουν σε συντομότητα χρόνο, όπως είναι δυνατό να δούμε μεταξύ των επιχρυσωτών. Ίσως θα πρέπει να πιστέψουμε πως αυτό εξαρτάται από το γεγονός ότι ο υδράργυρος, όταν διαχωρίζεται μέσω της θερμότητας από το αμάλγαμα, καταλήγει σε πολύ διεισδυτικά μικροσκοπικά σωματίδια και εισχωρώντας διαμέσου του στόματος και των ρουθουνιών, διαχέεται στα πνευμόνια, στην καρδιά και στον εγκέφαλο; Διεισδύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στον οργανισμό, ο υδράργυρος είναι ικανός να βλάψει τα ζωτικά πνεύματα και να επιβραδύνει όλα τα υγρά. Αντίθετα, το εκχύλισμα και το αφέψημά του, ακόμα και η χορήγησή του από το στόμα σε δόσεις μερικών ουγκιών* έως μιας λίβρας*, όπως συνηθίζεται στις εντερικές παθήσεις, δεν προκαλεί κανένα από τα παραπάνω αναφερόμενα φαινόμενα, αφού στο σώμα των ζώων δε βρίσκει τόση θερμότητα, ώστε να διαλυθεί και να εξατμισθεί, αντιθέτως διατηρείται απολύτως συμπαγής και με το βάρος του ανοίγει ένα δρόμο να βγει, ξεπερνώντας οποιοδήποτε εμπόδιο. Έτσι χρησίμευσε ως αντίδοτο σε έναν, αναφερόμενο από τον Ausonio, ζηλότυπο άνδρα, στον οποίο η μοιχός γυναίκα του είχε προσφέρει ένα δηλητήριο και έπειτα, για να επιταχυνθεί ο θάνατος, υδράργυρο. Είναι λοιπόν αληθές ότι η φωτιά που εξουδετερώνει πολλά δηλητήρια, μετατρέπει ορισμένες αβλαβείς ουσίες σε δηλητήρια ή προάγει τη δραστητική λειτουργία άλλων δηλητηρίων. Ο Ambroglio Pareo³¹ διηγείται ότι ο πάπας Κλήμης Ζ' πέθανε εξαιτίας ενός δηλητηρίου που διείσδυσε στον οργανισμό του με την καπνιά μιας δηλητηριασμένης δάδας, η οποία μεταφέρθηκε ενώπιόν του, και διαβεβαιώνει: "Είναι μία ολωσδιόλου απατηλή ιδέα και στην κατεστραμμένη ζωή κουβαλούν τη σκέψη ότι η φωτιά καθαίρει πλήρως και όλα τα αφανίζει με τις καθαριστικές της ικανότητες". Γι' αυτό το λόγο, όταν μαίνεται η πανώλης, ορθώς αμφισβητείται η καταλληλότητα και η

αξία για τη γενική υγεία της καύσης των ρούχων και του εξοπλισμού των μολυσμένων, όπως συνήθως γίνεται. Αντιθέτως, είναι να διερωτάται κανείς αν δεν είναι χρησιμότερο να θάβονται αυτά τα πράγματα μαζί με τα πτώματα σε βαθιούς τάφους. Ο νόμος του 1^{ου} κανόνα των Πινάκων απαγόρευε στους Ρωμαίους την καύση των πτωμάτων μέσα στις πόλεις και κοντά στις κατοικίες, και ο κύριος λόγος ήταν εκείνος της αποφυγής της μόλυνσης του αέρα με την καπνιά που παραγόταν. Η πυρά λοιπόν, ανάλογα με τη διαφορετική σύσταση των ουσιών στις οποίες δρα, παράγει διάφορα αποτελέσματα: τότε αναπτύσσει, τότε μειώνει τις δηλητηριώδεις ικανότητες. Έχουμε ένα αρκετά σαφές παράδειγμα, αλλά πάντα εντυπωσιακό, στην περίπτωση του υδραργύρου. Το μέταλλο αυτό, αν και μπορεί να εισέλθει χωρίς σοβαρές βλάβες από το στόμα, μόλις εξαχνισθεί με άλατα, αποκτά διαβρωτική ικανότητα. Προσθέτοντας σε αυτά τα υδραργυρικά άλατα άλλον υδράργυρο, συνεπεία της θερμότητας σχηματίζεται γλυκός υδράργυρος, που, αν παρασκευαστεί σωστά, έχει πολύ καλές αντιφλεγμονώδεις και αντισυφιλιδικές ιδιότητες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΜΑΣΕΡ ΚΑΙ ΟΣΩΝ ΚΑΝΟΥΝ ΕΝΤΡΙΒΕΣ

Ο υδράργυρος αποδεικνύεται επιβλαβής για τους μασέρ και όσους κάνουν εντριβές σε σοβαρά ασθενείς από σύφιλη, που η κατάστασή τους δε βελτιώνεται από κανένα άλλο είδος θεραπευτικού μέσου. Μεταξύ των διάφορων θεραπειών με τις οποίες η Ιατρική προσπάθησε να νικήσει τη μάστιγα της σύφιλης –από όταν το φοβερό δεινό, μετά την πολιορκία της Νάπολης, κατέλαβε την Ιταλία και ύστερα, σαν αστραπή, διαδόθηκε σε όλη την Ευρώπη– την πρώτη θέση κατέλαβε ο υδράργυρος και τη διατηρεί μέχρι σήμερα ακόμα με την αδιάκοπη εμπειρία δύο αιώνων. Από πολλά χρόνια ήδη, οι ιατροί είχαν παρατηρήσει ότι δεν υπήρχε αποτελεσματικότερο μέσο από τον υδράργυρο για τη θεραπεία της ψώρας. Από αυτό, προχωρώντας αναλογικώς και παρατηρώντας ότι οι συφιλιδικοί είχαν το δέρμα σκεπασμένο με φλύκταινες και εξελκώσεις, υιοθέτησαν με καλά αποτελέσματα τη χρήση του μετάλλου αυτού. Ο πρώτος που εφάρμοσε τις υδραργυρικές αλοιφές θεωρείται ο Jacopo Berengario, ο επονομαζόμενος, λόγω της καταγωγής του, του Κάπρι, ο πιο φημισμένος χειρουργός και ανατόμος του καιρού του, όπως αποδεικνύουν τα έργα του, απ' όπου, όντας σπανιότατα, οι μετέπειτα ανατόμοι άντλησαν αρκετές και σημαντικές σημειώσεις, χωρίς να αναφέρουν το συγγραφέα. Ο Falloppio

στο έργο του "Περί του Γαλλικού Κακού" αναφέρει πως ο Jacopo του Κάπρι "μόνο από τη θεραπεία του γαλλικού κακού, με τις εντριβές αυτές είχε κερδίσει πάνω από 50 χιλιάδες χρυσά δουκάτα και πως πολλούς ασθενείς στην πραγματικότητα τους είχε φονεύσει, αν και οι περισσότεροι είχαν θεραπευτεί". Ασφαλώς ο μασέρ αυτός γνώριζε καλύτερα από τους αλχημιστές να μετατρέπει, με αληθινή μεταμόρφωση, τον υδράργυρο σε χρυσό, με τύχη ασφαλώς σπάνια και διαφορετική από εκείνη που παρατηρείται σήμερα, τόσο που ακόμα και ο ίδιος ο Sennert εξεπλάγη.

Σήμερα, όσοι συνήθως εφαρμόζουν τις υδραργυρικές αλοιφές στους συφιλιδικούς είναι κατωτέρου επαγγελματικού κύρους και ασχολούνται με αυτή τη δραστηριότητα με μόνο κίνητρο το κέρδος. Οι πρακτικοί μεγαλύτερου κύρους αποφεύγουν μια τόσο απεχθή δραστηριότητα που, εκτός των άλλων, ενέχει μεγάλο κίνδυνο. Αν και όσοι κάνουν εντριβές συνηθίζουν να φορούν γάντια, παρ' όλα αυτά δεν μπορούν να αποφύγουν τη διείσδυση των σωματιδίων του υδραργύρου στο δέρμα, απ' όπου ο υδράργυρος συνήθως φιλτράρεται και φθάνει στα χέρια τους. Επειδή η δραστηριότητα αυτή γίνεται συνήθως μπροστά από μία πολύ πυρακτωμένη φωτιά, συμβαίνει οι ατμοί του υδραργύρου να περνούν στον οργανισμό διαμέσου του στόματος και της μύτης έως το νευρικό σύστημα. Ο Fabrizio Pidano³² αναφέρει την περίπτωση μιας γυναίκας που, ενώ βοηθούσε το σύζυγό της στο υπόκαυστο, όταν αλείφθηκε με τον υδράργυρο, πληγμένη από την εισπνοή εκείνου του κορεσμένου αέρα, είχε μία αφθονότατη σιαλόρροια και της προκλήθηκαν εξελκώσεις στο λαιμό. Ο Fernel στο "Περί Αφροδισίου Σύφιλης"³³ θυμίζει ότι όσοι για μακρύ χρονικό διάστημα έχουν τρίψει συφιλιδικούς με υδράργυρο, τρέμουν τα χέρια τους. Ο Frambesano διηγείται ότι ένας μασέρ, ενώ έκανε τη συνήθη εντριβή σε έναν συφιλιδικό, είχε ιλίγγους που του θόλωσαν την όραση³⁴.

Αναφορικά με αυτό δε θα μπορούσα να συστήσω στους μασέρ αυτούς κάποιο διαφορετικό τέχνασμα από εκείνο που έχει υιοθετήσει ένας πρακτικός στα μέρη μας, ο οποίος ένωσε στο πετσί του ότι **το κέρδος δεν πληρώνει τη βλάβη!** Πράγματι, αυτός εκεί, έχοντας υποφέρει από διάρροια,

κωλικούς και υπερβολική σιαλόρροια, αντιλήφθηκε ότι μια τέτοια αλοιφή ήταν πιο βλαβερή γι' αυτόν απ' ό,τι για εκείνους που άλειφε. Έκτοτε προετοιμάζει την υδραργυρική αλοιφή και φροντίζει τους ασθενείς, οι οποίοι όμως πρέπει να αλειφθούν με τα χέρια τους, πράγμα επωφελές γι' αυτόν και κυρίως γι' αυτούς, αφού εκτιμά ότι αυτός ο ίδιος δεν υφίσταται κανέναν κίνδυνο και αυτοί, θερμαινόμενοι με αυτή την κίνηση των βραχιόνων, καθιστούν διεισδυτικότερη την αλοιφή. Ούτε πρέπει να φοβούνται κάτι από τη θεραπεία αυτή, από την οποία προσδοκούν ανακούφιση από τα δεινά τους. Αν έπειτα οι μασέρ αυτοί υποφέρουν λόγω της επαφής τους με τον υδράργυρο από βλάβες, όπως τρόμο στα χέρια, ιλίγγους, κοιλιακούς κωλικούς, όπως έχουμε πιο πάνω αναφέρει, θα τους ωφελήσει το αφέψημα γουαϊάκο*. Πράγματι, αν ο υδράργυρος είναι αποτελεσματικός στη θεραπεία της σύφιλης, το γουαϊάκο, επειδή έχει ιδιότητες διαλύτη και επειδή διεγείρει την εφίδρωση, ενδείκνυται στη θεραπεία της νάρκωσης και της εξασθένησης των νεύρων που προκαλείται από τον υδράργυρο. Συχνά συνδυάζοντας τα δύο αυτά θεραπευτικά μέσα, τον υδράργυρο και το γουαϊάκο, επιτυγχάνεται η πλήρης θεραπεία της σύφιλης. Πράγματι, το γουαϊάκο καταρχάς προσβάλλει τη σύφιλη, όπως σε μια αψιμαχία, και την εξασθενεί. Έπειτα αναλαμβάνει ο υδράργυρος έναν βιαιότερο αγώνα και τέλος, πάλι το γουαϊάκο καταστρέφει τον εχθρό και διαλύει ό,τι απόμεινε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΧΗΜΙΚΩΝ

Οι χημικοί παινεύονται ότι γνωρίζουν την τεχνική να καθιστούν αβλαβή όλα τα ορυκτά, αλλά όμως δεν ξεφεύγουν ούτε οι ίδιοι από την τοξικότητα. Έτσι, συχνά ασθενούν από τις ίδιες ασθένειες με αυτούς που δουλεύουν τα μέταλλα και αν στα λόγια το αρνούνται, το φανερώνουν με το χρώμα του προσώπου τους. Ο Leonardo da Carua αναφέρει ότι ο Θεόφραστος και ο van Helmont, δύο επιφανείς χημικοί, ασθένησαν σοβαρά παρασκευάζοντας φάρμακα. Ο Junken³⁵ στο έργο του "*Πειρα-ματική Χημεία*" λέει ότι εισπνέοντας τη σκόνη του αντιμονίου, κατά την κατασκευή του γυαλιού του αντιμονίου, οι εργαζόμενοι γίνονται ασθματικοί και καταλαμβάνονται από ιλίγγους. Ο Ettmuller³⁶ λέει ότι φτιάχνοντας το κλισέ του αντιμονίου, έσπασε τυχαία τις στροφές και απορρόφησε τον ατμό του αντιμονίου και του θείου. Αυτός, που ήταν εντελώς υγιής, είχε ένα βήχα που κράτησε τέσσερις εβδομάδες. Την αιτία αυτού του βήχα την απέδωσε αποκλειστικά σε αυτό τον όξινο καπνό που είχε ερεθίσει τα όργανα της αναπνοής. Είναι αρκετά περίεργο αυτό που ο Tachenio στο έργο του "*Ο Χημικός Ιπποκράτης*"³⁷ λέει ότι του συνέβη: ήθελε να εξαχνώσει το αρσενικό, για να το σταθεροποιήσει. Ύστερα από πολλές επιχειρήσεις, άνοιξε το δοχείο και πρόσεξε με έκπληξη μια ευχάριστη οσμή. Αφού πέρασε μισή ώρα, ένιωσε

στομαχόπονο όπως στο έλκος, δυσκολία στην αναπνοή, αίμα στα ούρα, κωλικούς και σπασμούς σε όλα τα άκρα. Ο συγγραφέας λέει ότι συνήλθε λίγο παίρνοντας λάδι και γάλα, αλλά ότι όλο το χειμώνα βασανίστηκε από έναν συνεχή πυρετό, όμοιο με αυτόν των φθισικών, απ' όπου τελικά ελευθερώθηκε με ένα αφέψημα σπαθόχορτου και τρώγοντας λαχανοκορφάδες. Είχα γνωρίσει τον Carlo Lancillotto, αρκετά φημισμένο χημικό στα μέρη μας, που έπασχε από τρόμο και μία ασθένεια στα μάτια, ήταν φαφούτης, ασθματικός και κάκοσμος και μόνο με την όψη μείωνε τη φήμη και το κύρος των φαρμάκων του, ιδίως των αρωμάτων για των οποίων την αποτελεσματικότητα καυχιόταν. Παρ' όλα αυτά, δε θεωρώ άδικο κόπο μια τέτοιου είδους ασχολία. Αντιθέτως, είναι αξιοθαύμαστοι οι χημικοί που αφιερώνονται με σοβαρότητα στη μελέτη μερικώς γνωστών ουσιών και πλουτίζουν τις φυσικές επιστήμες δίχως να φείδονται κόπων, ενώ θυσιάζουν την ίδια τη ζωή τους για το καλό όλων. Ούτε πρέπει να ενοχοποιούνται από το γεγονός ότι δεν κατορθώνουν να προστατευτούν αρκετά από τις δηλητηριώδεις συνέπειες της ουσίας εκείνης που προσπαθούν να μετατρέψουν σε φάρμακο. Είναι αναγκαίο να είναι παρόντες και να παρατηρούν κάθε φάση των διαδικασιών κοντά στη φλόγα της φωτιάς και τον καπνό του κάρβουνου, αν θέλουν τα φάρμακα να παρασκευάζονται σύμφωνα με τους κανόνες και να μπορούν να χορηγηθούν χωρίς κίνδυνο. Πράγματι, η ελαχίστη μεταβολή και ολιγωρία στο χειρισμό χημικών προϊόντων μπορεί να τροποποιήσει σε τέτοιο βαθμό την ποιότητά τους, ώστε να τα μετατρέψει, όπως λέει ο Καρτέσιος*, σε δηλητήρια. Σχετικά με αυτό ο Junken³⁸ στον πρόλογό του ισχυρίζεται ότι τα χημικώς παρασκευαζόμενα φάρμακα δεν μπορούν να χορηγηθούν με ασφάλεια από τον ιατρό, εκτός εάν τα έχει φτιάξει ο ίδιος ή ένας έμπειρος χημικός υπό την επίβλεψη του. Όπως λοιπόν δεν πρέπει να ενοχοποιούμε έναν ιπποδαμαστή, αν για να δαμάσει ένα περήφανο και ζωηρό άλογο καμιά φορά ανατρέπεται και δέχεται μερικές κλωτσιές, έτσι δεν πρέπει να χλευάζεται ο χημικός που βγαίνει από το εργαστήριό του χλωμός και παραζαλισμένος, σαν ένας που προέρχεται από τον άλλο κόσμο.

Πάνε μερικά χρόνια τώρα που δημιουργήθηκε μια ζωνηρή αντιδικία μεταξύ ενός πολίτη και ενός εμπόρου της Μόντενα, που σε ένα χωριό αυτής της περιφέρειας, ονομαζόμενο Finale, είχε ένα μεγάλο εργαστήριο για την παραγωγή σουμπλιμέ*. Ο πολίτης μήνυσε τον έμπορο αυτό καλώντας τον να μεταφέρει το εργαστήριό του έξω από το χωριό ή αλλού, με την αιτιολογία ότι δηλητηρίαζε όλη τη γειτονιά, επειδή οι εργάτες, για να παρασκευάσουν το σουμπλιμέ, ασβεστοποιούσαν το βιτριόλι*. Για την απόδειξη λοιπόν της ορθότητας της κατηγορίας του, επικαλούνταν τη μαρτυρία του γιατρού του χωριού αυτού και το ληξιαρχικό κατάλογο θανόντων της ενορίας. Απ' αυτόν εμφανώς προέκυπτε ότι στο χωριό αυτό και στις πλησιέστερες στο εργαστήριο περιοχές πέθαιναν περισσότεροι πολίτες απ' ό,τι σε άλλα χωριά. Ο ιατρός επίσης, μπορούσε να καταθέσει ότι οι πολίτες που ζούσαν τριγύρω από το εργαστήριο πέθαιναν πρωτίστως από φθίση και πνευμονοπάθειες, αποδιδόμενες κυρίως στο βιτριόλι που διαχεόταν και μόλυνε τον περικείμενο αέρα, καθιστώντας τον επιβλαβή για τα πνευμόνια. Ο ιατρός Bernardino Corrado, διοικητής του πυροβολικού του δουκάτου Έστε*, είχε αναλάβει την υπεράσπιση του εμπόρου, ενώ ο δρ. Casina Stabe, ιατρός τότε εκείνου του χωριού, υπεράσπιζε τον πολίτη του Finale. Και από τη μία και από την άλλη πλευρά προσκομίσθηκαν πολλές ενδιαφέρουσες αποδείξεις σχετικά με τις ενδεχόμενες συνέπειες του νέφους του βιτριολιού, που συζητήθηκαν λεπτομερώς. Τελικά οι δικαστές δικαίωσαν τον έμπορο και το βιτριόλι απαλλάχθηκε και ανακηρύχθηκε αθώο. Αν στην περίπτωση αυτή ο εμπειρογνώμων της δικαιοσύνης δίκασε καλώς, το αφήνω στην κρίση των ειδικών στις φυσικές επιστήμες.

Για να επιστρέψω στο θέμα μας, θα θεωρούσα ότι προσέβαλα τους χημικούς, αν τους πρότεινα κάποιο προληπτικό ή θεραπευτικό μέσο για όλες εκείνες τις καταστάσεις που στη δουλειά τους προκαλούν περισσότερες βλάβες παρά κέρδος. Έτσι, δε γνωρίζω να θεραπεύσω καμιά ασθένεια για την οποία οι χημικοί να μην έχουν έτοιμο στο ντουλαπάκι τους το καλό φάρμακο. Γι' αυτό

προτιμώ να προχωρήσω παρακάτω εξετάζοντας άλλα επαγγέλματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΑΓΓΕΙΟΠΛΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΕΡΑΜΟΠΟΙΩΝ

Σε όλες τις πόλεις υπάρχουν εργάτες που ασθενούν και μάλιστα σοβαρά λόγω δηλητηρίασης από μέταλλα. Μεταξύ αυτών είναι οι αγγειοπλάστες. Σε ποια πόλη, σε ποιο χωριό δεν ασκείται η αρχαιότερη των τεχνών, εκείνη του αγγειοπλάστη; Οι εργάτες αυτοί είναι αναγκασμένοι να χρησιμοποιούν τον ξαναξεσταμένο και κονιορτοποιημένο μόλυβδο, για να σπλιβώσουν τα αγγεία. Τρίβουν το μόλυβδο σε μαρμάρινα γουδιά, γυρίζοντας ένα ξύλο κρεμασμένο στο ταβάνι και στερεώνοντας μια πέτρα στο άλλο άκρο. Ακόμα είναι αναγκασμένοι, αφού βάλουν τα αγγεία στο φούρνο, να τα βάφουν με πινέλα βουτηγμένα σε βερνίκια μολύβδου. Έτσι απορροφούν από το στόμα, τη μύτη και όλο το σώμα το μέταλλο, έτσι λιωμένο και διαλυμένο στο νερό. Ύστερα από σύντομο χρονικό διάστημα εκδηλώνονται οι τοξικές συνέπειες: κατ' αρχάς εμφανίζεται τρόμος στα χέρια, μετά παράλυση, κοιλιακοί κωλικοί, κόπωση, καχεξία, απώλεια των δοντιών, έτσι που είναι πράγματι σπάνιο να δεις έναν αγγειοπλάστη που να μην έχει το πρόσωπο μολυβένιο και πτωματικό. Στην *"Ιατρική Εφημερίδα της Κοπεγχάγης"*³⁹ αναφέρεται η περίπτωση ενός αγγειοπλάστη, η νεκροψία του οποίου αποκάλυψε το δεξιό πνεύμονα κολλημένο στα πλευρά, σχεδόν αποσχισμένο και φθισικό. Η αιτία αυτής της κατάστασης των πνευμόνων αποδόθηκε στο επάγγελμα που ο άτυχος είχε ασκήσει προτού πεθάνει. Ο ίδιος είχε αντιληφθεί ότι η

ασθένειά του είχε προκληθεί από την εργασία που ασκούσε, και την εγκατέλειψε αλλά όχι για αρκετό καιρό.

Ο P. Poterio⁴⁰ αναφέρει έναν αγγειοπλάστη που έμεινε παράλυτος από τη δεξιά μεριά, με παραμόρφωση της σπονδυλικής του στήλης και σκλήρυνση του λαιμού. Αυτός ο ίδιος έπειτα θεραπεύτηκε με αφέψημα ξύλου ζαφοράς και κλαδιών δάφνης. Ο Poterio αναφέρει επίσης την ιστορία⁴¹ ενός άλλου αγγειοπλάστη που πέθανε από αποπληξία.

Οι αγγειοπλάστες που χρησιμοποιούν το μόλυβδο πλήττονται πολύ συχνά από αυτές τις ασθένειες. Εκπλήσσει ότι ο μόλυβδος (που η επιδεξιότητα των χημικών μετατρέπει σε μια τεράστια ποσότητα φαρμάκων για εξωτερικές και εσωτερικές παθήσεις, τόσο που καλείται κατεξοχήν φάρμακο) γίνεται τόσο επικίνδυνος όταν κονιοροποιείται και διαλύεται στο νερό. Οι αγγειοπλάστες που αναγκάζονται να τον χρησιμοποιήσουν σε αυτή τη μορφή υφίστανται όλες τις συνέπειες. Αλλά ο θαυμασμός μου έπαψε όταν αντιλήφθηκα από τον Boyle ότι ο υδράργυρος σταθεροποιείται και στερεοποιείται σχεδόν στιγμιαία, αμ-

έσως μόλις έρθει σε επαφή με τους ατμούς του μολύβδου. Κατά τον ίδιο τρόπο που ο Έφραιστος συμπεριφέρεται στον Άρη και ο Ποσειδώνας στον Ερμή, έτσι "τον αλυσοδένει", όπως ποιητικά λέει ο Truistino στο έργο του "*Diatriba de respirationis usu*". Συνεπώς, δεν είναι περίεργο που ο μολυβδος, αφού έχει ήδη κονιοροτοποιηθεί στο γουδί, παρά το ότι είναι αφ' εαυτού ψυχρός, αναφλέγεται σε βάρος όποιου τον χειρίζεται και πλήττει φοβερά τους αγγειοπλάστες, προκαλώντας τους θόλωση του αίματος και των πνευμάτων και βασανίζοντας τα χέρια τους.

Ότι ο μολυβδος κρύβει μία σαφή τοξική ιδιότητα το μαρτυρούν οι χημικοί και ιδιαίτερα εκείνοι που χωρίζουν το χρυσό και το ασήμι από τις ακαθαρσίες του μολύβδου, οι οποίοι το αντιλήφθηκαν πληρώνοντας και προσωπικά.

Οι συγγραφείς της "*Χημικής Συλλογής της Διέγης*"⁴² διαβεβαιώνουν ότι ο μολυβδος δρα με τέτοια βιαιότητα "που αν κάποιος, κατά τη διάρκεια της διύλισης πολύτιμων μετάλλων αναπνεύσει τους ατμούς του μολύβδου, μπορεί να πνιγεί, ενώ εκείνοι που δεν παίρνουν όλες τις προφυλάξεις καταλήγουν να χάσουν τα δόντια τους".

Για να εκτελέσω καλύτερα την εργασία μου, δηλαδή για να ξεχωρίσω τις αιτίες των ασθενειών των εργατών, αναγκάστηκα να επισκεφτώ πολλές φορές τα εργαστήρια των τεχνιτών. Στο σημείο αυτό πρέπει να συνοψίσω τις διάφορες παρατηρήσεις που έκανα στα εργαστήρια των αγγειοπλαστών για το βερνίκωμα των αγγείων, αρχαιότατης –όπως δείχνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα– τεχνικής και μεγάλης χρησιμότητας. Αν δε διαθέταμε την τεχνική της επίχρισης των πήλινων ψημένων αγγείων με υαλώδη επίστρωση, θα ήμασταν υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούμε για την κουζίνα και τα πιατικά δοχεία χαλκού και κασσίτερου που στοιχίζουν πολύ. Μου φάνηκε εκπληκτικό και ενδιαφέρον να μελετήσω τη διαδικασία με την οποία τα πήλινα χειροτεχνήματα αρχικά ψήνονται στους φούρνους, ύστερα σκεπάζονται με αποτεφρωμένο μολυβδο και με κοπανισμένη και διαλυμένη σε νερό σκόνη πυριτίου και μετά επανατοποθετούνται στους φούρνους, όπου με τη δύναμη της θερμότητας αποκτούν εκείνη την υαλώδη κρούστα που τα καθιστά πολύ πρακτικά για

διάφορες χρήσεις. Βέβαια, είναι οι χημικοί πρώτοι που έχουν ανάγκη τα δοκιμαστικά γυάλινα μπουκαλάκια για τους πειραματισμούς τους. Όμως καταλαβαίνω ότι δεν μπορώ να πραγματευτώ το ζήτημα αυτό πλήρως, δίχως να απομακρυνθώ από τον παρόντα αντικειμενικό σκοπό, που δεν είναι η μελέτη των εργασιακών διαδικασιών αλλά οι ασθένειες που προέρχονται από αυτές. Θέλω να αποφύγω τη δυνατότητα να μου αποδοθεί –δεδομένου ότι ασχολούμεθα με κεραμοποιούς και αγγειοπλάστες– εκείνο που γράφει ο Οράτιος*: *"Άρχισες να φτιάχνεις έναν αμφορέα, αλλά γιατί συνεχίζοντας να γυρίζεις τον τροχό, προκύπτει ένα κανάτι;"*. Παραπέμπω αυτό το ενδιαφέρον μου σε καταλληλότερη ευκαιρία, όταν θα μπορώ να γράψω ένα έργο, που ήδη έχω κατά νου, για τη λελογισμένη τεχνική των επαγγελμάτων.

Σχεδόν ποτέ οι εφαρμοζόμενες στους εργάτες αυτούς θεραπείες δεν επιφέρουν την πλήρη ίαση. Εκτός αυτού, απευθύνονται στον ιατρό μόνο όταν έχουν ήδη σοβαρές βλάβες στα πόδια και σκλήρυνση των σπλάχνων. Σε αυτό ας προστεθεί και ένα άλλο κακό: η ακραία φτώχεια. Στις περιπτώσεις αυτές πρέπει να ανατρέχουμε στην ιατρική των φτωχών, δηλαδή να συνταγογραφούνται οι θεραπείες εκείνες που τουλάχιστον απαλύνουν τις δυστυχίες, συμβουλευόντάς τους κατ' αρχάς να εγκαταλείψουν την εργασία. Μερικές φορές για τις ασθένειες αυτές συνταγογράφησα υδραργυρικά καθαρτικά σε επαναλαμβανόμενες δόσεις, ιδίως εκείνα του γλυκού υδραργύρου, ηρεμιστικά και εντριβές με πετρέλαιο στα χέρια και τα πόδια, επιτυγχάνοντας καλά αποτελέσματα. Φάρμακα με βάση το σίδηρο που στοιχίζουν λίγο συνιστώνται για μακροχρόνιες θεραπείες κατά της σκλήρυνσης των σπλάχνων. Τα ρινίσματα σιδήρου διαλυμένα σε κρασί μαζί με κανέλα είναι προτιμότερα από άλλα "σιδηρούχα" φάρμακα χημικώς παρασκευασμένα. Και είναι πράγματι αποτελεσματικότερα και λιγότερο δαπανηρά, αν ληφθούν υπόψη οι άθλιες συνθήκες στις οποίες ζουν οι εργάτες αυτοί.

Δεν πλήττονται όλοι οι αγγειοπλάστες και οι κεραμοποιοί από τις προαναφερθείσες ασθένειες, γιατί τα ασκούμενα από τους εργάτες καθήκοντα είναι διαφοροποι-

ημένα: ορισμένοι ζυμώνουν τον πηλό με τα πόδια και τα χέρια, άλλοι καθισμένοι στον τροχό του τόρνου δίνουν μορφή στα αγγεία. Πρέπει λοιπόν να έχουμε κατά νου ότι υπάρχει η διαφοροποίηση των καθηκόντων, για να μην καταφεύγουμε, όταν ακούμε να λένε τη λέξη αγγειοπλάστης, σε εκείνα τα φάρμακα που χρησιμοποιούνται στη θεραπεία των ασθενειών που προκαλούνται από τα μέταλλα. Όμως, όλοι αυτοί οι εργάτες έχουν χλωμή όψη, είναι καχεκτικοί και σχεδόν πάντα φιλάσθενοι, αφού μεταχειρίζονται μαλακό χώμα και ζουν σε υγρούς χώρους. Ειδικά εκείνοι που δουλεύουν τον τροχό και φτιάχνουν τα αγγεία υποφέρουν από ιλίγγους, αν έχουν ασθενική όραση, και από ισχιαλγίες λόγω της υπερβολικής κίνησης των ποδιών, που πρέπει συνεχώς να κρατούν τον τροχό σε κίνηση. Στις περιπτώσεις αυτών των εργατών γενικά πρέπει να παρεμβαίνουμε με τις θεραπείες εκείνες που, ακόμα και αν δεν επιφέρουν την πλήρη ίαση των ασθενειών, προκαλούν τουλάχιστον ανακούφιση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΓΑΝΩΤΗΔΩΝ

Ο κασσίτερος, τον οποίο ο Πλίνιος* ονόμαζε λευκό μόλυβδο και οι χημικοί τον ονομάζουν Δία και τον τοποθετούν ανάμεσα στη Σελήνη και τον Ποσειδώνα, χρησιμοποιείται στα σπία για τη διακόσμηση των τραπεζιών. Επίσης χρησιμοποιείται από τους χύτες των μετάλλων των καμπανών για την τήξη των πυροβόλων όπλων και άλλων αντικειμένων. Οι χημικοί έμαθαν να ετοιμάζουν με τον κασσίτερο θεραπευτικά μέσα για διάφορες ασθένειες. Έτσι δημιουργήθηκαν το βούτυρο κασσιτέρου, οι κρύσταλλοι, το "bezoartico*" του κασσιτέρου και άλλα ακόμα προϊόντα. Ο κασσίτερος, όπως όλα τα μέταλλα, βλάπτει εκείνους που τον δουλεύουν όχι μόνο στα ορυχεία, όταν εξορύσσεται, αλλά και έξω από τα ορυχεία, όταν τήκεται και ραφινάρεται. Στις πόλεις προσβάλλει σοβαρά τους εργάτες που λιώνουν και ραφινάρουν παλιά πιάτα και τους δίνουν γυαλάδα με το γλύφανο. Οι τεχνεικτζήδες έχουν τα ίδια συμπτώματα με αυτούς που λιώνουν και μουσκεύουν το μόλυβδο, δηλαδή τους αγγειοπλάστες. Πράγματι, ο κασσίτερος προκύπτει από τη σύνθεση μολύβδου με πολύ δριμύ θειάφι, έτσι που, όταν οι εργάτες τον λιώνουν, δεν μπορούν να αποφύγουν την εισπνοή αυτών των επιβλαβών αναθυμιάσεων.

Ο Ettmuller διηγείται στο "*Collegium Consult*"⁴³ την αρκετά παραδειγματική ιστορία ενός γανωτή που αρχικά

είχε επίμονο βήχα και έπειτα δυσκολία στην αναπνοή, κυρίως τη νύχτα, τόσο που πηδούσε από το κρεβάτι, άνοιγε τα παράθυρα, εισέπνεε βαθιά και, όπως ένας υπνοβάτης, γυρνούσε όλο το σπίτι έως ότου άρχιζε να χαράζει. Μόνο τότε υποχωρούσαν οι ενοχλήσεις του. Ο Ettmuller, ιατρός με μεγάλη εμπειρία, αποδίδει την αιτία των τόσο σοβαρών συμπτωμάτων στους ατμούς υδραργύρου που απελευθερώνονται από τα μέταλλα. Στον κασσίτερο, λέει, υπάρχει πολύ εξαερώσιμο αντιμόνιο, που αναμιγμένο με νιτρικό κάλιο αποκτά ιδιότητες σπύρτου. Τοποθετεί δε αυτού του είδους τα άσθματα μεταξύ των σπαστικών ασθενειών, γιατί είναι οι νευρικές ίνες που παράγουν ένα σπασμό, ο οποίος εμποδίζει τη διάταση των πνευμόνων.

Συμβαίνει συχνά να βλέπεις αυτούς τους εργάτες στις πόλεις. Αν ζητήσουν τη βοήθεια του ιατρού, πρέπει να θεραπευτούν με τα ίδια μέσα που χορηγούνται σε άλλους εργάτες μετάλλων. Αρχικά πρέπει να εξεταστούν οι πνεύμονες, κυρίως η θέση της ασθένειας, και να εκτιμηθεί η σπουδαιότητα της αναπνευστικής δυσχέρειας. Οι εργάτες αυτοί πρέπει να θεραπεύονται όπως εκείνοι που υποφέρουν από ορεινό άσθμα, αποφεύγοντας τις ουσίες που έχουν ξηραντικές ιδιότητες. Αντίθετα, πολύ χρήσιμα είναι το βούτυρο, το γάλα, το γάλα αμυγδάλου και πεπονόσπορων, τα αφειψήματα κριθαριού και άλλα παρόμοια.

Μπορούν να συνταγογραφούνται επίσης τα παραπάνω παρασκευάσματα με βάση τον κασσίτερο και προπάντων το "φάρμακο του Poterio", που φαίνεται ότι είναι φτιαγμένο από αντιμόνιο και κασσίτερο επειδή, όπως ελέχθη, οι προκαλούμενες από μέταλλα ασθένειες θεραπεύονται με παρασκευάσματα που έχουν βάση τα μέταλλα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΥΑΛΟΥΡΓΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΘΡΕΦΤΑΔΩΝ

Πιστεύω ότι μεταξύ όλων των εργατών δεν υπάρχει κανείς προνοητικότερος από όποιον δουλεύει το γυαλί. Αυτοί, αφού εργαστούν έξι μήνες –δηλαδή κατά τη διάρκεια του χειμώνα και της άνοιξης– ξεκουράζονται, και όταν φθάσουν στο τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας, εγκαταλείπουν τούτη τη δουλειά και, σοφά πράττοντας, αναπαύονται και ζουν ήρεμα το υπόλοιπο του βίου τους με αυτό που κατόρθωσαν να αποταμιεύσουν ή αφιερώνονται σε άλλες δραστηριότητες. Πραγματικά, μία τόσο επικίνδυνη εργασία δεν μπορεί να είναι υποφερτή επί μακρόν και δεν μπορεί να ασκηθεί παρά από ρωμαλέα και νεαρά άτομα. Είμαι της γνώμης ότι αυτή η μάζα λιωμένου γυαλιού που κυματίζει στους φούρνους είναι ακίνδυνη και δεν προκαλεί βλάβες, τουλάχιστον αισθητές σε όποιον τη δουλεύει, αφού κανείς από τους υαλουργούς δε διαμαρτύρεται ούτε αισθάνεται καμία άσχημη οσμή στα υαλουργεία. Δεν είναι εδώ ο χώρος να αναλυθεί προσεκτικά η φύση των ουσιών από τις οποίες φτιάχνεται το γυαλί ούτε η τεχνική των φυσητών γυαλιών. Αρκεί μονάχα να γνωρίζουμε, και αυτό με ενδιαφέρει να πω, ότι οι βλάβες που ταλαιπωρούν τους εργάτες αυτούς προκαλούνται όλες από τη βιαιότητα της φωτιάς ή την τοξικότητα ορισμένων μετάλλων που χρησιμοποιούνται για

το χρωματισμό των γυαλιών. Οι υαλουργοί στέκονται μπροστά από τα πολύ ζεστά καμίνια, πάντα ημίγυμνοι μέσα στο χειμωνιάτικο ψύχος, και φρυσούν το γυαλί, με το βλέμμα πάντα καρφωμένο στη φωτιά και στο σημείο όπου γίνεται το λιώσιμο του γυαλιού. Υπ' αυτές τις συνθήκες είναι αναπόφευκτο να ασθενούν σοβαρά.

Τα μάτια αντικρίζουν άμεσα το μέτωπο της φωτιάς και συχνά "δακρύζουν τη δυστυχία τους" με μια οξεία φλεγμονή και εξασθενούν, επειδή οι φυσικοί χυμοί τους, που είναι υδάτινοι, ξηραίνονται και καταναλώνονται από την υπερβολική θερμότητα. Για τον ίδιο λόγο οι υαλουργοί, βασανιζόμενοι από μια άβεστη δίψα, πίνουν συχνά και χωρίς μέτρο κρασί παρά νερό. Το νερό πράγματι θεωρείται επιβλαβέστερο από το κρασί, λόγω των πολλών περιπτώσεων ατόμων που, έχοντας πει κρύο νερό όταν ήταν φουντωμένοι, πέθαναν αιφνιδίως.

Οι υαλουργοί υφίστανται επίσης πνευμονοπάθειες, γιατί έχουν πάντα το θώρακα εκτεθειμένο στον αέρα, σκεπασμένο μόνο με το πουκάμισο και γιατί τελειώνοντας την εργασία, από το εργαστήριο αυτό του Ηφαίστου πρέπει να περάσουν σε άλλα ψυχρότερα περιβάλλοντα. Ο οργανισμός τους, όσο δυνατός και ρωμαλέος και αν είναι, δεν μπορεί να υποφέρει για πολύ τόσο αιφνίδιες και υπερβολικές μεταπτώσεις της θερμοκρασίας και τότε αρρωσταίνουν από πλευρίτιδες, άσθμα και χρόνιο βήχα.

Αλλά ακόμα σοβαρότερες ασθένειες ταλαιπωρούν εκείνους που δουλεύουν τα χρωματιστά γυαλιά, για να κάνουν περιδέραια για τις γυναίκες του λαού και άλλα αντικείμενα. Για να δώσουν χρώμα στο κρύσταλλο, πρέπει να δουλέψουν το ασβεστοποιημένο βόριο* και το αντιμόνιο με ένα μέρος χρυσού, να κονιοροποιήσουν όλο αυτό σε πολύ λεπτή σκόνη και να την αναμείξουν με το γυαλί, για να πάρουν μία ζύμη. Κάνοντάς το αυτό, οι υαλουργοί, όσο και αν σκεπάζουν το πρόσωπο ή το στρέφουν αλλού, δεν μπορούν να αποφύγουν την εισπνοή των επιβλαβών αναθυμιάσεων. Συμβαίνει συχνά λοιπόν, ορισμένοι να πέφτουν κάτω νεκροί από πνιγμό ή με την πάροδο του χρόνου να έχουν έλκη στο στόμα, στον οισοφάγο, στην

τραχεία και τέλος στα πνευμόνια απ' όπου γίνονται φθισικοί, όπως σαφώς αποδείχτηκε από τις νεκροψίες.

Με εξέπληττε πάντοτε το γεγονός ότι το βόριο και το αντιμόνιο, όταν αναμειχθούν με την υαλώδη μάζα, αποκτούν τόσο βλαβερές ιδιότητες. Πάντως είμαι βέβαιος ότι αυτό ανταποκρίνεται στην αλήθεια, αν και ποτέ δεν μπόρεσα να το εξακριβώσω προσωπικά. Στην πόλη αυτή υπάρχει ένα γυαλάδικο, αλλά δε χρωματίζουν το γυαλί. Σχετικά με το θέμα αυτό όμως, με πληροφόρησε μία επιστολή του γιατρού Giuseppe de Grandi, μαθητή μου στο Πανεπιστήμιο της Μόντενα και τώρα ιατρού και ανατόμου μεγάλου κύρους στη Βενετία (όπου στο νησί Μουράνο βρίσκονται τα περίφημα γυαλάδικα). Ήθελα με αυτό να πω ότι η ανάμειξη των ουσιών συχνά εξαπατά ακόμα και πολύ έμπειρους ιατρούς, κυρίως όταν προστίθεται η δράση της φωτιάς, που καλείται από τον van Helmont διαβρωτικό και θάνατος πολλών πραγμάτων. Πάντως είναι δημιουργός και μητέρα πολλών πραγμάτων και όπως, σοφά και καλύτερα από ένα χημικό, γράφει ο Πλίνιος*⁴⁴: *"Από την ίδια ύλη προέρχονται διαφορετικές ουσίες, αναλόγως του βαθμού έκθεσης στη φωτιά"*.

Αυτοί που κατασκευάζουν καθρέφτες, ειδικά στη Βενετία, υφίστανται, όπως και οι επιχρυσωτές, τις τοξικές συνέπειες του υδραργύρου που απλώνεται σε μεγάλους κρυστάλλινους υαλοπίνακες, γιατί από την άλλη πλευρά αντικατοπτρίζονται οι εικόνες. Είναι πιθανό οι αρχαίοι να μη γνώριζαν την τεχνική αυτή. Πράγματι ο Πλίνιος⁴⁵ στη *"Φυσική Ιστορία"* του, όπου περιγράφει τους διάφορους τρόπους κατασκευής των καθρεφτών, δεν κάνει καμία αναφορά.

Όσοι κατασκευάζουν τους καθρέφτες δηλητηριάζονται από τον υδράργυρο και γίνονται παραλυτικοί και ασθματικοί· ακόμα προσβάλλονται από άλλες ήδη αναφερθείσες ασθένειες. Στη Βενετία, στο νησί Μουράνο όπου φτιάχνονται καθρέφτες μεγάλων διαστάσεων, οι εργάτες αυτοί κοιτάζονται –τρομάρα τους!– με λοξή ματιά στους καθρέφτες που έφτιαξαν με τα χέρια τους και καταριούνται το επάγγελμα στο οποίο αναγκάστηκαν να αφιερωθούν. Σε μια επιστολή, σταλμένη από τη Βενετία στη Βασιλική

Αγγλική Εταιρία –η οποία την συμπεριλαμβάνει στις "Πράξεις" της⁴⁶– προκύπτει ότι οι εργάτες που κάνουν την επαργύρωση στο οπίσθιο μέρος των καθρεφτών ασθενούν συχνά από αποπληξία.

Σε ό,τι αφορά τα ιατρικά μέσα, δε θα προσθέσω άλλα. Στους εργάτες αυτούς μπορούν να συνταγογραφηθούν οι ίδιες θεραπείες, συνιστώμενες εξάλλου και σε όλους τους άλλους που στα εργαστήριά τους δουλεύουν τα μέταλλα και εργάζονται στα καμίνια του Ηφαίστου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΖΩΓΡΑΦΩΝ

Ακόμα και οι ζωγράφοι υφίστανται πολλές ασθένειες: τρόμο άκρων, καχεξία, μαύρισμα δοντιών, ωχρότητα προσώπου, υποχονδρία, απώλεια όσφρησης. Είναι δύσκολο, ιδίως αυτοί που ζωγραφίζουν τα πορτρέτα των άλλων κάνοντάς τους πιο ευχάριστους και ζωντανούς απ' ό,τι είναι, να είναι υγιείς σε όψη και χρώμα. Όλοι οι ζωγράφοι που γνώρισα τόσο σε αυτή όσο και σε άλλες πόλεις μου φάνηκαν σχεδόν πάντα φιλάσθενοι. Αν ύστερα αναγνωσθούν οι βίοι των ζωγράφων, θα διαπιστωθεί ότι δεν ήταν ποτέ πολύ μακρόβιοι, ειδικά οι πιο φημισμένοι. Ο Ραφαήλ του Ουρμπίνο π.χ., φημισμένος ζωγράφος, πέθανε πάνω στο άνθος της νεότητάς του και ο πρόωρος θάνατός του θρηνήθηκε από τον Baldassare Castiglione σε μια χαριτωμένη ωδή. Μια αιτία αιφνίδιου θανάτου για τους ζωγράφους θα μπορούσε να είναι η καθιστική ζωή και ο μελαγχολικός χαρακτήρας που τους κάνει να κρέμονται σχεδόν από τους άλλους και να κρατούν πάντα απασχολημένο με φαντασιώσεις το μυαλό τους.

Όμως κάτι άλλο είναι η πιθανή αιτία των ασθενειών των ζωγράφων: οι χρωστικές ουσίες τις οποίες συνεχώς μεταχειρίζονται και αναπνέουν: το μίνιο, το κιννάβαρι, το φτιασίδι, το βερνίκι, το καρυδέλαιο, το λινέλαιο που χρησιμοποιούνται για να διαλύσουν τα χρώματα και ακόμα πολλές άλλες ορυκτές ουσίες.

Το μαρτυρεί το γεγονός ότι στα εργαστήριά τους γίνεται αισθητή μια ισχυρή οσμή σαν αποχωρητηρίου, που αποπνέεται από το βερνίκι ή τα λάδια, προκαλεί πονοκέφαλο και ίσως δημιουργεί την απώλεια της όσφρησης. Εκτός αυτού, όταν δουλεύουν, οι ζωγράφοι έχουν τη συνήθεια να φορούν βρόμικα και μουντζουρωμένα από χρώματα ρούχα, με αποτέλεσμα οι δυσάρεστες αναθυμιάσεις να εισέρχονται μέσω των αναπνευστικών οδών στο αίμα, να προσβάλλουν τα ζωτικά πνεύματα και να διαταράσσουν την ισορροπία των λειτουργιών του οργανισμού, προκαλώντας τις προαναφερθείσες ασθένειες. Είναι γνωστό ότι το κιννάβρι περιέχει υδράργυρο, το φτιασίδι μόλυβδο, το πράσινο χαλκό, το κυανό άργυρο και ότι οι ζωγράφοι προτιμούν να χρησιμοποιούν τα μεταλλικής προέλευσης χρώματα, γιατί διαρκούν περισσότερο από τα φυτικής προέλευσης. Αφού λοιπόν μεγάλο μέρος των χρωμάτων προέρχονται από τα ορυκτά, οι ζωγράφοι ασθενούν από τις ίδιες με όσους δουλεύουν στα μέταλλα παθήσεις, αν και λιγότερο σοβαρά.

Ο Fernel⁴⁷ περιγράφει την πολύ γνωστή περίπτωση ενός ζωγράφου της Angers που πρώτα παρουσίασε τρόμο στα δάκτυλα των χεριών. Έπειτα παρουσίασε σπασμούς που

πέρασαν στους βραχίονες και στα πόδια και τέλος, άρχισε να βασανίζεται από έναν δυνατό πόνο στο στομάχι και στα δύο υποχόνδρια. Δεν έδωσαν καμιά ανακούφιση, ούτε τα κλύσματα ούτε τα θερμά επιθέματα ούτε τα λουτρά ούτε κανενός άλλου είδους θεραπευτικό μέσο. Κατά τη διάρκεια του κωλικού το μόνο που τον βοηθούσε ήταν η πίεση της κοιλιάς από τρεις ή τέσσερις ανθρώπους με όλο το βάρος τους. Και έτσι με την κοιλιά συμπιεσμένη, αισθανόταν λιγότερο πόνο. Τέλος, αφού είχε υποφέρει φοβερά επί τρία χρόνια, πέθανε από μαρασμό. Ο Fernel προσθέτει ότι τόσο πριν όσο και ύστερα από την αυτοψία δημιουργήθηκαν ζωηρές συζητήσεις μεταξύ των διασημότερων ιατρών για την αληθινή αιτία αυτού του κακού. Στην πραγματικότητα οι συζητήσεις αυξήθηκαν, όταν στα σπλάχνα του ζωγράφου δεν έγινε δυνατό να αναδειχθεί εμφανώς τίποτα το ανώμαλο. Μελετώντας αυτή την περίπτωση, θαύμασα την απλότητα του Fernel, η οποία, όπως ισχυρίζεται ο Κέλσος*, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των σοφών: *"Κανείς μας δε βρήκε στόχο και, κατά πώς λέγεται, ψηλαφούσε καθ' όλη την πορεία"*. Προσθέτει πάντως, ότι ο ζωγράφος εκείνος είχε τη συνήθεια όχι μόνο να καθαρίζει τα πινέλα με τα χέρια, αλλά εντελώς απερίσκεπτα ακόμα και να τα πιπιλάει. Είναι πιθανό ότι στην περίπτωση αυτή το κιννάβαρι πέρασε από τα δάχτυλα των χεριών σε άλλα όργανα, στον εγκέφαλο και σε όλο το νευρικό σύστημα και διαμέσου του στόματος *"έφθασε στο στομάχι και στο έντερο και με τις τοξικές ιδιότητές του ήταν η αιτία τόσων βασάνων"*. Συνεπώς η καχεκτική όψη και η ωχρότητά τους, η μελαγχολική διάθεση επίσης, ίδιον των ζωγράφων, πρέπει να αποδοθούν όλα στην τοξικότητα των χρωμάτων.

Ο Antonio Allegri, επονομαζόμενος από την περιοχή προέλευσης Correggio, ήταν τόσο μελαγχολικός και αφηρημένος που δεν αναγνώριζε τη μεγαλοσύνη και την ποιότητα ούτε των δικών του έργων, τόσο που επέστρεφε στους αγοραστές τις αμοιβές που είχε λάβει από αυτούς, θεωρώντας σχεδόν λάθος να αμείβεται με χρήμα για έργα που σήμερα είναι ανεκτίμητης αξίας.

Όταν λοιπόν οι ζωγράφοι υποφέρουν από τις παραπάνω αναφερθείσες ή από κοινές παθήσεις, πρέπει να θεραπεύ-

ονται με μεγάλη προσοχή, προσθέτοντας στα συνηθισμένα μέσα και αυτά που είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικά στις προκαλούμενες από ορυκτές ουσίες ασθένειες. Όμως γι' αυτό έχω ήδη μιλήσει και δε θέλω να επαναλαμβάνομαι, κουράζοντας έτσι τον αναγνώστη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΟΣΩΝ ΔΟΥΛΕΥΟΥΝ ΤΟ ΘΕΙΑΦΙ

Μεταξύ των ορυκτών που χρησιμεύουν στο να κάνουν πιο άνετη τη ζωή, το θείο είναι πολύ σημαντικό, αλλά προκαλεί και σοβαρές ασθένειες στους εργάτες που στις δουλειές τους το καίνε, το λιώνουν και το επεξεργάζονται. Αυτοί που το χρησιμοποιούν είτε αναμμένο είτε υγροποιημένο παρουσιάζουν βήχα, δύσπνοια, βράγχιασμα και φλεγμονή στα μάτια.

Από τις αναλύσεις προκύπτει ότι το θείο συντίθεται από δύο ουσίες: μια λιπαρή και εύφλεκτη και μία άλλη όξινη, ικανή να σβήσει τη φωτιά. Όταν το θείο διαλύεται στη φωτιά και ακόμα περισσότερο όταν φλέγεται, η όξινη ουσία μετατρέπεται σε αέρια, που με την εισπνοή προκαλεί τις προαναφερθείσες ασθένειες και κυρίως το βήχα και τη φλεγμονή των οφθαλμών. Πράγματι, η λεπτεπίλεπτη και μαλακή κατασκευή των πνευμόνων και των οφθαλμών προσβάλλεται βαθιά από το διαβρωτικό οξύ.

Ο Μαριτάλης⁴⁸ καταχώρισε σε έναν κατάλογο τους εμπόρους και τους εργάτες της Ρώμης που με τον υπερβολικό τους σαματά τον εμπόδιζαν να κοιμηθεί μέρα και νύχτα, τόσο που υποχρεωνόταν να διαφύγει στην εξοχή. Εκτός από τους χαλκουργούς, τους σαράφηδες, τους φουρνάρηδες και τους Εβραίους, μιλάει επίσης για εκείνους που πουλούσαν τα σπίρτα και ξεχώριζαν από τους άλλους εργάτες από το τσίμπλιασμα των ματιών: "*Ο τσιμπλιάρης μαθητευόμενος που πουλάει τα σπίρτα*".

Ακόμα και οι γυναίκες γνωρίζουν την ιδιότητα των ατμών του θείου και γι' αυτό το χρησιμοποιούν για να λευκαίνουν τα ρούχα, απλώνοντάς τα πάνω από τους ατμούς θείου που καίει. Γνωρίζουν επίσης, ότι μπορεί να χρησιμεύσει στον αποχρωματισμό κόκκινων τριαντάφυλλων, κάνοντάς τα άσπρα σαν το γάλα. "Οι ατμοί του θείου ξεβάφουν τα τριαντάφυλλα, αγγίζοντάς τα ελαφρά", λέει ο ποιητής. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του van Helmont, η οποία περιέχεται στην πραγματεία "*De asthmate et tussi*", στη Γερμανία συνηθίζουν να καπνίζουν με θειάφι τα βαρέλια, για να προφυλάξουν το κρασί του Ρήνου από τη μούχλα.

Το θεικό οξύ είναι επίσης ιδιαίτερος ερεθιστικό για τους βρόγχους και τα μάτια, στα οποία προκαλεί αυτές τις συνέπειες.

Είναι γνωστή η ιστορία που αναφέρει ο Απουλήιος στο βιβλίο του "*Χρυσός Γάιδαρος*" (*Apulei, Metamorphoseon libri XI - Asinus aureus*): "Του φίλου μου του λευκαντή η γυναίκα", γράφει, "μόλο που πάντα έδειχνε αγνή και ενάρετη και ήταν ονομαστή για τη νοικοκυροσύνη της, ξάφνου μια μέρα τα 'μπλεξε με κάποιον εραστή. Τον συναντούσε πάντα στα κλεφτά για λίγα χάδια και φιλιά, κι έτσι ακριβώς την ώρα που γυρίζαμε με τον άντρα της από τα λουτρόα, για να φάμε, αυτοί ήταν στο κρεβάτι. Μέσα στην ταραχή της από τον ξαφνικό ερχομό μας, τον έκρουσε με πονηριά μέσα σε μια μεγάλη ψάθινη κλούβα, που ολόγυρά της κρέμονταν ασπρόρουχα, για να καθαρίζονται από την κάπνα του θειαφιού που έκαιγε μέσα. Φαντάστηκε πως ήτανε καλή κρυψώνα αυτή και έτσι ήρθε ήσυχη να φάει μαζί μας.

"Στο μεταξύ το θειάφι έτρωγε τα σωθικά του εραστή. Τα σύννεφα καπνού που σχηματίζονταν άρχισαν να τον πνίγουν. Κι εξάλλου το θειάφι, όπως ήταν φυσικό, του έφερε απανωτά φταρνίσματα.

"Την πρώτη φορά που άκουσε φτάρνισμα ο άντρας της, νόμιζε πως ήταν η ίδια, γιατί είχε την κλούβα πίσω από την πλάτη του. "Γεια σου", της είπε. Το ίδιο και τη δεύτερη φορά, κι άλλες ακόμα, ώσπου τελικά τον παραξένεψε το πράγμα και μπήκε στο νόημα. Έσπρωξε το τραπέζι, πήγε στο κλουβί, το σήκωσε και τράβηξε έξω τον εραστή, που του 'χε πια σχεδόν κοπεί τελείως η ανάσα.

"Γεμάτος αγανάκτηση γι' αυτή την προσβολή, ο λευκαντής ζητούσε το σπαθί του. Θα τον είχε κόψει το λαιμό στα σίγουρα, αν δεν τον συγκρατούσα εγώ, που φοβήθηκα μην μπλέξουμε άσχημα. Έτσι κι αλλιώς, του είπα, θα πέθαινε από μόνος του σε λίγο από τις αναθυμιάσεις του θειάφιού. Γιατί να πάρουμε εμείς το κρέμα στο λαιμό μας;

"Η ίδια η κατάσταση τον καλμάρισε περισσότερο από τα δικά μου επιχειρήματα, αφού ο άλλος ήταν ήδη μισοπεθαμένος. Τον σήκωσε λοιπόν, και τον πέταξε στο δρόμο".

Επίσης μου έρχεται στο νου η περίπτωση του φούρναρη εκείνου που, βλέποντας στη σόμπα τα ματσάκια με τα σπίρτα που χρησιμοποιούν για να ανάβουν τα ξύλα, από φόβο να μην κάψει το σπίτι είχε το κουράγιο να τα συνθλίψει με τα πόδια, προκειμένου να τα σβήσει, αλλά παραλίγο να πεθάνει. Βασανίστηκε πολλές ημέρες από ένα βιαιότατο βήχα και από μεγάλη δυσχέρεια στην αναπνοή, γιατί ασφαλώς το βρογχοπνευμονικό σύστημα συστάληκε λόγω του ισχυρώς όξινου ατμού. Έπειτα με την πρόσληψη γλυκού αμυγδαλέλαιου και δίαιτα γάλατος φαινόταν να καλυτερεύει, αλλά στο διάστημα ενός μόλις χρόνου απεβίωσε.

Ο Ettmuller στο "*De vitiiis expirationis laesae*" παρατήρησε ότι οι ατμοί του άλατος νίτρου και θείου είναι η αιτία του επίμονου βήχα και της δυσχέρειας στην αναπνοή. Όμως δεν αντιλέγουμε ότι το θειάφι κοινώς καλείται βάλαμο των πνευμόνων, αλλά αποκτά την ιδιότητα, όταν του αφαιρείται το άφθονο οξύ που περιέχει, όπως σοφά σημειώνει ο Junken στο έργο του "*Πειραματική Χημεία*", καθώς και ο Ettmuller στο έργο του "*Ορνκτολογία*"⁴⁹. Ο τελευταίος λέει ότι το θειάφι δικαίως ορίζεται ως βάλαμο των πνευμόνων, αλλά όταν "*η πυκνή βαλσαμική ουσία*" του διαχωριστεί από εκείνη που είναι όξινη και διαβρωτική. Πώς γίνεται ο διαχωρισμός αυτός, το εξηγεί ο Junken στο προαναφερθέν κείμενο: εξαχνίζοντας το θειάφι με κοράλλια και κέρατα ελαφιού που απορροφούν το οξύ.

Δε γνωρίζω για ποιο λόγο πολλοί γιατροί, τουλάχιστον στα μέρη μας, συνταγογραφούν για τις πνευμονοπάθειες την αλκοόλη του θείου. Ίσως μόνο γιατί διάβασαν στα κείμενα ότι γι' αυτές τις ασθένειες το θείο είναι το

κυρίαρχο θεραπευτικό μέσο, λες και το θεικό οξύ είναι το ίδιο πράγμα με αυτό καθαυτό το θείο και ένα μέρος μπορεί να έχει τις ίδιες ιδιότητες με το όλον. Οι ιατροί αυτοί λοιπόν, λόγω της ακραίας επιπολαιότητάς τους, διαπράττουν ένα χονδροειδές σφάλμα. Παρατηρείται το ίδιο λάθος όταν κάποιοι ιατροί, για να θεραπεύσουν την ψώρα, ως ειδικό εσωτερικό θεραπευτικό μέσο χορηγούν στους ασθενείς τους την αλκοόλη του θείου σε κάποιο διάλυμα, ωθούμενοι από το γεγονός ότι το θείο είναι ένα πολύ αποτελεσματικό μέσο και η κύρια βάση των αντιψωριακών αλοιφών. Οι εργάτες λοιπόν που δουλεύουν το θείο πρέπει να φυλάγονται όσο το δυνατόν από τους ατμούς του και, για να εξουδετερώσουν το βήχα, πρέπει να χρησιμοποιούν κυρίως σιρόπι μολόχας, γαλακτώματα από πεπονόσπορους, αφειψήματα κριθαριού, λάδι γλυκαμύδαλων και δίαιτα γάλακτος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΣΙΔΗΡΟΥΡΓΩΝ

Η καθημερινή εμπειρία διδάσκει ότι και οι σιδηρουργοί επίσης αρρωσταίνουν από τοίμπλιασμα στα μάτια εξαιτίας, πιστεύω, όχι τόσο της βιαιότητας της φωτιάς, που οι σιδηρουργοί πρέπει συνεχώς να συντηρούν, όσο από τους ατμούς θείου που βγαίνουν από το πυρακτωμένο σίδηρο. Αυτοί οι ατμοί προσβάλλουν και ερεθίζουν τα μάτια προκαλώντας την έκκριση των αδένων και το τοίμπλιασμα των επιπεφυκώτων. Λέγεται ότι ο πατέρας του Δημοσθένη ήταν σιδηρουργός, σφυρηλάτης σπαθιών και ο Ιουβενάλης* τον περιγράφει με τοίμπλιασμένα τα μάτια, όταν λέει σχετικά με το Δημοσθένη⁵⁰: *"Ο πατέρας του ήταν τοίμπλιασμένος από την καπνιά των πυρακτωμένων σιδηρών και, αφού απομάκρυνε το γιο του από το κάρβουνο, τις τανάλιες, το αμόνι που φτιάχνει τα σπαθιά και το κίτρινο ηφαίστειο, τον έστειλε να σπουδάσει τη ρητορική τέχνη"*.

Η έκφραση *"κίτρινο ηφαίστειο"* (έκφραση με την οποία κανένας, από όσο γνωρίζω, ποιητής δε χαρακτήρισε ποτέ τη φωτιά, προτιμώντας να την ονομάσει αστραφτερή, λαμπρή, ρόδινη) με είχε κάνει να σκεφτώ ότι ο συγγραφέας αναφερόταν στο χρώμα των τηκόμενων μετάλλων, τα οποία, εξαιτίας του θείου που περιέχουν, φωτίζουν το πρόσωπο των σιδηρουργών, πράγμα που παρατήρησα και εγώ κατά τη διάρκεια της τήξης όπλων στη φωτιά. Αλλά στον αναφερόμενο στίχο, η λατινική λέξη *"luteo"* έχει την πρώτη

συλλαβή βραχεία, οπότε δεν ερμηνεύεται ως κίτρινο χρώμα αλλά ως κάτι λασπώδες.

Επειδή ο σίδηρος περιέχει σημαντική ποσότητα θείου, δεν πρέπει να εκπλήσσει που αφού πυρακτωθεί, από το ίδιο το σίδηρο καθώς και από το κάρβουνο απελευθερώνονται μικρά σωματίδια, που σαν αιχμηρότατες καρφίτσες προσβάλλουν τα μάτια και προκαλούν σοβαρά τσιμπλιάσματα και επιπεφυκίτιδες. Στους πολλούς σιδηρουργούς που άκουσα να παραπονιούνται γι' αυτές τις αρρώστιες συνιστώ το γάλα γυναίκας, κριθαρόνερο και παρόμοια αποσυμφορητικά, καθώς επίσης και μια αφαίμαξη στην περίπτωση που η φλεγμονή είναι ανθεκτική. Μπορούν επίσης να χρησιμοποιήσουν ορό δαμαλίδας ή γαλακτώματα πεπονόσπορων και να ακολουθήσουν μια αναζωογόνο δίαιτα, συνιστώμενη ιδίως στους εργάτες που δουλεύουν μπροστά στις φωτιές. Εκτός αυτών, συμβουλεύω τα παντζάρια που συνεισφέρουν στο να διατηρείται το έντερο ελαφρύ, αφού πράγματι οι σιδηρουργοί συνήθως υποφέρουν από δυσκοιλιότητα. Γι' αυτό ο Μαρτιάλης^{51*} ονομάζει τα

παντζάρια τροφή των σιδεράδων. Έπειτα, αν τα τσιμπλιάσματα είναι ανθεκτικά, μπορεί να είναι ευεργετικό να χρησιμοποιήσουν το νερό με το οποίο σβήνουν το πυρακτωμένο σίδηρο. Σε κάθε περίπτωση είναι ορθό να προειδοποιήσουμε τους σιδηρουργούς, ώστε να αποσπούν όσο μπορούν τα μάτια τους από τη θέα του πυρακτωμένου και καυτερού σίδηρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΟΣΩΝ ΔΟΥΛΕΥΟΥΝ ΜΕ ΓΥΨΟ ΚΑΙ ΑΣΒΕΣΤΗ

Από ασθένειες όχι λιγότερο σοβαρές από εκείνες των σιδηρουργών υποφέρουν οι εργαζόμενοι που χρησιμοποιούν το γύψο και τον ασβέστη, που τον ψήνουν στα καμίνια και τον πουλούν στα μαγαζιά. Ο γύψος είναι παγκοσμίως γνωστός ως ένα από τα δηλητήρια. Αν καταπιωθεί σε διάλυμα, προκαλεί θάνατο εκ πνιγμονής. Ο Πλίνιος*⁵² διηγείται ότι ο L. Proculείο, της οικογενείας του Αυγούστου, επειδή υπέφερε από αβάσταχτους πόνους στο στομάχι, αυτοκτόνησε με γύψο. Παρατήρησα συχνά ότι οι εργάτες που ψήνουν το γύψο, που τον προετοιμάζουν, τον κοπανίζουν, τον στεγνώνουν και τον πουλούν, παρουσιάζουν μεγάλη δυσκολία στην αναπνοή και δυσκοιλιότητα, έχουν σκληρά και διογκωμένα υποχόνδρια, είναι ωχροί και έχουν μορφή που μοιάζει με γύψο. Αυτές τις συνέπειες υφίστανται κυρίως οι εργάτες που τρίβουν το βρασμένο γύψο με τη μυλόπετρα, την οποία γυρίζει ένα γαϊδούρι, και τον στεγνώνουν και οι γλύπτες που φτιάχνουν με το γύψο διάφορα έργα και πρωτίστως αγάλματα και προσωπογραφίες, προοριζόμενα να στολίσουν εκκλησίες, σαλόνια περιγίπων και ενίοτε βιβλιοθήκες, σύμφωνα με μια αρχαιότατη συνήθεια.

"Είναι βασικά αδαείς, ακόμα και αν βρίσκεις όλες τις γωνιές των σπιτιών τους γεμάτες από γύψινα αγάλματα του Χρύσιππου"*, λέει ο Ιουβενάλης*⁵³ ρεξιλεύοντας τους

αδαιείς πλουσίους, που για να φανούν σοφοί, στόλιζαν τις βιβλιοθήκες τους με αγάλματα των φιλοσόφων.

Όσο και αν οι εργάτες αυτοί σκεπάζουν το πρόσωπο με ένα πανί, τα μικροσκοπικά σωματίδια γύψου κατορθώνουν πάλι με τον αέρα να εισέλθουν διαμέσου του στόματος και της μύτης στην αναπνευστική οδό, όπου αναμιγνυόμενα με τους χυμούς, σχηματίζουν ιζήματα, όπως τόφους, ή εμποδίζουν την αναπνοή γεμίζοντας κρούστες τα δαιδαλώδη κανάλια των πνευμόνων.

Ας μου επιτραπεί στο σημείο αυτό να κάνω μια μικρή παρατυπία και να σταθώ λίγο στη φύση του γύψου. Πράγματι, μου φαίνεται ότι η φύση και οι ιδιότητές του δεν έχουν μελετηθεί από τους συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με τα ορυκτά. Ο Διοσκουρίδης* αποδίδει στο γύψο μια πλαστική και στυπτική δύναμη, η οποία επιβεβαιώνεται από το Γαληνό σε διάφορα γραπτά του. Ο Πλίνιος*⁵⁴ τον ορίζει ως συγγενή του ασβέστη. Οι πιο σύγχρονοι συγγραφείς όπως ο Cisalpino στο βιβλίο του "Περί Μετάλλων", του αποδίδουν μία αποφρακτική και πνιγηρή ιδιότητα. Ο Amato Lusitano⁵⁵ αναγνωρίζει στο γύψο μία ισχυρή καυστική ιδιότητα και λέει ότι "το μεγαλύτερο τμήμα των εργατών που παρασκευάζουν το γύψο πεθαίνει, επειδή το κεφάλι τους, εξασθενημένο λόγω της μεταδιδόμενης ξηρασίας του γύψου, δεν έχει πια τη δύναμη να αφομοιώσει, να κρατήσει τους χυμούς, και έτσι αυτοί πέφτοντας στα κατώτερα μέρη, προκαλούν τη φθίση". Με αυτή τη μοναδική παρατήρηση ο Εβραίος συγγραφέας περιγράφει τις βλαβερές ιδιότητες του γύψου.

Είμαι πεπεισμένος, "εάν η αλαζονεία δε με εξαπατά", ότι ο γύψος έχει άλλη μία ιδιότητα που ίσως δεν έχει εκτιμηθεί: μια διαχυτική και ελαστική δύναμη, κατά κανέναν τρόπο όμοια με εκείνη του ασβέστη αλλά ακριβώς αντίθετη. Μου συνέβη περισσότερο από μια φορά να παρατηρήσω στη Μόντενα, πόλη πλούσια σε περίστυλα, τους οικοδόμους που κατεδαφίζουν τις παλιές επικίνδυνες κολόνες, να στηρίζουν τις σκαλωσιές και να τις αντικαθιστούν έπειτα με νέες μαρμάρινες ή πέτρινες κολόνες. Οι εργάτες αυτοί κτίζουν τις νέες κολόνες με μάρμαρο και πέτρες, αλλά στους δύο βραχίονες κοντά στην κορυφή, όπου η κολόνα πρέπει να

κολλήσει στο υπερκείμενο κτίσμα που υποστηρίζεται από τα δοκάρια, χρησιμοποιούν το γύψο και όχι τον ασβέστη. Παρατηρώντας την τεχνική αυτή –συνηθισμένη σε αυτή την πόλη που είναι η αρχαιότερη της εντεύθεν του Πάδου περιοχής– ζήτησα να μάθω από τους ίδιους τους οικοδόμους το λόγο που δε χρησιμοποιούσαν τον ασβέστη και για το τελείωμα της εργασίας, και κατέφευγαν μάλλον στο γύψο, σχεδόν σαν να επισφράγιζαν τον κόπο τους. Οι οικοδόμοι μου απάντησαν ότι ένας τοίχος φτιαγμένος με μαρμαρόσκονη χαμηλώνει, ενώ, όταν είναι φτιαγμένος με γύψο, ωθείται προς τα πάνω και ότι είναι στ' αλήθεια εκπληκτικό ότι ύστερα από πέντε - έξι μέρες από το κτίσιμο της κολόνας, μπορούν χωρίς καμιά προσπάθεια να αφαιρεθούν –βγαίνουν σχεδόν μόνα τους– τα υποστυλώματα που υποστηρίζουν από το ένα και το άλλο μέρος όλο το βάρος. Αν οι οικοδόμοι ολοκλήρωναν το έργο με μάρμαρο, τα υποστυλώματα θα έπρεπε να αφαιρεθούν με μεγάλη προσπάθεια και με κίνδυνο για τα κτίρια λόγω της δόνησης κατά τη διάρκεια της τακτοποίησης.

Ο γύψος λοιπόν είναι συγγενής του ασβέστη λόγω της ικανότητας να πήξει. Και οι δύο, σβησμένοι και διαλυμένοι στο νερό, έχουν την ικανότητα να κολλούν και να ενώνονται, αλλά ο γύψος έχει επίσης μία ισχυρή ελαστικότητα, η οποία τον καθιστά ικανό να ανυψώνει μεγάλα βάρη. Ασκεί μια ώθηση όχι μόνο προς τα πάνω αλλά και προς τα κάτω και πλαγίως και γενικώς όπου συναντά μικρότερη αντίσταση. Παρατηρήθηκε ότι, εάν σε μία δοκό οικοδομηθεί ένας τοίχος από τούβλα και γύψο και ο τοίχος αυτός ενώνεται ψηλά με άλλον παλιό τοίχο, η δοκός, ακόμα και αν είναι πολύ δυνατή, λυγίζει. Η κάμψη αυτή δεν προκύπτει από το υπερβολικό βάρος –αντίθετα τις περισσότερες φορές είναι ελάχιστο– αλλά από την πίεση του γύψου. Ο ασβέστης έπειτα, αντέχει στην υγρασία και δεν παλιώνει ποτέ, γι' αυτό και οι κοντινοί στο έδαφος και στα θεμέλια των κτιρίων τοίχοι είναι ανθεκτικοί όπως το σίδηρο. Ο γύψος αντίθετα, κοντά στη γη σαπίζει και πέφτει από μόνος του. Αλλά σε ένα ψηλό μέρος, όπως τα καμίνια, αν και βρέχεται από τη βροχή, δεν υπολείπεται σε ανθεκτικότητα έναντι του ασβέστη.

Για να επιστρέψω στο θέμα μου, δεν εκπλήσσει που τα σωματίδια του γύψου, φθάνοντας διαμέσου της τραχείας στις αναπνευστικές κοιλότητες και εδώ αναμιγνυόμενα με την ορώδη λέμφο των αδένων, προκαλούν βλαβερές συνέπειες: φράζουν τα στόμια των καναλιών με την επεκτατική τους δύναμη και έτσι εμποδίζουν τον αέρα να εισέλθει και να εξέλθει. Για τη θεραπεία των ασθενειών του γύψου –αν και όταν εκδηλωθούν, δεν μπορούν να θεραπευτούν τόσο σύντομα– οι αρχαίοι συμβούλευαν διάφορα μέσα. Ο Γαληνός στο δεύτερο βιβλίο του "*Περί Αντιδότων*"⁵⁶ συνιστά σταχτόνερο από κλήματα αμπέλου. Ο Guainerio⁵⁷ συμβουλεύει το ίδιο μέσο αλλά σε αναλογία ενός τρίτου. Ο Sennert συνιστά τα περιττώματα του ποντικού⁵⁸.

Εγώ σύστησα με κάποια επιτυχία σε αυτούς τους εργάτες το φρέσκο γλυκό αμυγδαλέλαιο και το γαλάκτωμα πεπονόσπορων. Παρά ταύτα, αν οι εργάτες αυτοί συνεχίζουν να εκτελούν την εργασία τους, πεθαίνουν από άσθμα και καχεξία. Θα εκτελούσα ευχαρίστως τη νεκροψία σε κάποιον από τους εργάτες αυτούς, όπως και σε άλλους εργάτες, αλλά ούτε οι προσευχές ούτε το χρήμα κατορθώνουν να πείσουν τον κόσμο να αφήσει να εξεταστούν τα πτώματα αυτών που πεθαίνουν από κάποια μη κοινή νόσο. Αντιθέτως, αν το αίτημα αιτιολογείται με επίκληση του γενικού καλού, ορισμένοι τα βάζουν με τον ιατρό που λόγω δικής του περιέργειας θέλει να ψάξει μετά θάνατον την αιτία της ασθένειας, που δεν ήξερε να αναγνωρίσει όταν ο ασθενής ήταν εν ζωή.

Ο ασβέστης δεν είναι επιβλαβής όπως ο γύψος για όποιον τον δουλεύει. Ο ασβέστης κομμένος φρέσκος από τα καμίνια αναπτύσσει θερμότητα και καίει. Γι' αυτό το λόγο ο Ζαχίας⁵⁹ εκπλήσσεται που σε ορισμένες πόλεις επιτρέπεται η οικοδόμηση ασβεστοκαμίνων, δεδομένου ότι οι ατμοί που απελευθερώνονται αποδεικνύονται επιβλαβείς για τους πνεύμονες των κατοίκων. Δεν υπάρχει τίποτα που, αφού έχει καεί, να διατηρεί για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τον ασβέστη την ικανότητα να ανάβει. Αν στον ασβέστη που διατηρείται σε ξηρό χώρο έναν χρόνο προστεθεί νερό, παράγεται καπνός και μια έντονη ικανότητα να ξαναβράζει το νερό. Με την πάροδο του χρόνου πάντως,

αφού έχει ήδη κονιορτοποιηθεί και παλιώσει, χάνει σχεδόν εξ ολοκλήρου αυτή την ιδιότητα. Σε αυτή τη φάση είναι λιγότερο βλαβερός, διατηρεί όμως πάντοτε τη διαβρωτική του ικανότητα.

Ο ασβέστης προσβάλλει το λαιμό και τα μάτια και καθιστά βραχνή τη φωνή. Αλλά σε αυτό βρίσκουμε εύκολα θεραπεία με κρύα ποτά και γαλακτώματα πεπονόσπορων και άλλων αναζωογονητικών σπόρων. Ο ασβέστης κάνει τραχιά τα χέρια των οικοδόμων και καμιά φορά δημιουργεί πληγές, ενώ τα θεραπεύει αν ασθενούν από ψώρα. Συνεπώς, ορθώς συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των αντιψωριακών φαρμάκων, γιατί με την αλκαλική του ιδιότητα εξουδετερώνει την όξινη, από την οποία η ψώρα είναι πλούσια, και γι' αυτό το λόγο ο Willis, στο έργο του "*Λελογισμένη Φαρμακευτική*", όπου συμβουλεύει το αφέψημα ασβέστη για το διαβήτη, κάνει τον παρακάτω συλλογισμό: το αφέψημα αυτό φαίνεται ικανό να διεγείρει τη ροή των ούρων λόγω της θερμαντικής ιδιότητάς του καθώς και της αναγωγικής του δράσης. Πάντως, αφού συμβάλλει στην ελάττωση και την αποβολή των όξινων αλάτων μέσω της ροής, χρησιμεύει στο μετριασμό του πλεονάσματος των ούρων. Για τον ίδιο πάντα λόγο ο Riccardo Morton συνιστά ενθέρμως το αφέψημα του ασβέστη για την πνευμονική φθίση.

Ορισμένοι σκέπτονται ότι στον ενεργό ασβέστη υπάρχουν τύποι αλάτων που μετά το ασβέστωμα παραμένουν αδρανείς. Όμως, διαλυμένοι στο νερό και κατά την ασβεστοποίηση ερεθισμένοι αμοιβαίως, παράγουν το γνωστό βράσιμο. Ο Giovanni Bohn πάντως, στο έργο του "*Συλλογισμοί για τα Εύφλεκτα Αέρια*"⁶⁰ αμφισβητεί τη θεωρία αυτή, γιατί, όπως προκύπτει από την παρατήρηση, άλλα σταθερά και καθαρότερα αλκάλια με την υγρασία του νερού παράγουν θερμότητα χωρίς ανάγκη οξέων. Ο Άγιος Αυγουστίνος⁶¹ εντυπωσιαζόταν από το γεγονός ότι ο ασβέστης ενεργοποιείται στο νερό, ενώ παραμένει αδρανής στο λάδι. Πρέπει να πιστέψουμε ότι στο ενεργό μέρος του ασβέστη υπάρχει πολύ αλκαλικό αλάτι, από τη στιγμή που φάρμακα φτιαγμένα με ασβέστη χρησιμοποιούνται κοινώς και με αποτελεσματικότητα για να θεραπεύσουν φοβερές

εξεγκώσεις με υπερβολική παρουσία οξέων. Για τη θεραπεία λοιπόν των ασθενειών των εργατών που χρησιμοποιούν ασβέστη, μπορεί να συσταθεί χλιαρό αφέψημα μολόχας, βιολέτας, φρέσκου βουτύρου και του ίδιου του γάλακτος, που είναι το καταλληλότερο μέσο για την εξάλειψη της ξηρότητας και της φλεγμονής του λαιμού.

Οι εργάτες με τους οποίους έχω μιλήσει έως τώρα υφίστανται τις προκαλούμενες από την τοξικότητα των μετάλλων και ορυκτών ασθένειες, γεγονός γνωστό σε μένα και από τη δική μου άμεση εμπειρία. Τώρα θα κάνω μία ταχεία αναφορά στις καταλληλότερες θεραπευτικές μεθόδους. Το πρώτιστο καθήκον του ιατρού που φροντίζει αυτούς τους εργάτες είναι να θεραπεύει κατ' αρχάς με όσο το δυνατόν πιο επαρκή και αποτελεσματικά φάρμακα, γιατί η επίμονη απαίτησή τους είναι "ή η θεραπεία ή η λύτρωση". Για την ίαση των παθήσεων των εργατών λοιπόν, πρέπει να επιλέγεται μία ταχεία και αποφασιστική θεραπεία, αλλιώς η προκαλούμενη από την ασθένεια συνεχής νηστεία και η έγνοια για τις ανάγκες της οικογένειας τους φθείρει ολοκληρωτικά. Στο σημείο αυτό μου φαίνεται ενδεδειγμένο να αναφέρω μία πολύτιμη σκέψη του Πλάτωνα, που πιστεύω θα αποβεί ευχάριστη στον αναγνώστη. Λέει λοιπόν ο Πλάτωνας⁶²: "Τέκτων μὲν, ἦν δ' ἐγώ, κάμνων ἀξιοῖ παρὰ τοῦ ἱατροῦ φάρμακον πιὼν ἐξεμέσαι τὸ νόσημα, ἢ κάτω καθαρθεῖς ἢ καύσει ἢ τομῇ χρησάμενος ἀπηλλάχθαι· εἰάν δέ τις αὐτῷ μακρὰν δίαιταν προστάτῃ, πιλίδιά τε περὶ τὴν κεφαλὴν περιτιθεῖς καὶ τὰ τούτοις ἐπόμενα, ταχὺ εἶπεν ὅτι οὐ σχολὴ κάμνειν οὐδὲ λυσιτελεῖ οὕτω ζῆν, νοσήματι τὸν νοῦν προσέχοντα, τῆς δὲ προκειμένης ἐργασίας ἀμελοῦντα. καὶ μετὰ ταῦτα χαίρειν εἰπὼν τῷ τοιούτῳ ἱατρῷ, εἰς τὴν εἰωθυῖαν δίαιταν ἐμβάς, ὑγιῆς γενόμενος ζῆ τὰ ἑαυτοῦ πράττων· εἰάν δὲ μὴ ἱκανὸν ἦ τὸ σῶμα ὑπενεγκεῖν, τελευτήσας πραγμάτων ἀπηλλάγη." (Πολιτεία Γ' - 406 d, e). Δηλαδή, "Ένας άρρωστος ξυλουργός ζητάει από το γιατρό να πει ένα φάρμακο και να βγάλει με εμετό την αρρώστια από πάνω του, ή κανένα καθαριστικό από κάτω ή, αν παραστεί ανάγκη, με καυτηριασμό ή με εγχείριση να απαλλαγεί. Αν όμως κάποιος τον διατάξει να κάνει μακροχρόνια δίαιτα και να τυλίξει το

κεφάλι του με επιδέσμους και όλα τα σχετικά, αμέσως θα του έλεγε πως δεν αδειάζει να είναι άρρωστος ούτε τον συμφέρει να ζει έτσι, να έχει δηλαδή κατά νου την αρρώστια του και να παραμελεί τη δουλειά του. Και ύστερα από αυτά, αφού στείλει στο καλό έναν τέτοιο γιατρό, θα ξαναπιάσει πάλι τη συνηθισμένη του δίαιτα και θα είναι υγιής και θα ζει κάνοντας τη δουλειά του· αν όμως το σώμα του δεν μπορέσει ν' αντέξει, πεθαίνει και ξενοιάζει από τα βάσανα".

Παρατήρησα ότι στην καθημερινή πρακτική συμβαίνει έτσι ακριβώς. Αν ο εργάτης δεν αναρρώσει γρήγορα, γυρίζει στο εργαστήριό του όντας ακόμα ασθενής και παρατάει τις μακροχρόνιες κούρες των ιατρών. Εν αντιθέσει με τους εργάτες, το γεγονός δεν ισχύει για τους πλουσίους που μπορούν να διαθέσουν πολύν καιρό μέχρι την αποθεραπεία τους –και μερικές φορές προσποιούνται ότι είναι ασθενείς, για να επιδεικνύουν τον πλούτο τους, όπως εκείνος που κοροϊδεύει ο Μαρτιάλης⁶³ – και να τους φροντίσουν γιατροί πληρωμένοι ελάχιστα. "Ὁ δὲ δὴ πλοῦσιος, ὡς φαμεν, οὐδὲν ἔχει τοιοῦτον ἔργον προκείμενον, οὐ ἀναγκαζομένῳ ἀπέχεσθαι ἀβίωτον." (Πολιτεία Γ'- 407 a), προσθέτει λίγο παρακάτω ο Πλάτωνας. Δηλαδή, "Ενώ ο πλούσιος, όπως ισχυριστήκαμε, δεν έχει μια τέτοια εργασία μπροστά του που, αν αναγκαστεί να την αφήσει, να μην μπορεί να ζήσει".

Αλλά υπάρχει μία κατηγορία ιατρών που διατάζει μακροχρόνιες θεραπείες, ακόμα και για σύντομες ασθένειες που θα θεραπεύονταν από μόνες τους. Κατ' αρχάς προτείνουν μαλακτικά, έπειτα διεγερτικά, σιρόπια που θα ήταν καλύτερα να μη γνωρίζουν την ύπαρξή τους, κατόπιν καθαρτικά, επαναλαμβανόμενες αφαιμάξεις και χίλια άλλα βάσανα, όλα σύμφωνα με την αρχή "να μην περνάει μέρα χωρίς να έχει συνταγογραφηθεί μια νέα συνταγή". Σχετικά με αυτούς τους ιατρούς ηχούν καλά οι στροφές του Οράτιου*: "Ὡς βδέλες, που αμέσως μόλις αρπάξουν κάποιον, για να τον θεραπεύσουν, τον κρατάνε και τον φονεύουν, και δεν αφήνουν το δέρμα παρά μόνο όταν είναι γεμάτες αίμα".

Όμως, για να επιστρέψω στο θέμα μας, αν θέλουμε να συντομεύσουμε τη θεραπεία αυτών των εργατών που στη

δουλειά τους χρησιμοποιούν μέταλλα και ορυκτά, θα πρέπει, όπως έχω πει, να αναζητήσουμε τα αποτελεσματικότερα μέσα στο ίδιο το ορυκτό βασίλειο.

Μεταξύ των φυτικών ουσιών, χρήσιμα είναι τα γαλακτώματα και τα αντίδοτα, όπως η θηραϊκή γη, το μιθριδατικό και άλλα κοινώς χρησιμοποιούμενα αντίδοτα. Πρέπει να ξαναχρησιμοποιηθούν τα καθαρτικά και τα εμετικά και να συνταγογραφηθούν σε μεγαλύτερες δόσεις, ακόμα και διπλάσιες, για να καταπολεμηθούν η ανθεκτικότητα και η βιαιότητα των μετάλλων. Πρέπει να συμβουλευτούμε τους συγγραφείς που έχουν πραγματευθεί τα δηλητήρια: Guainerio, Cardano, Arduino, Bacci, Pare, Sennert, Prevost, Etmuller κ.ά, που για καθένα τύπο δηλητηρίου προτείνουν μία ευρεία σειρά μέσων. Επίσης, συνιστάται μία δίαιτα μαλακτική με βάση το γάλα. Σε αυτό το είδος των ασθενειών είναι ενδεδειγμένο να συνταγογραφείται με μεγάλη προσοχή η αφαίμαξη. Σπάνιες φορές, εκτός αν υπάρχει μεγάλη φλεγμονή, αποβαίνει χρήσιμη η φλεβοτομή. Ακόμα, πρέπει να ενεργοποιηθούν εκείνα τα μέτρα που προσδιορίσαμε προωύτερα, για να αποφύγουμε κατά το δυνατόν την είσοδο βλαβερών σωματιδίων διαμέσου της αναπνευστικής οδού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΙΩΝ

Περνώντας από άλλα μαγαζιά, ας προσπαθήσουμε να μπούμε σε αυτό των φαρμακοποιών, όπου γενικώς θεωρείται ότι η υγεία είναι "του σπιτιού" εκτός και αν, ειδικά μερικές φορές, είναι κρυμμένη "όπως ο θάνατος στην κατσαρόλα". Ας ρωτήσουμε τους φαρμακοποιούς αν κατά την προετοιμασία των φαρμάκων για την υγεία των άλλων, αρρωσταίνουν οι ίδιοι. Θα παραδεχτούν ότι τέτοιες περιπτώσεις είναι συχνές και σοβαρές, όπως κατά την προετοιμασία του οπιούχου λάβδανου* ή στο τρίψιμο της κανθαρίδας* για έμπλαστρα, αλλά και με άλλες δηλητηριώδεις ουσίες. Γιατί με το θρυμμάτισμά τους απελευθερώνονται μικροσκοπικά σωματίδια, που εισχωρούν διαμέσου των ρουθουνιών στο εσωτερικό του σώματος. Το όπιο προκαλεί αποβλάκωση και υπνηλία, γι' αυτό ο Ettmuller⁶⁴ συμβουλεύει κατά την προετοιμασία του οπιούχου λάβδανου να πίνουν ξίδι, που περισσότερο από κάθε άλλο μέσο μειώνει και εξουδετερώνει τη ναρκωτική ιδιότητα του οπίου. Παρομοίως, φάνηκε ότι αν η κανθαρίδα κονιοροποιηθεί και δουλευτεί με τα χέρια, προκαλεί ουρικό καύσο. Γνώρισα σε αυτή την πόλη έναν φαρμακοποιό που αγγίζοντας τα γεννητικά του όργανα, ενώ πριν είχε πιάσει ρίζα φιδόχορτου, προσβλήθηκε από μια σοβαρή φλεγμονή που του προκάλεσε γάγγραινα και ισχυρές αιμορραγίες, τόσο που κινδύνεψε να πεθάνει.

Ο Φραγίσκος Βάκων^{65*} λέει ότι οι αναθυμιάσεις κοπανισμένης κολλοειδούς ουσίας ορισμένες φορές προκαλούν στους φαρμακοποιούς κωλικούς και ισχυρές

δυσεντερίες. Είναι γνωστό πως η σκόνη της κανθαρίδας* είναι πτητική και πως σε αυτή τη μορφή προκαλεί βλαπτικά αποτελέσματα στην ουροδόχο κύστη και τους νεφρούς. Αν παρατηρήσουμε τους κανθάρους στο μικροσκόπιο, θα δούμε ότι είναι εφοδιασμένοι με οξύτατα κεντριά. Επ' ευκαιρία ας συμβουλευτούμε τον Olao Borrighio –ο οποίος μνημονεύεται από τον Bonnet στη "*Medicina septentrionalis*"⁶⁶– που λέει ότι παρατήρησε πως τα κεντριά που βρίσκονται στα φτερά και τα πόδια είναι μικρότερα από αυτά που βρίσκονται στο κεφάλι, επιλύοντας έτσι μια αρχαία διαφορά. Αν δηλαδή οι κάνθαροι πρέπει να χορηγούνται χωρίς το κεφάλι, τα φτερά και τα πόδια, σύμφωνα με τη γνώμη του Ιπποκράτη, ή ολόκληροι, όπως πίστευε ο Γαληνός.

Ο Ettmuller συμφωνεί με το Γαληνό και αποκαλεί την υπόθεση αυτή "*μαλλί κασίκας*" –για να χρησιμοποιήσω τις δικές του λέξεις– γιατί, σύμφωνα με την οπτική του, όλα τα μέρη της κανθαρίδας διαθέτουν διαβρωτικές ιδιότητες. Ας είναι προσεκτικοί λοιπόν οι φαρμακοποιοί, όταν κοπανίζουν αυτά τα ζώακια, να μην αναπνέουν τη λεπτότατη σκόνη που διαχέεται στον αέρα. Ας ασφαλιστούν πίνοντας πριν ή ενώ προετοιμάζουν αυτές τις δηλητηριώδεις ουσίες άφθονο γαλάκτωμα πεπονόσπορων. Ακόμα ο ορός αγελάδας και το ίδιο το γάλα καταπραΰνουν αποτελεσματικά τον ουρικό καύσο.

Διαπίστωσα ότι μερικές φορές αποδεικνύονται επιβλαβείς για τους φαρμακοποιούς όχι μόνο οι άσχημες οσμές, όπως κατά την προετοιμασία της βαφής από μολόχα που σε ορισμένους προκαλεί ναυτία και εμετό, αλλά επίσης και οι ευχάριστες οσμές. Μεγάλη και εκπληκτική είναι η δύναμη των οσμών, που ανάλογα με τα άτομα προκαλούν διαφορετικά αποτελέσματα. Μερικοί φαρμακοποιοί, όταν την άνοιξη προετοιμάζουν τα εκχυλίσματα τριαντάφυλλου για τα αιθέρια έλαια και όλο το μαγαζί μυρίζει όπως ένας κήπος με τριαντάφυλλα ποικιλίας Pesto, παραπονιούνται για δυνατούς κεφαλόπονους και άλλοι υποφέρουν από διάρροιες.

Αυτοί λοιπόν που στις οσμές έχουν την ευαισθησία του σκύλου, τις αποφεύγουν όσο περισσότερο μπορούν

βγαίνοντας συνεχώς από το μαγαζί για να πάρουν αέρα και μυρίζουν συχνά αρωματισμένα πράγματα οικειότερα σε αυτούς, ευχάριστα και ικανά να απομακρύνουν τις συνέπειες των άλλων. Σχετικά με τις συνέπειες του αρώματος του τριαντάφυλλου βλέπε το Sennert⁶⁷ και τον Otto Tachepio⁶⁸ στο έργο "*Χημικός Ιπποκράτης*". Ο Levino Lemnio⁶⁹ διηγείται ότι οι κάτοικοι της Αραβίας είναι τόσο ταλαιπωρημένοι από την υπερβολική ευωδιά των αρωμάτων που γεμίζουν την περιοχή εκείνη, ώστε η μοναδική τους διέξοδος είναι να ανατρέξουν σε πιο δυσάρεστες οσμές τις οποίες εκλαμβάνουν ως βάλσαμο. Ο Gaspare de Rejes⁷⁰ σε μια περίεργη ιστοριούλα διηγείται ότι ένας ψαράς στην επικράτεια του βασιλιά Σεβαστιανού της Πορτογαλίας έπεσε κατάγής λιπόθυμος από τη δυνατή ευωδιά των αρωμάτων, τόσο που θεωρήθηκε πεθαμένος. Τον έκανε να συνέλθει ο φημισμένος Tommaso da Vega, που διέταξε να τον οδηγήσουν έτσι λιπόθυμο στη θάλασσα και να τον κυλήσουν μέσα στα φύκια και τα θαλασσινά ξεβράσματα. Με τη θεραπεία αυτή ως εκ θαύματος ίαθηκε, όπως ένα γουρούνι στο βούρκο της λάσπης. Ο Βάκων^{71*} λέει ότι όταν τα επί μακρόν κλεισμένα ντεπόζιτα των αρωμάτων ανοίγουν, αυτοί που πρώτοι τα ανοίγουν και βγάζουν έξω τις αρωματικές ουσίες διατρέχουν τον κίνδυνο των πυρετών και των φλεγμονών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΒΟΘΡΟΚΑΘΑΡΙΣΤΩΝ

Ας δοκιμάσουμε να προσκαλέσουμε τους γιατρούς, εραστές της καθαριότητας και του λεπτού γούστου, να βγουν από τις αποθήκες με τα αρωματικά βότανα που αποπνέουν κανέλα και όπου νιώθουν σχεδόν σαν στο σπίτι τους, για να τους οδηγήσουμε στους καμπινέδες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι "θα πλούτιζαν τη μύτη τους", όπως λένε. Πάντως, από τη στιγμή που μεταξύ των καθηκόντων του γιατρού υπάρχει και αυτό της εξέτασης κοπράνων και ούρων για τον καθημερινό έλεγχο των εσωτερικών λειτουργιών του οργανισμού, οι ίδιοι οι γιατροί δε θα έπρεπε να αποφεύγουν αυτά τα μέρη. Έτσι θα αντιλαμβάνονταν τις ασθένειες αυτών που καθαρίζουν τους υπονόμους. Όπως λέει ο Ιπποκράτης⁷³, "*...ὁ μὲν γὰρ ἰητρὸς ὄρη τε δεινὰ, θιγγάνει τε ἀηδέων, ἐπ' ἄλλοτρίησί τε ξυμφορῆσιν ἰδίας καρποῦται λύπας...*" (Περί Φυσῶν - 1). Δηλαδή, "*...ο γιατρός βλέπει τα δεινά, αγγίζει τα αηδιαστικά και λυπάται ο ίδιος από τις συμφορές των άλλων*".

Επίσης, για το φιλόσοφο δεν είναι ασύμφορο καμιά φορά να σταματάει την ενόραση υψηλών πραγμάτων, για να εκτιμήσει πιο κοινά πράγματα και να καταπιαστεί με πρακτικά παραδείγματα. Έτσι, σωστά ο Σωκράτης –όπως διαβάζουμε στον Πλάτωνα⁷⁴– απευθυνόμενος στον Ιππία που έδειξε περιφρόνηση, επειδή ο φιλόσοφος συζητώντας για τη φύση του ωραίου μετέφερε την ερώτηση ενός που αναρωτιόταν αν, όταν κάποιος βάζει στη φωτιά μια κατσαρόλα γεμάτη ωραίο χυλό από όσπρια, θα ταίριαζε μια

κουτάλα από χρυσάφι ή από ξύλο συκιάς, είπε στον Ιππία που διαβεβαίωνε ότι δε θα συζητούσε με ένα τέτοιο τύπο:

"ΣΩ. Ὅρθῶς γε, ὦ φίλε· σοὶ μὲν γὰρ οὐκ ἂν πρόποι τοιούτων ὀνομάτων ἀναπίμπλασθαι, καλῶς μὲν οὕτως ἄμπεχομένῳ, καλῶς δὲ ὑποδεδεμένῳ, εὐδοκιμοῦντι δὲ ἐπὶ σοφία ἐν πᾶσι τοῖς Ἑλλησιν. ἀλλ' ἔμοι οὐδὲν πρᾶγμα φύρεσθαι πρὸς τὸν ἄνθρωπον..." (Ιππίας Μείζων - 291a, b). Δηλαδή, "ΣΩ. Πολύ σωστά, φίλε μου. Γιατί δε σου ταιριάζει να πονοκεφαλιάξεις με παρόμοια λόγια, εσύ που είσαι ντυμένος τόσο ωραία, που φοράς τόσο ωραία υποδήματα και είσαι διάσημος για τη σοφία σου σε όλους τους Έλληνες. Εμένα όμως δε με πειράζει καθόλου να συζητήσω με αυτόν τον άνθρωπο". Αφού η Ιατρική στις μέρες μας μηχανοποιήθηκε, μερικές φορές δε θα ήταν ανάρμοστο να συνδιαλλαγεί κανείς με όσους αναπτύσσουν μηχανικές δραστηριότητες, ακόμα και χαμηλού επιπέδου και να ψάξει, όπως λέει ο Πλάτωνας, την αλήθεια και τίποτα άλλο.

Θα διηγηθώ τώρα την περίπτωση που μου ενέπνευσε την ιδέα να γράψω αυτή την πραγματεία για τις ασθένειες των εργατών. Σε αυτή την πόλη που λόγω έκτασης είναι αρκετά πυκνοκατοικημένη με ψηλά σπίτια, σε όλα τα σπίτια υπάρχει η συνήθεια κάθε τρία χρόνια να καθαρίζουν τους βόθρους που βρίσκονται κατά μήκος των δρόμων. Ενώ γινόταν αυτή η δουλειά στο σπίτι μου, αντιλήφθηκα ότι ένας από τους βοθηροκαθαριστές εργαζόταν σε αυτό το άντρο της κόλασης με μεγάλη σβελτάδα. Κινούμενος από οίκτο για έναν κόπο τόσο άχαρο, τον ρώτησα γιατί δουλεύει με τόση βιασύνη και γιατί δεν κάνει τη δουλειά πιο ήρεμα, αποφεύγοντας με αυτό τον τρόπο να κουράζεται παρά πολύ. Ο κακομοίρης, σηκώνοντας τα μάτια από αυτό το άντρο και κοιτάζοντάς με, μου είπε: "Κανείς, αν δεν το δοκιμάσει, δεν μπορεί να φανταστεί τι σημαίνει να βρίσκεσαι σε αυτό το πόστο πάνω από τέσσερις ώρες. Κινδυνεύεις να τυφλωθείς". Όταν βγήκε από το βόθρο, εξέτασα με προσοχή τα μάτια του και είδα ότι ήταν πολύ κόκκινα και πρησμένα. Τότε τον ρώτησα πώς θεράπευαν οι καθαριστές των βόθρων αυτές τις ενοχλήσεις. Και αυτός απάντησε: "Γυρίζοντας αμέσως στο σπίτι, όπως θα κάνω τώρα εγώ. Κλείνονται σε ένα σκοτεινό δωμάτιο και παραμέ-

νονν εκεί έως την επομένη ημέρα πλένοντας πότε - πότε τα μάτια με χλιαρό νερό. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να βρεις κάποια ανακούφιση". Τον ρώτησα αν αισθανόταν κάψιμο στο λαιμό, δυσκολία στην αναπνοή και κεφαλαλγία και αν η μυρωδιά αυτή του προκαλούσε ναυτία. "Τίποτα από αυτά.", απάντησε, "Σε κανένα όργανο, εκτός από τα μάτια, δεν επέρχονται συνέπειες από αυτή τη δουλειά. Αν θελήσω να συνεχίσω να δουλεύω περισσότερο, αύριο θα είμαι τυφλός, όπως συνέβη σε άλλους". Με χαιρέτησε και πήγε σπíti σκεπάζοντας τα μάτια με τα χέρια.

Ακολουθώντας αντιλήφθηκα ότι πολλοί καθαριστές υπονόμων είχαν γίνει μισότυφλοι ή τελείως τυφλοί και ζητούσαν ελεημοσύνη στην πόλη. Δε με εκπλήσσει καθόλου που τόσο μουχλιασμένες αναθυμιάσεις μπορούν να αποβούν επιβλαβείς για τις λεπτότατες δομές των οφθαλμών. Ο Baillou⁷⁵ αναφέρει την περίπτωση ενός Παριζιάνου εργάτη τελευταίας κατηγορίας που αρρώστησε στα μάτια, κατά τη γνώμη του εξαιτίας της δουλειάς που έκανε: καθάριζε τους δρόμους από τη λάσπη. Αλλά ύστερα, το γιατί ασθενούν μονάχα τα μάτια και παραμένουν υγιή τα άλλα όργανα, όπως οι πνεύμονες που και αυτοί ομοίως είναι ένας ευαίσθητος ιστός, και ο εγκέφαλος, που θα μπορούσε να προσβληθεί διαμέσου της μύτης, αυτό με είχε εκπλήξει εξαιρετικά και ακόμα και τώρα με εντυπωσιάζει. Πράγματι δε βρίσκεται καμιά λογική εξήγηση σε αυτό το φαινόμενο.

Τείνω να πιστέψω ότι, όταν μπαίνεις στους μαύρους βόθρους, απελευθερώνεται ένα πτητικό οξύ. Το αποδεικνύουν το μαύρισμα των μπρούντζινων και αργυρών κεραμάτων, που μερικές φορές οι βοθοκαθαριστές βάζουν στις τσέπες, τα χάλκινα τηγάνια, που στις πλησιέστερες σε αυτούς τους βόθρους κουζίνες γίνονται συνήθως σκούρα, και οι ζωγραφιές, που εκτεθειμένες σε αναθυμιάσεις φουσκώνουν. Όμως οι αναθυμιάσεις αυτές θα έπρεπε να βλάπτουν επίσης και τους πνεύμονες, για τους οποίους τίποτα δεν είναι πιο βλαβερό από την εισπνοή των οξέων, και το αίμα, που εκ φύσεως διαθέτει μια κάποια γλυκύτητα, όπως μαρτυρεί η ίδια η γεύση του. Αντιθέτως, οι αναθυμιάσεις αυτές επιτίθενται αγρίως με κοφτερά βέλη μόνο

εναντίον των ματιών, τόσο που τους αποστερούν τη ζωή, δηλαδή το φως.

Ίσως θα μπορούσε να ικανοποιήσει την περιέργεια των ερευνητών η πληροφορία ότι, όπως στη φύση βρίσκονται δηλητήρια που επιδεικνύουν μια ειδική δράση έναντι ορισμένων οργάνων του σώματός μας, για παράδειγμα ο "θαλάσσιος λαγός" για τους πνεύμονες, οι κανθαρίδες για την κύστη, η μουδιάστρα* για τα νεύρα, έτσι και οι ανθυμιάσεις των ανθρώπινων κοπράνων, μέσα σε διάστημα τριών ετών και αφού περάσουν από διάφορα στάδια σήψης, αποκτούν μία ειδική δράση έναντι των οφθαλμών, αλλά όχι έναντι των άλλων οργάνων. Ασφαλώς, εάν κάποιος μου έδινε μία παρόμοια εξήγηση, δε θα με έπειθε. Για τον ίδιο λόγο δε μου αρέσει να την επαναπροτείνω σε άλλους ως μία εξήγηση κάποιας αξίας.

Τίποτα στ' αλήθεια δεν είναι πιο ευχάριστο στους ιατρούς και για τίποτα δε συζητούν με πιο πολύ πάθος απ' ό,τι για την ειδική επενέργεια κάποιων ουσιών σε συγκεκριμένα όργανα του ανθρώπινου σώματος. Με αυτόν τον τρόπο ξεμπερδεύουν με δύσκολες υποθέσεις πολύ γρήγορα, αλλά αυτό στην πραγματικότητα σημαίνει ξεκαθάρισμα των σκοτεινών σημείων με κάτι πιο σκοτεινό. Ο Olao Borrighio, που αναφέρεται από τον Bonet⁷⁶, αρνείται ότι οι κανθαρίδες εξαιτίας των ειδικών ιδιοτήτων τους είναι πιο επικίνδυνες για την κύστη απ' ό,τι για άλλα όργανα. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι, αν ληφθούν από το στόμα ή εφαρμοστούν εξωτερικά ως καταπλάσματα, δείχνουν την ελκώδη και ερεθιστική ικανότητά τους κυρίως στην περιοχή της ουροδόχου κύστης. Κατά το συγγραφέα όμως, αυτό συμβαίνει λόγω του γεγονότος ότι τα πτητικά άλατα των κανθαρίδων αναμιγνυόμενα με τον ορό του αίματος και μεταφερόμενα με τα ούρα έως την κύστη, που είναι γυμνή και απροστάτευτη από κάποιο βλεννογόνο, μπορούν να την ερεθίσουν και να τη γδάρουν. Δε δρουν τόσο αποτελεσματικά στα άλλα όργανα, γιατί δε φθάνουν αναμιγμένες μόνο με τον ορό αλλά και με το αίμα και με το φλέγμα και από αυτή την ανάμειξη η δύναμή τους εξασθενεί.

Είναι καλύτερα να ειπωθεί λοιπόν ότι οι σηπτικές αναθυμιάσεις των μαύρων βόθρων που βλάπτουν τα μάτια – όργανα πιο εκτεθειμένα και πιο ευαίσθητα– με λεπτότατα σωματίδια σαν καρφίτσες και διεγείρουν τα δάκρυα, ενώνονται με το υγρό των δακρύων και έτσι παράγουν ένα ειδικό σύγκριμα, βλαπτικό μόνο για τα μάτια και όχι για τα άλλα όργανα, όπου δε σχηματίζεται αυτό το σύγκριμα. Ο Olao Borrighio⁷⁷ αναφέρει την περίπτωση ενός οινοποιού που μόνο στη θέα του ξιδιού ανατρίχιαζε, λουσμένος όλος από έναν κρύο ιδρώτα, και διερωτάται: *"Μήπως οι όξινοι ατμοί ήταν βλαβεροί για τα μάτια και τη μύτη του;"*.

Οποιοσδήποτε και αν είναι ο μηχανισμός με τον οποίο τα μάτια και όχι άλλα όργανα αυτών που αδειάζουν τους βόθρους προσβάλλονται από εκείνες τις φρικτές αναθυμιάσεις, γνωρίζουμε ότι ιδίως τα μάτια λόγω της φύσης τους είναι κατά τον ίδιο τρόπο προδιατεθειμένα να λαμβάνουν και να μεταδίδουν τα μιάσματα. Η ίδια η εμπειρία και οι ιατροί⁷⁸ ομοφώνως πιστοποιούν ότι το τσίμπλιασμα είναι μολυσματικό, δηλαδή ότι το υγιές μάτι υφίσταται τις επιδράσεις των άλλων τσιμπλιαστικών ματιών, όπως ορθώς λέει ο Οβίδιος: *"Κοιτάζοντας άρρωστα μάτια ακόμα και τα υγιή αρρωσταίνουν"*.

Έτσι, οι μαγείες που γενικώς αποδίδονται στη δύναμη του βλέμματος, πιστεύω ότι συμβαίνουν λόγω μιας εκπομπής ακτινών, που από τα μάτια του μάγου εισχωρούν στα μάτια του άλλου ως σύμφυτα στοιχεία και τα πλήττουν. Λέει ο Πλάτων^{*79}: *"Απομακρύνσου, μα το Δία, εσύ που κοιτάξεις με τα μάτια αυτού που ματιάζει"*.

Γνώρισα μία ευγενή νεανίδα που είχε καταλήξει σχεδόν σε μαρασμό και δεν μπορούσε να θεραπευτεί με καμία θεραπεία, έως ότου ακολουθώντας τις συμβουλές μου απομακρύνθηκε από τη φροντίδα μιας γριάς γιαγιάς της που την αγαπούσε πολύ, και μεγάλωσε με νέες υπηρετίες. Δημιουργήθηκε μεγάλη αντιδικία με τη γηραιά κυρία, που με κατηγορήσε ότι την είχα συκοφαντήσει πως συμπεριφέρεται σαν μια γριά μάγισσα προς την τόσο αγαπητή σ' αυτή εγγονή. Και δεν κατάφερα να τη μεταπεισω με κανένα επιχείρημα ότι ήταν ένα χαρακτηριστικό της προχωρημένης ηλικίας η μετάδοση μέσω των ματιών αναθυμιάσεων

ελάχιστα υγιεινών για τους νέους. Τα μάτια μπορούν να μεταδώσουν τόσο αγάπη όσο και μίσος, αλλά είναι φυσικότερο να είναι εκείνα των νέων που εκφράζουν αγάπη. Πράγματι, οι γέροι συχνότερα έχουν βλοσυρό και αυστηρό βλέμμα.

Δεν είναι η περίπτωση να επεκταθώ τώρα μιλώντας για τα μάτια, αλλά ας μου επιτραπεί να αναφέρω ένα φημισμένο χωρίο του Πλάτωνα⁸⁰, όπου ο Σωκράτης εξηγεί στον Αλκιβιάδη κατά ποιον τρόπο πρέπει να αντιλαμβανόμαστε εκείνο το ένδοξο ρητό "Γνώθι σαυτόν" που είναι τοποθετημένο στον προθάλαμο του ναού των Δελφών:

"ΣΩ. ...ἄρα πρὸς θεῶν εὖ λέγοντος οὗ νυνδὴ ἐμνήσθημεν τοῦ Δελφικοῦ γράμματος οὐ συνίεμεν; ...κινδυνεύει γὰρ οὐδὲ πολλαχοῦ εἶναι παράδειγμα αὐτοῦ, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὄψιν μόνον... Ἐννενόηκας οὖν ὅτι τοῦ ἐμβλέποντος εἰς τὸν ὀφθαλμὸν τὸ πρόσωπον ἐμφαίνεται ἐν τῇ τοῦ καταντικρῦ ὄψει ὡσπερ ἐν κατόπτρῳ, ὃ δὴ καὶ κόρην καλοῦμεν, εἶδωλον ὃν τι τοῦ ἐμβλέποντος;

ΑΛ. Ἀληθῆ λέγεις.

ΣΩ. Ὁφθαλμὸς ἄρα ὀφθαλμὸν θεώμενος, καὶ ἐμβλέπων εἰς τοῦτο ὅπερ βέλτιστον αὐτοῦ καὶ ᾧ ὄρα, οὕτως ἂν αὐτὸν ἴδοι.

ΑΛ. Φαίνεται.

ΣΩ. Εἰ δὲ γ' εἰς ἄλλο τῶν τοῦ ἀνθρώπου βλέποι ἢ τι τῶν ὄντων, πλὴν εἰς ἐκεῖνο ᾧ τοῦτο τυγχάνει ὁμοιον, οὐκ ὄψεται ἑαυτόν.

ΑΛ. Ἀληθῆ λέγεις.

ΣΩ. Ὁφθαλμὸς ἄρ' εἰ μέλλει ἰδεῖν αὐτόν, εἰς ὀφθαλμὸν αὐτῷ βλεπτόν, καὶ τοῦ ὄμματος εἰς ἐκεῖνον τὸν τόπον ἐν ᾧ τυγχάνει ἢ ὀφθαλμοῦ ἀρετὴ ἐγγιγνομένη ἔστι δὲ τοῦτό που ὄψις;" (Αλκιβιάδης - 132, 133).

Δηλαδή,

"ΣΩ. ...Για ὄνομα των θεῶν ὁμως, παρότι το δελφικό ἐπίγραμμα συμβουλεύει σωστά, εμεῖς δεν το εννοοῦμε;...Κατὰ πάσα πιθανότητα μάλιστα δεν μπορούμε να φέρουμε πολλά παραδείγματα γι' αυτό παρά μόνο σχετικά με την ὄραση... Καταλαβαίνεις λοιπόν ὅτι το πρόσωπο του ἀνθρώπου που κοιτάζει μέσα σε κάποιο μάτι καθρεφτίζεται στην ὄραση – αυτό που ονομάζουμε κόρη– του αντικρινού

του ανθρώπου σαν σε καθρέφτη, όντας είδωλο εκείνου που κοιτάζει;

ΑΙ. Σωστά μιλάς.

ΣΩ. Συνεπώς ο οφθαλμός ατενίζοντας τον οφθαλμό και βλέποντας στο μέρος εκείνο –το καλύτερο του άλλου, μέσω του οποίου βλέπει– κατ' αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να δει τον εαυτό του.

ΑΙ. Προφανώς.

ΣΩ. Αν όμως βλέπει σε άλλο σημείο του ανθρώπου ή σε κάποιο αντικείμενο και όχι σε κείνο με το οποίο τυχαίνει να είναι όμοιο, δε θα δει τον εαυτό του.

ΑΙ. Αλήθεια.

ΣΩ. Αν λοιπόν ο οφθαλμός σκοπεύει να δει τον εαυτό του, πρέπει να κοιτάξει σε οφθαλμό, και μάλιστα στο μέρος εκείνο του ματιού όπου ενυπάρχει η αρετή του οφθαλμού. Τούτο, αν δεν κάνω λάθος, είναι το μέρος της όρασης;"

Αλλά, για να επιστρέψουμε στο θέμα μας, είναι μία υποχρέωση της ιατρικής να βοηθήσει με κάποιον τρόπο αυτούς τους εργατές. Η δραστηριότητά τους είναι τόσο αναγκαία σε όλες τις πόλεις, που τα κράτη με ένα διάταγμα απαγορεύουν να ασκείται βία στους βοθροκαθαριστές, ακόμα και αν καταλαμβάνουν το χώρο των κτιρίων άλλων⁸¹. Συμβούλεψα αυτούς τους εργαζομένους να σκεπάζουν το πρόσωπο με διάφανες κύστεις, όπως κάνουν συνήθως εκείνοι που δουλεύουν το μίνιο, ή να παραμένουν λίγο χρόνο στους υπονόμους που καθαρίζουν ή, αν έχουν εκ φύσεως ασθενικότερη όραση, να εγκαταλείπουν αυτό το επάγγελμα και να αφιερώνονται σε ένα άλλο, ώστε να μην αναγκάζονται καταλήγοντας τυφλοί να κάνουν τους ζητιάνους για ένα ποταπό κέρδος.

Συμφωνώ μ' αυτούς τους εργαζομένους όταν υιοθετούν ορισμένα μέτρα θεσπισμένα από την ίδια την εμπειρία τους, όπως το να κάθονται σε ένα σκοτεινό δωμάτιο, το να πλένουν τα μάτια με χλιαρό νερό για να μετριάσουν το κάψιμο και συγχρόνως να μειώσουν τον πόνο που όπως μία βελόνα προκαλεί τη σύσπαση των νεύρων και την επακόλουθη φλεγμονή. Αν τα μάτια γίνονται εξέρυθρα και υπάρχει ο κίνδυνος μιας εγκαταστημένης φλεγμονής, συνιστώ την αφαίμαξη. Όταν η φλεγμονή είναι ηπιότερη, τους βάζω να

Ξεπλύνουν τα μάτια με λευκό αρωματικό οίνο, που στην περίπτωση αυτή είναι σωτήριο μέσο. Πράγματι, ωθεί τα ζωτικά πνεύματα να επιστρέψουν στον εγκέφαλο και το οπτικό νεύρο να ξαναδώσει σφρίγος στο όργανο της όρασης, που το είχε εγκαταλείψει απωθημένο από εκείνη την απαίσιμα μυρωδιά.

Αυτή η τιποτένια κούραση του καθαρισμού των βόθρων, στο παρελθόν θεωρούνταν καταδίκη, όπως το σκάψιμο στα ορυχεία, για το οποίο ήδη έχουμε μιλήσει. Ο Πλίνιος*⁸² αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Τραϊανός σε ένα έγγραφο διέταξε οι καταδικασμένοι όχι περισσότερο από δέκα έτη να διατηρούνται εν ζωή εκτίοντας τις ποινές τους και εκείνοι που ήταν πιο γέροι και καταδικασμένοι πάνω από δέκα έτη να προορίζονται για την καθαριότητα των λουτρών και το άδειασμα των βόθρων, δραστηριότητα που δε διέφερε πολύ από μια καταδίκη. Ίσως κάποιος να αισθάνθηκε ναυτία από το γεγονός ότι μιλήσαμε επί μακρόν για τους βόθρους και τα αποχωρητήρια. Όμως κανένα θέαμα δεν πρέπει να εμπνέει αποστροφή σε έναν ερευνητή της φύσης και πόσο μάλλον σε όποιον κάνει τον ιατρό. Σε ένα γράμμα του βασιλιά Θεοδώριχου, που αναφέρει ο Κασσιόδωρος*⁸³, ο μεγάλος αυτός βασιλιάς παραγγέλλει στον έπαρχο της πόλης της Ρώμης την καθαριότητα των βόθρων, "*αυτών των λαμπρών υπονόμων της πόλης της Ρώμης, που τόσο θαυμασμό προξενούν στους επισκέπτες, ώστε να μπορούν να θεωρηθούν ανώτεροι από τα αξιοθέατα άλλων πόλεων*".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΒΑΦΕΩΝ

Η λέξη βαφεύς εμφανίζεται πολύ συχνά στα γραπτά των αρχαίων συγγραφέων, αλλά τι επάγγελμα ήταν στην πραγματικότητα σήμερα δεν μπορούμε να το καθορίσουμε. Ο Πλίνιος*⁸⁴ αναφέρει ένα νόμο Mettella υπέρ των βαφέων, που οι έφοροι C. Emilio και L. Camillo παρουσίασαν στο λαό για έγκριση. Στην προτελευταία παράγραφο του νόμου, στις αμφισβητούμενες περιπτώσεις, διαβάζουμε αυτά τα λόγια: "*Κάποιος Faboleno που είχε στην ιδιοκτησία του έναν Flacco βαφέα, και έναν Filonio φούναρη, είχε αφήσει κληρονομιά στη σύζυγο ένα σκλάβο ονόματι Flacco*". Ο Ulriano συγκαταλέγει τους βαφεείς μεταξύ των εμπόρων και ο Varrone⁸⁵ μεταξύ των μελών του αρμόδιου προσωπικού των εξοχικών επαύλεων.

Από όσα μπορούμε να εξαγάγουμε συμπερασματικά από τους αρχαίους συγγραφείς, η τέχνη των βαφέων συνίστατο στο τέντωμα του τεντόπανου και στον καθαρισμό των ρούχων. Ο ρωμαϊκός λαός φορούσε λευκούς χιτώνες που εύκολα λερώνονταν και έπρεπε να παραδοθούν στους καθαριστές, οι οποίοι τους καθάριζαν και, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Πλίνιου*, τους λεύκαιναν με ατμούς καιγόμενου θείου. Διατηρείται ακόμα και σήμερα αυτή η συνήθεια για τη λεύκανση των βαμβακερών και μάλλινων ρούχων. Είναι πράγματι αληθές ότι οι όξινες αναθυμιάσεις του θείου έχουν την ιδιότητα να κάνουν τα κόκκινα τριαντάφυλλα λευκά όπως το γάλα.

Έτσι, αφού τότε όπως και σήμερα η πόλη της Ρώμης ήταν λασπωμένη και γεμάτη σκόνη, οι βρομισμένοι χιτώνες

στέλνονταν στους βαφείς καθώς και στις πλύστρες. Αυτοί πρώτα τις έπλεναν με κοινή κρητίδα* και έπειτα χρησιμοποιούσαν ένα άλλο είδος κρητίδος, την ονομαζόμενη κιμωλία. Ακόμα και σήμερα οι γυναίκες, όταν τυχαία πέφτει λάδι σε ένα ρούχο, απλώνουν στο λεκιασμένο μέρος άργιλο που φτιάχνουν οι αγγειοπλάστες, για να μην εισχωρήσει το λάδι βαθύτερα και να μην απλώσει περισσότερο ο λεκές, και ύστερα αφήνουν λίγο - λίγο να ξεραθεί η κρητίδα και να αποκολληθεί από μόνη της. Ο λεκές εξαφανίζεται ολωσδιόλου ή σχεδόν, από μόνος του, γιατί το λάδι που είναι πλούσιο σε οξύτητα, απορροφάται από την κρητίδα, που λόγω κάποιων φυσικών της ιδιοτήτων προσομοιάζει στο μόλυβδο και συμβάλλει στην καθίζηση των οξέων.

Οι βαφείς χρησιμοποιούν επίσης τα ανθρώπινα ούρα, για να βάψουν κόκκινα τα ρούχα. Υπάρχει ένα ευφρές επίγραμμα του Μαρτιάλη*⁸⁶ όπου απαριθμούνται διάφορες δύσοσμες ουσίες, τις οποίες κάποια ονόματι Bassa ξεπερνούσε σε δυσοσμία. Μεταξύ άλλων αναφέρεται και το βουτηγμένο δύο φορές στην πορφύρα μαλλί. Σε άλλο επίγραμμα ο Μαρτιάλης*⁸⁷ λέει ότι ο Θάϊδης απέπνεε μία μυρωδιά τόσο εμετική, που τόσο έντονα δε βρομούσε ούτε "ο παλιοκουβάς ενός τσιγκούνη βαφέα που έσπασε καταμεσής του δρόμου".

Θα αφήσω κατά μέρος την αναφορά στις ερμηνείες διάφορων συγγραφέων για την αιτία της τόσο ισχυρής βρόμας του μαλλιού που είναι βουτηγμένο δύο φορές στην πορφύρα και για τη φύση αυτού του παλιοκουβά ενός φιλάργυρου βαφέα, που απέπνεε μία τόσο άσχημη βρόμα. Θα αναφέρω μόνο ορισμένες σημειώσεις που ο λόγιος Zarotti παρέχει στο έργο του "*De Medica Martialis tractatione*"⁸⁸.

Οι βαφείς και οι υφαντουργοί μαλλιού χρησιμοποιούν στη δουλειά τους ανθρώπινα ούρα. Αυτό το αντιγράφουμε από τον Πλίνιο⁸⁹, που γράφει ότι "τα ούρα του ανθρώπου θεραπεύουν αυτούς που υποφέρουν από ποδάγρα, και οι βαφείς δεν αρρωσταίνουν ποτέ από αυτή την αρρώστια". Το ίδιο μπορούμε να συμπεράνουμε από το Γαληνό⁹⁰, που αναφέρει ένα απόφθεγμα του Κουίντου, φημισμένου ιατρού τον καιρό του Γαληνού, ο οποίος μη δίνοντας καμιά αξία

στην εξέταση των ούρων, όπως αντιθέτως έπρατταν και ακόμη και σήμερα πράττουν πολλοί άλλοι ιατροί που υποστηρίζουν ότι μπορούν να διαγνώσουν πολλές ασθένειες "από το ουροδοχείο" όπως "από τον τρίποδα", ισχυρίζονταν ότι μία τέτοιου είδους ανάλυση άρμοζε περισσότερο σε βαφείς παρά σε ιατρούς. Μία άλλη μαρτυρία είναι αυτή του Αθήναιου*⁹¹ που αναφέρει τη γνώμη του Μνησίθεου*, Αθηναίου ιατρού, ο οποίος συνήθιζε να λέει: "...τὸ δὲ ἄφ' ἡμῶν διηθούμενον οὐρόν ἐστιν δριμύ· τὰ γοῦν ἱμάτια τούτῳ χρώμενοι ῥύμματι πλύνουσιν οἱ γναφεῖς." (Δειπνοσοφιστῶν ΙΑ' - 67b). Δηλαδή, "...τα ούρα που φιλτράρονται από μέσα μας έχουν οξύτητα. Όσοι λοιπόν λευκαίνουν μάλλινα υφάσματα, τα πλένουν χρησιμοποιώντας τα ως μέσο ξεπλύματος".

Πολύ κοινή ήταν στο παρελθόν η χρήση των ούρων από τους βαφείς για τον καθαρισμό του μαλλιού και των ρούχων. Αυτό σήμερα δεν περιέπεσε τελείως σε αχρηστία, γιατί στα εργαστήρια, όπου δουλεύονται τα υφάσματα, όπου ξαίνεται και υφαίνεται το μαλλί, είναι δυνατόν να δει κανείς μικρά πιθάκια, όπου όλοι οι εργάτες ουρούν. Τα ούρα αυτά, προτού χρησιμοποιηθούν, διατηρούνται μέχρι να σαπούν. Μου συνέβη μερικές φορές, όταν πήγα να επισκεφτώ τις αποθήκες των βαφέων, να αισθανθώ μία φοβερή δυσοσμία. Όταν ρώτησα για την προέλευση, μου έδειξαν ένα κανάτι γεμάτο ούρα, όπου, σύμφωνα με τους κανόνες της τέχνης, θα έπρεπε να ουρούν όλοι οι εργάτες.

Έπειτα οι βαφείς μας χρησιμοποιούν τα ούρα με τον ακόλουθο τρόπο: αφού το πανί και άλλα χειροτεχνήματα υφανθούν, εμβαπτίζονται, για να φύγει το λίπος ή άλλες βρόμες σε έναν ξύλινο κάδο γεμάτο από ένα μίγμα ίσων μερών έτσι συντηρημένων ούρων και χλιαρού νερού και ενός μέρους βενετσιάνικου σαπουνιού. Αμέσως μετά, για να εισχωρήσει βαθύτερα το μίγμα και να μουσκευτεί τελειότερα το ύφασμα, πατιέται με τα πόδια. Αυτή η διαδικασία επαναλαμβάνεται δυο - τρεις φορές, πετώντας τα υγρά του προηγούμενου πλυσίματος και αντικαθιστώντας τα στον κάδο με νέο μίγμα. Τελειώνοντας αυτό, οι βαφείς στύβουν στο πιεστήριο και τέλος, πλένουν το ύφασμα με καθαρό νερό και σαπούνι Βενετίας. Οι

υφαντουργοί ξασπρίζουν έτσι τα υφάσματά τους, για να μπορούν να απορροφήσουν ευκολότερα οποιοδήποτε χρώμα. Μπορεί να θεωρηθεί ότι οι πρώτοι βαφείς χρησιμοποιούσαν την ίδια μέθοδο για να βουτάνε στα ούρα τα μάλλινα ρούχα και ότι έπειτα τα πατούσαν με γυμνά πόδια. Ίσως γι' αυτό το λόγο ο Πλίνιος* μπορούσε να υποστηρίζει ότι οι βαφείς πλήττονται σπανιότερα από την ποδάγρα.

Κατά το παρελθόν, στη Ρώμη –πόλη πυκνοκατοικημένη– η χρήση του μεταξιού ήταν ελάχιστη και οι βαφείς αναγκαστικά απασχολούνταν πάντα στο να πλένουν τους βρόμικους χιτώνες και να βάφουν πορφυρά τα μάλλινα. Όταν τα πέτρινα δοχεία όπου συλλέγονταν τα ούρα έσπαγαν, τα κομμάτια που πετιόνταν στο δρόμο ενοχλούσαν τους περαστικούς με μια πολύ δυνατή βρομία.

Οι βαφείς και οι υφαντουργοί, ευρισκόμενοι μεταξύ δυσάρεστων μυρωδιών σάπιων ούρων και λαδιού σε ένα θερμό περιβάλλον και συχνά ημίγυμνοι, γίνονται όλοι σχεδόν καχεκτικοί, ωχροί και υποφέρουν από βήχα και εμετούς. Ο πνιγηρός αέρας που είναι κορεσμένος από μυρωδιές τόσο κακές, φθάνει στα ζωτικά πνεύματα. Οι πνεύμονες βλάπτονται και αποφράσσονται από αυτά τα λιπαρά και δυσώδη σωματίδια, που φθάνουν επίσης στα πρωτεύοντα όργανα και σε όλο τον οργανισμό μέχρις ότου μολυνθεί και η αιμάτινη μάζα. Σε αυτό πρέπει να προστεθεί ότι οι πόροι του δέρματος αποφράσσονται από εκείνες τις λιπαρές ουσίες πολύ εύκολα. Προκύπτει λοιπόν ότι αυτοί οι εργάτες υφίστανται όλες τις ασθένειες που οφείλονται στην έλλειψη διαπνοής του δέρματος.

Στον Ιπποκράτη υπάρχουν αρκετές αναφορές σχετικά με τις ασθένειες των βαφέων. Ο Martinelli⁹² μας μεταφέρει μερικές: "βαφείς που πάσχουν από το λαιμό και το κεφάλι", "φρενίρης βαφέας λόγω φλεγμονής στα πόδια", κτλ.. Πάντα ο Ιπποκράτης⁹³ μιλάει για μία περίεργη ασθένεια επιδημικού σχεδόν χαρακτήρα, που απασχόλησε πολλούς εριουργούς: *"Τῶν κναφέων οἱ βουβῶνες ἐφύματουντο σκληροὶ καὶ ἀνώδυνοι περὶ ἤβην· ἐν τραχήλῳ ὅμοια μεγάλα· πυρετός·"* (*Περὶ Ἐπιδημιῶν 7^ο / 81*). Δηλαδή, "Οι εριουργοί παρουσίασαν στους βουβώνες, γύρω από το

εφήβαιο, όγκους σκληρούς και ανώδυνους. Παρόμοιοι μεγάλοι όγκοι σχηματίστηκαν και στον τράχηλο. Ανέβασαν πυρετό...". Ο Valesio σχολιάζοντας το χωρίο αυτό, υποστηρίζει ότι ο Ιπποκράτης μιλούσε για έναν μόνο βαφέα και θεωρεί επινόηση το γεγονός ότι όλοι έπασχαν από την ίδια ασθένεια. Οι άλλοι σχολιαστές, όπως οι Fesio, Mercuriale, Martinelli, κ.ά., ερμηνεύουν το χωρίο ως αναφερόμενο σε πολλούς εργάτες ή σε ολόκληρη την κατηγορία των βαφέων, και πράγματι το χωρίο στα ελληνικά λέει "*Τῶν κναφέων οἱ βουβῶνες*" κτλ.. Είναι πιθανό ο Ιπποκράτης να θέλησε να αναφερθεί σε ένα σύνολο παθολογικών φαινομένων που εμφανίζονται συνηθέστερα στους βαφείς παρά σε άλλους εργάτες, όχι μόνο λόγω κακής διατροφής αλλά κυρίως λόγω των κόπων της τέχνης τους, από τους οποίους, όπως έχουμε πει, προέρχονται σχεδόν αναπόφευκτα πολλές ασθένειές τους. Ο ίδιος ο Ιπποκράτης⁹⁴ διακηρύσσει ότι πολλές φορές είναι ακριβώς η υπερβολική υγρασία του αέρα που προκαλεί ασθένειες και προσθέτει ότι: "*Γυναῖκες δέ οὐχ ὁμοίως ἐπόνησαν ὑπὸ τῆς βηχός, ἀλλ' ὀλίγαι τε ἐπυρέτηναν... Ἥτιώμην τοῦτο, καὶ τὸ μὴ ἐξιέναι ὁμοίως ἀνδράσι, καὶ ὅτι οὐδ' ἄλλως ὁμοίως ἀνδράσιν ἀλίσκονται. Κυνάγκαί δὲ ἐγίνοντο μὲν καὶ ἐλευθήρησι δισσησι, καὶ αὐταὶ τοῦ εὐηθεστάτου τρόπου, περισσοτέρως δὲ δούλησιν, ὄσησί τε ἐγίνοντο βιαιόταται, καὶ ταχύτατα ἀπώλλυντο...*" (Περὶ *Επιδημιῶν* 6^ο/ τμ. 7^ο). Δηλαδή, "*Οἱ γυναῖκες δεν υπέφεραν το ίδιο από το βήχα, αλλά λίγες εμφάνισαν πυρετό... Την αιτία για τούτο απέδωσα στο γεγονός πως δε βγαίνουν έξω όσο οι άνδρες και ούτε άλλωστε προσβάλλονται με τον ίδιο τρόπο όπως εκείνοι. Από κυνάγχη αρρώστησαν μόνο δύο ελεύθερες γυναῖκες, αλλά και η δική τους ασθένεια είχε εξαιρετικά ήπια μορφή. Περισσότερο προσβλήθηκαν οι δούλες και σε όσες παρουσιάσθηκε με βαρύτερη μορφή, πολύ σύντομα προκάλεσε το θάνατο*". Αλλά και κατά τον Πλίνιο⁹⁵, "*παρτηρήθηκε ότι μερικές φορές τυχαίνει να ασθενήσουν οι μεγάλοι κι άλλες οι σκλάβοι!*". Στο έργο μου "*Constitutiones mutinenses*" περιέγραψα μία επιδημία τριταίου πυρετού, που έπληξε μόνο αγρότες το 1690, ενώ την επόμενη χρονιά υπήρξε μία άλλη που έπληξε μόνο τους κατοίκους των

πόλεων, εξαιρώντας όμως τους Εβραίους. Παρομοίως ο Paulmier, αναφέροντας τον Schenck, λέει ότι στο Παρίσι, κατά τη διάρκεια ενός μεγάλου λιμού, οι βυρσοδέψες ήταν οι μόνοι που δεν ασθένησαν. Πιθανότατα όλη η περιγραφόμενη από τον Ιπποκράτη κατηγορία των βαφίων ασθένησε λόγω των αντίξοων ατμοσφαιρικών συνθηκών και είχαν την ίδια τύχη λόγω των κοινών παραγόντων προδιάθεσης που οφείλονται στον ίδιο τύπο βρόμικης δουλειάς. (Για να κατανοηθεί πώς μία ασθένεια μπορεί να οφείλεται σε αντίξοες ατμοσφαιρικές συνθήκες, ας σκεφτούμε τους νοτιάδες που μπορούν να λιώσουν και να υγροποιήσουν πυκνούς χυμούς, μεταφέροντάς τους στους αδένες των βουβώνων και του λαιμού).

Θέλοντας να ενδιαφερθούμε λοιπόν, με τον απλούστερο δυνατό τρόπο για την υγεία των εργατών αυτών και να τους ελευθερώσουμε από τη βρομιά που έχουν μέσα τους και στο δέρμα, πρέπει να ανατρέξουμε στα αποτελεσματικότερα από τα μέσα της φαρμακευτικής επιστήμης: κατ' αρχάς τα εμετικά και κυρίως τα αντιμονιακά που αποδείχτηκαν αποτελεσματικότερα στην καχεξία και τους πυρετούς που υφίστανται αυτοί οι εργάτες. Ακολουθούν τα ισχυρότερα καθαρτικά, που έχουν την ιδιότητα να καθαίνουν τους πιο πυκνούς χυμούς. Αντίθετα τα ελαφρύτερα προκαλούν περισσότερες ενοχλήσεις παρά ανακούφιση, γιατί επιφέρουν στύψη και καθιστούν ανενεργούς τους χυμούς. Τα ορεκτικά και τα αποφρακτικά, όπως το σιρόπι του Fernel για την καχεξία, τα περιγραφέντα από το Willis λάγνα κρασιά, ο αιθέρας των ούρων, τα ίδια τα καθαρά ούρα ληφθέντα από το στόμα, θα δώσουν ήπια αποτελέσματα. Συμφέρει να είμαστε προσεκτικοί με τις αφαιμάξεις. Όχι ότι απορρίπτονται όταν τις επιβάλλει μία σοβαρή ασθένεια, αλλά αφού το αίμα των εργατών αυτών είναι μάλλον ελαττωματικό και πυκνό, θεωρώ ότι δεν πρέπει να εξάγεται με τόση ευκολία όπως γίνεται σε άλλους ασθενείς.

Κατά τους αρχαίους χρόνους, κυρίως στη Ρώμη όπου υπήρχαν αρκετά δημόσια θερμά λουτρά, οι εργάτες που ασκούσαν κάποια επαγγέλματα ανακουφίζονταν πλέοντας τότε - τότε το κορμί τους από τη μαζεμένη βρομιά και ξανάδιναν σφρίγος στις εξουθενωμένες δυνάμεις τους, γεγονός

που ορθώς υπογραμμίζει ο Baccio στο έργο του "*De thermis*"⁹⁶. Αλλά στον καιρό μας, που η έξοχη αυτή πρακτική έχει εγκαταλειφθεί, οι εργάτες των πόλεων στερούνται αυτό το εξαιρετικό ευεργέτημα. Αμέσως μόλις αρρωστήσουν, για να πετάξουν τη βρομιά που τους εμποδίζει τη διαπνοή και να διώξουν την ακαθαρσία που τους χαρακτηρίζει, με ενδιαφέρει κυρίως να πλύνουν το σώμα τους με ένα σφουγγάρι μουσκεμένο με ζεστό και αρωματισμένο λευκό κρασί και να τριφτούν πολύ καλά. Συνήθως ως πρόληψη τους προτρέπω, τουλάχιστον τις εορτάσιμες ημέρες στα σπίτια τους, να πλένονται προσεκτικά κάνοντας ένα ευχάριστο μπάνιο και να ντύνονται με καθαρά ρούχα, αν συναναστρέφονται κόσμο. Είναι πράγματι εκπληκτικό πόσο αναζωογονούνται τα ζωτικά πνεύματα από την καθαριότητα και την ευπρέπεια των ενδυμάτων. Γι' αυτό δεν κατορθώνω να καταριέμαι αρκετά αυτή την τρέχουσα αντίληψη, ευνοημένη ακόμα και από ορισμένους ιατρούς, που θέλει τους ασθενείς που βρίσκονται στο κρεβάτι να μην αλλάζουν τα εσώρουχα και τα σεντόνια, για να μη μειωθούν οι δυνάμεις τους. Σχετικά με αυτό υπάρχει ένας βασικός αφορισμός του Ιπποκράτη⁹⁷ που λέει: "*Αί τοῖσι κάμνουσι χάριτες, οἷον τὸ καθαρῶς δρῆν ἢ ποτᾶ ἢ βρωτᾶ ἢ ἄ ἂν ὄρᾶ, μαλακῶς ὅσα ψαύει*" (Περὶ Ἐπιδημιῶν 6^ο / τμ. 4^ο / 7). Δηλαδή, "*Στους ασθενείς πρέπει να προκαλείται ευχαρίστηση, όπως για παράδειγμα με την καθαριότητα των ποτών ή των φαγητών ή με όσα βλέπουν και με την απαλότητα όσων αγγίζουν*".

Στο σημείο αυτό με εκπλήσσει ακόμα περισσότερο που ο Lazzaro Meyssonier στο έργο του "*De febribus doctrina nova*"⁹⁸ κατακρίνει τους ιατρούς αυτούς που παραγγέλνουν την αλλαγή σεντονιών και εσωρούχων σε όσους έχουν πυρετό, προσθέτοντας τον ακόλουθο λόγο: τα φρεσκοπλυμένα σεντόνια κατακρατούν τις ιδιότητες της αλισίβας* και ευνοούν τη θρόμβωση. Αντιθέτως, όλοι αναγνωρίζουν στην αλισίβα αποφρακτικές και υγροποιητικές ιδιότητες. Πώς έπειτα, τα βρόμικα ρούχα διαθέτουν την αρετή να αυξάνουν τη δύναμη όσων έχουν πυρετό, σύμφωνα με όσα ισχυρίζεται ο προικισμένος Verulamio στο έργο του "*Historia vitae et mortis*", που ο Meyssonier αναφέρει προς επίρ-

ρωσιν της δικής του γνώμης, εγώ, με ήσυχη τη συνείδηση ενός φωτισμένου ανθρώπου, δε διακρίνω σαφώς. Είναι αλήθεια ότι ο Ιπποκράτης⁹⁹ έγραψε: "*Ἡμφιέσθαι δὲ χρὴ τοῦ μὲν χειμῶνος καθαρὰ ἱμάτια, τοῦ δὲ θέρεος ἐλαιοπινέα*" (Περὶ Διαίτης Υγιεινῆς - 3), δηλαδή, "Το χειμῶνα πρέπει να φορούν καθαρά ρούχα, ενώ το καλοκαίρι ρούχα βουτηγμένα στο λάδι". Αλλά εκτός του ότι ο Γαληνός αμφισβητούσε ότι ο ισχυρισμός αυτός ανήκει στον Ιπποκράτη και αντιθέτως απέδιδε την πατρότητά του στον Πολύβιο, είναι σημαντικό ότι διατυπώθηκε σε σχέση με τη δίαιτα των υγιών και των μεθόδων για την ενδυνάμωση των ασθενών και το αδυνάτισμα των παχιών. Είναι πράγματι αληθές ότι δεν ωφελεί τα αδύνατα άτομα να κάνουν πολύ συχνά λουτρό το καλοκαίρι ούτε να αλλάζουν ενδύματα, για να μην αυξάνουν την ασθενηκότητα, που οφείλεται στην υπερβολική διαπνοή και τη διάχυση των πνευμάτων.

Δεν μπορώ να μη σημειώσω εδώ τα λόγια του προικισμένου Valesio¹⁰⁰: "*Οι κοινοί ιατροί σφάλλουν, όταν απαγορεύουν στους ασθενείς τους να αλλάζουν τα εσώρουχα και τα σεντόνια, να πλένουν το πρόσωπο και τα χέρια και να ακολουθούν άλλες υγιεινές πρακτικές, ειδικά όταν πρόκειται για μακροχρόνια ασθένεια. Ως να επέφερε μεγάλο πλεονέκτημα σε έναν ασθενή να κυλιέται στη βρομιά του και σαν να μη συνεισέφερε αντιθέτως στην ενδυνάμωση της κακοήθους διαδικασίας*". Στο θέμα αυτό είναι δυνατό να συμβουλευτούμε το Levinio Lemnio¹⁰¹ και τον Gaspare da Rejes¹⁰². Έτσι, πρέπει να συνιστούμε αδιαλείπτως στους βαφείς και στους άλλους εργάτες που κερδίζουν τη ζωή τους με βρόμικα επαγγέλματα την καθαριότητα του σώματος και την αλλαγή των ενδυμάτων, για να αντιμετωπίσουν κατά το δυνατόν εκείνες τις ασθένειες που προκαλούνται από τη δυσσομία και τη βρομιά.

Προτού αφήσουμε το εργαστήριο των βαφέων για να επισκεφτούμε άλλα, ας μου επιτραπεί μια παρέκβαση για να μεταφέρω μία οξυδερχή παρατήρηση που έκανε ο λογιότατος Zarotti για το προαναφερθέν επίγραμμα του Μαρτιάλη*. Επειδή λοιπόν, τον καιρό του Μαρτιάλη συνέβαινε συχνότατα στη Ρώμη τα ρουθούνια των περαστικών

να ενοχλούνται από τη βρόμα των κάδων που πετούσαν οι βαφείς στους δημόσιους δρόμους, ο Zarotti κάνει αρκετά πειστικά μία εικασία, για να καθορίσει το κριτήριο με βάση το οποίο ο Βεσπασιανός, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σουετώνιου*, επέβαλε στο ρωμαϊκό λαό έναν φόρο στα ούρα. Είναι πιθανό εκείνο τον καιρό να υπήρχαν τοποθετημένοι σε δημόσιους χώρους αμφορείς για τη συλλογή ούρων, δεδομένης της ευρείας χρήσης τους για τον καθαρισμό των ρούχων και τη βαφή με πορφύρα. Είναι πιστευτό, λέει ο Zarotti, ότι ο Βεσπασιανός από αυτό παρακινημένος επέβαλε έναν φόρο, μιας και η μυρωδιά του χρήματος, οποιαδήποτε και αν είναι η προέλευση του, είναι πάντα καλή. Σε αυτό, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γαληνού, τον μιμήθηκαν ύστερα οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες. Ο Μακρόβιος* μας αφήνει να καταλάβουμε ότι αυτοί οι αμφορείς - ουροδοχεία ήταν στη διάθεση οιοδήποτε, αφού βάζει τον Q. Tizio μεθυσμένο να επικρίνει τους δικαστές με τα παρακάτω λόγια: *"Στα στενά δεν υπάρχει αμφορέας που να μην τον γεμίζουν, γιατί εκείνοι έχουν την κύστη πάντα γεμάτη με κρασί"*.

Επειδή σταθήκαμε λίγο εξετάζοντας τα ούρα, δεν μπορώ να παραλείψω εκείνο που περισσότερο από μια φορά παρατήρησα, δηλαδή την καταστροφική τους ιδιότητα και την αποτελεσματικότητά τους στον ερεθισμό της εμμηνορρυσίας. Γνώρισα πολλές νεαρές μοναχές, που ενώ επί πολλούς μήνες δεν είχαν εμμηνορρυσία και δεν είχαν βρει καμιά ανακούφιση από τα κοινά φαρμακευτικά μέσα, πίνοντας τα δικά τους ούρα, τα έμμηνα επέστρεφαν. Πράττοντας με αυτόν τον τρόπο επανεμφανιζόταν η εμμηνορρυσία. Πρέπει να ειπωθεί ότι αυτού του είδους το φάρμακο κατέστη σχεδόν σύνηθες στα μοναστήρια.

Γνωρίζω καλά ότι δεν είναι νέα η συνήθεια να πίνουν ούρα σε διάφορες ασθένειες, όπως στην υδρωπικία, παρ' όλο αυτό που συνέβη, σύμφωνα με όσα διηγείται ο Κέλσος*¹⁰³, σε έναν υπηρέτη του βασιλιά Αντίγονου, ο οποίος πέθανε μόλις ήπια τα ούρα του. Αλλά ο ίδιος συγγραφέας διαβεβαιώνει ότι αυτός εκεί ήταν γνωστός για τις υπερβολές του. Με την παρατήρησή μου για τα ούρα που διεγείρουν την εμμηνορρυσία συνάδει αυτό που γράφει

ο Πλίνιος*¹⁰⁴: "*Με τους ατμούς των ούρων νεαρών παρθένων κορασίδων προκαλείται η εμμηνορρυσία στις γυναίκες*". Το μέσο αυτό δε φαίνεται να στερείται λογικής και θα ήταν εύκολο να το δοκιμάσουμε, ιδίως αν τα ούρα είναι του ίδιου πρωινού, δηλαδή ούρα του αίματος, κατά την έκφραση του van Helmont¹⁰⁵. Πάντως, για τη λύση των σπλαχνικών αποφράξεων χορηγείται το αμμωνιακό άλας και η αλκοόλη του. Με τα ανθρώπινα ούρα ενωμένα με κοινό αλάτι γίνεται το τεχνητό αμμωνιακό άλας (ενώ το φυσικό που κάποτε εισαγόταν από την Αφρική βρίσκεται στην άμμο πλησίον του ναού του Άμμωνος Διός και παράγεται από τα ούρα των καμηλών). Τα ανθρώπινα ούρα, διάφορα απορροφούμενα άλατα και ο ορός της αιμάτινης μάζας, εισχωρώντας στην κυκλοφορία υπό μορφήν γαλακτώδους ορού, αναπτύσσουν μία καταστροφική λειτουργία. Ο Solepander¹⁰⁶ λέει ότι συνταγογράφησε στους αγρότες με καλά αποτελέσματα την πόση των δικών τους ούρων σε περίπτωση σκλήρυνσης ήπατος και σπλήνας. Πιστεύω όμως ότι είναι πολύ υγιεινότερο για εκείνους που αισθάνονται ότι μπορούν να υιοθετήσουν το φάρμακο αυτό, του οποίου η κατεργασία γίνεται στο χημικό εργαστήριο των σπλάχνων, να πίνουν τα ούρα ενός υγιούς ανθρώπου παρά ενός ασθενούς, όπως με επιμέλεια και διορατικότητα απέδειξε ο dott. Rosino Lentilio¹⁰⁷ στη "*Γερμανική Ιατρική Επιθεώρηση*" πραγματευόμενος ακριβώς το θέμα αυτό. Δεν είναι εύκολο πάντως, να πεισθούν όλοι να πίνουν τα ούρα των άλλων, εκτός και αν πρόκειται για τα ούρα ενός μωρού, τα οποία από την άλλη, τα θεωρώ ασθενέστερα από αυτά των ενηλίκων. Πράγματι, είναι μάλλον άχροα και χωρίς περιεχόμενο και δεν μπορούν να μας δώσουν πολλή αλκοόλη και πτητικό άλας.

Πιθανώς δεν υπάρχει κανένας χημικός που να έχει εξετάσει ανθρώπινα ούρα χωρίς να τους αναγνωρίσει ιδιότητα διαλύτη και καθαριστικού. Όμως, εξαιτίας των αναρίθμητων αλάτων τους, κανείς δεν κατόρθωσε να καθορίσει ποια είναι η πρωτεύουσα και δραστική ουσία. Ο αιμάτινος ορός δηλαδή, η υδαρής γαλακτώδης ουσία, ενώ μεταφέρεται στην κυκλοφορία διαμέσου των αγγείων, απορροφά τα πιο διαφορετικά άλατα. Αυτά προέρχονται

από μία μεγάλη ποικιλία τροφών και ποτών διαφορετικών και αντίθετων γεύσεων που περιλαμβάνονται στη διατροφή μας και ο αιμάτινος ορός τα μεταφέρει από τα κανάλια των νεφρών έως την κύστη. Με αυτό εξηγούνται οι τόσο διαφορετικές γεύσεις των ούρων, στις οποίες όμως επικρατεί η αλμυρή και λίγο πικρή γεύση. Ο Willis έγραψε μία έξοχη πραγματεία για τα ούρα, όπου ισχυρίζεται ότι τα ανθρώπινα κατά το μεγαλύτερο μέρος τους συνίστανται από μια υδαρή γαλακτώδη ουσία και από ελαχίστη ποσότητα άλατος, θείου, χρώματος και κάποια ποσότητα αλκοόλης. Οι χημικές αναλύσεις αποδεικνύουν σαφώς ότι στα ανθρώπινα ούρα υπάρχει πολύ κοινό αλάτι, τόσο που μπορεί να εξαγάγει μία όξινη αλκοόλη. Αλλά ποιο είναι το άλας των ούρων και ποιες ιδιότητες διαθέτει δεν είναι εύκολο να το καθορίσουμε και αυτό παρά του ότι οι δάσκαλοι της τέχνης μας ξόδεψαν πολύν κόπο στην έρευνα αυτή.

Ο van Helmont¹⁰⁸ παραδέχεται απλώς ότι το άλας των ούρων είναι μοναδικό σε όλον το φυσικό κόσμο. Πράγματι, δεν είναι έτσι *"το θαλάσσιο άλας, το άλας των πηγών, των κοιτασμάτων κρυσταλλοποιημένου χλωριούχου νατρίου, των βράχων. Είναι διαφορετικό από τα ορυκτά άλατα, το βόρακα, από τα άλατα θειούχου αλουμινίου και καλίου και τέλος, από τα φυσικά άλατα και από το άλας των ούρων των ζώων"*. Μου φαίνεται δυσκολότερο να γίνει δυνατός ο καθορισμός της φύσης του άλατος στα ανθρώπινα ούρα απ' ό,τι σε οποιοδήποτε άλλο είδος, δεδομένου ότι η τροφή των ζώων είναι κατά πολύ απλούστερη από εκείνη των ανθρώπων, που διατρέφονται με τροφές παρμένες από όλα τα βασίλεια *"και που αναμιγνύουν στα ψητά τα βραστά και στα όστρακα τους κρόκους"*, όπως λέει ο Οράτιος*. Πάντως, δεν υπάρχει κανείς που να μη γνωρίζει ότι από τα ανθρώπινα ούρα παρασκευάζονται ειδικά και αποτελεσματικά φαρμακευτικά μέσα για διάφορες ασθένειες, ακόμα και για τη θεραπεία χρόνιων ασθενειών, ενώ στις μέρες μας το αμμωνιακό άλας θεωρείται ένα παγκόσμιο φαρμακευτικό μέσο.

Επαναφέροντας το θέμα στα σάπια ούρα που χρησιμοποιούνται από τους βαφείς για τον καθαρισμό των

ρούχων, ξέρω ότι οι χημικοί έχουν αναλύσει τόσο τα φρέσκα ούρα υγιών ατόμων όσο και τα παλαιά, που έχουν ληφθεί μετά από μακρά παραμονή στη σέλα του αλόγου, όμως δεν είναι σε θέση να διαχωρίσουν τα άλατα και τις πτητικές αλκοόλες που μπορούν να εξαχθούν και από τα δύο. Είναι γεγονός ότι για να κάνουν τα πειράματά τους οι συγγραφείς της "Χημικής Συλλογής της Διέγης" χρησιμοποιούν μόνο νωπά ούρα υγιούς ανθρώπου, ενώ οι βαφείς αναγνωρίζουν στα πολύ παλιά και σάπια ούρα περισσότερες καθαριστικές και απορρυπαντικές ιδιότητες απ' ό,τι στα νωπά, ακόμα και αν αγνοούν το λόγο. Ο Αριστοτέλης¹⁰⁹ διερωτάται: *"Διὰ τὸ μὲν οὔρον, ὅσῳ ἂν χρονίζηται ἐν τῷ σώματι, δυσωδέστερον γίνεται, ἢ δὲ κόπρος ἴτον; ἢ ὅτι ἡ μὲν ξηραίνεται μᾶλλον χρονιζομένη (τὸ δὲ ξηρὸν ἄσηπτότερον), τὸ δὲ οὔρον Παχύνεται, πρόσφατόν Τε ὄν ὁμοιώτερον τῷ ἐξ ἀρχῆς ἐστι πόματι"* (Προβλήματα 2-ΠΓ-1). Δηλαδή, "Γιατί τα ούρα, όσο παραμένουν μέσα στο σώμα, γίνονται πιο δύσοσμα, ενώ τα κόπρανα λιγότερο; Μήπως επειδή, τα κόπρανα ξηραίνονται με την πάροδο του χρόνου (το ξηρό όμως σέπεται δυσκολότερα), ενώ τα ούρα γίνονται πυκνότερα και, όταν είναι πρόσφατα, μοιάζουν περισσότερο με το αρχικό ποτό". Πιθανώς τα διατηρημένα περισσότερο χρόνο ανθρώπινα ούρα, δηλαδή αυτά που χρησιμοποιούνται από τους βαφείς, ζυμωμένα σε αυτούς τους παραγεμισμένους κάδους και με εξαχνωμένο το υδάτινο μέρος γίνονται δριμύτερα και με μεγαλύτερη απορρυπαντική ικανότητα, συνεπώς καταλληλότερα να προετοιμάσουν τη βαφή. Ο Κολουμέλλας*¹¹⁰ ως μέσο κατά της ψώρας των προβάτων συμβουλεύει τη λήψη παλαιών ανθρώπινων ούρων από το στόμα ή από τη μύτη. Μάλλον συνιστά το ψωριάριο πρόβατο να θάβεται υπτίως σε ένα λάκκο, μπροστά από την πύλη του μαντριού, έτσι ώστε το κοπάδι να μπορεί να ουρήσει από πάνω του. Με αυτόν τον τρόπο, διαβειώνεται, θεραπεύεται.

Κάποιος θα αντιτάξει: αν τα ανθρώπινα ούρα διαθέτουν τόσο εξαιρετικές αρετές και αν με αυτά παρασκευάζονται μέσα που θεραπεύουν ακόμα και χρόνιες παθήσεις, τόσο που γι' αυτό το λόγο ίσως οι βαφείς δεν πλήττονται από ποδάγρα, γιατί λοιπόν συμβαίνει ακριβώς οι βαφείς, όπως

έχουμε πει, να γίνονται καχεκτικοί και να υφίστανται πυρέτια και άλλες παθήσεις, προκαλούμενες από τη στύψη των χυμών; Απαντώ αμέσως ότι οι βαφείς πλήττονται από αυτές τις παθήσεις όχι λόγω της βρόμας των σάπιων ούρων, όσο λόγω του μουσκεμένου με λίπος μαλλιού και λόγω της μακράς παραμονής σε κλειστά και βρομερά μέρη, όπου βρίσκονται ημίγυμνοι. Είναι πάντως αναμφίβολο ότι οι βρομερές αναθυμιάσεις που εισπνέουν συνεχώς υπονομεύουν την ακεραιότητα των ζωτικών πνευμάτων. Όπως η πολύ παρατεταμένη παραμονή σε έναν κορεσμένο από ευχάριστες οσμές χώρο δημιουργεί ενοχλήσεις, το ίδιο πράγμα ισχύει και για τις οσμές που δεν είναι ευχάριστες, ακόμα και αν καμιά φορά χρησιμεύουν στο ταρακούνημα των ναρκωμένων ενεργειακών δυνάμεων.

Προτού κλείσουμε το κεφάλαιο αυτό, θα ήθελα να υπενθυμίσω ότι από αρχαιότατων χρόνων σε αυτή την πόλη ευδοκίμούσε η τέχνη των βαφείων –των οποίων τώρα απόμειναν ελάχιστα ίχνη– και ήταν πολύ προσοδοφόρα, τόσο που κάποτε ένας βαφέας έγινε πλούσιος και θέλησε να προσφέρει στο λαό της Μόντενα ένα θέαμα μονομάχων. Ταυτόχρονα και στην Μπολόνια ένας μπαλωματής παπουτσιών έκανε το ίδιο πράγμα. Ο Μαρτιάλης*¹¹¹ ειρωνεύεται σε ένα επίγραμμα τους εργάτες αυτούς που κυνηγούσαν τη δημοφιλία ξοδεύοντας τα πλούτη τους:

*"Ένας μπαλωματής, μου φαίνεται, σου χάρισε αφειδώς
ένα θέαμα, ω καλλιεργημένη Μπολόνια,
ένας βαφέας το πρόσφερε στη Μόντενα,
ποιος ξέρει πού θα το προσφέρει ο ξενοδόχος;"*

Από αρχαιοτάτων χρόνων η ποιότητα του μαλλιού στην περιοχή της Μόντενα έχαιρε εκτίμησης, κυρίως του μαλλιού εκείνου που προερχόταν από τα κοπάδια που έβοσκαν στην πεδιάδα μεταξύ Panaro και Secchia, τόσο που ο Κολουμέλλας*¹¹² βάζει στην πρώτη θέση μεταξύ των μαλλιών της Γαλλίας εκείνο που προέρχεται από τα πρόβατα που "βόσκουν στους εύφορους κάμπους γύρω από την Πάρμα και τη Μόντενα".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΛΑΙΟΥΡΓΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΒΥΡΣΟΔΕΨΩΝ

Μας απομένουν ακόμα να επισκεφτούμε πολλά μαγαζιά που μολύνουν με τη δυσσομία τους και που επιφυλάσσουν στους εργάτες μαζί με το κέρδος και μια σύνταξη γεμάτη δυστυχίες: είναι εκείνα όπου δουλεύουν οι παραγωγοί ελαίων, οι βυρσοδέψες, οι κατασκευαστές χορδών για μουσικά όργανα, οι σφαγείς, οι πωλητές ψαριών, οι αλλαντοπώλες και οι παραγωγοί κεριών από λίπος. Όλες τις φορές που πάτησα το πόδι μου σε αυτούς τους χώρους, το ομολογώ ότι αισθάνθηκα ένα δυνατό ανακάτεμα στο στομάχι και δεν μπόρεσα να υποφέρω πολλή ώρα εκείνη την άσχημη οσμή, χωρίς να έχω κεφαλαλγία και επεισόδια εμετών. Ορθώς ο νόμος συνήθως δεν επιτρέπει σε αυτούς τους εργάτες να ασκούν τα επαγγέλματά τους στο σπίτι, αλλά μόνο κατά μήκος των τειχών ή στα προάστια, όπως γράφουν οι Cipolla¹¹³, Ζαχίας¹¹⁴ κ.ά.. Θα αρχίσουμε το κεφάλαιο αυτό μιλώντας για τους παραγωγούς ελαίων.

Στις περιοχές μας όπου υπάρχουν καλοί παραγωγοί καρυδιών, παράγεται μία μεγάλη ποσότητα καρυδέλαιου, που όλος ο λαϊκός κόσμος χρησιμοποιεί για το νυχτερινό φωτισμό αντί του ελαιολάδου που κοστίζει πολύ. Πράγματι, σε όλες τις περιοχές ένθεν κακείθεν του Πάδου δεν καλλιεργούνται ελαιόδεντρα και το ελαιόλαδο που χρησιμοποιούμε εισάγεται συνήθως από την Τοσκάνη. Το λάδι από τα καρύδια εξάγεται όπως και από τις ελιές: η

μάζα της καρυδόσιχας συνθλίβεται στις μυλόπετρες και γίνεται μία μαλακή ζύμη, βράζεται στη φωτιά σε ένα μεγάλο χάλκινο καζάνι και έπειτα στύβεται στο πιεστήριο και βγαίνει το λάδι. Κατά τη διάρκεια αυτών των φάσεων της επεξεργασίας παράγονται μαύροι ατμοί και πολύ ενοχλητικές οσμές. Οι εργάτες που απασχολούνται σε αυτή τη δουλειά είναι αναγκασμένοι να εισπνέουν αυτές τις ταγγές αναθυμιάσεις. Σοβαρές ασθένειες, όπως βήχας, δυσκολία στην αναπνοή, κεφαλαλγίες, ίλιγγοι και καχεξία, προκαλούνται κυρίως σε όσους ανακατεύουν τη ζύμη που βράζει στο καζάνι. Ας προστεθεί ότι οι εργάτες αυτοί φορούν συνεχώς ελεεινά ρούχα και είναι πολύ βρόμικοι, γι' αυτό και έχουν κακή διαπνοή του δέρματος και συνεπώς οξείες ιδίως πνευμονικές ασθένειες, δεδομένου επίσης ότι στην εργασία αυτή απασχολούνται μονάχα κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Πόσο επιβλαβής για το κεφάλι είναι ο καπνός που αναδύεται από το καρυδέλαιο, το γνωρίζει εξ εμπειρίας όποιος έμεινε αρκετές ώρες σε ένα κλειστό δωμάτιο, όπου δεν υπήρχε κανένας εξαερισμός, γράφοντας ή διαβάζοντας ή κάνοντας κάτι άλλο υπό το φως καρυδέλαιου: όταν όλο το δωμάτιο γεμίσει καπνιά, βγαίνει με μεγάλο πονοκέφαλο, ίλιγγους και αποχαύνωση. Γνώρισα διάφορα άτομα για τα οποία οι αναθυμιάσεις του λαδιού αυτού σε έναν κλειστό χώρο απέβησαν τόσο επιβλαβείς όσο η καπνιά του κάρβουνου. Έτσι συνέβη και με έναν λόγιο που εξαιτίας της στενότητας των οικονομικών του είχε χρησιμοποιήσει το λάδι αυτό μέχρι αργά τη νύχτα, για να μελετήσει στο μικρό δωμάτιό του, με αποτέλεσμα να μείνει αρκετές μέρες σε μία ληθαργική κατάσταση.

Δεν υπολείπονται σε επικινδυνότητα τα εργαστήρια όπου παρασκευάζεται λάδι από λιναρόσπορους, ευρέως χρησιμοποιούμενο στις περιοχές μας για νυχτερινό φωτισμό, προπάντων όταν υπάρχει έλλειψη καρυδέλαιου. Και αυτοί που το βγάζουν υφίστανται άλλο τόσο σοβαρές συνέπειες. Επίσης οι βυρσοδέψες, που μουσκεύουν τα δέρματα των ζώων σε κάδους με ασβέστη και εκφύματα, τα πατούν με τα πόδια, τα πλένουν, τα καθαρίζουν και τα πασαλείβουν με ξύγκι για διάφορες χρήσεις, εκτίθενται στον ίδιο βαθμό στη βρόμα και στις δύσοσμες αναθυμιάσ-

εις. Φαίνονται πτωματικοί, πρησμένοι, πελιδνοί, ασθματικοί και όλοι σχεδόν πάσχουν από ασθένειες της σπλήνας. Μου συνέβη να δω ουκ ολίγους από τους εργάτες αυτούς να υποφέρουν από υδρωπισμό. Ζώντας πάντα σε υγρό χώρο και εισπνέοντας το μολυσμένο από τις αναθυμιάσεις των μισοσαπισμένων δερμάτων αέρα, πώς είναι δυνατό να αποφευχθεί η δηλητηρίαση των ζωτικών και ζωντανών πνευμάτων και να μην αναστατωθεί έτσι η ισορροπία του οργανισμού; Επανελημμένα έχω σημειώσει ότι κανένα ερέθισμα και καμιά επιμονή δε στάθηκαν ικανά να αναγκάσουν τα άλογα να περάσουν μπροστά από αυτά τα μαγαζιά, γιατί αμέσως μόλις νιώσουν τη βρομιά αυτή, γυρίζουν τρέχοντας στο στάβλο σαν τρελαμένα, χωρίς να υπακούουν στα χαλινάρια. Για το λόγο αυτό τα εργαστήρια όπου δουλεύονται τα δέρματα και γίνονται όλες οι άλλες δραστηριότητες που βρομίζουν, είναι εγκατεστημένα κοντά στα τείχη της πόλης ή έξω από αυτά όπως στη Μόντενα, για να μη βλάπτουν την καθαριότητα του αέρα. Ο Ιπποκράτης¹¹⁵ αρκετά εύστοχα αναφέρεται στην ιστορία του Φιλίσκου, που πέθανε λόγω κακοήθους πυρετού μετά από ασθένεια έξι ημερών και περιγράφει τον τόπο έτσι: "Φιλίσκος ἔκει παρά τὸ τεῖχος,..." (Περὶ Ἐπιδημιῶν I^ο / τμ. 3^ο / ἄρρωστος I^{ο5}). Στο σχολιασμό αυτού του χωρίου ο λόγιος Mercuriale υπογράμμισε ότι ο Ιπποκράτης πρόσθεσε τις λέξεις "παρά τὸ τεῖχος", για να χαρακτηρίσει τον ανθυγιεινό τόπο όπου έμενε ο ασθενής. Οι ζώνες κατά μήκος των τειχών είναι πάντα πιο μολυσμένες, γιατί εκεί μεταφέρονται συνήθως όλες οι βρομιές της πόλης, τα κουφάρια των ζώων και άλλα πράγματα που μεταδίδουν τις μολύνσεις.

Από αρχαιοτάτων χρόνων στη Ρώμη, στη ζώνη του Τραστέβερε*, υπήρχαν τα βρομερότερα εργαστήρια και προπάντων αυτά των βυρσοδεψών, όπως λέει ο Μαρτιάλης*¹¹⁶, όταν απαριθμώντας τις άσχημες οσμές του Θαΐδη, υπενθυμίζει εκείνη των μουσκεμένων δερμάτων των σκύλων:

"Ούτε του ερωτευμένου τράγου, ούτε της υπερώας του λέοντος, ούτε δέρμα σκύλου γδαρμένου στο Τραστέβερε"*.

Ο Ιουβενάλης*¹¹⁷ επίσης κάνει λόγο για τα χαρακτηριστικά της συνοικίας αυτής, όπου διέμενε ο φτωχότερος πληθυσμός και ασκούνταν τα βρομερότερα επαγγέλματα:

"Ούτε σου κόβει την ανάσα η αηδία των προοριζόμενων για το Τραστέβερε εμπορευμάτων".*

Συνεπώς οι Ρωμαίοι ενοχοποιούσαν τον αέρα του συνοικισμού αυτού λόγω της μεγάλης δυσοσμίας που προερχόταν από δραστηριότητες τόσο βρομερές και από κάκοσμα εμπορεύματα. Γι' αυτό το λόγο οι Εβραίοι που από αρχαιοτάτων χρόνων κατοικούσαν στο μέρος αυτό της πόλης –γιατί κατά τον Φιλήμονα¹¹⁸ ήταν αραιοκατοικημένο και με καλή αγορά– εξέπεμπαν μία κακοσμία, και όχι επειδή ήταν Εβραίοι, όπως και σήμερα ακόμα κοινώς πιστεύεται.

Με την κατηγορία των βυρσοδεψών μπορούν να εξομοιωθούν όσοι φτιάχνουν χορδές για μουσικά όργανα. Αναγκασμένοι να βρίσκονται πάντα σε χώρους υγρούς και βρομερούς, όπου πρέπει να προετοιμάζουν τα έντερα των ζώων, να τα ξεπλένουν και να τα τεντώνουν, αρρωσταίνουν από τις ίδιες ασθένειες. Γι' αυτό το λόγο οι εργάτες αυτοί παρουσιάζουν πελιδνό πρόσωπο, είναι καχεκτικοί και έχουν προσημένες γάμπες.

Επίσης, στην κατηγορία των τεχνιτών που δουλεύουν βρομερά υλικά πρέπει να υπαχθούν οι τυροκόμοι, που υποφέρουν και αυτοί τα πάθη τους από τη δυσοσμία. Μιλώ όμως για τους τυροκόμους που παρασκευάζουν με αγελαδινό γάλα τεράστιες φόρμες τυριού, σαν αυτές που κάποτε τις ονόμαζαν "φεγγαριάτικες", όπως υπενθυμίζει ο Μαρτιάλης*¹¹⁹:

"Το τυρί της Τοσκάνης, μαρκαρισμένο με το σημάδι της σελήνης, θα προσφέρει ατελείωτα γεύματα στους υπηρέτες σου".

Έτσι είναι σήμερα το τυρί της Πάρμας, της Πιατσέντσα, του Λόντι και άλλων πόλεων της περιοχής του Πάδου. Οι

κάπνες και οι λιπαρές αναθυμιάσεις του τυριού αυτού βλάπτουν πολύ τους εργάτες. Στην Ιταλία συνήθως η εργασία αυτή δεν εκτελείται στις πόλεις αλλά κυρίως στις αγροικίες και στις αγροτικές περιοχές. Στη Μόντενα πάντως οι Εβραίοι, που για θρησκευτικούς λόγους δεν τρέφονται με πράγματα που δεν έχουν προετοιμαστεί από τα χέρια τους, το καλοκαίρι φτιάχνουν τυρί με γάλα που μεταφέρουν στο συνοικισμό τους από τις πλησιέστερες αγροικίες. Στα εργαστήρια που το φτιάχνουν λοιπόν, γίνεται αισθητή μία απαίσιος μυρωδιά που μαζεύει όλες τις μύγες.

Ο Giovanni Pietro Lotichio στο φυλλάδιό του "*Η Γέννηση του Τυριού*" διηγείται ότι στη Φρανκφούρτη υπάρχει ένα χωριό όπου φτιάχνεται τυρί. Από αυτό το χωριό διαχέεται μία φοβερή δυσοσμία, στην οποία πιστεύει ότι μπορεί να αποδοθεί η αιτία του λοιμού που βασάνισε την πόλη.

Αλλά δεν πιστεύω ότι υπάρχει κανένα σπήλαιο της κόλασης, κανένας βούρκος λάσπης, όπου οι εργάτες να μολύνονται από τη βρόμα περισσότερο απ' όσο στους χώρους όπου κατασκευάζονται κεριά από ξύγκι. Και πράγματι, όχι μόνο οι εργάτες αλλά και οι γείτονες υφίστανται τις συνέπειες. Γι' αυτό ίσως οι εργάτες απομονώνονται συνήθως στους αθλιότερους συνοικισμούς της πόλης και κατά μήκος των τειχών. Ορθώς ο Ζαχίας υπογραμμίζει το γεγονός αυτό¹²⁰ και επισημαίνει ιδιαίτερα τα μαγαζιά όπου κατασκευάζονται τα κεριά από ξύγκι. Πράγματι, όταν τα καζάνια όπου ανακατεύεται το λίπος του τράγου, του βοδιού και του χοιρινού αρχίζουν να βράζουν, διαχέονται τριγύρω βρομερές αναθυμιάσεις που προκαλούν ναυτία και μολύνουν όλη τη γειτονιά. Οι εργάτες που στέκονται πάνω από τα καζάνια που βράζουν εισπνέουν λιπαρά σωματίδια, τα οποία έπειτα παραγεμίζουν το σπογγώδη ιστό των πνευμόνων και προκαλούν δυσκολία στην αναπνοή και κεφαλαλγίες, αλλά κυρίως εμετό και ναυτία. Δεν υπάρχει τίποτα πιο αποτελεσματικό από το λίπος στην πρόκληση ναυτίας και στο ανακάτωμα του στομαχιού, ακόμα και μόνο βλέποντάς το, χωρίς να χρειαστεί να φαγωθεί· ίσως για τον ίδιο λόγο που όλοι σχεδόν αισθάνονται απέχθεια για τις παχουλές γυναίκες με πολύ

μεγάλα βυζιά. Ακόμα και ο Μαρτιάλης*, για να κρατήσει μακριά του το είδος αυτό των γυναικών, έλεγε ότι "είναι άπληστος, λαίμαργος για κρέας, όχι για λίπος". Όλοι ξέρουν πως οι λιπαρές ουσίες εξουδετερώνουν τα γαστρικά υγρά που ερεθίζουν την πείνα, αν και περιέχουν και ελαιώδη επίσης οξέα. Ορθώς ο Γαληνός¹²¹ για τον κορεσμό της βουλιμίας συνιστούσε λιπαρές και ελαιώδεις τροφές, αρκεί να ήταν ικανές να κατευνάσουν τα τσιμπήματα του στομάχου. Ο Αβικέννας¹²², πάντα για τον ίδιο λόγο, συμβουλεύει λιπαρές τροφές, όπως το αγελαδινό λίπος, για τη διατροφή των οδοιπόρων και αναφέρει ότι κάποιος, αφού είχε πει μία λίβρα* λαδιού από βιόλες μαζί με λίπος, μπόρεσε να αντέξει άνετα δέκα ημέρες νηστεία. Συνεπώς δεν πρέπει να εκπλήσσει ότι οι εργάτες αυτοί υποφέρουν από συνεχή σχεδόν ανορεξία και ναυτία.

Πολύ συχνά μου συνέβη να δω γυναίκες που κατοικούν κοντά σε αυτά τα μαγαζιά να παθαίνουν υστερικές κρίσεις, οι οποίες προκλήθηκαν ακριβώς από αυτές τις φοβερές μυρωδιές. Το γεγονός μπορεί ίσως να φανεί περίεργο σε κάποιον, δεδομένου ότι ο Ιπποκράτης¹²³ συστήνει: "Οκόταν πνίγωσιν αί ύστέραι, ύποθυμιήν χρή τὰ κακώδεα πάντα ύπό τὰς ρίνας, άσφαλτον, θεϊον, κέρασ, έλλύχνιον, φώκης, έλαιον καστόριον ύπό δέ τὰ αιδοία τὰ εύώδεα." (Περί Γυναικείης Φύσιος - 26). Δηλαδή, "Όταν η μήτρα προκαλεί πνίξιμο, πρέπει να κάνετε υποκαπνισμούς στη μύτη με όλες τις δυσάρεστες ουσίες: άσφαλτο, θειάφι, κέρατο, φτιλί λυγναριού, λάδι φώκιας, καστόριο. Στο αιδοίο να κάνετε αρωματικούς υποκαπνισμούς". Οι ευχάριστες οσμές δε διεγείρουν πάντα τις μητρικές πνιγμονές, αντιθέτως ορισμένες, όπως η κανέλα, το μοσχοκάρυδο και παρόμοιες, συνιστώνται ως φάρμακο στις γυναίκες που πάσχουν από τέτοιες ενοχλήσεις. Ο ίδιος ο Orazio Angen¹²⁴ λέει ότι για τέτοιες περιπτώσεις "είναι αλάνθαστα φάρμακα" και αυτό δεν αντικρούεται ούτε από το λογιότατο Etmuller¹²⁵ ούτε από τον Ιπποκράτη, που στο "Περί Γυναικείης Φύσιος" συνιστά πολύ το αρωματικό κρασί ("οϊνον εύωδέστατον έγχέαι"). Αντίστοιχα, και οι δύσοσμες ουσίες, πλησιάζοντάς τες στη μύτη, δεν καταπραΰνουν πάντα τις υστερικές κρίσεις. Το έχει

υπογραμμίσει ο Foresto¹²⁶, αλλά είναι και μία αρχαιότατη παρατήρηση ότι ο καπνός ενός σβηστού λυχναριού προκαλεί υστερικά επεισόδια και θανατώνει το έμβρυο. Καθόλου δεν εκπλήσσομαι που η φοβερή οσμή του ξυγκιού ευνοεί ανώμαλες κινήσεις των ζωτικών πνευμάτων και συνάμα ταλαιπωρεί με ναυτία, εμετό και επίσης σπασμούς της μήτρας. Κάποιες φορές μου συνέβη να παρατηρήσω κομπές γυναίκες που λιποθυμούσαν ή κυριεύονταν από υστερικές κρίσεις λόγω της μυρωδιάς των κεριών ξυγκιού που χρησιμοποιούσαν για νυχτερινό φωτισμό.

Περί της επικινδυνότητας της καπνιάς των κεριών στέατος μπορούμε να συμβουλευτούμε τον Solenander¹²⁷. Αυτός αναφέρει τον αδελφό του Giovanni, ο οποίος, μια περίοδο που ασχολήθηκε με πολύ κοπιαστικές μελέτες υπό το φως κεριού στέατος, κόλλησε μία σοβαρή πνευμονοπάθεια και εγκεφαλοπάθεια. Ακόμα προσθέτει ότι από το στέαρ του βοδιού απελευθερώνεται μία οσμή ενοχλητικότερη από εκείνη του προβάτου ή του ευνουχισμένου ζώου. Αντιθέτως, εγώ νομίζω ότι τα κεριά στέατος δε βρομάνε ποτέ τόσο όσο όταν είναι φτιαγμένα από ένα μέρος χοιρινού λίπους. Σε μία ενδιαφέρουσα ιστορία, δημοσιευμένη στα *"Πρακτικά της Κοπεγχάγης"*¹²⁸, εξιστορείται η περίπτωση μιας γυναίκας που φτιάχνοντας κεριά για να τα πουλάει, κατεβλήθη από ισχυρό πονοκέφαλο, ίλιγγους, φλεγμονή στα μάτια και δυσκολία στην αναπνοή. Ο Olao Borrichio θεράπευσε αυτή τη γυναίκα κατ' αρχάς προκαλώντας εμετό και έπειτα με στήθια υγρά—που ενδείκνυνται για τη θεραπεία των πνευμονικών παθήσεων— παρασκευασμένα με σκιλλιτικό ξιδόμελο. Φάνηκε ότι αυτά τα πράγματα θα αποκοίμιζαν τον εχθρό, όπως λέει ο συγγραφέας, αλλά όχι πολύ αργότερα και ενώ είχε διακοπεί η χρήση των μέσων αυτών, ασθένησε από άσθμα και ξανάρχισε τα προηγούμενα φάρμακα, καταρώμενη το επάγγελμά της και εξορκίζοντας τους συναδέλφους της τουλάχιστον να ασκούν τη δραστηριότητά τους σε ανοιχτό χώρο, αν ήθελαν να προφυλάξουν τα πνευμόνια τους.

Εγώ θα ήθελα επίσης να εξορκίσω τους λογίους αν είναι δυνατόν κάθε φορά που είναι απασχολημένοι στις μελέτες

τους να μην εξυπηρετούνται από κεριά στέατος. Και αν οι οικονομικές τους δυνατότητες τους επιτρέπουν, να μη χρησιμοποιούν λυχνάρια κεριού, αλλά να μεταχειρίζονται λυχνάρια ελαιολάδου, που είναι ιερό για την Παλλάδα Αθηνά, όπως έκαναν οι αρχαίοι μελετητές της επιστήμης, των οποίων τα έργα επιβραβεύονταν όταν ήξεραν από λυχνάρι! Το ίδιο πράγμα συμβουλεύει ο Fortunato Plemrio¹²⁹, ο οποίος προσθέτει ότι η βρόμα και η καπνιά των κεριών στέατος μπορούν να προκαλέσουν αποβολή, όπως επίσης και η καπνιά των λυχναριών, όπως λέει ο Πλίνιος*¹³⁰.

Για τη θεραπεία των εργατών αυτών απαιτείται η χρήση των συνιστώμενων από το φημισμένο Borrichio φαρμάκων: των εμετικών, από τα οποία το αντιμόνιο καταλαμβάνει την πρώτη θέση, και των όξινων και ισχυρών καθαριστικών, κυρίως αυτών που παρασκευάζονται με ξίδι, όπως το ξιδόμελο και παρόμοια, αφού δεν υπάρχει τίποτα που να διαχωρίζει και να καθαρίζει το λίπος καλύτερα από το ξίδι.

Απαιτείται συνεπώς, κάθε προσπάθεια για να ξεκολλήσουν και να σαρωθούν εσωτερικά και εξωτερικά εκείνα τα λιπαρά σωματίδια που αποφράσσουν τα σπλάχνα και το δέρμα των εργατών αυτών, παγιδεύουν τα πνεύματα και εμποδίζουν τη διαπνοή τόσο στις ασθένειες που περιγράφηκαν παραπάνω όσο και σε οποιαδήποτε άλλη που οφείλεται στις καιρικές συνθήκες. Πρέπει πάντοτε να υποπτευόμαστε ότι αυτά τα βλαβερά σωματίδια, καταπινόμενα με τον αέρα κατά τη διάρκεια της εργασίας, μπορούν να βλάψουν τους χυμούς και τα πνεύματα. Γι' αυτό χρειάζεται φειδώ στην εφαρμογή της αφαιμάξης σε αυτούς τους εργάτες. Πράγματι, αν αφαιρεθεί άφθονο αίμα, οι δυνάμεις τους και τα πνεύματα εξασθενούν, γιατί τρεφόμενα με χαλασμένο αίμα, δεν μπορούν παρά να είναι αδύναμα και εξουθενωμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΩΝ

Αν μου επιτρέπεται, από τις τόσο βρομερές και δύσοσμες εργασίες θα περάσω στις τόσο ευχάριστες στη μύτη, που στην εποχή μας είναι στο απόγειό τους, δηλαδή στα μαγαζιά όπου φτιάχνεται ο καπνός (για να χρησιμοποιήσω αυτό τον όρο που είναι ήδη διαδεδομένος στις πόλεις). Είναι μία εφεύρεση αυτού του αιώνα –στην Ιταλία τουλάχιστον– ή καλύτερα μία διαστροφή η σκόνη του φυτού του Nicot. Η χρήση της είναι τόσο διαδεδομένη μεταξύ των γυναικών, των ανδρών ακόμα και μεταξύ των παιδιών, που η απόκτηση της σκόνης αυτής αποτελεί μέρος των καθημερινών εξόδων των οικογενειών. Οι εργάτες που επεξεργάζονται τον καπνό γνωρίζουν καλά ποιες βλάβες επιφέρει στο στομάχι και στο κεφάλι. Μεταξύ των εμπορευμάτων που μας καταφθάνουν, κυρίως στο λιμάνι του Λιβόρνο στην Τοσκάνη, υπάρχουν κάποια δέματα φτιαγμένα από φύλλα του συγκεκριμένου φυτού και τυλιγμένα σαν σχοινί, που οι εργάτες λύνουν, ανοίγουν και τοποθετούν κάτω από μία μυλόπετρα, για να τα κονιοροποιήσουν. Ενώ τα άλογα με τα μάτια δεμένα γυρίζουν τη μυλόπετρα, οι εργάτες που στέκονται εκεί για να γυρίζουν πάνω κάτω τα φύλλα, πριν κατορθώσουν να συνηθίσουν, πλήττονται από μία ισχυρή κεφαλαλγία, ναυτία και συνεχείς πταρμούς. Κατά τη διάρκεια του αλέσματος των μικρότερων σωματιδίων, κυρίως το καλοκαίρι, η απόπνοια είναι τόσο ισχυρή που προκαλεί ναυτίες και διαμαρτυρίες από όλους τους γείτονες. Τα ίδια τα άλογα που γυρνάνε τη μυλόπετρα τινάζουν συχνά το κεφάλι από βήχα και φτ-

ερνίσματα, αποδεικνύοντας έτσι ότι αυτές οι αναθυμιάσεις του καπνού είναι ενοχλητικές και δριμεείς. Γνώρισα μία μικρή Εβραιοπούλα (οι πωλήσεις καπνού, όπως και άλλων ειδών που υπόκεινται σε διατίμηση, σε όλη σχεδόν την Ιταλία δόθηκαν με σύμβαση μονοπωλίου στους Εβραίους, "ο εξοπλισμός των οποίων συνίσταται σε ένα καλάθι και λίγα χόρτα") που διέλυε ολημερίς αυτά τα δέματα του καπνού και η οποία είχε ισχυρά επεισόδια εμετών, υπέφερε από συχνές διαρροϊκές κενώσεις και επίσης μου είπε ότι είχε ισχυρές αιμορραγίες από τα αιμορροϊδικά αγγεία, μόνο επειδή είχε καθίσει πάνω σ' εκείνα τα δέματα.

Δεν είναι της στιγμής να πραγματευτούμε τη χρήση και την κατάχρηση του καπνού, για να επαναλάβουμε και εμείς αυτό που και άλλοι έχουν κάνει. Ας συμβουλευτούμε επί του θέματος τον Magnen, που έγραψε μία πραγματεία, και τον προικισμένο Etmuller, που πρόσφατα στην Φρανκφούρτη ανατύπωσε με πολλές προσθήκες ένα έργο που περιέχει μια πολύ επακριβή πραγματεία πάνω στον καπνό και στα φάρμακα που παρασκευάζονται από αυτόν. Όλοι αναγνωρίζουν ότι από την υπερβολική χρήση του καπνού προέρχονται σοβαρές βλάβες και κάποιιοι συγγραφείς αναφέρουν διάφορες μαρτυρίες. Βλέπε σχετικά στο van Helmont¹³¹ που οικτίρει τον καπνό, υποστηρίζοντας ότι ακριβώς αυτός ήταν η αιτία του κιτρινίσματος του στομάχου που παρατήρησε ο ίδιος, και του αποδίδει μία μυστηριώδη υποουλότητα.

Ο Simone Paulli¹³² όπως και ο Morton υποστηρίζουν ότι οι πνεύμονες εξασθενούν και καθίστανται ξηροί από το κάπνισμα του καπνού, που σιγά - σιγά οδηγεί σε μία κατάσταση μαρασμού. Σε αυτό το θέμα μπορούμε να αναφέρουμε τον Teofilo Bonet¹³³, που βασιζόμενος σε πολλές αυτοψίες, υποστηρίζει ότι οι σοβαρές βλάβες στους πνεύμονες και στον εγκέφαλο προκαλούνται όχι μόνο από τον καπνό αλλά και από τη συνήθεια της εισπνοής της σκόνης του. Ότι στον καπνό είναι παρούσα μία ισχυρή ερεθιστική ικανότητα, όπως σε όλα τα φυτά που προκαλούν φτάρνισμα, το δείχνει καθαρά η ανακούφιση που δίνει στη μύτη ή στο στόμα όταν μασιέται. Έπειτα υπάρχει το

γεγονός ότι καθιστά την αναπνοή του καπνιστή αενάως δυσάρεστη.

Οι οσμές λοιπόν και η σκόνη του καπνού, που είναι τόσο πιο βλαβερή όσο πιο ψιλή είναι, διαχέονται στον αέρα σε μεγάλη ποσότητα και όταν οι εργαζόμενοι τους εισπνέουν πλήττονται οι ευαίσθητοι ιστοί των πνευμόνων και της τραχείας και αποξηραίνονται. Οι δηλητηριώδεις αναθυμιάσεις καταστρέφουν τα ζωικά πνεύματα και παραμένουν στον εγκέφαλο έως ότου τον ναρκώσουν με τις ναρκωτικές ικανότητές τους, ενώ ταυτόχρονα αλλοιώνουν τις ζυμώσεις στο στομάχι εξασθενίζοντας τα οξέα.

Δε θα ήθελα όμως κάποιος να πει ότι κακολογώ ένα τόσο φημισμένο χόρτο, τιμημένο με τον τίτλο του βασιλικού χόρτου, ένα φυτό τόσο ευπρόσδεκτο από τους Ευρωπαίους, προπάντων σε εκείνα τα κράτη όπου το εμπόριό του αποδίδει σημαντικά έσοδα στο δημόσιο ταμείο. Φημισμένοι συγγραφείς έγραψαν πολύ ακόμα και για τις αρετές του καπνού, που αναμφιβόλως αξίζει μια θέση μεταξύ των φαρμακευτικών φυτών. Πρέπει μόνο να επικριθεί η ακατάλληλη και υπερβολική χρήση που καθόρισε την τύχη του και που του προσέδωσε μια αμφιλεγόμενη υπόληψη. Έχει αποδειχτεί επαρκώς ότι τα φύλλα του καπνού περιέχουν πολύ πτητικό άλας, χάρη στο οποίο παρουσιάζουν μια απορρυπαντική ιδιότητα πολύ χρήσιμη, γιατί μειώνει την υπεραφθονία του οξέος. Γι' αυτό ο Eri-fanio Ferdinando¹³⁴ συνιστά το αφέψημά τους για το εμφύσημα, υμνώντας το ως μεγάλο φάρμακο της ιατρικής. Είναι αρκετά γνωστό σε όλους πως τα φύλλα του μασημένου καπνού παράγουν άφθονη σιαλόρροια. Πάντως, είναι αναγκαίο να ξεκαθαριστεί μία λεπτομέρεια: η μάσηση και η άφθονη σιαλόρροια δεν είναι για όλους το ίδιο υγιεινές. Στους παχύσαρκους, που είναι γεμάτοι λιπαρούς χυμούς, κάνει καλό να οσφρανθούν τον καπνό σε σκόνη, αλλά όχι σε όποιον διαθέτει χολερικό χαρακτήρα, όπως εύστοχα προειδοποιεί ο Wilelm Piso¹³⁵. Εγώ ο ίδιος γνώρισα πολλά άτομα που κατέληξαν σε μαρασμό από τη μάσηση του καπνού. Εκείνοι, βλέποντας να βγαίνει από το στόμα συνεχώς σάλιο, ευχαριστιούνται λόγω της ψευδαίσθησης ότι φροντίζουν την υγεία τους και μετά βίας μπόρεσα να τους

πείσω ότι σε αναίσθητους ταιριάζει να ξηραίνουν τις πηγές του σάλιου και να στερούν από τον οργανισμό τη θρέψη του σιαλικού χυμού. Η πείσμων κακή συνήθεια να μασιούνται τα φύλλα του καπνού και να ρουφιέται η σκόνη του κατέκτησε αρκετούς ανθρώπους, σε τέτοιο σημείο που, κατά τη γνώμη μου, "αυτό θα είναι μία διαστροφή πάντοτε επικριζόμενη αλλά και πάντοτε διατηρούμενη".

Πολλοί υποστηρίζουν ότι ο καπνός, όταν μασιέται ή όταν καπνίζεται με πίπα, μειώνει την όρεξη, τόσο που δίνει την ευχέρεια να κάνει κανείς μακρινά ταξίδια με τη συντροφιά του απελευθερωμένου από τα ερεθίσματα της πείνας και τα τοιμπήματα του στομαχιού. Ο Wilelm Piso¹³⁶ ισχυρίζεται ότι, ενώ ήταν ταξίδι σε μακρινές ερήμους, μασώντας καπνό δεν αισθανόταν ούτε την πείνα ούτε την κούραση. Ο van Helmont¹³⁷ υποστηρίζει το ίδιο πράγμα και λέει ότι αυτό συμβαίνει "όχι γιατί το φυτό του Nicot χορταίνει την πείνα, αντικαθιστώντας την έλλειψη τροφής, αλλά γιατί αφαιρεί την αντίληψη αυτής της έλλειψης και μπλοκάρει τις γαστρικές λειτουργίες". Από τον van Helmont δεν απέχει πολύ ο Ettmuller¹³⁸, όταν λέει ότι ο καπνός, όπως όλα τα ναρκωτικά, προκαλεί νάρκωση των ζωτικών πνευμάτων και διαμέσου του ελαιώδους πτητικού αλατός του εμποδίζει την όξινη ζύμωση του στομάχου, με αποτέλεσμα να αναστέλλει τα τοιμπήματα της πείνας. Πράγματι, μου συνέβη πολλές φορές να παρατηρήσω ότι όπως οι δυνατοί οινοπότες έτσι και οι καπνιστές και αυτοί που μασούν καπνό, σχεδόν συνεχώς υποφέρουν από ανορεξία. Όπως το κρασί και το τσίπουρο αφαιρούν τη δύναμη από τα οξέα του στομάχου και τα καταστρέφουν, έτσι και η συχνή μάσηση των φύλλων του φυτού του Nicot εξασθενεί το σιαλικό χυμό και το σφρίγος του στομάχου, μέχρι να μειώσει σοβαρά την ανάγκη τροφής. Ο προικισμένος Plemrio¹³⁹ είναι της ίδιας γνώμης, όταν διαβεβαιώνει ότι ο καπνός δεν τρέφει καθόλου, αλλά με τους άφθονους χυμούς της υπόφυσης που μεταφέρονται στο στόμα και έπειτα καταπίνονται, χορταίνει ένα στομάχι που θα είχε ανάγκη από τροφή και που στην πραγματικότητα πεινάει.

Έπειτα εκπλήσσει πως, όπως και με την τέχνη της κουζίνας, η μύτη είναι τόσο απαιτητική, ώστε κάποιος να

επινοεί και να ενθαρρύνει τόσες διαδικασίες, τόσα κόλπα για την κατεργασία του καπνού και να τον ετοιμάζει με διάφορους τρόπους (πότε χοντρό, πότε ψιλό, πότε αρωματικό, πότε άοσμο), ώστε να ανταποκρίνεται στα γούστα του καθενός. Ο καπνός δίνει ευχαρίστηση όχι μόνο στη μύτη αλλά και στον ουρανίσκο, όταν ρουφώντας τον με το κάπνισμα τον βγάζεις έξω από το στόμα και τα ρουθούνια.

Κάθε φορά που μου συμβαίνει να βλέπω αυτά τα εξαρτημένα από τον καπνό άτομα που με τόση αδημονία εισπνέουν τη σκόνη αυτή και ρουφούν τον καπνό και τον φυσούν έξω, μου έρχεται στο νου ο Ορλάνδος του Αριόστο, που ρουφά από τη μύτη το χαμένο εγκέφαλο ή ο Caco που ενώ παλεύει με τον Ηρακλή στη σπηλιά του Αβεντίνου* λόφου:

"Κάνει εμετό από τα ρουθούνια – πράγμα απίστευτο – έναν ποταμό καπνού και τυλίγει το άντρο με πυκνή ομίχλη".

Αλλά ποια μέσα έχει στη διάθεσή της η ιατρική γι' αυτούς που δουλεύουν τον καπνό; Πρέπει να προειδοποιηθούν αυτοί οι εργάτες ότι όσο δε θα είναι δυνατόν να αντιμετωπίσουμε την αιτία των ασθενειών τους, δηλαδή τον καπνό, και έως ότου το άρωμα του κέρδους θα καθιστά λιγότερο αισθητή και δριμεία τη μυρωδιά, όταν πατούν, όταν κόβουν και όταν μεταχειρίζονται με κάποιον τρόπο το προϊόν αυτό (χωρίς τη χρήση του οποίου, όπως και χωρίς κρασί και ηδονές*, φαίνεται ότι το πνεύμα κινδυνεύει να κρωώσει, όπως και κάθε εγκόσμια επιτήδευση) πρέπει να φυλάγονται όσο καλύτερα μπορούν από αυτό το σμήνος των πτητικών ατόμων σκεπάζοντας το στόμα και τη μύτη, εισπνέοντας συχνά καθαρό αέρα, πλένοντας το πρόσωπο με φρέσκο νερό, ξεπλένοντας συχνά το λαιμό με νερό και ξίδι ή ακόμα πίνοντάς το, γιατί τίποτα δεν είναι καταλληλότερο από τα όξινα ποτά για να αφαιρέσει και να εξουδετερώσει τα σωματίδια αυτά πριν κολλήσουν στο λαιμό και στο στομάχι. Είναι μια καλή άμυνα επίσης οι κρέμες με πεπονόσπορους, το κριθαρόζουμο, ο ορός αγελάδας και το βρασμένο με γάλα ρύζι. Αφού η εργασία αυτή, προπάντων το άλεσμα των καπνόφυλλων, γίνεται σε κλειστούς και

υγρούς χώρους και οι εργάτες παραπονούνται για ενοχλήσεις στο κεφάλι και ναυτία, σε αυτούς συνήθως συνιστώ εμετικά, γιατί αποβάλλουν διαμέσου της συντομότερης οδού την εισπνεόμενη σκόνη, που ήδη από μόνη της προκαλεί τον εμετό.

Επειδή από τις οσμές, τόσο τις ευχάριστες όσο και τις δυσάρεστες, προκαλούνται στους εργάτες όχι πάντα ήπιες βλάβες, μου είχε δημιουργηθεί η επιθυμία να πραγματευτώ σε αυτό το σημείο, σε μία διατριβή που δε θα ήταν τελείως ανεπίκαιρη, μερικά στοιχεία για τη φύση των οσμών. Αλλά το εύρος αυτής της ύλης με τρώμαξε, γιατί φοβήθηκα ότι εάν το είχα κάνει, το ενδιαφέρον για το θέμα θα με απομάκρυνε πολύ από τον πρωταρχικό σκοπό μου. Έχοντας προβληματιστεί πάνω σε αυτό το ζήτημα και βλέποντας ότι πολλά πράγματα για τις οσμές αναφέρονται σε έργα ιατρών και φιλοσόφων αρχαίων αλλά και σύγχρονων, αλλά από πλευράς φυσικών επιστημών λείπει ακόμα σήμερα μία ολοκληρωμένη και ειδική πραγματεία, μου φαινόταν ότι είχα κατά νου σαφείς τους όρους με τους οποίους θα έγραφα μία φυσική και ιατρική ιστορία των οσμών: να εξετάσω τη φύση των οσμών, σύμφωνα με τις φιλοσοφικές απόψεις των αρχαίων και των συγχρόνων· να τις ταξινομήσω σε κατηγορίες σύμφωνα με τις ιδιότητες, την ιδιαίτερη σύσταση, τις αιτίες, τα περιβάλλοντα απ' όπου προέρχονται, τη σύνθεση, την ανάμειξη· να πράξω το ίδιο και για τις αλοιφές των αρχαίων. Άρα, να εξετάσω τα προερχόμενα από τις οσμές φάρμακα, από τα οποία κατά τους συγχρόνους προήλθε η ιατρική των πνευμάτων, και τέλος να συλλέξω τα βιβλικά αρώματα, αυτά που αναφέρονται στα ιερά κείμενα και τα οποία χρησιμοποιούν οι Εβραίοι στις θυσίες και έπειτα εκείνα που χρησιμοποιούν διάφοροι λαοί, όπως οι Έλληνες, οι Ρωμαίοι, οι Αιγύπτιοι, οι Ινδοί, στις υποκαπνίσεις και στις εξιλαστήριες τελετές, για να εξευμενίσουν και να επικαλεστούν τους θεούς. Όμως αντιλήφθηκα ότι τα θέματα αυτά απαιτούν μία πραγματεία που θα έπρεπε να αγκαλιάζει ολόκληρη την παγκόσμια ιστορία, έτσι ώστε να υπάρχει σε ένα μοναδικό έργο ό,τι τώρα βρίσκεται διάσπαρτο, με την προσθήκη όσων θα μπορούσα να παρατηρήσω μέσω διαφόρων πει-

ραμάτων. Προ καιρού ένας ιατρός της Ρώμης, ο Pietro Servio, στην άριστη φιλοσοφική πραγματεία του *"Περί Οσμών"* υποσχέθηκε ένα φυσικό εγχειρίδιο για τις οσμές, αλλά, εξ όσων γνωρίζω, δεν κράτησε την υπόσχεσή του. Ύστερα, εγώ δεν προτίθεμαι να δώσω εδώ το λόγο μου για ένα εγχείρημα που θα απαιτούσε *"περισσότερο χρόνο και λάδι στο λυχνάρι μου"*. Εξάλλου υπάρχουν πολλά πράγματα που εκ του μακρόθεν και εκ πρώτης όψεως φαίνονται εύκολα και ομαλά, όμως έπειτα αποκαλύπτονται δυσχερή και γεμάτα δυσκολίες, όπως πολύ σοφά λέει ο ποιητής: *"Κάνουμε μεγαλεπήβολα σχέδια, και τα σπουδαιότερα εγχειρήματα τα αντιμετωπίζουμε σε λίγο χρόνο"*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΝΕΚΡΟΘΑΦΤΩΝ

Κάποτε οι νεκροθάφτες και οι εργαζόμενοι στις επικηδείες τελετές είχαν πιο σύνθετα καθήκοντα από αυτούς που ασκούν σήμερα το ίδιο επάγγελμα. Πράγματι, έπρεπε να φροντίσουν, και μάλιστα μέχρι τέλους, τα πτώματα: τα έπλεναν, τους έκοβαν τα νύχια, τους έβαζαν κρέμες και τοποθετούσαν τις στάχτες στις τεφροδόχους. Ίσως γι' αυτό για την εκτέλεση των εργασιών της πλύσης και της κοπής των νυχιών των πτωμάτων, της μεταφοράς στο μνήμα και άλλων παρομοίων καλούνταν άτομα των κατωτέρων στρωμάτων. Αντιθέτως σήμερα τα πτώματα απλώς μεταφέρονται στις εκκλησίες ή στα κοιμητήρια και παραδίδονται στους νεκροθάφτες για να ενταφιασθούν.

Στις πόλεις και στα χωριά της Ιταλίας τουλάχιστον, κάθε πλούσια οικογένεια διαθέτει τον οικογενειακό της τάφο στις ωραιότερες εκκλησίες, ενώ ο λαϊκός κόσμος ενταφιάζεται σε κοινούς τάφους της ενορίας του. Οι νεκροθάφτες όντας αναγκασμένοι να κατέλθουν σε αυτές τις μολυσμένες τρύπες, τις γεμάτες από πτώματα σε αποσύνθεση, για να τοποθετήσουν τα νέα πτώματα, πλήττονται από σοβαρές ασθένειες, κυρίως κακοήθεις πυρετούς, αιφνίδιους θανάτους, καχεξία, υδρωπικία, οδυνηρούς καταρράκτες κ.ά.. Έχουν πάντα μια πελιδνή και πωματική όψη, όπως αυτοί που πρέπει να λογαριαστούν σε σύντομο χρόνο με το θάνατο. Έτσι, δεν είναι δυνατό να φανταστούμε καμιά πιο δραστική αιτία ασθένειας από την κάθοδο στους τάφους, όπου για κάποιο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα πρέπει να εισπνέουν και να απορροφούν αυτόν το μολυσμένο αέρα

που δηλητηριάζει τα ζωτικά πνεύματα του οργανισμού (των οποίων η φύση μάλλον είναι αιθέρια) και τα καθιστά ανίκανα να εκτελέσουν τη λειτουργία τους, η οποία είναι να υποστηρίξουν τη ζωική μηχανή. Πολύ ορθά ο Ιπποκράτης¹⁴⁰ έλεγε: "Διότι μὲν οὖν ἐν τοῖσιν ἄλλοισιν ὁ ἀήρ ἔρρωται, εἴρηται· τοῖσι δ' αὖ θνητοῖσιν οὗτος αἴτιος τοῦ τε βίου, καὶ τῶν νούσων τοῖσι νοσέουσι· (Περὶ Φυσῶν - 4). Δηλαδή, "Διότι λέγεται ὅτι ὁ αἶρας ἔχει τόσο μεγάλη δύναμη πάνω στα ἄλλα στοιχεῖα· εἶναι αἰτία τῆς ζωῆς σε ὅλους τοὺς ζωντανούς οργανισμούς ἀλλὰ καὶ τῶν νόσων". Εἶναι ἀδύνατο ὁ αἶρας τῶν νεκροταφείων νὰ μὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπιβλαβὴς γιὰ τοὺς νεκροθάφτες καὶ νὰ μὴ ἐπηρεάζει τὴν αἱμάτινη μάζα τοὺς. Ἀπὸ παλιὰ οἱ δούλοι υποχρεώονταν σὲ αὐτὴ τὴν τιποτένια ἐργασία, ὅπως καὶ στο νὰ σκάβουν στα ορυχεῖα ἢ νὰ καθαρίζουν τοὺς βόθρους. Εἶχαν τὸ κεφάλι μισοξυρισμένο καὶ λεγόντουσαν "inscripti". Λέει ὁ Μαρτιάλης:

"Τέσσερις "inscripti" μετέφεραν τὸ τιποτένιο πτώμα, ἡ τυρὰ τὸ δέχτηκε ὅπως καὶ αὐτὰ ἀπειρῶν ἄλλων".

Σήμερα μια ευτελής επιθυμία ἢ ἡ ἴδια ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ μιζέρια υποχρεώνει ἐλεύθερους ἀνθρώπους νὰ ἐκτελοῦν αὐτὴ τὴν ἐργασία, ἀλλὰ με ελάχιστα ικανοποιητικὰ κέρδη. Δὲν εἶδα ποτὲ ἕναν νεκροθάφτη νὰ γερνάει. Εἶναι γνωστὸ πὸς ἰκανότητα νὰ μολύνει τὸν αἶρα ἔχει ἡ ἀποσύνθεση τοῦ πτώματος οἰοιοδήποτε ζώου. Παρατηρήθηκε συχνὰ πὸς ἐξαιτίας τῶν πτωμάτων που παραμένουν ἀταφα ὕστερα ἀπὸ μεγάλες μάχες ἢ λόγῳ ἀπρόσεκτου ἀνοίγματος παλιῶν τάφων, ξέσπασαν φοβεροὶ λοιμοὶ που προξένησαν τεράστιες καταστροφές. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἐντυπωσιάζει ἀν οἱ νεκροθάφτες καὶ οἱ υπεύθυνοι γιὰ τὴν ἀποτέφρωση, τὴ φροντίδα τῶν πτωμάτων, τὸ ἀνοίγμα τῆς ταφόπλακας καὶ τοῦ θαψίματος τῶν νεκρῶν προσβάλλονται ἀπὸ λοιμῶδεις ἀσθένειες. Ἐνας πολὺ γνωστὸς νεκροθάφτης που λεγόταν Pistone, ἔχοντας θάψει ἕναν καλοντυμένο νέο που φορούσε καινούργια παπούτσια, ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες, κατὰ τὸ μεσημέρι, βλέποντας ὅτι οἱ πόρτες τῆς ἐκκλησίας ἦταν ἀνοιχτές, πῆγε στὸν τάφο καὶ μετακινώντας τὴν

πέτρα κατέβηκε στο μνήμα. Αφού αφαίρεσε τα παπούτσια από το πτώμα, του έπεσαν πάνω και εξέπνευσε, πληρώνοντας έτσι μια σωστή τιμωρία, επειδή σύλησε το μνήμα.

Μια τρομερή οσμή αποσύνθεσης υπάρχει πολύ συχνά στις εκκλησίες, κυρίως το καλοκαίρι, και ταλαιπωρεί πολύ τους πιστούς. Δημιουργείται από τον τεράστιο αριθμό τάφων και το συχνό άνοιγμά τους. Γι' αυτό το λόγο οι εκκλησίες αρωματίζονται καίγοντας μαύρο λιβάνι και άλλες αρωματικές ουσίες. Ορθώς λοιπόν η κρατούσα ακόμα και σήμερα συνήθεια του ενταφιασμού των νεκρών στις εκκλησίες αναθεματίζεται από τον Lilio Giraldo στο αξιόλογο έργο του "*De vario sepeliendi ritu*". Στο παρελθόν, από την απαρχή του Χριστιανισμού, συνηθιζόταν να ενταφιάζονται στις εκκλησίες μονάχα οι μάρτυρες, ενώ οι άλλοι πιστοί ενταφιάζονταν στο εξωτερικό της εκκλησίας ή στα νεκροαφεία. Οι αγρότες συνηθίζουν να ενταφιάζουν τα πτώματα των νεκρών τους σίγουρα με τρόπο πιο σωστό από αυτόν που ακολουθούν οι κάτοικοι των πόλεων: τοποθετούν σε μια ξύλινη κάσα τον αγαπημένο τους, όταν πεθαίνει, και σκάβοντας έναν βαθύ τάφο, στο λιβάδι κοντά στην ενορία, τον ενταφιάζουν. Και όλα αυτά γίνονται από τους φίλους και τους συγγενείς. Ακολουθώντας μια συνήθεια που ποτέ δεν επαινέθηκε αρκετά, οι Ρωμαίοι μετέφεραν τα πτώματα

μακριά από τις πόλεις, όπως οι Αθηναίοι στον Κεραμεικό, ή τα έκαιγαν τοποθετώντας τις στάχτες σε μαρμάρινες ή μπρούντζινες τεφροδόχους. Για τις οδούς Latina και Flaminia και όλους τους στρατιωτικούς δρόμους που ήταν φημισμένοι τον καιρό των Ρωμαίων για τον αριθμό των επικήδειων μνημείων, ο Ιουβενάλης*¹⁴¹ ενθουσιάζοντας λέει:

"Θα έχω την τύχη όσων έχουν θαφτεί κατά μήκος των Latina και Flaminia".

Αυτό το έκαναν, όπως διαβεβαιώνει ο ήδη αναφερθείς Giraldi, για τρεις λόγους: πρώτον, γιατί αυτά τα μνημεία θα παρότρυναν τους περαστικούς να ακολουθήσουν το δρόμο της αρετής. Πράγματι, οι αρχαίοι επιτάφιοι καλούν συχνά τους διαβάτες στο δρόμο της αρετής. Δεύτερον, γιατί, όταν η πόλη θα πολιορκούνταν, οι πολίτες θα μάχονταν εναντίον των εχθρών με μεγαλύτερο κουράγιο, για να υπερασπιστούν την τέφρα των νεκρών τους. Τρίτον, –και ήταν ο κύριος λόγος– για να προστατεύσουν την πόλη από τις τρομερές επιπτώσεις της αποσύνθεσης των πτωμάτων. Μόνο στις παρθένες μεγίστης αγνότητας και στους αυτοκράτορες επιτρεπόταν λόγω εξαιρετικής διακρίσεως να ενταφιάζονται μέσα στις πόλεις. Όπως διαβάζουμε στον Κικέρωνα¹⁴², ο νόμος των δώδεκα πινακίδων απαγόρευε να στήνεται πυρά οπουδήποτε μέσα στην πόλη, κοντά στα άλλα σπίτια. *"Τάφος και νέο κρεματόριο απαγορεύονται σε μια απόσταση εξήντα ποδιών από τις ιδιωτικές οικίες, εάν ο ιδιοκτήτης δεν το επιθυμεί"*. Αυτά διαβάζουμε στον Κικέρωνα, και όχι λόγω φόβου πυρκαγιάς αλλά για την απαίσια οσμή που διαχέεται κατά την καύση των πτωμάτων, όπως ο ίδιος λέει.

Οι αρχαίοι το είχαν αντιληφθεί σε τέτοιο σημείο και φρόντιζαν τόσο πολύ την καθαριότητα του αέρα για την ακεραιότητα όλων, που απομάκρυναν εκτός των τειχών των πόλεων όχι μόνο τα απορρίμματα αλλά και τις στάχτες των συγγενών τους. Ο Ησίοδος καταδίκαιζε ακόμα και το ίδιο το κόπρισμα των κάμπων, θέλοντας να σημειώσει ότι πρέπει να σκεφτόμαστε πρώτα την υγεία του κόσμου και ύστερα τη γονιμότητα της γης. Σύμφωνα με το θέσπισμα ενός

Ρωμαίου "αγορανόμου", απαγορευόταν να μεταφέρεται οτιδήποτε νεκρό στους ναούς.

Αλλά, για να επιστρέψουμε στο θέμα μας, είναι ορθό να ενδιαφερόμαστε για την υγεία των νεκροθαφτών, των οποίων το έργο είναι τόσο αναγκαίο. Είναι ορθό από τη στιγμή που ενταφιάζουν τα σώματα των νεκρών μαζί με τα σφάλματα των ιατρών. Είναι ορθό η ιατρική να ανταποδίδει, όσο μπορεί, τη συμβολή των νεκροθαφτών στη διάσωση της τιμής των ιατρών. Πρέπει να εφευρεθούν μέτρα και τεχνικές που να ελαττώνουν όσο δυνατόν περισσότερο τις βλάβες που προκαλούνται στο νεκροθάφτη από την εργασία του. Αυτά είναι τα μέτρα που συνήθως πρέπει να λαμβάνονται σε περιπτώσεις λοιμών: να πλένουν στόμα και λαιμό με δυνατό ξίδι, να έχουν στην τσέπη ένα μαντίλι βρεγμένο με ξίδι για να φρεσκάρονται, να αφήνουν τους τάφους ανοιχτούς για λίγο προτού βάλουν πόδι μέσα, έτσι που σιγά - σιγά να φεύγουν οι οσμές που είναι κλεισμένες εκεί. Τελειώνοντας την εργασία τους και γυρίζοντας στο σπίτι οι νεκροθάφτες πρέπει να αλλάζουν ρούχα και να φροντίζουν την καθαριότητα, όσο τους επιτρέπουν οι άθλιες συνθήκες της ζωής τους. Έπειτα όταν ασθενούν, πρέπει να θεραπεύονται με μεγάλη προσοχή. Όταν μου συνέβη να φροντίσω αυτή την κατηγορία των ασθενών, χρησιμοποίησα την αφαίμαξη με μεγάλη φειδώ, γιατί το αίμα τους είναι πτωματικό, όπως και το χρώμα του προσώπου τους. Αντιθέτως, πρέπει να υιοθετούνται τα καθαρτικά και ανάμεσά τους τα καταλληλότερα για άτομα που, όπως αυτοί, υποφέρουν από μια χείριστη ποιότητα χυμών και συνήθως πεθαίνουν τάχιστα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19

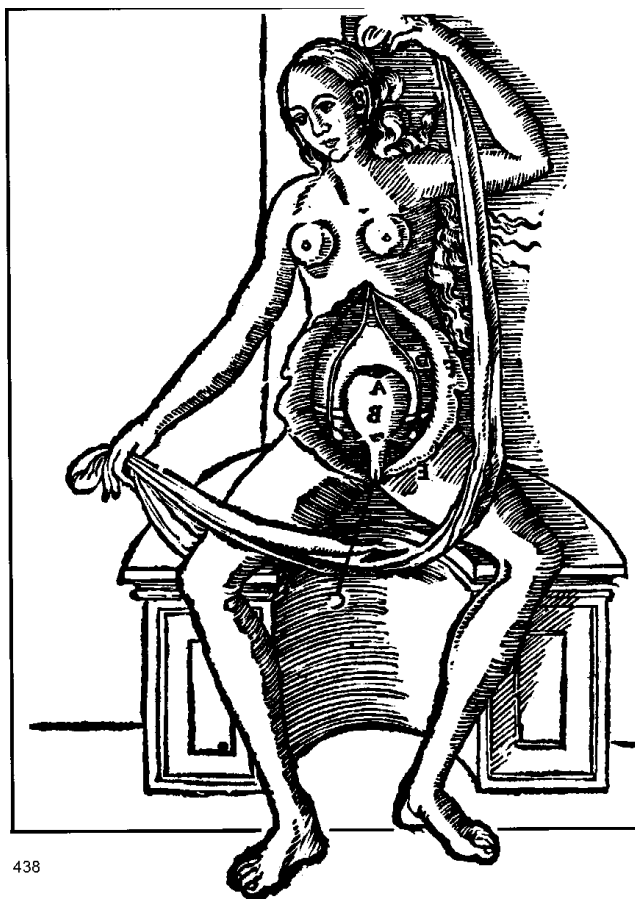
ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΜΑΜΩΝ

Η δουλειά τους διαφέρει ριζικά από αυτή των νεκροθαπτών: οι πρώτες βοηθούν τον άνθρωπο να εισέλθει στη σκηνή της ζωής, οι άλλοι να εξέλθει από αυτή. Και των δύο η δουλειά όμως, επειδή σχετίζεται με την αρχή και το τέλος της ζωής, υπολογίζει αρκετά τον άνθρωπο. Αν και οι μαμές δεν υφίστανται τόσο σοβαρές ασθένειες όπως οι νεκροθάφτες όταν θάβουν τα πτώματα, παρ' όλα αυτά δεν είναι τελείως άνοσες. Ούτε μπορούν να αποφύγουν τους κινδύνους που προέρχονται από τις ροές της μήτρας, οι οποίες εξέρχονται άφθονες μαζί με το έμβρυο, όπως οι ίδιες καταθέτουν και όπως έγινε δυνατό να παρατηρηθεί σε πολλές από αυτές. Δε χρειάζεται να επισημάνω τους κινδύνους από τα λόγια, από τη στιγμή που όλοι γνωρίζουν ότι, αν για λίγες ώρες η ροή μειωθεί ή εξαφανιστεί, η επίτοκος πεθαίνει. Στο παρελθόν έγιναν πολλές συζητήσεις και ακόμα γίνονται για την επικινδυνότητα των κολπικών ροών, αποδεδειγμένη κατά τον Πλίνιο¹⁴³ από το γεγονός ότι *"ο μούστος ανάβει, τα σιτηρά ξεραίνονται, τα έντομα ψοφάνε και στους κήπους καίγονται βλαστώρια και φρούτα που πάνω τους οι γυναίκες έχουν καθίσει"*. Ο Fallopio¹⁴⁴ όμως, αναζητά την απαλλαγή της εμμηνορροσίας από όλες τις κατηγορίες που της προσάπτονται και ισχυρίζεται ότι, αν η γυναίκα που την παρήγαγε είναι υγιής, μπορεί να είναι ευεργετική, από τη στιγμή που είναι το ίδιο αίμα που τρέφει γυναίκα και έμβρυο και η μήτρα υποχρεώνεται να το απελευθερώσει μόνο επειδή υπάρχει εν αφθονία. Της ίδιας γνώμης είναι ο Roderico da Castro¹⁴⁵ και ο Baillou¹⁴⁶. Ο τελευταίος λέει ότι

η εμμηνορροσία δεν πάσχει ποιοτικώς αλλά ποσοτικώς, και στο σχολιασμό μιας περίπτωσης αναφέρει ένα χωρίο του Ιπποκράτη¹⁴⁷ που ονομάζει την εμμηνορροσία όχι ροή αλλά ανθό –"εμμηνορρο-σίεις ανθού". Ο Baillou ισχυρίζεται εξάλλου ότι το αίμα "δεν πάσχει ούτε ποιοτικώς ούτε ποσοτικώς", "αλλά αυτού του είδους η κάθαρση συμβαίνει σύμφωνα με έναν μυστηριώδη και θαυμαστό νόμο της φύσης και της θείας πρόνοιας για τη διαιώνιση του είδους". Παρατήρησα παραπάνω από μια φορά και με έκπληξη γυναίκες χτυπημένες από χρόνιες ασθένειες, σχεδόν ριγμένες σε μαρασμό, και ειδικά μια ευγενή μοναχή καθηλωμένη μια δεκαετία στο κρεβάτι, η οποία κάθε μήνα, σε καθορισμένες ημέρες, εμφάνιζε εμμηνορροσία αλλά σε αρκετά μέτρια ποσότητα, λίγες σταγόνες. Πρέπει να θεωρήσουμε ότι η εμμηνορροσία ενέχει βλαβερές ιδιότητες και πράγματι, ορθώς ορίστηκε ως όχι απλή απέκκριση αλλά έκκριση. Η έκκριση αυτή παράγεται κατά τη διάρκεια μιας ζύμωσης άγνωστης σε μας, λόγω καθίζησης στους αδένες της μήτρας ορισμένων αλατοσωματιδίων ποικίλης προέλευσης, που μετά αποβάλλονται.

Οι ίδιες οι γυναίκες γνωρίζουν καλά τη δύναμη αυτής της ζύμωσης και των μεταβολών που συμβαίνουν όταν φθάσει η εμμηνορροσία και ενώ είναι σε εξέλιξη. Γι' αυτό σωστά ορισμένοι ονομάζουν έμμηνο πυρετό τον ευεργετικό πυρετό που εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της εμμηνορροσίας και τον ακολουθεί μια καλύτερευση και ένα αυξημένο σθένος του σώματος. Ο Ορειβάσιος*¹⁴⁸ διαπραγματευόμενος αυτές τις μαλακές ροές γράφει ότι "οι γυναίκες πλήττονται από εκεί που παίρνουν ευχαρίστηση. Και από εκεί που υποφέρουν, παίρνουν ευχαρίστηση". Ύστερα, αν πρέπει να πιστέψουμε τις ιστορίες, η εμμηνορροσία διδόμενη προς πόσιν θεωρείται φίλτρο και πιστεύεται ότι μπορεί να οδηγήσει σε απώλεια της λογικής. Λέγεται ότι ο Καλιγούλας* δηλητηριάστηκε με αίμα εμμηνορροσίας της συζύγου του Cesonia. Μεταξύ των θεραπευτικών μέσων για τα τραύματα, ο Fragoso, ο Lanfranco και άλλοι φημισμένοι χειρουργοί συνιστούν και τα ακόλουθα: να μη χρησιμοποιούνται κομμάτια από εσώρουχα και πουκάμισα γυναικών –πράγμα που συνηθίζεται να επισημαίνεται

αυστηρά από όλους τους χειρουργούς— ακόμα και αν πλυθούν πολλές φορές, και αυτό λόγω του βλαπτικού τους φορτίου αίματος της εμμηνορρυσίας. Ακόμα συμβουλεύουν να απομακρύνονται από τραύματα οι γυναίκες που έχουν εμμηνορρυσία, το ίδιο και οι άνδρες που συνουσιάστηκαν πρόσφατα λόγω της γιδίσιας οσμής που εκπέμπουν.

438

Κατά τον Gaspare de Rejes¹⁵⁰ δεν είναι τόσο φανταστικό αυτό που αναφέρουν ο Πλίνιος*¹⁴⁹ και ο Gioacchino Camerario, ότι δηλαδή οι μέλισσες, αν και είναι απολύτως πιστές στην παρθενία, ακολουθούν τους άντρες που γυρνούν ακόμα αναμμένοι από την παλαιίστρα της Αφροδίτης, ελκυσόμενες από την ευωδιά αυτών των οσμών.

Όποια και αν είναι τα χαρακτηριστικά της εμμηνορρυσίας και οποιεσδήποτε οι γνώμες για τις ιδιότητές της, δεν μπορεί να αμφιβάλλει κανείς για τη βλαπτικότητα των μητρικών ροών που προηγούνται ή και ακολουθούν τον τοκετό. Αυτό αποδεικνύεται ικανοποιητικά από το γεγονός ότι μετά την αιφνίδια καταστολή ή τη μείωση των λοχίων, παρουσιάζονται κακοήθεις πυρετοί που επιφέρουν σύντομα το θάνατο στις δύστυχες επιτόκους, πράγμα που δε συμβαίνει όταν απουσιάζουν οι εμμηνορρυσίες. Στην περίπτωση αυτή οι γυναίκες αρρωσταίνουν και γίνονται καχεκτικές, αλλά όχι τόσο που να αποβιώσουν αιφνιδίως. Το έμβryo απορροφά αίμα και λέμφο και προσομοιάζει σε ό,τι είναι πιο καθαρό και πλούσιο πνευμάτων, αφαιρώντας έτσι τους χυμούς όχι μόνο από όλη την αιμάτινη μάζα αλλά και από τη μήτρα, που κατά τη διάρκεια του τοκετού διογκώνεται πολύ, όπως σημειώνουν οι Graaf και Silvio, και η διόγκωση αυξάνει ανάλογα με την ένταση. Αυτή η ποσότητα των χυμών, που αρχικά όντας περιορισμένη και ήρεμη δεν προκαλεί διαταραχές, κατά τη στιγμή του τοκετού, εάν δεν αποβληθεί άμεσα, "τίθεται σε κίνηση με τρόπο ίδιο με αυτόν μιας λίμνης από λάσπη" και σε μια παρατεταμένη ροή προκαλεί το θάνατο.

Οι μαμές λοιπόν, που επί ώρες σκυμμένες φροντίζουν τις επιτόκους, καθισμένες σε μια καρέκλα με ανοικτή αγκάλη για να δεχθούν το έμβryo, υφίστανται σοβαρές ασθένειες, προκαλούμενες από τα λόγια που φθάνουν στα χέρια τους καμιά φορά φλογίζοντας και εξελκώνοντάς τα με την ικανότητά τους να διαβρώνουν. Ο Fernel¹⁵¹ εντυπωσιασμένος από την ικανότητα μετάδοσης των μολυσματικών νόσων, διηγείται ότι μια μαμή αφού φρόντισε μια επίτοκο, απόκτησε ένα έλκος στο χέρι, που τελικά γαγγραινίασε και ακρωτηριάστηκε. Όμως, συμπληρώνει ο Fernel, η επίτοκος έπασχε από σύφιλη. Η μαμή είχε μολύνει τα χέρια της λόγω του αγγίγματος των λοχίων μιας συφιλιδικής, με τον ίδιο τρόπο που μια παραμάνα μολύνεται στο μαστό, αν θηλάζει ένα συφιλιδικό βρέφος και έτσι όπως ένα βρέφος φανερώνει τα πρώτα συμπτώματα της σύφιλης στο στόμα και στο λαιμό, αν θηλάζει από μολυσμένη τροφό. Όλα αυτά είναι αρκετά γνωστά στις έμπειρες και προσεκτικές μαμές,

που όταν είναι αναγκασμένες να φροντίσουν κάποια συφιλιδική επίτοκο, τυλίγουν τα χέρια με πάνες –όπως οι ίδιες μου είπαν– και τα ξεπλένουν συχνά με νερό και ξίδι, έχοντας μάθει στο πετσί τους ότι η σύφιλη και οι άλλες ασθένειες μπορούν να μεταδοθούν με άμεση επαφή. Πρέπει να προστεθεί ότι οι μαμές εισπνέουν διαμέσου του στόματος και της μύτης τις βλαβερές οσμές και τις αναθυμιάσεις που αποπνέουν τα λόγια και δεν έχουν τρόπο να προστατευτούν με αντίθετες και ευχάριστες οσμές, αν δε θέλουν να προκαλέσουν υστερικές κρίσεις στις επιτόκους.

Ίσως είναι σε πλεονεκτικότερη θέση οι μαμές στην Αγγλία, στη Γαλλία, στη Γερμανία και σε άλλες χώρες, όπου οι λεχώνες γεννούν τα παιδιά τους στο φως, ξαπλωμένες στα κρεβάτια τους και όχι καθισμένες σε τρυπημένες πολυθρόνες, όπως στην Ιταλία. Σε μας οι μαμές φροντίζουν τις εγκυμονούσες σκυμμένες και καμπουριασμένες, με τα χέρια απλωμένα, περιμένοντας την έξοδο του νεογνού από τον κόλπο και έτσι κουράζονται (ιδίως όταν φροντίζουν τις συζύγους των πλουσίων και όταν οι τοκετοί είναι δύσκολοι), με αποτέλεσμα τελικά να επιστρέφουν κατάκοπες στα σπίτια τους, αναθεματίζοντας τη δουλειά τους.

Όσο και αν αφιερώθηκα σε μια προσεκτική έρευνα, δεν κατάφερα να μάθω αν στο παρελθόν οι γυναίκες γεννούσαν σε κρεβάτια ή σε καρέκλες. Θα το είχαμε μάθει μαζί με άλλα άξια να γίνουν γνωστά γεγονότα, αν η φωτιά για χάρη του κόσμου του πολιτισμού σεβόταν τη βιβλιοθήκη του Tommaso Bartolini, όπου αυτός ο φημισμένος άνδρας φύλαγε ένα πολύ διδακτικό και σχεδόν πλήρες έργο πάνω στη μαιευτική των αρχαίων¹⁵². Και σε μας επίσης άρχισε να υπερισχύει η συνήθεια της γέννας στο κρεβάτι, συνήθεια αξιέπαινη πιστεύω, γιατί έτσι αποφεύγονται πολλά μειονεκτήματα. Πράγματι, συμβαίνει συχνά (εκτός και αν οι τοκετοί δεν είναι τόσο εύκολοι) οι γυναίκες πριν γεννήσουν να μεταφέρονται πολλές φορές από το κρεβάτι στην καρέκλα και αντίστροφα, με αποτέλεσμα άχρηστο κόπο και ξόδεμα ενεργειών ή και, μετά τον τοκετό, όταν επισυμβαίνει μια αιμορραγία, να λιποθυμούν σε αυτές τις καρέκλες και να πεθαίνουν.

Ότι το νεογνό έρχεται στο φως πιο εύκολα στην οριζόντια θέση παρά με το σώμα όρθιο ή καθιστό το διδάσκουν όλα τα ζώα που όταν γεννούν ξαπλώνουν στο χώμα και η φύση τούς κάνει τη μαμή. Αλλά ίσως αυτό να είναι αναγκαίο στα μεγάλα ζώα, για να μην πέφτουν στο χώμα τα μικρά τους και πεθαίνουν ή γιατί στέκοντας προηγή με το κεφάλι προς τη γη, διατηρούν τη θέση της μήτρας διαφορετική από αυτή των ανθρώπων, ώστε να καταστήσουν πιο εύκολη την εξώθηση. Αλλά και τα μικρότερα ζώα, όπως οι σκύλοι, οι γάτες και τα ποντίκια, στα οποία δεν υφίσταται ο κίνδυνος της από ψηλά πτώσης του νεογνού, γεννούν ξαπλωμένα. Δεν πιστεύω ούτε ότι η κάθετη θέση της μήτρας καθιστά πολύ ευκολότερο τον τοκετό, γιατί υπάρχει πιθανότητα το έμβρυο ελευθερωμένο από τα περιτυλίγματά του, προσπαθώντας να βγει, να προωθηθεί ταχύτατα προς τον κόλπο και να εξέλθει σε θέση αφύσικη, με τα χέρια μπροστά ή και με άλλον τρόπο, όπως παρατηρείται μερικές φορές. Αλλά με τι θεραπευτικά μέσα θα φροντίσει η ιατρική τις μαμές και τι βοήθεια θα τους δώσει, ώστε να μπορέσουν να ασκήσουν την εργασία τους κατά το δυνατόν χωρίς κινδύνους; Τίποτα παρά μια συμβουλή. Όταν μπορούν, να πλένουν τα χέρια και τα μπράτσα με νερό ή ξίδι και όταν η γυναίκα έχει γεννήσει, να ξεπλένουν το πρόσωπο και το στόμα με ανέρωτο ξίδι και όταν γυρίζουν σπίτι να φορούν καθαρά ρούχα. Εν πάση περιπτώσει, προσοχή στην υγιεινή. Μια παλιά μαμή μου είπε ότι κάθε φορά που φρόντιζε μια γυναίκα ύποπτη για σύφιλη ή καχεκτική, πριν τη μεταφέρει στη μαιευτική καρέκλα, περίμενε τις τελευταίες ωδίνες, για να μη λερώνει τα χέρια της με τα μολυσμένα λόγια για πολύ χρόνο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΒΡΕΦΟΚΟΜΩΝ

Με το τελείωμα του έργου της μαμής αρχίζει αυτό της παραμάνας που ανατρέφει το μωρό. Ακόμα και οι παραμάνες υπόκεινται κατά τη διάρκεια του θηλασμού σε διάφορες ασθένειες. Μιλώντας για τις παραμάνες, αναφέρομαι όχι μόνο σε αυτές που θηλάζουν τα παιδιά των άλλων για λεφτά, αλλά και σε εκείνες που ανατρέφουν τα δικά τους. Οι ασθένειες από τις οποίες συχνότερα υποφέρουν είναι: ο μαρασμός, οι υστερικές κρίσεις, οι φλύκταινες, η ψώρα, οι κεφαλαλγίες, οι ίλιγγοι, το άσθμα και η εξασθένηση της όρασης. Παρουσιάζουν πολλές άλλες ενοχλήσεις, κυρίως στους μαστούς: υπερέκκριση γάλακτος, θρόμβους, φλεγμονές, συρίγγια και ραγάδες. Είναι εύκολο να καταλάβουμε πως έναν παρατεταμένο θηλασμό ακολουθεί ατροφία και εξάντληση του μαζικού αδένου, γιατί μεγαλώνοντας το μωρό ρουφάει περισσότερο γάλα (είτε το γάλα σχηματίζεται από το αίμα –όπως παλαιόθεν θεωρείται – είτε από τη λέμφου – όπως σωστότερα υποστηρίζουν οι σύγχρονοι) και αποστερεί από τα σώματα των βρεφοκόμων το φυσικό χυμό, απ' όπου θα έπρεπε να τρέφονται. Έτσι, σιγά - σιγά γίνονται αδύναμες και λεπτές όπως ένας σκίνος, για να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση του Πλαύτου*· αυτό συμβαίνει ιδίως όταν θηλάζουν ταυτόχρονα δυο δίδυμα ή όταν, για να μπορέσουν να κερδίσουν κάτι, μαζί με το δικό τους παιδί έχουν και άλλο μωρό να θηλάσουν. Συχνά παραπονιούνται για κνησμό, είτε γιατί μολύνονται φροντίζοντας και κουβαλώντας στα μπράτσα και στο

στήθος τα βρέφη που υποφέρουν από πυόφυτα και ακαρίαση (κατά τον Ιπποκράτη, τα βρέφη που δεν αποτοξινώνονται με αυτά τα ξεθυμάσματα υποφέρουν από σοβαρές ασθένειες) είτε γιατί, φθάνοντας στους μαστούς το καλύτερο τμήμα του αίματος ή της λέμφου που μετασχηματίζεται σε γάλα, μένουν ως θρέψη στην παραμιάνα τα ορογόνα αλατισμένα υγρά που ακολούθως παράγουν στο δέρμα φλύκταινες και ψώρα. Ο Ιπποκράτης¹⁵³ έγραψε: "Θηλάζουσα εἶτα ἐκθύματα ἀνά τὸ σῶμα πάντη εἶχεν, ἐπεὶ ἐπαύσατο θηλάζουσα, κατέστη θέρεος." (Περὶ Ἐπιδημιῶν 2^ο / τμ. 2^ο / 16). Δηλαδή, "Μια γυναίκα που θήλαζε παρουσίασε φλυκταινώδες εξάνθημα σε όλο της το κορμί. Όταν σταμάτησε να θηλάζει, (το εξάνθημα) εξαφανίστηκε το καλοκαίρι". Το κείμενο αυτό το σχολίασε με οξυδέρκεια ο δικός μας Marziano (τον αποκαλώ δικό μας, γιατί γεννήθηκε και διαπαιδαγωγήθηκε σε αυτή την περιοχή, στο Sassuolo, και όχι στη Ρώμη) που σε αντίθεση με τον Valesio –ο οποίος ήταν πεπεισμένος ότι στη γυναίκα αυτή, ενώ θήλαζε, σταμάτησε η εμμηνορροσία και γι' αυτό, εξαιτίας αυτής της πολύ σοβαρής αλλοίωσης των χυμών, προήλθε το εξάνθημα– ισχυρίζεται ότι η αιτία αυτού του εξανθήματος πρέπει να εντοπιστεί κυρίως "στα σφάλματα που διαπράττουν οι παραμάνες στην τροφή και στο ποτό, γιατί πιστεύουν ότι με αυτό τον τρόπο αυξάνουν το γάλα και γιατί πράγματι έχουν μεγάλη όρεξη". Προστίθενται οι αγρυπνίες και οι διακεκομμένοι ύπνοι, στους οποίους συχνά υποχρεώνονται κατά τη διάρκεια του θηλασμού, όλα πράγματα που δημιουργούν στον οργανισμό αλλοιώσεις που με την προσθήκη κάποιου αλατισμένου υγρού επιφέρουν τη δημιουργία του φλυκταινώδους εξανθήματος.

Ο Ιπποκράτης¹⁵⁴ έγραψε σχετικά με μια άλλη βρεφοκόμο. "Ἡ Θερσάνδρου, λευκοφλεγματοῦδος οὐ πάνυ ἐοῦσα, θηλάζουσα, ἐπυρέταιινεν ὀξύ· ταύτη ἢ γλῶσσα ξυνεκαύθη, τῶν ἄλλων ξυγκαιομένων ὑπὸ τὸν χρόνον τοῦτον, γλῶσσά τε ἐτρηχύνετο, ὥσπερ χαλαζῶδει πυκνῶ, καὶ ἐλμίνθια κατὰ στόμα· περὶ δὲ τὴν ἡ, οὐ τελείως ἐκρίθη." (Περὶ Ἐπιδημιῶν 4^ο / 10). Δηλαδή, "Ἡ γυναίκα του Θέρσανδρου, άτομο κάπως λευκοφλεγματικό, ενώ θήλαζε,

παρουσίασε υψηλό πυρετό· η γλώσσα της έκαιγε, όπως και όλα τα άλλα. Εκείνη την ώρα, η γλώσσα της ήταν κάπως τραχιά, σαν να ήταν σπαρμένη με πολυάριθμους κόκκους από χαλάζι και έβγαλε από το στόμα σκουλήκια. Η κρίση εκδηλώθηκε γύρω στην όγδοη μέρα, όχι όμως οριστικά".

Ο Valesio αποδίδει στην έλλειψη εμμηνορρυσίας την αιτία του ισχυρού πυρετού και λέει: "Είναι μεγάλος κίνδυνος για τις παραμάνες, των οποίων οι ακάθαρτες εκκρίσεις που θα έπρεπε να αποβάλλονται κάθε μήνα υποκαθιστούν το καθαρό γάλα, το οποίο έτσι εξαφανίζεται". Η θέση όμως του Marziano με πείθει περισσότερο. Πράγματι, οι παραμάνες που κατά τη διάρκεια του θηλασμού δεν έχουν εμμηνορρυσία δε θα έπρεπε να θεωρούνται περιπτώσεις έξω από τα συνηθισμένα, αντιθέτως, θα ήταν περίεργο αν παράλληλα θήλαζαν και είχαν εμμηνορρυσία. Πρέπει να εξετάσουμε κυρίως τα διαιτητικά σφάλματα, τις νύχτες της αγρύπνιας, την εξάντληση των θρεπτικών υγρών και τις άλλες αιτίες που απαγοίθησε ο προικισμένος Marziano. Πράγματι, η γυναίκα για την οποία μιλάει ο Ιπποκράτης ήταν πλήρης υγρών σε όλο το σώμα, και κυρίως στο πρώτο τμήμα της αναπνευστικής οδού, και αυτό προκύπτει καθαρά από τα ίδια τα λόγια του Ιπποκράτη, όταν γράφει ότι ήταν λευκοφλεγματική και έκανε εμετό σκουλήκια.

Για τους λόγους αυτούς λοιπόν, οι βρεφοκόμοι υφίστανται εξασθένηση της όρασης, κεφαλαλγίες, ιλίγγους, δυσκολία στην αναπνοή και λευκές απώλειες, ιδίως όταν ο θηλασμός παρατείνεται χρόνια. Ο Baillou¹⁵⁵, ιατρός με τη μεγαλύτερη εμπειρία στον καιρό του, λέει ότι "απέκτησε την πεποίθηση ότι σχεδόν όλες οι γυναίκες που θήλασαν επί μακρόν, έγιναν ισχνές, φιλάσθενες, ασθενείς και υποφέρουν από λευκές απώλειες". Έτσι εύκολα συμβαίνει στις βρεφοκόμους η ρευστοποίηση των χυμών και η χάλαση του αγγειακού συστήματος, όπως συνέβη σε μια γυναίκα—λέει πάντα ο Baillou— που έχοντας αρκετό γάλα θήλασε τρία βρέφη. Από αυτή την κούραση της προήλθε η χάλαση και η εξασθένηση των αγγείων. Ο Baillou¹⁵⁶ αναφέρει επίσης την περίπτωση μιας παραμάνας, από την οποία μπορεί να συναχθεί ένα χρήσιμο δίδαγμα για την ορθή θεραπεία όλων

των γυναικών. Μεταγράφω τα λόγια του: "Μια παραμάνα έμεινε σχεδόν δύσκαμπτη από τους πόνους στη σπονδυλική στήλη. Το κακό ίσως προήλθε ακριβώς από την επιμέλεια και τη σταθερότητά της στο θηλασμό. Της χορηγήθηκε μια ενεργητική θεραπεία και της εφαρμόστηκε βαμβάκι με ελαιόλαδο και σε λίγο χρόνο θεραπεύτηκε χωρίς να καταφυγει στην αφαίμαξη". Η ζέση του κρεβατιού και οι εντριβές είχαν επιταχύνει την ωρίμανση του κακού. Ένας άλλος ιατρός ίσως θα την είχε υποβάλει σε αφαίμαξη. Γι' αυτό οι ιατροί συχνά έσφαλλαν όταν απέδιδαν τις αιτίες των ενοχλημάτων των βρεφοκόμων στη διακοπή της εμμηνορρυσίας και αμέσως διέταζαν αφαίμαξη. Σε μια παρόμοια περίπτωση σήμερα οι ιατροί, τουλάχιστον σε μας, όχι μόνο μια αλλά δυο και τρεις φορές θα είχαν εφαρμόσει την αφαίμαξη, ενώ αντίθετα αν δεν προέβαιναν σε αυτού του τύπου την επέμβαση, θα πίστευαν ότι διαπράττουν σοβαρό αδίκημα, άξιο θανατικής καταδίκης. Όταν μια παραμάνα προσβάλλεται από τις παραπάνω ή οποιαδήποτε άλλη ασθένεια, οι ιατροί εναποθέτουν κάθε ελπίδα στην αφαίμαξη, αφού θεωρείται θεραπευτικό μόνο, γιατί κατά τη διάρκεια του θηλασμού η βρεφοκόμος δεν είχε εμμηνορρυσία. Αλλά σκεπτόμενοι με αυτόν τον τρόπο, σχεδόν πάντα λαθεύουν, γιατί δεν πρέπει να δίνεται προσοχή μόνο στην απουσία της εμμηνορρυσίας ως αιτία προέλευσης του κακού και της υπερραιμάτωσης, αλλά στη γενική αλλοίωση των χυμών και στα προκαλούμενα από έναν μακρό θηλασμό ενοχλήματα. Αφού παντού παρουσιάζονται για θεραπεία παραμάνες που δε ζουν πλουσιοπάροχα –και είναι λίγες (τουλάχιστον σε μας) εκείνες που θηλάζουν τα βρέφη στα σπίτια των πλουσίων– πρέπει να εκτελείται προσεκτικά η αφαίμαξη, για να μην εξασθενεί ο οργανισμός τους και να μην επιδεινώνονται οι ασθένειές τους. Σε αυτή την περίπτωση είναι προτιμότερη η προσφυγή στα καθαρτικά παρά η εφαρμογή της αφαίμαξης με απερισκεψία και σε λάθος στιγμή.

Έπειτα, όλοι γνωρίζουν από πόσες ενοχλήσεις στους μαστούς υποφέρουν οι παραμάνες: πολύ μεγάλη ποσότητα γάλακτος, διάχυσή του όταν είναι πολύ φτωχό (αυτό προκαλεί αδυναμία και εξασθένηση), θρόμβοι, φλεγμονές,

συρίγγια και ραγάδες. Θα αποφύγω το λεπτομερή σχολιασμό των αιτιών αυτών των ασθενειών και της πρότασης θεραπείας, για να μην επαναλάβω αυτό που άλλοι ήδη έχουν κάνει. Ύστερα, κατάλληλες ενδείξεις μαζί με μεγάλη ποσότητα θεραπευτικών μέσων μπορεί κανείς να βρει στα έργα της πρακτικής ιατρικής, όπως στο πολύ καλό του Ettmuller¹⁵⁷.

Μερικές φορές οι παραμάνες παραπονούνται για ένα συμπτωτικό άλγος στη μέση –κυρίως εκείνες που γέννησαν πρόσφατα και έχουν πολύ γάλα– για τους μαστούς που είναι πολύ μαλακοί και χαλαροί ή γιατί το βρέφος λόγω μεγάλης αδυναμίας δεν τους αδειάζει επαρκώς. Έπειτα, αισθάνονται αυτό το άλγος κυρίως γιατί τα γαλακτοφόρα αγγεία του θώρακα που διακλαδίζονται κατά μήκος του νωπιαίου μυελού και μεταφέρουν –όπως πιστεύεται– τη χυλώδη ουσία για το σχηματισμό του γάλακτος στους μασχάλιατους αδένες ή τους μαστούς, γεμίζουν πολύ και φουσκώνουν. Για τη θεραπεία αυτού του άλγους πρέπει να συσταθεί ο περιορισμός της τροφής και κυρίως των υγρών, ιδίως του πολύ δυνατού κρασιού και επίσης, αν το άλγος είναι ισχυρό, κάποια αφαιμάξη. Αυτά τα επίπονα συμπτώματα που συχνά συνοδεύονται από πυρετό τα συναντάμε συνήθως στις πιο παχιές γυναίκες.

Όπως είπα παραπάνω, οι παραμάνες παρουσιάζουν υστερικές κρίσεις, ιδίως εκείνες που διαμένουν στα σπίτια των πλουσίων και τρέφονται με αρκετή τροφή, αλλά κρατούνται με προσοχή μακριά από το σύζυγο. Έτσι αν και η κοιλιά είναι καλά θρεμμένη, η μήτρα, στερημένη από σπερματικό υγρό, διεγείρεται, ενεργοποιείται, προκαλώντας βαθιά αλλοίωση του γάλακτος στους μαστούς. Σχεδόν όλοι αυτοί που έγγραψαν για τις συνθήκες διαβίωσης των παραμάνων υποστηρίζουν ως αδιαπραγμάτευτο θέμα και ως λεχθέν από το χρησμό του ιατρικού τρίποδα ότι η παραμάνη πρέπει να απέχει από τις επαφές με άνδρες, για να μην αλλοιωθεί το γάλα. Λέει ο Γαληνός¹⁵⁸: "*Συνιστώ στη γυναίκα που θηλάζει να απέχει ολοκληρωτικά από τις χαρές της Αφροδίτης, αφού η συνουσία προκαλεί ροές και η οσμή του γάλακτος δεν είναι πια ευχάριστη*". Θα ήμουν πολύ σχολιοτενής, αν επιχειρούσα να αναφέρω όλους τους

συγγραφείς που επιμένουν στην αναγκαιότητα της γενετήσιας αποχής των βρεφοκόμων. Εγώ δεν τη βρίσκω καθόλου εδραιωμένη λόγω υγιεινής και αντίθετη στα δεδομένα της εμπειρίας. Δεν αρνούμαι ότι η έγκυος παραμμένα παράγει κακό και φτωχό γάλα, σε τέτοιο βαθμό που υποχρεώνεται να απογαλακτίσει το βρέφος ή να το εμπιστευτεί σε άλλη παραμμένα. Αξιοσημείωτη είναι η ιστορία που αναφέρει ο Reinier de Graaf*¹⁵⁹: "*Κάποιος από τους Δελφούς είχε στο σπίτι μια σκυλίτσα αρκετά παχιά που δεν είχε ποτέ τεκνοποιήσει, αλλά που από τους μαστούς της ένας γάτος ρουφούσε γάλα. Το αφεντικό της τη φρόντιζε προσεκτικά, απαγορεύοντάς της, όταν φούντωνε, να βγαίνει από το σπίτι προς αναζήτηση συντρόφου για ζευγάρισμα. Αλλά τελικώς ένας αδέσποτος σκύλος την καβάλησε και από τότε ο γάτος δεν ήθελε πια να ρουφάει το γάλα από τη σκυλίτσα*". Δε θέλω όμως να αρνηθώ ούτε ότι η συνήθεια της χωρίς μέτρο και πολύ συχνής συνουσίας προκαλεί κάποιες επιπτώσεις στο γάλα. Αλλά ίσως πρέπει να πιστέψουμε ότι αυτό αλλοιώνεται περισσότερο, αν οι παραμμένες που θηλάζουν στα σπίτια των άλλων κρατούνται μακριά από την επαφή και ίσως και από την παρουσία των συζύγων, σε τέτοιο βαθμό που δεν μπορούν να επισκεφτούν το σπίτι και τα παιδιά τους. Συμβαίνει έτσι να επιθυμούν όλο και πιο πολύ διακαώς αυτή την επαφή που τους αρνούνται και σκεπτόμενες μέρα νύχτα την επιθυμία αυτή, πέφτουν σε υστερικές ακόμα και μανιακές υπερβολές. Με αυτό τον τρόπο, τα παραληρήματα των παραμμένων και τα λάθη όσων τις κρατούν στο σπίτι τους και τις φυλάνε με περισσή ζήλια από τους ίδιες τις συζύγους τους, ξεσπάνε στα αθώα σώματα των βρεφών που θηλάζουν.

Ακόμα και αυτό που επιθυμούν οι συγγραφείς της Ιατρικής που προσυπογράφουν το απόφθεγμα του Γαληνού και υποχρεώνουν τις παραμμένες να παραμείνουν μακριά από επαφές με άνδρες, αναγκάζοντάς τες να μένουν σε γυναικωνίτες, λες και είναι φυλακισμένες, εγώ, με την άδειά τους, το σκέφτομαι διαφορετικά και (όπως έλεγε ο ρήτορας¹⁶⁰ για την αρχή - κριτήριο του ορθολογισμού) "*απευθύνομαι στο λαό!*". Εκτιμώ ότι όλες οι μανάδες του λαού θηλάζουν τα παιδιά τους και, εκτός αν έχουν κάποιο

ειδικό εμπόδιο, κοιμούνται κάθε βράδυ με τους συζύγους τους, χωρίς να παραβλέπουν τις ερωτικές συνήθειες. Και όμως, από αυτό δεν προκαλούνται τόσες αρνητικές συνέπειες στο θηλασμό, όσες φοβούνται και φαντάζονται οι ιατροί για τις παραμάνες των προγκίπων και των πλουσίων. Πιστεύω λοιπόν ότι αυτή η προφύλαξη, αν και συνιστάται από τους διασημότερους πρακτικούς ιατρούς, δεν είναι ορθή ούτε υγιεινή. Έπειτα, σε αυτή την πόλη είναι ελάχιστοι οι πλούσιοι που έχουν παραμάνες στα σπίτια τους, είτε γιατί η ερωτοτροπία και η αυθάδεια που επιδεικνύουν, αφού έχουν καλά χορτάσει, τις καθιστά ανυπόφορες, είτε γιατί βλέπουν ότι τα παιδιά τους δεν ανατρέφονται καλύτερα από τα παιδιά του λαού και τα παιδιά της υπαίθρου, αντιθέτως είναι πιο φιλάσθενα και αδύναμα. Γι' αυτούς τους λόγους σχεδόν όλοι εμπιστεύονται τα παιδιά τους στις παραμάνες να τα θηλάζουν στα δικά τους σπίτια, μαζί με την οικογένειά τους και τα εμπιστεύονται με περισσότερη διάθεση στις γυναίκες της υπαίθρου παρά σε αυτές της πόλης, για να τρέφονται με πιο περιεκτικό γάλα.

Απ' όσο γνωρίζω, ένας μόνο ιατρός, ο ήδη αναφερθείς Marziano¹⁶¹ μέμφεται καθ' ολοκληρίαν αυτό τον κανόνα, να κρατούν δηλαδή τις παραμάνες μακριά από τη συνουσία, που ακόμα –ίσως καλή τη πίστη– κρίνεται τόσο υγιεινός. Αυτός, αφού δείχνει τον τρόπο με τον οποίο, σύμφωνα με τη γνώμη του, σχηματίζεται το γάλα στις εγκύους και τις επιτόκους, προσθέτει αυτές τις λέξεις: "*Αν αυτά τα πράγματα είναι αληθή, σφάλλουν εκείνοι που απαγορεύουν στις παραμάνες τη συνουσία σκεπτόμενοι ότι το γάλα τους βλάπτεται, γιατί η συνουσία διεγείρει τις κινήσεις της μήτρας, απ' όπου εξαρτάται ο σχηματισμός του γάλακτος, και προκαλεί μια ζωντάνια στη γυναίκα*", όπως έλεγε ο Ιπποκράτης¹⁶² (*Περί Γυναικείων Α'*). Επιπλέον, αν η αποχή από τη συνουσία είναι επιβλαβής σε εκείνες που την έχουν συνηθίσει (κάτι που βιώνουν καθημερινά οι γυναίκες που έχουν χάσει τον άνδρα τους και υπόκεινται σε ποικίλες ενοχλήσεις), δε συνιστάται η πλήρης απομάκρυνση των βρεφοκόμων από τον άνδρα τους. Αν εξεταστεί καλύτερα το θέμα, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η πρωταρχική

αιτία σχηματισμού του γάλακτος πρέπει να αναζητηθεί στη μήτρα, γιατί αυτή, διεγερμένη και ερεθισμένη από τις ερωτικές απολαύσεις, θέτει σε κίνηση όλες τις λειτουργίες του οργανισμού και διαστέλλει τα αιμοφόρα αγγεία. Στο σημείο αυτό έρχεται στη μνήμη μου μια συνήθεια και ένα καθήκον που είχαν οι παραμάνες στο παρελθόν, κατά την επίσημη τελετή των γάμων: μετρούσαν με ένα νήμα το λαιμό της νιόπαντρης που ετοιμαζόταν να ανέβει στο γαμήλιο κρεβάτι πρώτη φορά. Το επόμενο πρωινό έλεγχαν αν το ίδιο νήμα έφτανε να τυλίξει το λαιμό της. Αν δεν έφθανε ανάγγελλαν ότι *"η κόρη έγινε γυναίκα από το σύζυγο"*. Ο Cattulo, υπαινισσόμενος το έθιμο αυτό στο επιθαλάμιο του Πηλέα και της Θέτιδος, λέει: *"Η παραμάνα ξαναβλέποντας την αυγή της επόμενης μέρας δε θα μπορέσει να τυλίξει το λαιμό της"*, που σημαίνει ότι ο λαιμός της νιόπαντρης γίνεται πιο χοντρός, γιατί η συνουσία διογκώνει τις φλέβες.

Σκεπτόμενος συχνά γύρω από αυτό το ευφυές έργο της φύσης, που μετά τον τοκετό ή ακόμα και πριν από αυτόν σχηματίζεται το γάλα στους μαστούς σχεδόν από κάποια ευφυΐα που προκαταβολικά μεριμνά για τις ανάγκες του βρέφους, δεν μπόρεσα να βρω τίποτα που να ικανοποιήσει την περιέργειά μου, ούτε και όταν διάβασα τους συγγραφείς που έχουν πραγματευτεί το θέμα, μεταξύ τους και τον Diemerbroek¹⁶³, τον Gaspare Bartolini, γιο του Tommaso, και άλλους. Γι' αυτό μου επιτρέπεται στο σημείο αυτό να κάνω μια σύντομη παρέκβαση.

Η ιστορία των γαλακτοφόρων αγγείων είναι αρκετά γνωστή. Φαίνεται ότι ήδη την είχε θίξει ο Ιπποκράτης¹⁶⁴: *"Άλλά και αδένες εν τοῖσι στήθεσι μαζοὶ καλέονται, καὶ διαίρονται γάλα ποιέουσιν..."* (Περὶ Αδένων - 16). Δηλαδή, *"Οι αδένες του στήθους ονομάζονται μαστοί. Φουσκώνουν σε όσα άτομα δίνουν γάλα..."*. Ο Aselio πρώτος σε αυτό τον καλότυχο αιώνα άρχισε να τα μελετάει, ενώ στον Recquet οφείλονται οι τελικές εκτιμήσεις. Όλοι οι ιατροί, όσο άπειροι και αν είναι, γνωρίζουν την κίνηση της λέμφου που διαμέσου δικών της καναλιών φθάνει στα αιμοφόρα αγγεία, καθώς και την πιο πρόσφατη θεωρία για το σχηματισμό του γάλακτος από τη λέμφο. Αν και οι προσπάθειες των ανατόμων δεν ευτύχησαν ακόμη να

εμφανίσουν τις δομές αυτού του μετασχηματισμού (ο Diemerbroek μόνο πίστεψε ότι τις ανέδειξε με πολλά παραδείγματα), μπορεί να θεωρηθεί ότι το γάλα είναι ένα μέρος της λέμφου αναμιγμένο με αίμα, που διαχωρίζεται στους μαστούς, όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς της "Ανατομικής Βιβλιοθήκης" και όπως πρώτος εξόχως συνέλαβε και εξέθεσε ο δικός μας Marziano¹⁶⁵. Αν αυτός ο έξοχος σχολιαστής του Ιπποκράτη ζούσε ακόμα σήμερα και έβλεπε να αποδεικνύεται το δάσος των γαλακτοφόρων αγγείων που αυτός είχε επινοήσει, θα ευχαριστιόταν πολύ. Αυτές οι γνώσεις λοιπόν για τη γαλακτική ουσία που κάποτε ήταν αβέβαιες, τώρα αποδείχτηκαν. Παραμένει ακόμα ασαφής ο μηχανισμός κατά τον οποίο πλησιάζοντας ο τοκετός, ή ακόμα και μετά τον τοκετό, παρά την ποσότητα των λοχιών το λεμφικό υγρό σπρώχνεται σε τέτοια ποσότητα προς τους μαζικούς αδένες. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα μόνο ότι η λέμφος δεν πάει εκεί αυθόρμητα, αλλά έλκεται από μια φανταστική ελκτική δύναμη ή οδηγείται από κάποια ευφυή λειτουργία.

Από τη στιγμή που οι γνώμες των συγχρόνων σε αυτό το θέμα δεν είναι ικανοποιητικές, ανατρέχουμε στα αποφθέγματα των αρχαίων μήπως βρούμε κάτι που να έχει μια δόση αλήθειας. Λέει ο Πλάυτος^{*166}: *"Θεωρώ σοφούς εκείνους που πίνουν παλιό κρασί και πάνε να δούνε παλιές κωμωδίες, γιατί οι νέες είναι χειρότερες από τα νέα νομίσματα"*.

Ο μεγάλος Ιπποκράτης, εξηγώντας τα θαυμαστά γεγονότα που διαδραματίζονται στον οργανισμό μας, χρησιμοποίησε μερικές φορές τον όρο φύση, αναγνώρισε όμως την ανάγκη μιας μηχανικής θεωρίας για το σχηματισμό του γάλακτος (θεωρία από την οποία τόσο κερδίζουν οι συγγραφείς του καιρού μας, που αφήνοντας στους φουρνάρηδες τις μαγιές, με τις οποίες κάποια περίοδο ήθελαν να εξηγήσουν κάθε πράγμα, ανατρέχουν στη μηχανική θεωρία και στα μηχανήματα). Αυτό προκύπτει από πολλά έργα του. Πράγματι, ο Ιπποκράτης¹⁶⁷ λέει: *"Τὸ δὲ παιδίον, ὅταν περιρραγῶσιν οἱ ὑμένες, ἢν μὲν δὴ ἐπικρατήσῃ ἢ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ῥοπή, ῥηϊδίως τίκτει ἢ γυνή· ἢν δὲ πλάγιον ἢ ἐπὶ πόδας χωρήσῃ,*

γίνεται γὰρ τοῦτο, ἦν οὕτως ἡ ῥοπή τύχει γενομένη..." (Περὶ Φύσιος Παιδίου - 30). Δηλαδή, "Ὅσο για το παιδί, όταν οι μεμβράνες σπάσουν, αν επικρατήσει η ροπή με το κεφάλι μπροστά, η γυναίκα γεννάει εύκολα. Αν όμως κατέβει σε πλάγια θέση ή με τα πόδια –γιατί γίνεται κι αυτό– αν τύχει να είναι τέτοια η ροπή...". Ορθώς οι μεταφραστές μετέφεραν την ελληνική λέξη ροπή ως ώθηση ή προβολή. Ο Ιπποκράτης¹⁶⁸ εξηγεί ακόμα τη διαδικασία σχηματισμού του γάλακτος με αυτά τα λόγια: "...ὅκοταν αἱ μῆτραι ὀγκηραὶ εἰσοῦσαι ὑπὸ τοῦ παιδίου πιέζωσι τὴν κοιλίην τῆς γυναικός, τῆς δὲ κοιλίης πλήρους εἰούσης ὁ ἐκπιεσμὸς γένηται, ἀποπιδύκει τὸ πιότατον ἀπὸ γε τῶν βρωτῶν καὶ τῶν ποτῶν ἔξω ἐς τὸ ἐπίπλοον καὶ τὴν σάρκα"(Περὶ Φύσιος Παιδίου - 21). Δηλαδή, "...ὅταν η μήτρα, διογκωμένη ἀπὸ το ἔμβρυο, πιέζει τὴν κοιλία τῆς γυναίκας καὶ ἡ πίεση αὐτὴ ασκείται πᾶνω στὴν κοιλία, ὅταν εἶναι γεμάτη, τὸ παχύτερο τμήμα τῶν τροφῶν καὶ τῶν ποτῶν διαχύνεται ἔξω πρὸς τὸ ἐπίπλοον καὶ τὴ σάρκα...". Ο Ιπποκράτης με τη φράση "Δι' ἀνάγκην δὲ τοιήνδε γίνεται τὸ γάλα" αναφέρεται σε μια μηχανική διαδικασία, στὴν ὁποία οφείλεται τὸ φαινόμενο αὐτό.

Στην έγκυο γυναίκα, όταν το έμβρυο αρχίζει να γίνεται πιο μεγάλο, η μήτρα πιέζει το έντερο, το στομάχι, το διάφραγμα και όλα τα υπερκείμενα όργανα και τα περιορίζει σε ένα πιο στενό χώρο, ενώ ταυτόχρονα σπρώχνει τη λέμφο διαμέσου των γαλακτοφόρων αδένων της κοιλίας και των θωρακικών πόρων προς τους μαστούς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η λέμφος φθάνει ευκολότερα στους μαστούς, που είναι φτιαγμένοι από μαλακό και χαλαρό ιστό, και αν ακόμα αυτοί οι πόροι δεν είναι καλά ανοικτοί, διαμέσου των μαστικών αρτηριών, όπως υποστηρίζουν οι Riccardo Lower, P. Dionis και άλλοι. Δε χρειάζεται άλλη ώθηση εκτός από αυτού του είδους την πίεση, όταν σύμφωνα με τον Ιπποκράτη¹⁶⁹, "...και από της μητρός παραγίνεται επί τους μαζούς ές την μετά τον τόκον τῷ παιδίῳ τροφήν, ἣν τινα ἀποπιέζει καὶ ὑπερβάλλει τὸ ἐπίπλοον ές τὰ ἄνω, στενοχωρούμενον ὑπὸ τοῦ ἐμβρύου." (Περί Αδένων - 16). Δηλαδή, "Το γάλα πηγαίνει στους μαστούς από τη μήτρα για τη διατροφή του παιδιού μετά τον τοκετό. Το επίπλοον εκθλίβει την τροφή και τη σπρώχνει

προς τα πάνω, πιεζόμενο από το έμβρυο". Έτσι, όταν το βρέφος αρχίζει να κινείται στη μήτρα, στους μαστούς εμφανίζεται το πρωτόγαλα. Ακόμα και ο ονομαστός Recquet, που πρώτος παρατήρησε τις γαλακτοφόρες φλέβες στο θώρακα, υποστήριξε ότι ο λεμφικός χυμός σπρώχνεται με την κίνηση του διαφράγματος από τα κοιλιακά γαλακτοφόρα αγγεία σε αυτά του θώρακα, για να χυθεί έπειτα στην αιμάτινη μάζα. Περιέργο και αξιόλογο είναι αυτό που αναφέρεται στον Ηρόδοτο¹⁷⁰, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο οι Σύτες κατόρθωναν να αυξάνουν την ποσότητα του γάλακτος στις φοράδες, από το οποίο και τρέφονταν. "Παίρνουν –λέει– μικρά οστέινα καλάμια, πολύ όμοια με σωλήνες, και αφού τα βάλουν στα γεννητικά όργανα των φοράδων, φυσούν με το στόμα. Ενώ μερικοί κάνουν αυτή τη δουλειά, άλλοι τις αρμέγουν. Υποστηρίζουν ότι με αυτό τον τρόπο φουσκώνουν και γεμίζουν τις φλέβες των φοράδων και χαμηλώνουν τους μαστούς". Αν και η μήτρα της εγκύου γυναίκας δεν είναι τόσο κοντά στους μαστούς όπως στα ζώα που γέρνουν προς τη γη, επειδή διαστέλλεται από το έμβρυο που αναπτύσσεται, έχει αρκετή δύναμη για να συμπιέσει τα κοντινά μέρη και να ωθήσει προς τα πάνω το υγρό που περιέχεται στα αγγεία. Στην αύξηση αυτής της συμπίεσης της γεμάτης μήτρας συνεισφέρει επίσης η κίνηση του ίδιου του εμβρύου.

Αλλά αφού εξέλθει το έμβρυο και η μήτρα επιστρέψει στις φυσιολογικές διαστάσεις της, διακόπτεται αυτή η συμπίεση και η κίνηση προς τα πάνω. Γι' αυτό "...θηλαζόμενοι τοῖν μαζοῖν εὐρωότερα γίνεται τὰ φλέβια ἐς τοὺς μαζούς· εὐρωότερα δὲ γενόμενα, ἀπὸ τῆς κοιλίης ἔλκοντα τὸ πιαρόν, τοῖν μαζοῖν διαδιδόασιν.", προσθέτει ο Ιπποκράτης¹⁷¹ (Περί Φύσεως Παιδίου - 21). Δηλαδή, "Όταν οι μαστοί απομυζώνται, ρέει πιο εύκολα το υγρό μέσα στα αγγεία που κατευθύνονται προς αυτούς· και όταν το υγρό ρέει πιο εύκολα, τα αγγεία ἔλκουν από την κοιλιά το λιπαρό μέρος και το διοχετεύουν στους μαστούς". Ο θηλασμός του βρέφους αρκεί για τη συνέχιση της κίνησης της λέμφου. Αν το βρέφος σταματήσει το θηλασμό, οι πηγές του γάλακτος σύντομα στερεύουν. Αυτός λοιπόν είναι ο μηχανισμός για τον οποίο ο Ιπποκράτης πίστευε ότι

δημιουργεί το γάλα στους μαστούς. Αυτή η συμπίεση που επινοήθηκε από τον Ιπποκράτη επιβεβαιώνεται από την ακόλουθη παρατήρηση. Τα ζώα που γεννούν με μια γέννα περισσότερα έμβρυα και έχουν σε δυο σειρές ένα μακρύ αριθμό θηλών (όπως οι γουρούνες, οι σκύλες, οι γάτες κ.ά.) έχουν περισσότερο γεμάτους τους μαστούς που είναι κοντά στα κέρατα της μήτρας, όπου η συμπίεση είναι μεγαλύτερη τόσο πριν όσο και ύστερα από τον τοκετό. (Είχα την ευκαιρία να παρατηρήσω αυτό το φαινόμενο αρκετές φορές, όταν βρέθηκα στην εξοχή). Πάντα για τον ίδιο λόγο τα σκυλάκια που έτυχε να θηλάσουν τους μεσαίους μαστούς είναι πιο γεροδεμένα και δυνατά από τα άλλα που θηλάσαν το γάλα των μαστών που βρίσκονται στα άκρα.

Ο Ιπποκράτης λοιπόν αναζήτησε την εξήγηση της κίνησης των υγρών απ' όπου σχηματίζεται το γάλα στους μαστούς με μια μηχανική θεωρία, και αν οι επίγονοί του είχαν ακολουθήσει τις επινοήσεις του, ήδη από καιρό και σε πολλά πεδία η Ιατρική θα είχε καταλήξει σε περισσότερα αποτελέσματα. Πολλοί ιατροί, ευρισκόμενοι ενώπιον δυσερμηνευτων προβλημάτων, ανατρέχουν στην έννοια της φύσης, προσφέροντας κατ' αυτόν τον τρόπο χειρίστη υπηρεσία στην Ιατρική (πράγματι σε όλες τις επιστημονικές διδασκαλίες τίποτα δεν είναι πιο απατηλό και δεν υπάρχει καμιά καλύτερη απόδειξη άγνοιας από την υιοθέτηση της έννοιας αυτής). Με αυτό το ζήτημα ασχολήθηκε ευρέως ο Diemerbroek¹⁷², ο οποίος αναρωτιέται τι κατακρατεί η λέμφος, που συνήθως διαμέσου των λεμφοφόρων αγγείων ρέει προς την καρδιά, και τι την κάνει να πηγαίνει προς τους μαστούς για το σχηματισμό του γάλακτος. Αφού ανασκευάσει πρώτα τη θεωρία του Deusing, που εξηγεί τα πάντα με την ιδιότητα που έχουν τα όργανα να αραιώνουν και να ζυμώνουν τα υγρά, ο Diemerbroek εκθέτει τη δική του, που δεν μπορούμε να πούμε ότι τη θέτει σε στέρεη βάση από τη στιγμή που δέχεται αποκλειστικά συναισθηματικές αιτίες. Έτσι αποδίδει το φαινόμενο αυτό σε μια ισχυρή αυθυποβολή της επιτόκου, η οποία σκέφτεται έντονα το σχηματισμό του γάλακτος που θα χρησιμεύσει στη διατροφή του μωρού της. Αυτή η θεωρία ακολούθως εξετάστηκε πολύ διεξοδικά από τον Bartolini¹⁷³. Για να τιν-

άξει στον αέρα τη θεωρία του Diemerbroeck, είναι αρκετή, πιστεύω, μόνο η παρακάτω παρατήρηση: οι ευγενείς και οι πιο λεπτεπίλεπτες επίτοκες που αρνούνται να θηλάσουν τα παιδιά τους όχι μόνο δε σκέφτονται και δεν επιθυμούν το σχηματισμό του γάλακτος στους μαστούς τους, αλλά η ειδική ανησυχία τους είναι να το ξεφορτωθούν. Πάντως, παρά την αντίθεσή τους και παρ' όλα τα μέτρα που λαμβάνουν για την επίτευξη του στόχου τους, την τρίτη ή την τέταρτη ημέρα μετά τον τοκετό το γάλα φουσκώνει τους μαστούς τους. Ο Bartolini δεν προτείνει τίποτα το βέβαιο και ικανοποιητικό σε αυτό το ζήτημα, αντιθέτως εκθέτει τη θεωρία του με μεγάλη αβεβαιότητα. Στην προετοιμασία των μαστών για το σχηματισμό του γάλακτος παρεμβαίνουν εξωγενείς παράγοντες. Κατ' αρχάς, η αιφνίδια αυτή αλλαγή που παρατηρείται στα κορίτσια, όταν αρχίζουν να έχουν εμμηνορρυσία: βγαίνουν οι τρίχες της ήβης, αλλάζει η φωνή και τα στήθια διογκώνονται. Κατά δεύτερον, πρέπει να εκτιμηθεί το αρσενικό σπέρμα, που κατά τη σύλληψη ζυμώνει την αιμάτινη μάζα και προδιαθέτει τη λέμφο να φτάσει και να διασπαστεί στους μαστούς. Ο Bartolini έπειτα εξετάζει τους ενδογενείς παράγοντες, που εξαιτίας τους τρεις ή τέσσερις ημέρες μετά τον τοκετό οι μαστοί φουσκώνουν, γιατί σταματάει η ροή του λεμφικού αίματος που πριν έρεε σε αρκετή ποσότητα προς τη μήτρα για τη διατροφή του εμβρύου. Την ίδια άποψη έχει και ο Ortlob¹⁷⁴ που ισχυρίζεται ότι *"ξανακλείνοντας η μήτρα μετά τον τοκετό, οι ουσίες που προορίζονται για τη διατροφή του εμβρύου απορροφούνται εκ νέου από το αίμα, και έτσι οι μαζικοί αδένες, πιο διογκωμένοι απ' ό,τι συνήθως, ανακτούν για λογαριασμό τους αυτή την έκκριση των υγρών που εκπλήρωνε η μήτρα"*. Οι υποθέσεις αυτές είναι βεβαίως ευφυείς, αλλά αν είναι αληθές ότι το γάλα οφείλει την προέλευσή του στη μήτρα (γιατί αν η μήτρα δε συλλαμβάνει, όπως συμβαίνει στις στείρες, στις μοναχές και σε άλλες γυναίκες που δεν παντρεύονται, το γάλα δεν εμφανίζεται στους μαστούς παρά σπανίως, όπως καμιά φορά στα κορίτσια) πρέπει πάντως να διαλευκανθεί η αιτία που το λεμφικό αίμα που μετέφερε τροφή στο έμβρυο διαμέσου των υπογαστρικών αρτηριών, όταν αποβάλλεται από τη

μήτρα, απορροφάται από τις φλέβες και έτσι μεταφέρεται στη δεξιά κοιλία της καρδιάς και τέλος, αναμιγνύεται στην αριστερή κοιλία με το αρτηριακό αίμα. Διερωτώμαι δηλαδή, από ποια πρόνοια καθοδηγείται προς τους μαστούς, όπου αποκτά μορφή γάλακτος μετά τον τοκετό και όταν τα λόγια ακόμα ρέουν και όχι σε άλλη στιγμή, όταν οι γυναίκες εκτός εγκυμοσύνης είναι πιο γεροδεμένες, πιο δυνατές και όχι εξασθενημένες από την κυοφορία, τις ωδίνες του τοκετού και τη μεγάλη απώλεια των λοχίων. Συμπερασματικά, μένει ακόμα να κατανοήσουμε με ποια ώθηση και ποιους μηχανισμούς στις επιτόκους τα συστατικά του γάλακτος φτάνουν στους μαστούς. Έως τώρα το ζήτημα αυτό είναι άλυτο.

Πρέπει να πιστέψουμε ότι ο θεϊκός αρχιτέκτονας έχει κατασκευάσει τη μήτρα και τους μαστούς με δομές και μηχανισμούς ακόμα άγνωστους, έτσι ώστε βάσει κάποιου σταθερού νόμου την κένωση της μήτρας ακολουθεί η παραγωγή γάλακτος με τον ίδιο τρόπο που τα πνευμόνια του εμβρύου, αφού έχου παραμείνει ανενεργά εννέα μήνες, βγαίνοντας από τη μήτρα αρχίζουν τη λειτουργία τους, όταν ο εξωτερικός αέρας εισέρχεται από το στόμα και τα φουσκώνει με την ελαστική του δύναμη, ενώ ταυτοχρόνως αχρηστεύεται ο ομφάλιος λώρος και το αίμα εκτελεί το γύρο του από άλλους δρόμους. Πρέπει να δεχτούμε ότι η αρμονία μαστών και μήτρας είναι ένα εξαιρετικά εκπληκτικό πράγμα, αλλά ακόμα είναι άγνωστη στην ανθρώπινη ευφυΐα και την ανατομική έρευνα. Την αρμονία αυτή επινόησε ο Ιπποκράτης¹⁷⁵ όταν έγραψε: "*Ἦν τῶν μαζῶν αἰ θηλαὶ καὶ τὸ ἐρυθρὸν χλωρὸν ἦ, νοσῶδες τὸ ἄγγος.*" (Περὶ Ἐπιδημιῶν 6^ο / τμ. 5^ο / 11). Δηλαδή, "Αν οι θηλές των μαστών και το κόκκινο που τις στεφανώνει κιτρινίσουν, η μήτρα πάσχει". Ο ήδη αναφερθείς Bartolini εξηγεί τις αμοιβαίες επιδράσεις μήτρας και πλακούντα με τους μαστούς, στη βάση της ταυτόσημης αδενικής δομής που υπάρχει στο μητρικό πλακούντα και τους μαστούς. Το λεμφικό αίμα που πάντα έρεε στον πλακούντα, μεταφερόμενο στην κυκλοφορία κατευθύνεται προς τους μαστούς, όπως σε έναν τόπο γνωστό σε αυτό. Θα πρέπει πάντως, να δεχτούμε την ταύτιση αυτή μεταξύ μαστών και μήτρας, και

να εξαιρέσουμε τον πλακούντα σε περιπτώσεις όπως αυτές των κοριτσιών στον οποίον τους μαστούς μερικές φορές σχηματίζεται γάλα. Εκτός αυτού, η εμπειρία δείχνει ότι στους μαστούς των γυναικών σχηματίζονται συχνά όγκοι λόγω υπερβολικών υγρών της μήτρας, και αυτό συμβαίνει συχνότερα στις μοναχές και σε άλλες γυναίκες, όχι λόγω έλλειψης εμμηνορροσίας αλλά κυρίως, πιστεύω, λόγω σεξουαλικής αποχής. Μου συνέβη συχνά να παρατηρήσω μοναχές ροδόχρωμες, με τακτική εμμηνορροσία και υπερβολική ποσότητα αίματος, να πεθαίνουν αθλιώς εξαιτίας φοβερών όγκων στο στήθος. Στην Ιταλία, όπου κάθε πόλη αριθμεί πολυάριθμα μοναστήρια, συμβαίνει αρκετά σπάνια να μην υπάρχει κάποια μοναχή που να μην κρύβει μέσα της αυτό το φοβερό κακό. Γιατί λοιπόν οι μαστοί αισθάνονται τις επιδράσεις της μήτρας και όχι και άλλα όργανα, τουλάχιστον με τον ίδιο τρόπο και ίδια κανονικότητα; Βεβαίως, γι' αυτή την ακόμα άγνωστη στους μηχανισμούς της συμφωνία που διαλανθάνει την ανατομική έρευνα, αλλά που κάποια μέρα ίσως αποσαφηνισθεί πλήρως.

Η εκπληκτική αυτή αρμονία μεταξύ μήτρας και μαστών, αμφότερων πηγών ευχαρίστησης, τεκμηριώνεται ευρέως από τη σημαντική σεξουαλική διέγερση που προκαλείται στις γυναίκες —όπως οι ίδιες λένε— όταν χαϊδεύονται οι μαστοί τους. Ο Carpi¹⁷⁶ παρατηρεί ότι χαϊδεύοντας το στήθος και κυρίως τις θηλές, που σηκώνονται όπως ένα αρσενικό μέλος, διεγείρονται οι κρυμμένες επιθυμίες. Προτιμώ να μεταφέρω τα λόγια του: *"Χαϊδεύοντας το μαστό αυξάνει η επιθυμία για συνουσία, τόσο στον άνδρα όσο και στη γυναίκα, αλλά περισσότερο σε αυτή. Πράγματι, υπάρχον αγγεία που από τα γεννητικά όργανα πάνε στους μαστούς και είναι απόλυτα αληθινό ότι, αν χαϊδεύονται τα στήθια, οι θηλές σηκώνονται με τον ίδιο τρόπο όπως το αρσενικό μέλος"*. Αυτή λοιπόν η συμπάθεια και η αρμονία μεταξύ αυτών των οργάνων πρέπει να αποδοθεί σε μια ομοιότητα αγγείων κυρίως παρά —όπως πίστευε ο Bartolini— ιστών, που δεν υπάρχει σχεδόν καθόλου, γιατί η μήτρα όταν πια έχει απελευθερωθεί από τα λόγια και έχει επιστρέψει στις φυσικές της διαστάσεις, αποκτά μεμβρανώδη υφή, πολύ

διαφορετική από αυτή των μαστών, των οποίων αντίθετα ο ιστός είναι αδενικός.

Οι υποθέσεις λοιπόν και οι θεωρίες των συγχρόνων στο γιατί ύστερα από τον τοκετό και όχι άλλη στιγμή φουσκώνουν από το γάλα οι μαστοί, δεν είναι ουδόλως προτιμότερες από την υπόθεση του Ιπποκράτη. Πράγματι, αν και ο Ιπποκράτης αγνοούσε την κίνηση του αίματος και της λέμφου που γνωρίζουμε τώρα, εκτίμησε με εξαιρετική ακρίβεια την εκπληκτική συμπάθεια και τις αμοιβαίες ανταλλαγές μεταξύ μαστών και μήτρας και απέδωσε –όχι χωρίς λόγο– το σχηματισμό του γάλακτος στη συμπίεση και στην κίνηση του εμβρύου στη μήτρα. Όποιος δε δέχεται αυτή τη θεωρία ας μας διατυπώσει μια καλύτερη, αλλά δεν είναι εύκολο να πιστέψουμε ότι ο αιώνας αυτός, που τείνει στο τέλος του, θα επιτρέψει να δούμε τη λύση του προβλήματος αυτού που ο υπέρτατος ποιητής των πάντων ίσως θέλησε να διαφυλάξει για μέλλοντα αιώνα.

Όμως, παραιτούμενοι από την περαιτέρω έρευνα του μυστηρίου τούτου που απασχόλησε τόσα ένδοξα πνεύματα, ας επιστρέψουμε στις ασθένειες των βρεφοκόμων, για να αναζητήσουμε στη φαρέτρα της Ιατρικής κάποια θεραπεία των δεινών τους. Αν η ασθένεια, οποιαδήποτε και αν είναι η φύση της, είναι σοβαρή και προέρχεται από τον πολύ θηλασμό, θα πρέπει να ευσταθεί η διακοπή του, γιατί είναι προτιμότερος ο τερματισμός από την αιτία της υπερβολικής έκκρισης. Αν υπάρχει υποψία φθίσης και τα συμπτώματα είναι η αυξάνουσα αδυναμία που είναι ορατή με το μάτι και η ωχρότητα του προσώπου, είναι ανάγκη να διακοπεί αμέσως ο θηλασμός και να ανατρέξουμε σε εκείνα τα μέσα που θεραπεύουν και ξαναδίνουν τροφή στο σώμα. Ο Riccardo Morton¹⁷⁷ περιγράφει επακριβώς τη φθίση μετά από πολύ θηλασμό. Ας συμβουλευτούμε λοιπόν το συγγραφέα που επίσης προτείνει διάφορα μέτρα. Πάντως, το καλύτερο μέτρο θα είναι το γαϊδουρόγαλα ή το γάλα αγελάδας, εκτός αν δεν υπάρχει υψηλός πυρετός, υπερβολική οξύτητα στο στομάχι ή άλλο. Πράγματι, μου φαίνεται λογικό να θεραπεύεται η φυσική εξάντληση που οφείλεται στη διάχυση του γάλακτος με άλλο γάλα. Θα πρέπει να χορηγηθεί πρώτα γαϊδουρόγαλα, για να καθαρθούν οι

κακές ροές, και μετά αγελαδινό, για να αντιμετωπιστεί η αδυναμία. Αυτό είναι το καλύτερο, με βάση το γάλα, θεραπευτικό σύστημα για τη φθίση. Το χρησιμοποίησε ο ίδιος ο Ιπποκράτης, όπως προκύπτει από την ιστορία του γιου του Ερατόλαου, που είχε εξασθενήσει από βαριά και μακρά δυσεντερία φθάνοντας σε ακραία απώλεια βάρους. Λέει ο Ιπποκράτης¹⁷⁸: "Πίνουσι ἄπεφθον, ὡς ἐννέα ἄπτικὰς κοτύλας, ὄνειον ἐπὶ δύο ἡμέρας, χολώδης ἐγένετο σφόδρα ἢ κάθαρσις, καὶ ἔληξαν αἱ ὀδύνη, καὶ σιτίων ἐπιθυμίη ἐγένετο. Μετὰ δὲ ταῦτα, βοείου γάλακτος ὡς τέσσαρας κοτύλας ἄπτικὰς ὠμοῦ ἔπιπεν, κατὰ δύο κῦαθους* δι' ἡμέρης, πρῶτον ὕδατος τὸ ἔκτον μίσγων καὶ μέλανος οἴνου καὶ αὐστηροῦ σμικρόν." (Περὶ Ἐπιδημιῶν 7 / 3). Δηλαδή, "Ο ασθενής έπινε περίπου εννέα αττικές κοτύλες* βρασμένο γαϊδουρόγαλα επί δυο μέρες και απέβαλε χολώδη κόπρανα· οι πόνοι σταμάτησαν και επανήλθε η όρεξη για φαγητό. Αργότερα, ήπια τέσσερις περίπου αττικές κοτύλες ωμό αγελαδινό γάλα, δυο ποτήρια ημερησίως, αναμιγνύοντάς το αρχικά με ένα έκτο νερό και λίγο μαύρο στυφό κρασί". Αξιζει να υπενθυμισθεί εδώ το σχόλιο του Prospero Marziano για το κείμενο αυτό. "Είναι γνωστό –λέει– ότι για να ξαναδώσεις υγεία, πρέπει να συστήσεις όχι γαϊδουρόγαλα, όπως κάνουν οι σύγχρονοι που το προτιμούν από άλλα στη θεραπεία της φθίσης, αλλά αγελαδίσιο, που λόγω των λιπαρών ουσιών του είναι κατάλληλο να αναθερμάνει τον οργανισμό". Η δίαιτα με βάση το γάλα χορηγούμενη με αυτό το σχήμα θα εκπληρώσει αμφοτέρους τους σκοπούς: πρώτα θα καθαρίσει το σώμα από την έρμα των υγρών και μετά θα του ξαναδώσει δύναμη. Ο Μορτον αναφέρει την περίπτωση μιας γυναίκας, που αφού θήλασε τέσσερις μήνες, έπεσε σε μια κατάσταση βαριάς εξασθένησης, ανορεξίας και κρίσεων άλγους. Δεν ήθελε να ακολουθήσει τη συμβουλή της διακοπής του θηλασμού και να κάνει μια δίαιτα με βάση το γάλα και τελικά αρρώστησε από πνευμονική φθίση με επίμονο βήχα, δυσχέρεια στην αναπνοή και πυρετό.

Αν όμως οι υστερικές κρίσεις προέρχονται από υπερβολική τροφή, όπως συμβαίνει στις παραμάνες των πριγκίπων και των κυριών, τότε συμφέρει η πρόκληση

κάποιων κενώσεων, συνιστώντας κυρίως την αφαιμάξη για την αποφυγή διόγκωσης των αγγείων, και ταυτοχρόνως η τήρηση μιας πιο περιορισμένης δίαιτας. Μπορούν να χορηγηθούν επίσης ηρεμιστικά, όπως υποδεικνύουν ευρέως τα βιβλία της πρακτικής ιατρικής. Αν όμως οι υστερικές εκδηλώσεις προέρχονται –πράγμα συχνό στις παραμάνες αυτής της κατηγορίας– από υπερβολικό σπερματικό υγρό που παράγεται από την πλούσια διατροφή ή, για να ειπωθεί με σύγχρονο τρόπο, αν οι ωθήκες είναι φουσκωμένες και η σάλπιγγα του Fallopio παιανίζει τον ήχο της ερωτικής πάλης, τότε ή θα πρέπει να απαλλαγούν από την εργασία του θηλασμού ή να τους επιτραπεί κάποια επαφή με τους συζύγους τους, ώστε να μην υποπέσουν σε μανίες, με όχι βεβαίως ευχάριστες συνέπειες για το βρέφος που θηλάζουν. Πρέπει να είμαστε προσεκτικοί, γιατί μέσα τους οι παραμάνες μερικές φορές παρασύρονται από ερωτικές σκέψεις και βασανίζονται από μια φωτιά που δε δείχνουν εξωτερικά, λόγω του φόβου μήπως σταλούν πίσω στα φτωχικά τους σπίτια, και γιατί συχνά εκδηλώνουν πραγματικές υστερικές κρίσεις. Το κρυμμένο πάθος μπορεί να αλλάξει τη συμπεριφορά τους: δε φαίνονται χαρούμενες όπως πριν, είναι σιωπηλές περισσότερο του συνήθους, φλυαρούν και χαριεντίζονται, όταν ένας χαριτωμένος και καλοντυμένος άνδρας τις συναντήσει. Αν λοιπόν παρατηρείται τέτοιου είδους συμπεριφορά, χωρίς αμφιβολία μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα πνεύματα των βρεφοκόμων βασανίζονται από ερωτικές σκέψεις. Βεβαίως, δεν πρέπει να ενοχοποιούνται γι' αυτό, αντιθέτως αξίζουν κάθε κατανόηση, από τη στιγμή που αυτά είναι φυσικά αισθήματα, ανεξάρτητα από τη βούλησή τους και τις βασανίζουν μέρα-νύχτα. Όταν η κούπα της ηδονής (έτσι ονομάζει ο Άγιος Ιερώνυμος τη μήτρα) έχει αρχίσει να θερμαίνεται, όλο το κορμί και το ίδιο το πνεύμα καίγεται. Έτσι αυτές οι παραμάνες, αλλαγμένες από το ερωτικό ερέθισμα, εντυπώνουν στα βρέφη ανεξίτηλα σημάδια και έχει παρατηρηθεί, λέει ο van Helmont¹⁷⁹, ότι μια αισθησιακή παραμάννα, υπό το βάρος ανικανοποίητων επιθυμιών, μεταδίδει αυτή την εξασθένηση στα βρέφη που θηλάζει.

Συχνά, όπως έχουμε πει, οι παραμάνες, κυρίως αν είναι γεροδεμένες, έχουν λευκό δέρμα και τους μαστούς φουσκωμένους με γάλα, παραπονούνται για κάποιο συμπίεστικό άλγος στη μέση, προκαλούμενο από την πολύ μεγάλη ροή γάλακτος, που διαμέσου των θωρακικών πόρων μεταφέρεται στην υποκλείδιο φλέβα και έπειτα προς τους μαστούς. Στις περιπτώσεις αυτές είναι αναγκαίο να συσταθεί ο μετριασμός της τροφής και η αποχή από τις τροφές που συμβάλλουν στην αύξηση του γάλακτος. Ο Ιπποκράτης¹⁸⁰, όταν μιλάει για την έγκυο γυναίκα, περιγράφει την κατάσταση αυτή όπως προκύπτει από τη φράση: "*Τῶν βρωμάτων καὶ πομάτων οἱ ὤμοι καὶ οἱ μαστοὶ ἐμφυσῶνται*" (*Περὶ Ἐπιδημιῶν 2^ο / τμ. 3^ο / 17*). Δηλαδή, "*Οἱ ὤμοι καὶ οἱ μαστοὶ ἐξογκώνονται ἀπὸ τα φαγητὰ καὶ τα ποτὰ*". Σχολιάζοντας αυτή τη φράση ο Marziano, που, όπως έχει ειπωθεί, πιστεύει ότι τα συστατικά του γάλακτος προέρχονται από το στομάχι, δηλαδή από την κύρια πηγή του οργανισμού που δίνει σε όλα τα ὄργανα και από όλα δέχεται, μεταφέρει τις εντυπώσεις των ίδιων των παραμάνων. Όπως λέει, αμέσως μόλις φάνε και κυρίως μόλις πιουν, αισθάνονται το υγρό να κατεβαίνει διαμέσου των κλειδών από τους ὤμους στους μαστούς και, όπως λένε, το αισθάνονται πιο καθαρά τη στιγμή που θηλάζουν το μωρό. Γι' αυτό το λόγο, αν θέλουμε να μειώσουμε το σχηματισμό του γάλακτος, τίποτα δεν είναι πιο αποτελεσματικό από τις βεντούζες στην πλάτη. Οι παραμάνες, που το γνωρίζουν καλά, αρνούνται τέτοιου είδους θεραπεία, ακριβώς για να μη μείνουν χωρίς γάλα.

Σε σχέση με τον κνησμό που πλήττει τις παραμάνες και δύσκολα καταφέρνουν να τον αποφύγουν, αναγκασμένες να μεταφέρουν στα μπράτσα και να πλησιάζουν στο στήθος τα βρέφη που συχνά έχουν πυόφυτα στο κεφάλι, πρέπει να χρησιμοποιούν κατά προτίμηση τοπικά θεραπευτικά μέσα και όχι εκείνα τα εσωτερικά, όπως τα καθαρικά και άλλα πράγματα του είδους που χρησιμοποιούνται ενάντια στις δερματικές λοιμώξεις. Μπορούν να συσταθούν αλοιφές κατά της ψώρας, ακόμα και αν δεν έχει καθαρθεί το σώμα, αφού η ενόχληση αυτή δεν προέρχεται από μια αλλοίωση των υγρών, αλλά από συχνή επαφή με τα βρέφη. Και σε

αυτή την περίπτωση δεν πρέπει να φοβόμαστε καμιά συνέπεια από την καταστολή μιας αρρώστιας που είναι δερματική. Αν όμως η δερματίτιδα προέρχεται από μια αλλοίωση των υγρών λόγω παρατεταμένου θηλασμού, πρέπει να δράσουμε διαφορετικά, απομακρύνοντας κατ' αρχάς τα κακοήθη πνεύματα και μετά κάνοντας χρήση φαρμάκων τοπικής δράσης. Γνώρισα πολλές παραμάνες απολύτως υγιείς, οι οποίες όμως μολύνθηκαν λίγους μήνες ύστερα από το θηλασμό εξαιτίας της συνεχούς επαφής με τα βρέφη που είχαν δερματοπάθειες. Πρέπει να είναι προσεκτικές οι παραμάνες κυρίως στο άγγιγμα των βρεφών που θηλάζουν και όσο μπορούν να φροντίζουν την καθαριότητά τους μαζί με τη δική τους. Έτσι δε θα φαίνονται κλαμένες και θλιμμένες. Ο Γαληνός¹⁸¹ αναφέρει την ιστορία του βρέφους που συνέχιζε να κλαίει όλη τη μέρα, χωρίς η παραμάννα να κατορθώνει να το κάνει να ηρεμήσει. Δε χρησίμευαν ούτε το νανούρισμα ούτε το πλησίασμα στο στήθος ούτε οποιαδήποτε άλλη προσπάθεια. Αλλά, όταν με σύσταση του Γαληνού, άλλαξε τις βρόμικες πάνες και του έγινε ένα ευχάριστο λουτρό, το βρέφος ησύχασε και κοιμήθηκε ένα μακρύ και ήσυχο ύπνο.

Πριν εγκαταλείψω τις παραμάνες, θέλω να αφήσω μια συμβουλή σχετικά με το διατροφικό καθεστώς των ίδιων και των βρεφών: να ανθίστανται περισσότερο στο συχνό θηλασμό των δημιουργημάτων τους και να μην τα φέρουν στο στήθος κάθε φορά που κλαίνει. Είναι λάθος να τα θηλάζουν εκατό φορές την ημέρα και κυρίως τη νύχτα, για να μην τα ακούνε να κλαίνει. Ενεργώντας έτσι εξαντλούν σιγά - σιγά τους εαυτούς τους και βαραίνουν με πολύ γάλα τα βρέφη· στο τέλος, παραμάννα και βρέφος ασθενούν αθλιώς. Με τι τρόπο, πράγματι, ένα τόσο τρυφερό στομάχι, μπορεί να χωνέψει τόσο γάλα χωρίς να υποφέρει από δυσπεψία, οξύτητα, θρόμβους και συχνούς εμετούς και πώς να μην εξαντληθεί μια γυναίκα που θηλάζει από το συνεχές βύζαγμα του βρέφους; Οι χωριάτισσες στα μέρη μας μεγαλώνουν με μεγαλύτερη γνώση τα παιδιά τους: τους δίνουν γάλα μόνο τρεις - τέσσερις φορές την ημέρα και τα αφήνουν να κλάψουν όσο θέλουν, ενώ αυτές ασχολούνται με τις δουλειές του χωραφιού, παίρνοντας παράδειγμα,

όπως οι ίδιες λένε, από τα μωσαράκια που η μάνα τους τα αφήνει να θηλάζουν μόνο τρεις φορές την ημέρα. Ίσως από την υπερβολή αυτή των βρεφοκόμων να θηλάζουν τόσο συχνά τα βρέφη εισέβαλε στην Αγγλία και τη Γερμανία η συνήθεια να τρέφουν τα βρέφη με μια παπάρα αγελαδινού γάλατος και κρόκου αυγού με ζάχαρη. Έτσι μπορεί να ρυθμιστεί ευκολότερα η διαίτα των βρεφών και μπορεί να υπολογιστεί ακριβέστερα η ποσότητα τροφής που πρέπει να πάρουν. Πάνω σε αυτό το θέμα υπάρχουν υποδείξεις του van Helmont¹⁸² στο "*Zodiaco medico gallico*"¹⁸³, του Etmuller¹⁸⁴ και άλλων συγγραφέων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 21

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΟΙΝΟΠΟΙΩΝ, ΤΩΝ ΖΥΘΟΠΟΙΩΝ ΚΑΙ ΑΥΤΩΝ ΠΟΥ ΑΠΟΣΤΑΖΟΥΝ ΤΣΙΠΟΥΡΟ

Αφού πραγματευθήκαμε τα ποτά εκείνα από τα οποία τρεφόμεστε αμέσως μόλις αρχίσει η ζωή μας, θα εξετάσουμε μερικά άλλα, εκείνα που ευφραίνουν στις τράπεζες και τα συμπόσια. Για να μιλήσουμε για τις ασθένειες που υφίστανται οι οινοποιοί, πρέπει να επισκεφτούμε τα κελάρια, όπου το φθινόπωρο οι εργαζόμενοι αυτοί προετοιμάζουν το κρασί και εξάγουν με απόσταξη το οινόπνευμά του, που κοινώς λέγεται "τσιπουρο". Δε θα εξετάσω τη μέθη που προκαλείται από το πολύ κρασί, αλλά αυτή που προκαλείται από την οσμή και το οινόπνευμα που είναι παρόντα στον αέρα και με αυτόν εισχωρούν στους πνεύμονες διαμέσου του στόματος και των ρουθονιών. Έτσι, οι εργάτες αυτοί, απασχολημένοι ολημερίς με τη μετάγχιση του κρασιού και την εξαγωγή των τσάμπουρων από τα πατητήρια, αν και δεν πίνουν, μεθούν και υφίστανται τις συνέπειες της μέθης.

Μεταξύ των πρωτευόντων προϊόντων της υπαίθρου της Μόντενα, προπάντων ανάμεσα στις περιοχές Secchia και Panaro, περιλαμβάνονται το κρασί και το τσίπουρο. Μια μεγάλη ποσότητα τσίπουρου παράγεται ένθεν κακείθεν του Πάδου και κάθε χρόνο αποστέλλονται χιλιάδες μεγάλα βαρέλια στη Βενετία ή στο Μιλάνο και σε άλλες πόλεις. Το φθινόπωρο υπάρχει ένα θέαμα που αξίζει να ειπωθεί: μεγάλες καντίνες, τεράστια πατητήρια, μακριές σειρές από βαρέλια, οι αποστακτήρες. Αφού είναι εξ εμπειρίας γνωστό

ότι ακόμα και από τα τσάμπουρα μπορεί να εξαχθεί πολύ τσίπουρο, κρατούνται τα τσάμπουρα στα πατητήρια πιεσμένα καιρό με μεγάλα δοκάρια και αφήνονται να βράσουν και να ζυμωθούν μαζί με το κρασί μήνες, ακόμα και όλο το χειμώνα. Αφού μεταγγίσουν έπειτα το κρασί στα βαρέλια, βάζουν τα τσάμπουρα με κάποια συγκεκριμένη ποσότητα κρασιού σε μεγάλα χάλκινα δοχεία και προετοιμάζουν την απόσταξη. Κάποτε οι εργαζόμενοι έστυβαν με πιεστήρια όλο το χυμό που είχε απομείνει στα τσάμπουρα, αλλά παρατηρώντας ότι έβγαινε περισσότερο τσίπουρο με την απόσταξη, αν και αυτό προϋποθέτει κοπιαστικότερη εργασία, ήδη από καιρό έχουν εγκαταλείψει τα πιεστήρια.

Αφού τελειώσει η απόσταξη, οι εργάτες βγάζουν έξω από τα χάλκινα δοχεία τα αχνιστά τσάμπουρα, βάζουν νέα και αδειάζουν στα βαρέλια τα γεμάτα τσίπουρο δοχεία. Ακολουθώντας αυτή τη διαδικασία σχεδόν όλοι μεθούν. Παρά το ότι η εργασία αυτή δε γίνεται συνήθως σε υπόγεια και κλειστά μέρη αλλά κάτω από ευρύχωρα περιστύλια, παράγεται τέτοια συγκέντρωση ατμών τσίπουρου, που, αν κάποιος που δεν έχει συνηθίσει μπει στα μέρη αυτά, δεν μπορεί να υποφέρει πολύ την όξινη οσμή. Ακόμα και τα γαλόπουλα και τα άλλα πετεινά της αυλής, τα γουρουνία και όλα τα ζώα που ζουν σε αυτά τα μέρη και τρέφονται με τα ζεστά τσάμπουρα που ρίχνονται στους κήπους είναι εμφανώς μεθυσμένα. Οι εργάτες που ασκούν αυτή τη δραστηριότητα πολλούς μήνες ή όλο το χειμώνα και είναι αναγκασμένοι να μένουν σε αυτό το περιβάλλον γίνονται ληθαργικοί, ασθενικοί, καχεκτικοί, μελαγχολικοί και έχουν ιλίγγους και λίγη όρεξη.

Προκειμένου να γνωρίσουμε την αληθινή αιτία της μέθης, δεν είναι πληκτικό και άχαρο να αναρωτηθούμε ποια είναι η ιδιότητα του κρασιού που την παράγει, η όξινη ή η αλκαλική, η σταθεροποιητική ή η διαλυτική. Ο Ettmuller¹⁸⁵ πραγματεύεται λεπτομερώς το πρόβλημα αυτό και αναφέρει τις διαφορετικές απόψεις των συγγραφέων και τα σχετικά επιχειρήματα. Έπειτα ο ίδιος συνθέτει τις γνώμες των Tachenio, Becke και άλλων που θεωρούν ότι η όξινη ιδιότητα δεν προκαλεί μέθη και καταλήγει ότι το αλκαλικό και θειώδες μέρος είναι εκείνο που μεθάει.

Το θέμα αυτό είχα την ευκαιρία να το συζητήσω μια φορά με έναν προικισμένο και πολύ έμπειρο στη χημεία άνθρωπο, ο οποίος απέδιδε τη μεθυστική ιδιότητα σε ένα πτητικό οξύ που αφθονεί στο κρασί και καταφέρνει να μετατρέψει το μούστο σε κρασί. Για να αποδείξει τη θεωρία αυτή μου προέβαλε επιχειρήματα και συλλογισμούς αρκετά πειστικούς, τους οποίους αναφέρω συνοπτικά. Οι αποδείξεις που μετέφερε είναι οι παρακάτω:

1. Εκείνο το ενδιαφέρον πείραμα του van Helmont¹⁸⁶, σύμφωνα με το οποίο το τσίπουρο, σχεδόν σε μια στιγμή, υπό τη δράση του αμμωνιακού άλατος μετατρέπεται σε ένα λευκό πήγμα, τόσο πυκνότερο όσο καθαρότερο είναι το οινόπνευμα ουρίας που έχει χρησιμοποιηθεί.
2. Ο κοχλασμός που παράγεται από το ζεστό αίμα αν αναμιχθεί με τσίπουρο, είναι μεγαλύτερος απ' ό,τι αν αναμιχθεί με βιτριόλι*.
3. Η καθίζηση που επιτυγχάνεται με αμμωνιακό άλας από βαφές καστοριού, σμυρνών* και παρόμοιων που περιέχουν τσίπουρο. Πράγματι, το πτητικό οξύ του κρασιού ενώνεται με το αλκαλικό οινόπνευμα, εγκαταλείποντας τις ουσίες στις οποίες έδρασε ως διαλύτης.
4. Η εξασθένιση του δυνατού κρασιού, αν αναμιχθούν σε αυτό απορροφητικές αλκαλικές ουσίες, όπως θείο, μάτια γαρίδας, τσόφλια αβγών. Το μίγμα αυτό δεν προσβάλλει πια το σίδηρο και δίνει, όταν αποσταχτεί, μια χωρίς δύναμη, ασθενική, λειπή αλκοόλη.
5. Η εξαγωγή μιας αλκοόλης δριμείας και εύφλεκτης από το ίδιο το ξίδι, όπως συμβαίνει κατά τη διεξαγωγή χημικών πειραμάτων.
6. Τα μέσα για πρόληψη και θεραπεία της μέθης που προέρχονται από την οικογένεια των αλκαλικών οξέων, όπως ο σιναπόσπορος, που όταν τρώγεται εν νηστεία είναι κοινό φάρμακο, το ψημένο πνευμόνι ζώων μικρού δέματος που συνιστάται από τον Πλίνιο¹⁸⁷, καθώς και "...σκόροδοι ...οὐρητικὸν δέ, καὶ τοῦτο ἔχει ἀγαθὸν ἄριστον δὲ αὐτοῦ φαγέειν μέλλοντι ἐς πόσιν ἰέναι, ἢ μεθύοντι", όπως συμβουλεύει ο Ιπποκράτης¹⁸⁸ (*Περὶ Διαιτήσων Οξέων - Νόθα*, 18). Δηλαδή, "Το σκόροδο ...είναι όμως διουρητικό, πράγμα που είναι ευεργετικό. Η καλύτερη περίπτωση να

το φάει κανείς είναι όταν πρόκειται να πει ή είναι μεθυσμένος". Όλα τα μέσα που συνήθως συνταγογραφούνται κατά της μέθης είναι πλούσια σε αλκαλικές ουσίες και δε θα μπορούσαν να εμποδίσουν τη μέθη ούτε να τη θεραπεύσουν, αντίθετα θα την επιδεινώναν αν η ιδιότητα που έχει το κρασί να προκαλεί μέθη βρισκόταν στο αλκαλικό και θειώδες συστατικό.

Αυτά είναι τα επιχειρήματα που μεταφέρθηκαν από αυτόν τον προικισμένο άνθρωπο για την απόδειξη του επιχειρήματος ότι είναι το όξινο μέρος του κρασιού που διαθέτει τις μεθυστικές ιδιότητες. Σε αυτά θα αντιπαράθεσω επιχειρήματα και στοιχεία άλλων που υποστηρίζουν μια διαφορετική θεωρία και συνεπώς, θα ανταπαντήσω με δικές μου παρατηρήσεις στις φερόμενες από αυτόν τον προικισμένο άνθρωπο αποδείξεις.

Ότι το θειώδες και αλκαλικό μέρος του κρασιού είναι αυτό που διαθέτει τις μεθυστικές ιδιότητες θα το αποδείκνυε το γεγονός ότι:

1. Ενώ είναι αρκετά γνωστό ότι το κρασί είναι εύφλεκτο, καμιά αλκοόλη σίγουρα όξινη δεν είναι εύφλεκτη. Γι' αυτό δεν υπάρχει αμφιβολία. Η αλκοόλη του βιτριολιού και του νιτρικού άλατος του καλίου μειώνουν προπάντων τη δυνατότητα ανάφλεξης. Για παράδειγμα, η πυριτιδόσκονη αν ραντισθεί με αλκοόλη βιτριολιού και έπειτα αποξηρανθεί, δεν ανάβει πια, πράγμα που δε συμβαίνει αν μουσκευτεί με τσίπουρο.
2. Το γεγονός ότι κρασί και τσίπουρο χρησιμοποιούνται στα έλκη και τη γάγγραινα, για να εξουδετερώσουν την οξύτητα και τη διαβρωτική δράση που αφθονούν και ευνοούν τη δημιουργία ουλής. Αν το οινόπνευμα ήταν όξινο, θα ήταν τεράστιο σφάλμα να το χρησιμοποιούμε στα έλκη.
3. Έχει παρατηρηθεί σταθερά και χωρίς καμιά αμφιβολία ότι το τσίπουρο παλιώνοντας δε μετατρέπεται ποτέ σε ξίδι, μονάχα γίνεται ασθενέστερο. Άρα από τα κρασιά που κυρίως από εξασθένηση οξειδώνονται, λείπει το οινόπνευμα. Είναι γνωστό επίσης από πολύ κοινή παρατήρηση ότι, όταν το κρασί πρόκειται να οξειδωθεί, παρέχει μόνο πολύ μικρή ποσότητα οινόπνευ-

ματος, πράγμα που δε συμβαίνει με κρασιά που "ξέρουν" από μούχλα και είναι θολά. Γι' αυτό το λόγο αυτοί που κάνουν δημόσιους διαγωνισμούς για απόσταξη και πώληση τσίπουρου, αγοράζουν σε κάποια τιμή τα χαλασμένα θολερά κρασιά αλλά όχι τα οξειδωμένα, που όσο και αν "θεραπευτούν" δε δίνουν άλλο από ανούσιο φλέγμα και σκληρό υγρό.

4. Η αλκοόλη των ορυκτών οξέων, όπως του βιτριολιού, του νιτρικού άλατος και παρομοίων, γλυκίζει αν ανακατευτεί με τσίπουρο. Αν αυτό έχει όξινες ιδιότητες και γι' αυτό προκαλεί μέθη, δε θα διόρθωνε άλλες όξινες αλκοόλες και δε θα τις καθιστούσε ηπιότερες, γιατί μια ουσία δεν μπορεί να υπερνικήσει μια άλλη παρόμοια με την ίδια, αλλά μόνο να την κάνει δυνατότερη¹⁸⁹.

5. Ο παραγόμενος αξιοσημείωτος κοχλασμός του τσίπουρου που έχει αναμιχθεί με αλκοόλη νιτρικού άλατος αποδεικνύει σαφώς ότι η φύση του τσίπουρου είναι αντίθετη από το οξύ της αλκοόλης του νιτρικού άλατος.

6. Η καθετοποίηση της παραγωγής του τσίπουρου χωρίς απόσταξη, με συνεχή έγχυση ταρταρικού άλατος, αλάτων του ασβέστη και στακτών από κλείδες. Αν το τσίπουρο ανήκε στην οικογένεια των οξέων, το άλας του ασβέστη και του τάρταρου, που κατέχουν την πρώτη θέση ανάμεσα στα αλκάλια, δε θα το ισχυροποιούσε. Αντιθέτως, μάλλον θα το εξασθενούσε απορροφώντας το οξύ. Θα μπορούσε να ειπωθεί ως αντεπιχείρημα ότι το τρυγικό άλας απορροφάει το φλέγμα και καθετοποιεί την παραγωγή του τσίπουρου. Αλλά έτσι θα προέκυπτε σαφώς ο λόγος που το τρυγικό άλας δεν απορροφάει το οξύ που υποτίθεται ότι βρίσκεται στο τσίπουρο και δεν προκαλεί κορεσμό με εκείνο αλλά με το φλέγμα.

7. Οι διηθημένοι με σάκο οίνοι (που αν και όμοιοι κατά τα υπόλοιπα, είναι πάντοτε ασθενέστεροι από τους άλλους αστράγγιστους οίνους, γιατί, όπως λέει ο Πλίνιος*, οι δυνάμεις σπανίως "διασπώνται από το σάκο") εύκολα οξειδώνονται, κυρίως όταν "νιώθουν" την καλοκαιρινή ζέστη, πράγμα που σε άλλα κρασιά δε

συμβαίνει, αφού δεν ξινίζουν λόγω της άφθονης περιεκτικότητάς τους σε σωματίδια αλκοόλης.

8. Τα δυνατά κρασιά κάνουν λιγότερο κακό σε όσους έχουν ποδάγρα απ' ότι τα ελαφρά και όξινα, όπως εκείνα του Ρήνου που ο Silvio δε συστήνει στους αρθρικούς¹⁹⁰, γιατί περιέχουν ελάχιστη πτητική αλκοόλη. Η ίδια αυτή παρατήρηση είχε γίνει πολύ καιρό πριν, από τον Craton¹⁹¹ που στο έργο του "*Consolidatio medica pro articularis morbi doloribus*" έγραφε ότι αυτοί που θεωρούν λιγότερο επιβλαβή τα ελαφρά κρασιά πλανώνται πολύ και ότι αντίθετα, είναι σωστότερο "να πεις λίγο συγγρικό κρασί και Μαλβάζια* παρά μεγαλύτερη ποσότητα ελαφρού κρασιού". Το ίδιο πράγμα λένε ο van Helmont¹⁹², ο Willis και άλλοι έγκριτοι ιατροί που δε συνιστούν ήπια και ξινά κρασιά, γιατί αυτά ανεβάζοντας το επίπεδο των οξέων στον οργανισμό αυξάνουν τις αρθραλγίες.

Έπειτα, σχετικά με τα επιχειρήματα που μου αναφέρθηκαν από τον έμπειρο χημικό για την απόδειξη της ύπαρξης ενός μεθυστικού οξέως στο κρασί, μπορώ να απαντήσω ως εξής: αντίθετα, το ιζημα και ο ισχυρός κοχλασμός που παράγεται κατά την ανάμειξη του τσίπουρου με αλκοόλη ουρίας δεν επιτρέπουν το συμπέρασμα ότι η φύση του τσίπουρου είναι όξινη. Πράγματι, πολλές αλκαλικές ουσίες αναμιγνυόμενες μεταξύ τους παράγουν κοχλασμό, όπως το άλας τάρταρου, όταν ριχτεί πάνω στο έλαιο του τάρταρου. Η παρατήρηση αυτή αναφέρεται στον περίφημο G. Bohn¹⁹³ που λέει ότι δεν πρέπει να φανταζόμαστε ένα οξύ που θα απορροφάτο από το διάλυμα τάρταρου, γιατί το απλό νερό, αναμιγμένο με άλας τάρταρου, παράγει το ίδιο αποτέλεσμα. Επίσης, πολλά οξέα αναμιγνυόμενα μεταξύ τους παράγουν κοχλασμό, ενώ αναμιγνύοντας οξέα με αλκαλικές ουσίες δεν προκύπτουν ιζήματα. Συνεπώς, δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί ένας σταθερός κανόνας.

Ύστερα, σχετικά με το βρασμό που παράγεται στο φρέσκο αίμα όταν ανακατεύεται με τσίπουρο, ο οποίος δε θα ήταν διαφορετικός αν το αίμα αναμιγνυόταν με αλκοόλη βιτριολιού, βρήκα ότι είναι αρκετά μεταβλητός και δεν παρουσιάζεται πάντα με τον ίδιο τρόπο. Έτσι, τα

χαρακτηριστικά του αίματος μπορούν να είναι μεταβλητά: μια φορά πολύ όξινο, άλλη φορά πολύ αλκαλικό. Συνεπώς, όταν αναμιγνύεται με τσίπουρο, ο κοχλασμός είναι τόσος που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι σε αυτό το αίμα κυριαρχεί η όξινη ιδιότητα. Έπειτα, η καθίζηση των χρωστικών που έχουν φτιαχτεί με τσίπουρο το οποίο γίνεται υπό την επίδραση του άλατος της αμμωνίας, δεν έχει πολλή σημασία, γιατί καθιζήσεις γίνονται και με απλό κρύο νερό, όπως κατά την παρασκευή του ρετσινιού χαλάπας*. Γι' αυτό το τσίπουρο θα έπρεπε να τεθεί στο πάνθεον των οξέων. Γνωρίζοντας ότι τα οξέα καθιζάνουν από τα αλκάλια, θα έπρεπε να δεχτούμε ότι το νερό είναι αλκάλιο, ενώ όπως όλοι ξέρουν, όχι μόνο είναι μία άποια ουσία χωρίς οξύτητα αλλά επιπλέον διορθώνει την οξύτητα και την αλκαλική ισχύ.

Έπειτα, για να αποδειχθεί η οξύτητα του κρασιού ως αιτία της μέθης, δεν αρκεί αυτό που λέγεται για την εξασθένηση του κρασιού, η οποία προκαλείται από την προσθήκη αλκαλίων, γιατί όταν αναμιγνύονται διαφορετικές μεταξύ τους ουσίες, σχηματίζεται μία νέα με διαφορετικά χαρακτηριστικά. Έτσι, το νερό εξασθενεί τόσο τα οξέα όσο και τα αλκάλια και διαλύει οποιαδήποτε οξύτητα. Ομοίως, θα μπορούσε να αντιταχθεί στους χημικούς ότι από το ισχυρό ξίδι μπορεί να εξαχθεί με απόσταξη μια κάποια ποσότητα εύφλεκτης αλκοόλης. Αυτό πάντως δεν αποδεικνύει ότι αυτή η εύφλεκτη αλκοόλη ανήκει στην οικογένεια των οξέων. Καμιά ουσία, είτε όξινη είτε αλκαλική, δεν είναι τόσο καθαρή που να μην περιέχει ίχνη μιας άλλης με αντίθετη δράση.

Όσον αναφορά την τελευταία αντίρρηση, δηλαδή ότι τα μέσα για τη θεραπεία και την πρόληψη της μέθης ανήκουν κυρίως στην τάξη των αλκαλίων, μπορεί να απαντηθεί ότι αυτά δρουν στην αιτία της ασθένειας παρά στην ίδια την ασθένεια. Πράγματι, διεγείρουν την παραγωγή ούρων και κατ' αυτόν τον τρόπο εξαλείφεται ευκολότερα η μέθη. Οι ίδιες ουσίες έχουν επίσης προληπτική δράση, γιατί όπως λέει ο Ιπποκράτης¹⁹⁴: "... ἐφ' οἷσι γινόμενα ῥύεται, τούτων προγενόμενα κωλύει." (Περὶ Ἐπιδημιῶν 6^ο / τμ. 3^ο / 23). Δηλαδή, "... ὅτι θεραπεύει τὴν ἀσθένεια ἐμφανιζόμενο

αργότερα, την αποτρέπει εμφανιζόμενο νωρίτερα". Τέλος, ορισμένα οξέα όπως το ξίδι έχουν χρησιμοποιηθεί κατά της μέθης. Ο Ettmuller¹⁹⁵ συνιστά κομπρέσες στο κεφάλι με βάση το ξίδι και επίσης ένα επίθεμα από απόσταγμα αμάραντου και ξίδι στους όρχεις, μέσα αποτελεσματικότερα για να περάσει η μέθη.

Ο Ettmuller και άλλοι λοιπόν, αποδίδουν σε ένα πτητικό οξύ ή στο ναρκωτικό θείο που βρίσκεται στο κρασί και που έχει τη δύναμη να σταματά την κίνηση των χυμών και των ζωτικών πνευμάτων, τον τρόμο και τις καταστάσεις ζάλης και υπνηλίας που παρατηρούνται στους μεθυσμένους και σε αυτούς που είναι υπό την επήρεια του οπίου. Αλλά, παραμερίζοντας την πηκτική και στυπτική ιδιότητα του κρασιού θα ήταν αληθοφανέστερο να λεχθεί ότι το κρασί (ουσία από τις πλουσιότερες σε οινόπνευμα και συναφέστερη με το αίμα και τα ζωτικά πνεύματα) όταν πίνεται σε αφθονία, φθάνει στο κεφάλι διαμέσου των φλεβών, διαλύει και υγροποιεί τους χυμούς, ανοίγει τις πόρτες των αρτηριών που είναι διασκορπισμένες στον εγκέφαλο και αιματώνει και αδρανοποιεί με ορό το εγκεφαλικό σύστημα, τόσο που παράγει μια χαλάρωση του τόνου των νεύρων και προκαλεί όλες τις ήδη προαναφερθείσες ενοχλήσεις; Και δε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε το ίδιο και για το όπιο; Να λεχθεί δηλαδή ότι αυτό δε σταματάει και δε συμπυκνώνει χυμούς και ζωτικά πνεύματα, όπως κοινώς πιστεύεται, αλλά κυρίως με το πτητικό και οσμηρό αλκάλιο τα χύνει και τα υγροποιεί παράγοντας το διαφορικό και διουρητικό αποτέλεσμα που κανένας δεν αμφισβητεί; Ο προικισμένος Willis¹⁹⁶ στο ζήτημα αυτό είναι πλήρως κατατοπιστικός. Λέει ότι *"οι συμπυκνωτικές και πηκτικές ιδιότητες που πολλοί αποδίδουν στο όπιο δεν προκύπτουν τόσο ξεκάθαρα"*. Δεν είναι η στιγμή να συζητήσουμε αν το όπιο έχει πηκτικές ή διαλυτικές ικανότητες, αλλά αισθάνομαι ότι μπορώ να ισχυριστώ ότι, αν το κρασί και το τσίπουρο παράγουν σχεδόν τα ίδια αποτελέσματα με το όπιο, δηλαδή τρόμο, θόλωση, βαθύ ύπνο, αφωνία κτλ., και στις δύο περιπτώσεις παράγονται τα ίδια αποτελέσματα με διαφορετικούς μηχανισμούς. Οι οπιομανείς έχουν ασθενή και βραδύ σφυγμό, ωχρότητα, πτωματική όψη, ψυχρά άκρα.

Οι μεθυσμένοι όμως έχουν περισσότερο επιταχυνόμενο σφυγμό, ερυθρό πρόσωπο, μάτια ξαναμμένα, φλέβες φουσκωμένες. Έτσι περιγράφει ο Βιργίλιος^{197*} έναν Σιληνό μεθυσμένο: " Όπως πάντα, έχει προσημένες τις φλέβες από το κρασί που ήπια χθες".

Στην αυτοψία αποδεικνύεται ότι η διάχυση του ορού από την αιμάτινη μάζα στον εγκέφαλο προκαλείται από την πίεση του οινοπνεύματος. Ανοίγοντας το κρανίο των θανόντων από μέθη βρέθηκε ο εγκέφαλος πλημμυρισμένος από γαλακτώδη ορό. Το εύρημα αυτό επαληθεύεται από τον Teofilo Bonet¹⁹⁸. Ότι υπάρχει αφθονία ορού αποδεικνύεται επίσης από τους τρόπους με τους οποίους λέει ο Ιπποκράτης ότι λύεται η μέθη¹⁹⁹ (Αφορισμοί/τμ. 5^ο/5'). Σίγουρα ένας άμεσος εμετός βοηθάει πολύ στη μείωση των ενοχλημάτων της μέθης. Πάντως, μια πραγματική ανάκαμψη γίνεται με άφθονη διούρηση, αποβάλλοντας δηλαδή με τα ούρα την υπερβολική ποσότητα ορού που παρήχθη. Είναι δοκιμασμένο εκείνο το λαϊκό ρητό, σύμφωνα με το οποίο, το κρασί κάνει καλά τις ενοχλήσεις που παράγει, κυρίως λόγω της ιδιότητάς του να εξασθενεί τους χυμούς και να διεγείρει τη διούρηση. Ιδιότητες που φαίνεται να σημειώνει ο Αριστοτέλης²⁰⁰, όταν διερωτάται "Διά τί μᾶλλον κραιπαλῶσιν οἱ ἀκρατέστερον πίνοντες ἢ οἱ ὄλως ἄκρατοι; ...ἔτι δέ συμπέττει τὰ λοιπὰ θερμότηρος ὢν, καὶ αὐτός αὐτοῦ· ὁ δὲ ὑδαρῆς τοῦναντίου" (Προβλήματα Γ-3, 871a-16). "Γιατί έχουν εντονότερα συμπτώματα μέθης όσοι πίνουν ελαφρά νερωμένο κρασί παρά όσοι το πίνουν τελείως ανέρωτο; ...Επιπλέον, καθώς το κρασί αυτό είναι θερμότερο, κάνει να χωνεύονται ευκολότερα τα υπόλοιπα, αλλά και αυτό το ίδιο, ενώ το νερωμένο κρασί κάνει το αντίθετο". Ο Ιπποκράτης²⁰¹ μας θυμίζει ότι οι αρχαίοι ιατροί κατάφεραν να βρουν κάποια θετική πλευρά της μέθης. Ο Μνησίθεος*, Αθηναίος ιατρός, στην επιστολή του "Περί Κωθωνισμού", που μεταφέρεται από τον Αθήναιο^{202*} και τον Lang²⁰³, γράφει:

"Περί δὲ τοῦ κωθωνίζεσθαι καὶ ὅτι χρήσιμος ἔστι διὰ χρόνου ὁ κωθωνισμὸς Μνησίθεος ὁ Ἀθηναῖος ἰατρός ἐν τῇ περὶ Κωθωνισμοῦ ἐπιστολῇ φησιν οὕτως·" συμβαίνει

τοὺς μὲν πολὺν ἄκρατον ἐν ταῖς συνουσίαις πίνοντας μεγάλα βλάπτεσθαι καὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν. τὸ μέντοι κωθωνίζεσθαι διὰ τινῶν ἡμερῶν δοκεῖ μοι ποιεῖν τινα καὶ τοῦ σώματος κάθαρσιν καὶ τῆς ψυχῆς ἄνεσιν. γίνονται γὰρ τινες ἡμῖν ἐκ τῶν καθ' ἡμέραν συμποσίων ἐπιπόλαιοι δριμύτητες. ταύταις οὖν ἐστὶ τῶν μὲν πόρων οἰκειότατος ὁ διὰ τῆς οὐρήσεως, τῶν δὲ καθάρσεων ἢ διὰ τῶν κωθωνισμῶν πρέπει μάλιστα. κατανίξεται γὰρ τὸ σῶμα τοῖς οἴνοις· ὑγρὸν γὰρ καὶ θερμὸν ὁ οἶνος" (Αθήναιος, Δειπνοσοφιστῶν ΙΑ'- 67a). Δηλαδή, "Σχετικά με το γερό τσούξιμο και με το ότι το γερό τσούξιμο κατά διαστήματα είναι χρήσιμο, ο Μνησίθεος, ο Αθηναῖος ιατρός, στην επιστολή του Περί Κωθωνισμού, μιλά έτσι: "Όσοι πίνουν πολύ ανέρωτο κρασί στις συντροφιές συμβαίνει να βλάπτονται πολύ και στο σώμα και στην ψυχή. Ωστόσο, το να το τσούζει κάποιος κατά διαστήματα μου φαίνεται ότι προκαλεί κάποια κάθαρση στο σώμα και άνεση στην ψυχή. Διότι από τη συμμετοχή σε καθημερινά συμπόσια μας προκαλούνται κάποιες φανερές οξύτητες· η πιο κατάλληλη έξοδος γι' αυτές λοιπόν γίνεται με την ούρηση, ενώ για τις καθάρσεις ταιριάζει κυρίως η μεγάλη πόση κρασιού· αφού με το κρασί ξεπλένεται το σώμα· διότι το κρασί είναι υγρό και θερμό".

Περισσότερο από μια φορά το φθινόπωρο, "όταν στους γεμάτους κάδους αφρίζει το κρασί" και γίνεται μια συνεχής μετάγγιση του κρασιού από τους κάδους στα βαρέλια, μου συνέβη να παρατηρήσω χωρίς έκπληξη ότι οι εργάτες αυτοί ουρούν έως και εκατό φορές ημερησίως και κάνουν ελαφρά και καθαρά όπως το νερό ούρα. Πιστεύω ότι αυτό γίνεται γιατί το οινόπνευμα που αναδίνεται από το κρασί μπαίνει στις αναπνευστικές οδούς και προάγει το σχηματισμό του ορού στην αιμάτινη μάζα. Πειραματίστηκα για το αν το νέο κρασί προκαλεί αφθονότερη διούρηση από το παλιό, ακόμα και αν αυτό είναι καθαρό και δυνατό. Κάθε φορά λοιπόν που καθίσταται αναγκαίο να αποβάλλεται με τα ούρα το πλεόνασμα του ορού, δεν αμφιβάλω για την καταλληλότητα του νέου και όχι του παλιού κρασιού, αρκεί να είναι στραγγισμένο και καθαρό από τα πυκνά μέρη.

Επιστρέφοντας στο θέμα μας, είναι αληθοφανές ότι κατ' αρχάς οι εργάτες αυτοί πλήττονται στην αιμάτινη μάζα από τα πτητικά σωματίδια του κρασιού, από τα οποία ο αέρας είναι κορεσμένος, και αυτό προκαλεί μια διαδικασία ζύμωσης που έπειτα περνάει στα ζωτικά πνεύματα. Όλοι ξέρουν πόσο συγγενές με το αίμα είναι το κρασί, και ορθώς, όπως θυμίζει ο Πλίνιος*²⁰⁴, ο Ανδροκίδης, φημισμένος για τη σοφία του, για να συγκρατήσει το Μέγα Αλέξανδρο από την απληστία όταν επρόκειτο να πει κρασί, του θύμιζε "ότι έπινε το αίμα της γης". Τέτοια συγγένεια αισθάνονται τα ζωτικά πνεύματα, τα οποία πολλαπλασιάζονται με μεγάλη αφθονία λόγω της παρουσίας του οιοπνεύματος, που δεν μπορούν να κρατηθούν στον εγκέφαλο. Από αυτό προέρχεται η γενική ταραχή όλου του οργανισμού, όπως συμβαίνει στην κοινωνία των μελισσών, όταν αναφύονται έριδες, επειδή μια πολυάριθμη γενιά αβγατίζει το σμήνος. Επέρχονται έτσι ίλιγγοι, θόλωση, κεφαλαλγίες, σαν τα αγγεία να ήταν διασταλμένα από αύξηση της αιμάτινης μάζας, και τέλος, από ταραχές όλου του οργανισμού προέρχονται απίσχναση, εξασθένηση των δυνάμεων και άλλες ενοχλήσεις που γενικώς είναι λιγότερο σοβαρές σε άτομα εθισμένα σε αυτή τη δουλειά αλλά πιο σοβαρές σε εκείνους που την κάνουν πρώτη φορά. Ο Zacuto Lusitano²⁰⁵ λέει ότι ένας αυλικός αποσυρμένος στην εξοχή, μπαίνοντας μια φορά κατά τύχη σε μια καντίνα, επλήγη από την οσμή του κρασιού, έπεσε κάτω κεραυνοβολημένος και εξέπνευσε ύστερα από λίγες ώρες.

Είναι γνωστό ότι το ίδιο συμβαίνει σε εκείνες τις περιοχές όπου αντί για κρασί φτιάχνεται μπίρα, όπως στη Γερμανία, στην Αγγλία και σε όλα σχεδόν τα βόρεια κράτη. Αν και στα προαναφερθέντα μέρη φύονται τα αμπέλια, τα τσαμπιά δε φθάνουν στην ωρίμανση, και γι' αυτό οι λαοί αυτοί αντί για κρασί φτιάχνουν ένα ποτό παρμένο από το κριθάρι και σπόρους δημητριακών, από τους οποίους διαθέτουν άφθονους, αφήνοντάς τα να ζυμωθούν μέχρι την εκβλάστηση και αναμιγνύοντάς τα με φύλλα λυκίσκου. Οι καταναλωτές του ποτού αυτού "κλυδωνίζονται ως να έχουν πει καθαρό κρασί", όπως λέει ο Οβίδιος²⁰⁶, όταν μιλάει για

το νερό της πηγής Lincestria. Ότι ήδη από το παρελθόν οι βόρειοι λαοί παρασκεύαζαν τέτοια ποτά το γνωρίζουμε από εκείνες τις στροφές όπου ο Βιργίλιος^{207*} μιλάει για τον κόσμο του Βορρά που υποδουλώθηκε από τη Ρώμη: *"Εδώ περνούν τη νύχτα παίζοντας και ευτυχείς μιμούνται το κρασί με το ζυμωμένο κριθάρι και τα όξινα ροφήματα"*.

Όπως έμαθα από προικισμένους ανθρώπους και όπως γίνεται αντιληπτό από τους συγγραφείς, αυτοί που παρασκευάζουν μπίρα στις αποθήκες ασθενούν από τις ίδιες ασθένειες που σε μας ασθενούν οι οινοποιοί και όσοι κάνουν απόσταξη τσίπουρου. Ακόμα και η μπίρα διαθέτει μια σημαντική μεθυστική δύναμη, τόσο που από αυτή μπορεί να εξαχθεί μια αλκοόλη εύφλεκτη, την οποία ο Platter²⁰⁸ αποδίδει στο λυκίσκο. Οι εργάτες που την προετοιμάζουν, τη μεταγγίζουν και τη ξαναβάζουν στα δοχεία υποφέρουν από κεφαλαλγίες, ιλίγγους και δύσπνοια. Μεταξύ της μπίρας και του κρασιού υπάρχουν πολλές συγγένειες, όπως όλοι ξέρουν. Το κρασί, την άνοιξη όταν ανθίζουν τα αμπέλια, αλλοιώνεται βαθιά λόγω των οσμηρών αναθυμιάσεων που διαχέονται στον αέρα. Το ίδιο, σύμφωνα με όσα ισχυρίζεται ο van Helmont, συμβαίνει με την μπίρα όταν ανθίζει το κριθάρι. Όπως το κρασί και το τσίπουρο, όταν πίνονται απρεπώς, αφαιρούν τελείως την όρεξη, έτσι ενεργεί και η μπίρα αμέσως μόλις πιωθεί, όπως λέει πάντα ο van Helmont²⁰⁹ που προσθέτει ότι αυτή αλλοιώνει και εξασθενεί τις ζυμώσεις στο στομάχι. Ο Πλίνιος^{*210}, εκπλησσόμενος από τη μεθυστική ικανότητα που έχουν τα ποτά που φτιάχνονται από κριθάρι, έγραψε: *"Η εκπληκτική φαντασία των βίτσιων βρήκε τον τρόπο να μεθάει με το νερό"*.

Με τι μέσα η ιατρική θα μετριάσει τις ασθένειες των οινοποιών και όσων κάνουν απόσταξη τσίπουρου, αυτών που κοπιάζουν να ετοιμάσουν ένα πράγμα τόσο σημαντικό και αναγκαίο στη ζωή και τόσο χρήσιμο στη σύνθεση ευχάριστων και αποτελεσματικών φαρμάκων, σε σημείο που, εάν από τα εργαστήρια εξέλειπε το οινόπνευμα, η χημεία δε θα έφθανε ποτέ να χαίρει τέτοιας εκτίμησης; Ο Γαληνός²¹¹ είχε την ιδέα και ήθελε να βρει τον τρόπο να αποστάξει και να ξεχωρίσει τις διαφορετικές ουσίες που

βρίσκονται στο κρασί. Έγραψε ότι "θα αντιμετώπιζε κάθε κίνδυνο, αρκεί να έβρισκε ένα όργανο ή μία μέθοδο να ξεχωρίσει τα αντίθετα μέρη στο κρασί, όπως στο γάλα".

Όταν έχω να κάνω με τους εργάτες αυτούς, είτε είναι ασθενείς είτε πηγαίνω ο ίδιος στο χώρο εργασίας τους, προσπαθώ να τους πείσω να απέχουν από το κρασί και περισσότερο ακόμα από το τσίπουρο και να αποφύγουν τον αλκοολισμό, τουλάχιστον όλο το διάστημα που ασκούν αυτή τη δραστηριότητα. Συνιστώ δε, όσο είναι δυνατόν, να απομακρύνουν το πρόσωπο από τους ατμούς που εκλύονται από το κρασί, να πλένουν από καιρού εις καιρόν το πρόσωπο με κρύο νερό και καμιά φορά να βγαίνουν έξω από τις αποθήκες, για να αναπνεύσουν καθαρότερο αέρα. Όταν οι εργάτες αυτοί αναγκάζονται να παραμείνουν στο κρεβάτι και να αφήσουν την εργασία τους, πρέπει να τους συνταγογραφούνται τα συνηθισμένα αποτελεσματικά φάρμακα κατά της μέθης και των ενοχλημάτων που τη συνοδεύουν. Στο θέμα αυτό μπορούν να συμβουλευτούν τα γραπτά πολλών συγγραφέων της Ιατρικής, κυρίως εκείνων του Etmuller²¹². Τα μέσα αυτά είναι, για παράδειγμα, το ξίδι, το καστόριο και πρωτίστως η αλκοόλη του αμμωνιακού άλατος. Δεν υπάρχει τίποτα σαν αυτό το τελευταίο που να περιέχει πτητική αλκοόλη της ουρίας, αποτελεσματικότετη στην εξάλειψη των συνεπειών που προκαλούνται από κατάχρηση οίνου.

Ο Πλίνιος* επίσης, υποδεικνύει πολλά μέσα πρόληψης της μέθης, όλα πολύ γνωστά, όπως τα πικραμύγδαλα, το κουνουπίδι και σχεδόν όλα τα γλυκά πράγματα. Σε αυτά οι σύγχρονοι πρόσθεσαν και άλλα πολλά και ο Plater στο έργο του "Ιατρική Πράξη" μας τα απαριθμεί όλα μέχρι ανίας. Ο συγγραφέας αυτός, συμμεριζόμενος την κατάσταση των ομοεθνών του που είχαν αποκτήσει τη θεωρούμενη πολιτισμένη συνήθεια να συναγωνίζονται στα συμπόσια ποιος έπινε περισσότερο, στην πραγματεία του απαριθμεί μία μακρότατη σειρά από μέσα ικανά να καθυστερήσουν και να εμποδίσουν τη μέθη, όπως άψινθος*, απήγανο*, γάλα, ψητό πνευμόνι ζώων, νερό, ξίδι, στυφά φρούτα και ακόμα φάρμακα φτιαγμένα ως καταπραϋντικά και διάφορα

άλλα μέτρα, που αν ληφθούν προηγουμένως μπορούν να προφυλάξουν αποτελεσματικά από τη μέθη.

Στους εργάτες που λόγω της αξιολύπησης κατάστασής τους δεν μπορούν να κάνουν χρήση τόσο δαπανηρών μέσων, πρέπει να χορηγούνται τα πιο απλά και πιο εύκολα ευρισκόμενα από αυτά, όπως το λάχανο που ήδη από πολλούς αιώνες είναι φημισμένο για την ικανότητά του να προφυλάσσει από τη μέθη, το ραπανάκι και το αναμιγμένο με ξίδι νερό, που ο Plater ονομάζει το κατεξοχήν αντίδοτο της μέθης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 22

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΦΟΥΡΝΑΡΗΔΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΥΛΩΝΑΔΩΝ

Ο Ιπποκράτης²¹³ έχει γράψει ότι: "Εἰσὶ τινες τῶν τεχνέων, αἳ τοῖσι μὲν κεκτημένοισιν εἰσιν ἐπίπονοι, τοῖσι δὲ χρεομένοισιν ὄνηισταί, καὶ τοῖσι μὲν ἰδιώτησι ξυνὸν ἀγαθόν, τοῖσι δὲ μεταχειριζόμενοισι σφᾶς λυπηραί. Τῶν δὴ τοιουτέων ἐστὶ τεχνέων, καὶ ἦν οἱ Ἕλληνες καλέουσιν ἰητρικὴν..." (Περὶ Φυσῶν - 1). Δηλαδή, "Μερικὲς ἀπὸ τῆς τέχνης μαθαίνονται δύσκολα καὶ ἔχουν ευεργετικὲς συνέπειες σε αὐτοὺς ποὺ τῆς ἀσκοῦν. Κι ἐνῶ εἶναι κοινὴ πηγὴ ωφέλειας γιὰ τοὺς κοινούς ἀνθρώπους, δημιουργοῦν στενοχώριες στους ἀνθρώπους ποὺ τῆς ἀσκοῦν. Σὲ αὐτὲς ἀνήκει καὶ ἡ τέχνη ποὺ οἱ Ἕλληνες ὀνομάζουσαν ἰατρικὴν". Μεταξὺ αὐτῶν μποροῦμε ἀσφαλῶς νὰ τοποθετήσουμε τὴν τέχνη τοῦ φούρναρη: τί εἶναι χρησιμότερο στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἢ περισσότερο ἀναγκαῖο ἀπὸ τὸ ψωμί; Ἐπειτα, ποια ἐργασία εἶναι κοπιαστικότερη καὶ επικινδυνότερη γιὰ ὅποιον τὴν ἀσκεῖ ἀπὸ τὸ φτιάξιμο τοῦ ψωμοῦ; Κοσκίνισε τὸ ἀλεύρι, ἀνακάτεψε τὸ ἢ ζύμωσε τὸ, ψῆσε τὸ ψωμί στους φούρνους, σημαίνει ἐπίσης νὰ κάνεις ἀπίστευτες προσπάθειες καὶ νὰ ἐκτίθῃσαι σὲ οὐσίες καὶ καταστάσεις ποὺ μποροῦν νὰ προκαλέσουν διάφορες ἀσθένειες. Οἱ φουρνάρηδες ἐργάζονται κυρίως τὴ νύχτα. Καὶ σὲ ἀντίθεση με ἄλλους ποὺ μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐργάσιμης μέρας τοὺς κοιμούνται καὶ ἀναπληρῶνουν τῆς καταναλωθείσας δυνάμεις τοὺς, αὐτοὶ βρῖσκονται σὲ πλήρη δραστηριότητα καὶ ἔπειτα πρέπει νὰ κοιμηθοῦν ὅλη σχεδὸν τὴν ἡμέρα, ὅπως τὰ ζῶα ποὺ φοβο-

ύνται τον ήλιο. Έτσι, στην ίδια πόλη έχουμε ανθρώπους που ζουν μία αντιθετική ζωή από εκείνη άλλων.

"*Εγερθείτε, ο φούρναρης πουλάει τα προγεύματα στους σκλάβους*", έλεγε ο Μαρτιάλης, γιατί είχαν προετοιμαστεί και μαγειρευτεί κατά τη διάρκεια της νύχτας. Πράγματι, κατά το ξημέρωμα, όταν η πλέμπα επιστρέφει στις συνήθεις απασχολήσεις, πρέπει να είναι έτοιμο το ψωμί, αλλιώς η πείνα θα εξεθίσει σε εξέγερση. Η έλλειψη ψωμιού προκάλεσε βίαιους ξεσηκωμούς στις μεγαλουπόλεις, όπως αποδεικνύει ευρέως η ιστορία, και δεν είναι πολύς καιρός που η φρουρά του βασιλιά της Ισπανίας φοβήθηκε ξεσηκωμό του λαού γι' αυτή την αιτία. Γι' αυτό ο Ιουβενάλης^{214*} παράγγελε "panem et circenses", δηλαδή άρτο και θεάματα, σε επάρκεια, για να κρατηθεί υποταγμένη η πλέμπα.

Οι εργάτες που ξεχωρίζουν με τα κόσκινα το αλεύρι από το πίτουρο, τινάζουν τα σακιά και τα αδειάζουν, όσο και αν προστατεύουν το πρόσωπο δεν μπορούν να αποφύγουν την εισπνοή της αλευρόσκονης. Αυτή, αναμιγμένη με το σάλιο, ζυμώνεται σχηματίζοντας μία ζύμη που κολλάει όχι μόνο στο λαιμό αλλά και στο στομάχι και στα πνευμόνια. Οι συνέπειες –πολύ συχνές– είναι ο βήχας, η δυσκολία στην αναπνοή, η βραχνάδα και σε κάποιες περιπτώσεις άσθμα, γιατί οι κρούστες που σχηματίζονται στην τραχεία και τις βρογχικές οδούς εμποδίζουν την κυκλοφορία του αέρα. Η αλευρόσκονη προκαλεί σημαντικά ενοχλήματα και στα μάτια και όχι σπάνια προξενεί τσίμπλιασμα.

Ομολογώ ότι δεν είμαι σε θέση να συστήσω κανένα μέτρο ικανό να συμβάλει στην αποσόβηση αυτών των ασθενειών. Εγκρίνω τη συνήθεια που έχουν οι φουρνάρηδες να καλύπτουν το στόμα με ένα λινό μαντίλι, αλλά αυτό δεν είναι αρκετό να εμποδίσει μαζί με τον αέρα που εισπνέουν να εισέλθουν στα πνευμόνια και τα μικρότερα σωματίδια του αλευριού. Η συνήθεια αυτή των φουρνάρηδων να δένουν γύρω από το στόμα τους ένα λινό μαντίλι είναι πολύ αρχαία, όπως μπορεί να αναγνωσθεί στη λεπτομερέστατη πραγματεία του Pignorio²¹⁵ για τους σκλάβους, όπου αναφέρει την έγκριτη μαρτυρία του Αθήναιου*. Αλλά

αυτό δεν επινοήθηκε από ένα αίσθημα ανθρωπισμού προς τους φουρνάρηδες αλλά από μια διάθεση ευδαιμονισμού, δηλαδή για να αποφευχθεί να φθάσει στο αλεύρι η αναπνοή των εργατών και ο ιδρώτας που στάζει από το πρόσωπό τους. Θα είναι χρήσιμο στους εργάτες αυτούς να πλένουν με νερό το πρόσωπο, να κάνουν συχνά γαργάρες με οξύκρατο, να χρησιμοποιούν ξιδόμελο, να παίρνουν κάθε τόσο καθαρικά και αν έχουν δυσκολία στην αναπνοή, κάποιο εμετικό φάρμακο για να διώξουν τις κρούστες. Με τέτοιου είδους μέσα είδα να θεραπεύονται μερικοί φουρνάρηδες που ήταν να πεθάνουν.

Επειδή λοιπόν οι εργάτες που συνθλίβουν με τα χέρια τη ζύμη, την ανακατεύουν ξανά, τη φτιάχνουν ψωμί και πίτες και την ψήνουν, ειδικά το χειμώνα κάνουν αυτές τις εργασίες σε πολύ θερμούς χώρους, για να φουσκώσει καλά το ψωμί. Όταν έπειτα βγαίνουν στον κρύο αέρα και επιστρέφουν στα σπίτια τους να κοιμηθούν, εύκολα υπόκεινται σε μία ισχυρή συστολή των πόρων του δέρματος και ασθενούν από κρυολογήματα, βραχνάδες και πνευμονοπάθειες, όπως πλευρίτιδες και πνευμονίες, ασθένειες πολύ συχνές που όλοι γνωρίζουν να τις θεραπεύσουν. Πάντως είναι σημαντικό να γνωρίζουμε την αιτία πριν από την ασθένεια και χρειάζεται να αποκαθιστούμε τη φυσική διαπνοή του δέρματος, βάζοντας τον ασθενή να καθίσει σε ένα θερμαινόμενο δωμάτιο, κάνοντάς του εντριβές με λάδι και συνταγογραφώντας φάρμακα που διευκολύνουν την εφίδρωση. Παρατήρησα με έκπληξη ότι στους εργάτες αυτούς περισσότερο παρά σε άλλους, οι σοβαρές πλευρίτιδες ακόμα και στην αρχή της ασθένειας δε συνοδεύονται σχεδόν ποτέ από απόχρεμψη και τελειώνουν με άφθονη εφίδρωση. Η γνώμη μου είναι ότι αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο πολύ υψηλός πυρετός – πρωταρχικό σύμπτωμα – που συνοδεύεται από έναν πόνο στα πλευρά, προέρχεται από μία εξωτερική αιτία, την αιφνίδια απόφραξη των πόρων του δέρματος κυρίως παρά από αλλοίωση των χυμών. Έτσι με την απόφραξη των πόρων του δέρματος και την άφθονη εφίδρωση, ο πυρετός μαζί με την πλευροδυνία εξαφανίζονται, γιατί απορροφάται το υλικό που είχε συρρεύσει στο στήθος και σταματάει έτσι ο

κατάρρους. Σύμφωνα με τη συμβουλή που δίνει ο Ιπποκράτης²¹⁶ όταν μιλάει για τη δούλη του Στομάγρου, είναι σημαντικό "...τὰς ἀφορμάς, ὅποθεν ἤρξατο κάμνειν, σκεπτέειν..." (Περὶ Ἐπιδημιῶν 2^ο / τμ. 1^ο / 11). Δηλαδή, "να εξετάζουμε τις αιτίες που προκάλεσαν τις ασθένειες".

Μερικές φορές έχω παρατηρήσει ότι οι φουρνάρηδες προήζονται στα χέρια, τα οποία είναι αναπτυγμένα περισσότερο από το κανονικό. Αυτό συμβαίνει γιατί, κάνοντας συνεχώς κινήσεις με τα χέρια για να ζυμώσουν, οι θρεπτικές ουσίες, πιεσμένες αρκετά στα στόμια των αρτηριών, κατακρατούνται εδώ και δεν μπορούν να επιστρέψουν πίσω τόσο εύκολα λόγω της σκλήρυνσης των ιστών. Οι φουρνάρηδες αποκαλύπτουν αμέσως τη δουλειά που κάνουν, αν δείξουν τα χέρια τους. Καμιά άλλη κατηγορία χειρωνακτών δεν έχει τόσο αναπτυγμένα χέρια. "Η λειτουργία —όπως λέει ο Αβικέννας— αναπτύσσει το ὄργανο", ισχυρισμός που αποδεικνύεται αληθινός και για άλλες δραστηριότητες. Οι φουρνάρηδες πρέπει να πλένουν συχνά τα χέρια τους με αλισίβα*, αδιάλυτο λευκό κρασί και άλλες παρόμοιες ουσίες.

Μία άλλη ασθένεια πολύ συχνή μεταξύ των φουρνάρηδων είναι η βλαισοποδία*, δηλαδή οι γάμπες γίνονται στραβές προς τα έξω όπως στα καβούρια και τις σαύρες. Πράγματι, για να ζυμώσουν, τουλάχιστον στις περιοχές ένθεν κακείθεν του Πάδου, χρησιμοποιούν μια γερή τάβλα ή έναν τρίποδο πάγκο, στα άκρα του οποίου είναι προσαρμοσμένο ένα άλλο ξύλινο δοκάρι κωνικού σχήματος, που μπορεί να κινείται ελεύθερα προς όλες τις κατευθύνσεις. Ένας φούρναρης βάζοντας μία μεγάλη ποσότητα ζύμης κάτω από τον πάσσαλο, ασκεί πίεση με μεγάλη προσπάθεια των βραχιόνων και των γονάτων, ενώ ένας άλλος τον γυρίζει. Κάνοντας αυτές τις κινήσεις οι γάμπες στραβώνουν προς τα έξω, γιατί πιέζεται το πιο ασθενές μέρος της κατά γόνυ άρθρωσης. Η μοίρα αυτή είναι αναπόφευκτη. Ακόμα και νέοι και ρωμαλέοι εργάτες γίνονται αμέσως βλαισόποδες και, προϊόντος του χρόνου, κουτσοί.

Από τους φουρνάρηδες, αυτοί που ψήνουν το ψωμί υφίστανται λιγότερο επίπονες συνθήκες εργασίας, αν και λόγω της μεγάλης θερμοκρασίας στην οποία είναι εκτ-

εθειμένοι, όταν βάζουν το ψωμί μέσα στους φούρνους και όταν το ξεφουρνίζουν, αποκτούν σοβαρές ασθένειες και προπάντων το καλοκαίρι μπορεί να τους δεις όλους μουσκαμένους στον ιδρώτα. Το φρέσκο ψωμί πράγματι έχει ένα τονωτικό αποτέλεσμα και με το άρωμά του χαροποιεί τα πνεύματα, όπως σημειώνει ο Vedelio²¹⁷ στο έργο του "*De sale volatili plantarum*" και ο Becher²¹⁸ στο έργο του "*Phisica subterranea*". Ο τελευταίος μάλιστα, αντιτείνει τη μυρωδιά του ψωμιού στις αναζωογονητικές ιδιότητες των μαργαριταριών.

Στις πολυπληθείς πόλεις παρατήρησα ότι οι εργάτες αυτοί ασθενούν συχνότερα από τους άλλους εργάτες. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι εδώ ο λαός προτιμάει να αγοράζει το ψωμί, γιατί έτσι του κοστίζει λιγότερο, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στα μικρά χωριά και στην ύπαιθρο, όπου καθένας είναι φούρναρης για λογαριασμό του. Ο Πλίνιος*²¹⁹ διηγείται ότι οι Ρωμαίοι από την ίδρυση της πόλης μέχρι το έτος 530 μ.Χ. δε διέθεταν φουρνάρηδες. Οι ίδιοι οι Κουρήτες έφτιαχναν το ψωμί στο σπίτι και το καθήκον αυτό το είχαν εμπιστευτεί στις γυναίκες. Όταν η Ρώμη έγινε πολυπληθής πόλη, επικράτησε αυτό το νέο επάγγελμα που ασκούσαν από δημόσιους δούλους. Σε περίπτωση που οι εργάτες αυτοί χρειαστούν θεραπεία, οποιαδήποτε και αν είναι η ασθένειά τους θα είναι πολύ χρήσιμη η γνώση του περιβάλλοντος και των συνθηκών της εργασίας τους.

Δε μου φαίνεται εκτός τόπου να πραγματευτώ επίσης τους μυλωνάδες που είναι πάντα άσπροι, γιατί τα πολύ μικρά σωματίδια του αλεσμένου σιταριού γεμίζουν όλο το μύλο. Το θέλουν ή όχι οι μυλωνάδες, τη σκόνη αυτή την ξαναβρίσκουν στο στόμα, στη μύτη, στα αφτιά και σε όλο το σώμα. Πολλοί από αυτούς γίνονται ασθματικοί και στο τέλος υποφέρουν από υδρωπισμό. Συνήθως από ρήξη ή χαλάρωση του περιτοναίου αποκτούν επίσης κήλες, γιατί μεταφέρουν στις πλάτες βαριούς σάκους με σάρι και αλεύρι. Όλοι σχεδόν είναι μισόκουφοι, γιατί νυχθημερόν υποφέρουν από τον πάταγο που προκαλείται από τους τροχούς και τις μυλόπετρες, ο οποίος προστίθεται στο θόρυβο του νερού που πέφτει από ψηλά. Τα τύμπανα

συνεχώς πιέζονται από επικρούσεις ισχυρότερες από αυτές που μπορούν να αντέξουν και συνεπώς εξασθενούν.

Να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι οι μυλωνάδες και οι φουρνάρηδες συχνά υποφέρουν από φθειρίωση, τόσο που ο λαός ονομάζει χάριν αστείου "ψείρες" τους άσπρους ψύλλους των μυλωνάδων. Δε γνωρίζουμε μετά βεβαιότητας αν αυτό γίνεται επειδή οι μυλωνάδες είναι σχεδόν πάντα καλυμμένοι από βρομιά και σπανίως βγάζουν τα ρούχα τους, όταν πάνε να κοιμηθούν, ή επειδή το ανακάτεμα του αλευριού με τον ιδρώτα και τη βρομιά του δέρματος ευνοούν την ανάπτυξη αυτών των ζουφίων. Είναι βέβαιο ότι όλοι οι μυλωνάδες συνοδεύονται πάντα από αυτούς τους σωματοφύλακες και αν το είχε μάθει ο Daniel Heins, ασφαλώς θα τους είχε δώσει τη σωστή θέση στην κομψότατη δέησή του προς έπαινον των ψειρών *"De laudibus pediculi ad conscriptos mendicorum patres"*.

Στο παρελθόν οι μυλωνάδες υφίσταντο ασθένειες σοβαρότερες απ' ό,τι στον καιρό μας. Τότε δεν υπήρχαν αυτές οι μηχανές για άλεσμα του σιταριού που έχουμε εμείς, με το νερό που κυλάει κατά μήκος ενός καναλιού και κάνει τους μεγάλους τροχούς να γυρίζουν, αν και ένας αρχαίος συγγραφέας, ο Palladio²²⁰ κάνει ήδη νύξη για το άλεσμα του σιταριού με το νερό όταν γράφει: *"Εάν υπάρχει αφθονία, οι φουρνάρηδες πρέπει να παίρνουν αυτό που βγαίνει από τα λουτρά και τοποθετώντας εκεί τις μύλοπετρες να αλέθουν το σάρι με τη δύναμη των ζώων και των ανθρώπων"*. Κάποτε για να αλέσουν το σάρι χρησιμοποιούσαν γουδιά. Τώρα η χρήση τους περιορίστηκε στη σύνθλιψη και την αποφλοίωση του σταριού ή στο κοπάνισμά του. Οι μύλοπετρες γύριζαν όχι μόνο από τα υποζύγια αλλά ακόμα και από ανθρώπους, δούλους και γυναίκες. Από αυτό προέρχεται το όνομα γουδοχέρια, δεδομένου ότι για να γυρίσουν ήταν αναγκαία όλη η δύναμη ενός ατόμου. Σε αυτό καταδικάζονταν οι ένοχοι κάποιου κακουργήματος. Στα γραπτά του Πλαύτου* δεν υπάρχει τίποτα συχνότερο και φοβερότερο για τους σκλάβους από τη λέξη μύλοπετρα. Ο Απουλήιος, μεταμορφωμένος σε γάιδαρο, λέει: *"Μου έδεσε τα μάτια και μ' έσπρωξε να μπω σ' ένα μονοπάτι σκαμμένο και κυκλικό,*

για να φέρνω πάνω κει ασταμάτητους γύρους, χωρίς να ξεφεύγω καθόλου, στην ίδια κι απαράλλαχτη πορεία" (Απουλήιος, "Χρυσός Γάιδαρος" - *Apulei, Metamorphoseon libri XI - Asinus aureus*). Από τα ιερά κείμενα γνωρίζουμε επίσης ότι ο Σαμψών, τυφλωμένος από τους Φιλισταίους, υποχρεώθηκε να γυρίζει τη μυλόπετρα, που μάλλον ήταν χειροκίνητη. Οι προοριζόμενοι γι' αυτή την εργασία σκλάβοι συνηθίζοταν να τυφλώνονται για να μην έχουν ιλίγγους.

Αυτή η εργασία λοιπόν, ήταν πολύ κοπιαστική και γι' αυτή προοριζόνταν οι σκλάβοι και οι σκλάβες, που σύντομα κατέρρεαν και πέθαιναν από θλιβερές ασθένειες. Ο Ιώβ*²²¹ στους θρήνους του απαριθμεί και αυτή ως ένδειξη των βασάνων του: "*Η γυναίκα μου*", λέει, "*αλέθει για έναν άλλο*", δηλαδή, κατά τον Vatlabo και άλλους σχολιαστές, είχε γίνει μία τιποτένια σκλάβα. Δε λείπουν πάντως και κάποιοι που συνδέουν αυτή την έκφραση με ένα σεξουαλικό υπονοούμενο. Αυτό κάνει ο Agostino Pfeifer²²² στο έργο του "*De antiquitatibus Hebraicis*". Οι Ρωμαίοι μεταχειρίζονταν αποκλειστικά μυλόπετρες, αφού κάθε συνοικισμός της Ρώμης διέθετε έναν κάποιο αριθμό, όπως σημειώνει ο P. Vittore στο έργο του "*De urbis regionibus*". Από τότε που παντού σχεδόν όπου υπάρχει αφθονία νερού για την καλύτερη απόδοση κατασκευάζονται νερόμυλοι, δε χρειάζονται πια τα γουδιά, παρά για να συνθλίβουν και να σπάνε τους σπόρους. Και από τότε που η χριστιανική θρησκεία εκτόπισε το ζυγό της δουλείας, η εργασία των μυλωνάδων δεν είναι πια ανυπόφορη και δύσκολη, ούτε τόσο επικίνδυνη όπως στο παρελθόν. Από τις προκύπτουσες από την εισπνοή του αλευριού συνέπειες οι μυλωνάδες πρέπει να θεραπεύονται όπως οι φουρνάρηδες. Αν λόγω μεταφοράς βαρών αποκτούν κήλες, πρέπει να φορούν ζώνη, που μάλλον πρέπει να χρησιμοποιείται συνεχώς, ακριβώς για να αποφευχθεί ο σχηματισμός κήλης.

Για να απομακρύνουν έπειτα το ζωντανό εκείνο λοιμό, τις ψείρες, οι εργάτες αυτοί έχουν πρώτιστο καθήκον να φροντίζουν την καθαριότητα και να αλλάζουν ρούχα. Ειδικώς, συνιστώνται οι πλύσεις με αφειψήματα αφινθίου*, φύλλων ροδακινιάς, κενταύριας, ρηξίπετρας και λούπινων*.

Ο Q. Sereno συμβουλεύει στις περιπτώσεις αυτές τα μουσκεμένα με ξίδι πίτουρα. Μεταξύ των άλλων μέσων, αποτελεσματικές είναι εκείνες οι αλοιφές που περιέχουν μια κάποια ποσότητα υδραργύρου σβησμένου με σιάλο. Χρήσιμα επίσης είναι τα υφάσματα που μεταχειρίζονται οι επιχρυσωτές για να καθαρίζουν τα αγγεία μετά την επιχρυσωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 23

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣΤΩΝ ΑΜΥΛΟΥ

Σοβαρές επίσης είναι οι ασθένειες που πλήττουν τους υπευθύνους για την παρασκευή αμύλου. Η διαδικασία παρασκευής είναι γνωστή και δεν υπάρχει σχεδόν καμιά γυναίκα που να μην τη γνωρίζει, αφού το άμυλο χρησιμοποιείται συχνά για τη λεύκανση των λινών ρούχων και των περιλαίμων. Στα μέρη μας το προϊόν αυτό το παρασκευάζουν οι μοναχές που έπειτα το μεταπωλούν στους φαρμακοποιούς και σε άλλους. Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού βάζουν το σάρι σε μαρμάρινα αγγεία και το αφήνουν να μουλιάσει στο νερό έως τη βλάστηση. Έπειτα κάποιοι από τους υπηρέτες τους με γυμνά πόδια πατάνε το σάρι, έτσι μαλακό, όπως πατιούνται τα σταφύλια τον καιρό του τρύγου. Αν και αυτή η εργασία γίνεται σε ανοιχτούς χώρους, είναι τόσο βαριά η μυρωδιά που αναδύεται από εκείνη την αφρίζουσα μάζα, που όποιος την πατάει με τα πόδια, όποιος στέκεται από πάνω καθώς και οι νεαρές υπηρέτριες που όταν έχει στυφτεί τη μαζεύουν με τα χέρια για να την ξεράνουν στον ήλιο, παραπονούνται για κεφαλαλγίες, σοβαρή δυσχέρεια στην αναπνοή και για βήχα τόσο ενοχλητικό, που είναι αναγκασμένες κάθε τόσο να διακόπτουν την εργασία, για να αποφύγουν τον κίνδυνο να λιποθυμήσουν. Όλα αυτά τα

έχω παρατηρήσει πολλές φορές και πράγματι, η μυρωδιά αυτή μου φαίνεται ανυπόφορη και όμοια με δεν ξέρω ποιο δριμύτατο οξύ. Μπορεί κανείς να σκεφτεί ότι το πτητικό οξύ που αφθονεί στο σάρι, όταν τίθεται σε κίνηση από τη ζύμωση, διαχωρίζεται από τα άλλα συστατικά και διαχέεται κατά μεγάλο μέρος στον αέρα. Γι' αυτό προκαλεί κεφαλαλγίες, δύσπνοια και βήχα. Πράγματι, τίποτα δεν είναι επιβλαβέστερο για το λεπτεπίλεπτο ιστό των πνευμόνων και τα μεμβρανώδη μέρη από μία όξινη αναθυμίαση, όπως η καπνιά του θείου και άλλες ουσίες που αναδίνουν δριμύ ατμό.

Συνήθως παραγγέλλω στους εργάτες να ασκούν, όσο μπορούν, τη δουλειά τους στον ήλιο, σε ένα αρκετά ευρύχωρο περιβάλλον και όχι σε κλειστούς χώρους. Όλες τις φορές που αρρωσταίνουν, πρέπει να χρησιμοποιούνται λάδι γλυκών αμυγδάλων, σιρόπια πεπονόσπορων, αφέψημα κριθαριού, άκρατος οίνος, οσμές αλκοόλης αμμωνιακού άλατος και θηραϊκά νερά.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εξετάσω λίγο βαθύτερα τα χαρακτηριστικά του αμύλου, που ίσως είναι διαφορετικά από εκείνα που είναι γενικά γνωστά στους ιατρούς. Τόσο οι αρχαίοι όσο και οι σύγχρονοι αναγνωρίζουν την ικανότητα του αμύλου στην εξουδετέρωση των όξινων χυμών, στη ζύμωση των καταρροών και στη θεραπεία των ελκών. Ο Πλίνιος^{*223} συστήνει το άμυλο για τους αιμορραγικούς εμετούς και για τον πόνο της κύστης. Ο Γαληνός²²⁴ βρίσκει ότι το άμυλο είναι πολύ αποτελεσματικό στις διάρροιες, στις φλεγμονές της τραχείας, στη δακρύρροια των οφθαλμών και, όταν είναι αναγκαίο, στην καταπράυνση και τη θεραπεία των εξελκωμένων ιστών. Ο Valesio²²⁵ στο έργο του "*De sacra philosophia*", όταν αναφέρει το πείραμα του Ελισαίου –που ρίχνοντας το αλεύρι σε μία χύτρα όπου έβραζαν κολοκύθια έτρεξε πικράδα– δηλώνει ότι για τη θεραπεία της δυσεντερίας και για τη μείωση οποιασδήποτε οξύτητας μεταξύ άλλων μέσων προτιμάει το άμυλο. Το ίδιο πράγμα διαβεβαιώνει οποιοσδήποτε έχει γράψει για το άμυλο.

Η θεωρία αυτή πάντα μου φαινόταν αληθοφανής, όχι μόνο γιατί το άμυλο είναι άνοστο και ολωσδιόλου άγευστο

–και γι’ αυτό με αναγωγικές ιδιότητες έναντι των οξέων, ενδεικνυόμενο στις παραπάνω παθήσεις– αλλά γιατί επίσης ήμουν πεπεισμένος ότι κατά τη φάση της παρασκευής διασκορπιζόταν στον αέρα κάθε οξύτητα και κάθε δριμύτητα προερχόμενη από τη ζύμωση του σταριού. Και σκεφτόμουν ακόμη ότι εκτιθέμενο για αποξήρανση στις ακτίνες του ήλιου το καλοκαίρι, χάνει την περιεχόμενη στο υγρό μέρος οξύτητα. Πράγματι, όπως λέει ο Goiteo²²⁶ "*πρέπει να το αποξηράνουμε κάτω από έναν δριμύ ήλιο, για να αποφύγουμε, αν παραμείνει λίγο υγρό, να ξανανάψει*".

Όμως, η παρατήρηση που μου αναφέρθηκε από ορισμένες γυναίκες, μου κατέστησε ολίγον ύποπτη τη φύση του αμύλου και συνεπώς αυτό ελάχιστα ενδεικνυόμενο για την καθαρότητά του. Σε αυτά τα δικά μας μέρη είναι αρκετά συχνή η χρήση του αμύλου σε όλα τα σπίτια και προπάντων στα μοναστήρια για να λευκαίνουν και να καθιστούν ανθεκτικότερα τα ρούχα και να τα κάνουν κομψότερα με τις διάφορες πτυχές. Οι γυναίκες που επιτελούν το καθήκον αυτό, αντιλαμβάνονται ότι, όταν τα λινά ρούχα παραμείνουν κάποιο χρόνο μουσκεμένα με άμυλο, αμέσως σαπίζουν. Για να εξαλείψουν το μειονέκτημα, όταν αρχίζουν να κηλιδώνονται, τα μουσκεύουν με απλό νερό, για να διαλύσουν το άμυλο, και τα διατηρούν έτσι έως ότου τα στείλουν για καθάρισμα στις πλύστρες. Μία παρατήρηση αυτού του είδους αποδεικνύει σαφώς ότι το άμυλο κρύβει μία ισχυρή οξύτητα που δεν εκδηλώνεται τόσο εύκολα στην υπερώα. Αν λοιπόν, ύστερα από λίγο καιρό διαβρώνει τα πουκάμισα, τους λαιμοδέτες και κάθε άλλο πράγμα από λινάρι*, με τι εμπιστοσύνη μπορούμε να το συνταγογραφήσουμε στις πνευμονοπάθειες, στους πονόλαιμους, στις δυσεντερίες, όπου είναι αναγκαίο, όπως λέει ο Γαληνός, καταπραυντικό; Ο ίδιος ο Πλίνιος^{*227}, αν και το συστήνει γι’ αυτές τις ασθένειες, όπως ελέχθη λίγο πριν, αναγνωρίζει ότι οι πραγματικές του ιδιότητες είναι ύποπτες: "*Το άμυλο –λέει– εξασθενεί την όραση και, αντίθετα απ’ ό,τι πιστεύεται, είναι αναποτελεσματικό στις παθήσεις του λαιμού*". Πρέπει να επαινεθεί στην περίπτωση αυτή το τέχνασμα που εφαρμόζουν μερικές γυναίκες, οι

οποίες ανακατεύουν το άμυλο με αραβικό κόμμα, γιατί έτσι καθίσταται λιγότερο διαβρωτικό.

Δεν είναι λίγες οι ουσίες κοινής χρήσης που, ενώ θεωρούνται αβλαβείς, αντίθετα επιφέρουν βλάβες αργά και σιωπηρά. Η γνώμη μεταστρέφεται μονάχα όταν αποδεικνύονται σαφώς οι κρυφές συνέπειες αυτών των ουσιών. Μεταξύ των τροφίμων πολλά φαίνονται εύπεπτα, αλλά μετά αφήνουν άσχημους χυμούς στις φλέβες. Σοφά λέει ο Αβικέννας²²⁸: *"Με αυτόν που καταπίνει κακές τροφές δεν πρέπει να εξαπατάσαι, γιατί με την πάροδο του χρόνου θα σχηματιστούν σ' αυτόν κακοήθεις χυμοί που θα προκαλέσουν ασθένειες και το θάνατο ακόμα"*. Το ίδιο πράγμα γράφει ο Γαληνός²²⁹ όταν εξετάζει τις ιδιότητες των τροφίμων: *"Σε μας, δίχως να το αντιληφθούμε, ύστερα από καιρό συσσωρεύεται στις φλέβες ένας κακός χυμός που έπειτα, με την παραμικρή ευκαιρία σαπίσματος, προκαλεί κακοήθεις πυρετούς"*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 24

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΛΟΓΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΡΗΣΗ ΣΠΟΡΩΝ

Ολα τα σιτηρά και κυρίως το σιτάρι, είτε διατηρούνται σε πηγάδια είτε σε τάφρους, όπως συνηθίζεται στην Τοσκάνη, είτε στις σιταποθήκες είτε στις σοφίτες των σπιτιών, όπως σε ολόκληρη σχεδόν την περιοχή εκατέρωθεν του Πάδου, πάντα αναμιγνύονται με μία πολύ λεπτή σκόνη, που αποτελείται όχι μόνο από αυτή που δημιουργείται κατά τη διάρκεια του αλωνίσματος στα αλώνια αλλά και από μία άλλη, πιο επικίνδυνη, που δημιουργείται από τα ίδια τα σιτηρά, όταν μένουν αποθηκευμένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Δεδομένου ότι οι κόκκοι των σιτηρών είναι πλούσιοι σε πτητικό άλας, αν αποθηκευτούν δίχως προηγουμένως να έχουν στεγνώσει καλά στον καλοκαιρινό ήλιο, μέσα σε λίγο χρόνο ανάβουν ή κονιορτοποιούνται και από το φλοιό που τους περιβάλλει αποκόπτονται μικροσκοπικά σωματίδια. Σε αυτά προστίθεται ένα υπόλειμμα σκόνης και το ροκανίδι των κόκκων που μένει από το ροκάνισμα του σκόρου, του σαρκιού, της σιταρόψειρας και άλλων παρασίτων, μαζί με όλα τα περιττώματά τους. Οι εργάτες που πρέπει να κρησάρισουν το σιτάρι και τα άλλα σιτηρά που αλέθονται ή να τα ζυγίσουν όταν οι έμποροι πρέπει να τα μεταφέρουν σε ένα μέρος, πλήττονται σοβαρά από αυτές τις σκόνες, τόσο που όταν αποσύρονται από το επάγγελμά τους το καταριούνται με χίλιες κατάρες. Τα όργανα που προσβάλλονται περισσότερο είναι ο λαιμός, οι πνεύμονες και τα μάτια. Ο λαιμός γεμίζει από αυτές τις σκόνες και ξεραίνεται, οι

πνευμονικές οδοί επικαλύπτονται από τις ίδιες ουσίες, πράγμα που προκαλεί ξηρό και έντονο βήχα, τα μάτια παρουσιάζουν εμφανή φλόγωση και δακρύζουν. Σχεδόν όλοι οι εργάτες, οι εργαζόμενοι τόσο στο κρησάρισμα όσο και στη μέτρηση, που περνούν τη ζωή τους κάνοντας αυτά τα επαγγέλματα, είναι καχεκτικοί και σπανίως φτάνουν στα γεράματα, ενώ αρρωσταίνουν εύκολα από άσθμα και υδρωπικία. Πράγματι, οι σκόνες αυτές διαθέτουν τέτοια διαβρωτική ισχύ που, όπως παρατηρούμε μερικές φορές, προκαλούν σε ολόκληρο το σώμα έντονη φαγούρα σε συνδυασμό με δερματικά εξανθήματα.

Καθώς παραξενεύτηκα που από ένα τόσο χρήσιμο και αβλαβές προϊόν όπως το σιτάρι μπορεί να αναπτυχθεί μία τόσο βλαβερή σκόνη, άρχισα να υποπτεύομαι ότι κρύβονται σε αυτό μικρά σκουλήκια, αόρατα με γυμνό μάτι, που κατά το κρησάρισμα και το μέτρημα των σιτηρών τίθενται σε κίνηση, διαχέονται στον αέρα και στη συνέχεια κολλούν στο δέρμα, προκαλώντας φαγούρα και φλόγωση σε ολόκληρο το σώμα. Ο ονομαστός Antonio Leuwenhoeck²³⁰ λέει ότι, εξετάζοντας στο μικροσκόπιο το σιτάρι, είδε ορισμένα μικρά σκουλήκια που δικαίως τα ονόμασε "λύκους". Μπορούμε να υποθέσουμε λοιπόν ότι αυτό το είδος σκουληκιών είναι και η αιτία των τόσο σοβαρών ασθενειών αυτών των εργατών.

Άλλο τόσο απίστευτο είναι ότι όταν το σιτάρι κρατείται για μεγάλο χρονικό διάστημα σε έναν κλειστό χώρο, για παράδειγμα κάτω από τη γη όπως συνηθίζεται στην Τοσκάνη, έχουμε αναθυμιάσεις τόσο δηλητηριώδεις που μπορούν να προκαλέσουν ακόμη και το θάνατο αυτού που τολμά να μπει δίχως προηγουμένως να έχει αφήσει ανοιχτή την πόρτα, ώστε να βγει λίγος από το μολυσμένο αέρα. Γι' αυτό το λόγο ο Ζαχίας²³¹ θεωρεί ότι όχι μόνο δικαιούμαστε να απαγορεύσουμε στους γείτονες την κατασκευή τέτοιων τάφρων για το σιτάρι, αλλά πρέπει να καταστραφούν και οι ήδη υπάρχοντες. Επισημαίνει επίσης ότι θα ήταν προς όφελος της δημόσιας υγείας, αν αυτοί οι τάφροι ήταν κατασκευασμένοι σε ανοιχτούς χώρους, όσο το δυνατόν μακρύτερα από τις κατοικίες. Μία συνήθεια που πρέπει να διαδοθεί είναι αυτή του κράτους της Λούκα όπου, όπως μου

ανέφεραν, τον Αύγουστο μήνα παίρνουν το σιτάρι από τις δημόσιες σιταποθήκες και, αφού το κοσκινίσουν, το απλώνουν μερικές ημέρες στον ήλιο. Κατ' αυτόν τον τρόπο προστατεύεται για πολλά χρόνια από τους σκόρους προς όφελος όλων.

Ο Θεόφραστος²³², απορώντας γιατί το σιτάρι γίνεται σκόνη και διαρκεί λιγότερο από τα άλλα σιτηρά, απαντά ότι η αιτία πρέπει να αναζητηθεί στις σοβαντισμένες με ασβέστη και άμμο σιταποθήκες. Έτσι λέει: *"Το σιτάρι επηρεάζεται πολύ από τη ζέστη, η σκόνη του παραμένει ζεστή και στεγνή, ενώ η επίστρωση με ασβέστη ευνοεί την αύξηση της θερμοκρασίας"*. Για το λόγο αυτό το σιτάρι σαπίζει και γίνεται σκόνη, αλλά ο J. C. Scaligero δε συμμερίζεται αυτή την άποψη στο σχόλιό του σχετικά με το προαναφερθέν χωρίο. Πράγματι, υποστηρίζει ότι οι θερμές και ξηρές ουσίες όχι μόνο δεν ευνοούν τη σήψη του σταριού, αλλά αντίθετα το προστατεύουν από αυτή. Αντίθετα, πιστεύει ότι το σιτάρι κονιοροποιείται γιατί, καθώς είναι στοιβαγμένο, δεν αερίζεται αρκετά: *"πράγματι καθώς ασφυκτιά, θερμαίνεται και αποσυντίθεται"*. Όμως ούτε και αυτή η θεωρία είναι αρκετά ικανοποιητική. Παρατηρήθηκε ότι το σιτάρι, όταν αποθηκεύεται στεγνό και καλά προστατευμένο στις σιταποθήκες, διατηρείται περισσότερο όταν είναι σε μεγάλη ποσότητα, πατημένο και δεν κουνιέται καθόλου. Εγώ είμαι της γνώμης ότι η εύκολη κονιοροποίηση του σταριού και η μικρότερη δυνατότητα συντήρησής του σε σχέση με τα άλλα σιτηρά εξαρτάται από την αφθονία πτητικών σωματιδίων, στα οποία είναι πλούσιο σε σημείο κορεσμού, καθώς επίσης και στο ότι οι ίνες του είναι πιο μαλακές.

Πάνω σε αυτό το θέμα θα έπρεπε να εξετασθούν πολλά ζητήματα, αν δε φοβόμουν ότι θα απομακρυνθώ πολύ από το θέμα μου (πράγμα που αναμφίβολα θα μου καταλογισθεί). Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να αναζητήσουμε το λόγο για τον οποίο η ήρα –που δίκαια θεωρείται μία εκφυλισμένη μορφή σταριού και μεγαλώνει κατά τη διάρκεια των μεγάλων βροχοπτώσεων της άνοιξης, όπως μπόρεσα να διαπιστώσω τα προηγούμενα χρόνια– διατηρείται ανέπαφη και αναλλοίωτη περισσότερο από είκοσι

χρόνια, ενώ το σιτάρι μόλις φτάσει στον τέταρτο χρόνο, γίνεται σχεδόν όλο σκόνη. Ίσως, επειδή η ήρα είναι συμπαγής και σκληρότερη από το σιτάρι, δηλαδή για τον ίδιο λόγο που διατηρούνται περισσότερο χρόνο τα άλλα σιτηρά, όπως τα κουκκιά, τα ρεβίθια και ο βίκος; Ή γιατί οι τινέες και ο σκόρος αποφεύγουν να τρώνε ήρα, επειδή έχει άσχημη και πικρή γεύση;

Τα προηγούμενα χρόνια, εξαιτίας του άνθρακα που προσέβαλε τα σιτηρά σε αυτά τα μέρη, θεωρήθηκε απαραίτητο να τα πλένουν καλά με καθαρό νερό σε μεγάλα δοχεία και ύστερα να τα στεγνώνουν στον ήλιο. Παρατήρησα ότι από σιτάρι που έχει πλυθεί κατ' αυτόν τον τρόπο έχουμε ένα ψωμί άσπρο σαν το χιόνι και γι' αυτό, κατά τη γνώμη μου, δε θα ήταν περιττός κόπος, αν ακόμη και το καλό σιτάρι το έπλεναν καλά και το στέγνωναν πριν το πάνε για άλεσμα. Αυτοί που κάνουν αυτή τη δουλειά συνηθίζουν να καλύπτουν το στόμα και τη μύτη με μία λουρίδα υφάσματος, για να μην τους πνίγει η σκόνη, ξεπλένουν συχνά το λαιμό και τα μάτια τους με καθαρό νερό και τινάζουν τα ρούχα τους, αλλά ούτε όλες αυτές οι προφυλάξεις δεν είναι αρκετά αποτελεσματικές.

Φυσικά, θα τους ήταν πολύ χρήσιμο να έχουν στη διάθεσή τους λουτρά, ώστε να αποβάλλουν τη σκόνη που με τον ιδρώτα κολλάει στο δέρμα, αλλά δυστυχώς η συνήθεια των δημόσιων λουτρών περιέπεσε σε αχρηστία και έτσι οι καημένοι οι εργάτες στερούνται κάτι που θα τους έκανε πολύ καλό. Ούτε θα πρέπει να πιστέψουμε ότι οι ιδρυτές των πόλεων (αλλά και των χωριών) και οι νομοθέτες δημιούργησαν τα δημόσια λουτρά με τόσα έξοδα και γενναιοδωρία, μόνο για την πολυτέλεια και την ευχαρίστηση αργόσχολων ανδρών και γυναικών που "πάνε στα λουτρά μόνο για επίδειξη". Σκέφτηκαν και τους εργάτες που κουρασμένοι από τη δουλειά, με λίγα χρήματα μπορούν να κάνουν ένα λουτρό και να απαλλαγούν από τη βρομιά και ταυτόχρονα και από την κούραση, τονώνοντας έτσι τον οργανισμό που δοκιμάστηκε από τον κάματο της δουλειάς. Αναθεματισμένοι να είναι αυτοί που δυσφήμισαν έναν τόσο σωστό θεσμό, γιατί εξαιτίας των επαίσχυντων πράξεων που

διέπρατταν στα μικτά λουτρά, η Εκκλησία απαγόρευσε τη χρήση τους.

Στους εργάτες με ασθένειες που προκλήθηκαν από τη σκόνη του σταριού συνιστάται να πίνουν συχνά ζεστά ροφήματα, σιρόπι από πεπονόσπορους, αγελαδινό ορό και αφέψημα μολόχας, ώστε να μετριάξουν τη διαβρωτική ισχύ της σκόνης. Όταν αρρωσταίνουν από άσθμα και άλλες ασθένειες, να τους χορηγούνται αποτελεσματικότερα σκευάσματα. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να υιοθετούμε το σύνηθες κριτήριο, δηλαδή να επιστούμε την προσοχή μας στο πιο ευαίσθητο όργανο, ώστε η αρρώστια να μην πλήττει βίαια αυτό ακριβώς το όργανο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 25

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΛΙΘΟΞΟΩΝ

Οι ασθένειες που προσβάλλουν τους λιθοξόους, τους γλύπτες, τους λατόμους πέτρας και άλλους εργάτες της ίδιας κατηγορίας δεν είναι αμελητέες. Όταν στις υπόγειες σπηλιές διαχωρίζουν το μάρμαρο από το βράχο κόβοντάς το και χτυπώντας το με το γλύφανο, για να φτιάξουν αγάλματα και άλλα έργα, εισπνέουν και συχνά καταπίνουν σκληρά, κοφτερά, γωνιώδη θρύμματα που εκτοξεύονται κατά την εργασία. Γι' αυτό συχνά ταλαιπωρούνται από βήχα και ορισμένοι αρρωσταίνουν από άσθμα και γίνονται φθισικοί. Στα θρύμματα αυτά πρέπει να προστεθούν οι μεταλλικές αναθυμιάσεις που προκαλούνται από το μάρμαρο, τα συγκρίματα και τις πέτρες και βλάπτουν τα ρουθούνια και τον εγκέφαλο. Φαίνεται ότι αυτοί που δουλεύουν στις εφαρμογές της πέτρας πλήττονται στο κεφάλι και το στομάχι από την ενοχλητική οσμή που συνεχώς αποπνέει, τόσο που μερικές φορές αναγκάζονται να κάνουν εμετό. Οι πνεύμονες των εργατών αυτών στην αυτοψία φάνηκαν διάσπαρτοι από μικροσκοπικές πετρούλες. Είναι αρκετά ενδιαφέρον αυτό που αναφέρει ο Diemerbroek²³³ σχετικά με τους λιθοξόους που πέθαναν από άσθμα και τους έγινε νεκροτομή από τον ίδιο. Βρήκε στα πνευμόνια τους πολυάριθμα οξείδια άμμου, τόσο που κόβοντας με το μαχαίρι τον πνεύμονα του φαινόταν ότι έκοβε μια αμμώδη κατασκευή. Στο ίδιο κείμενο ο συγγραφέας αναφέρει επίσης ότι ένας λιθοξόος μάστορας του είχε πει ότι, όταν δουλεύεις την πέτρα, σηκώνεται μια

σκόνη τόσο ψιλή, που καταφέρνει να εισχωρήσει στις βοϊδίσιες κύστες που κρέμονται στην αποθήκη και ότι σε διάστημα ενός χρόνου είχε βρει σε μια κύστη μια χούφτα από αυτή τη σκόνη. Σύμφωνα με αυτό, αυτή η σκόνη οδηγεί τους λιθοξόους αργά στον τάφο, αφού δεν προστατεύονται επαρκώς.

Τα ιατρικά συγγράμματα μιλούν επίσης για λίθους που βρέθηκαν στο στομάχι και το έντερο των εργατών αυτών. Η μοναδική εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι ότι τα σωματίδια σκόνης, καταπινόμενα από το στόμα, σιγά - σιγά συσσωρεύτηκαν. Μπορούμε να συμβουλευτούμε σχετικά το "*De generationae lapidum in microcosmo*" του Olao Borrichio. Ο σχηματισμός των λίθων στον οργανισμό δε γίνεται πάντα από εσωτερικές αιτίες ή εξαιτίας υγρών που καθιζάνουν. Ορισμένες φορές, χωρίς να σχετίζονται τα εσωτερικά όργανα, παρόμοια συγκροίματα σχηματίζονται λόγω εξωτερικών αιτιών. Ο Vedelio²³⁴ παρατήρησε σε μια δούλα ενός κατασκευαστή ασβεστοκονιάματος το σχηματισμό ενός λίθου λόγω εξωγενών παραγόντων. Λέει ότι στον πνεύμονά της βρέθηκε ένας λίθος φτιαγμένος, σύμφωνα με τη γνώμη του Vedelio, από σωματίδια ασβέστη που καταπιώθηκαν από το στόμα.

Η μαρτυρία των σφαγέων που στην κοιλιά και τα έντερα των βοοειδών συχνά βρίσκουν πέτρες, αντιτίθεται στη γνώμη του Αριστοτέλη²³⁵ ο οποίος διερωτάται: "*Διὰ τί τῶν ζώων οὐδέν λιθιᾷ ἀλλ' ἢ ἄνθρωπος;*" (*Προβλήματα* 2 - 895 a - 43) δηλαδή, "*Γιατί κανένα ζώο δεν πάσχει από λιθίαση παρά μόνον ο άνθρωπος;*", εκτός και αν υποθέσουμε ότι ο Αριστοτέλης αναφέρεται στους λίθους των νεφρών. Ο Scalligeo²³⁶ παρατήρησε το ίδιο πράγμα στα άλογα: λέει ότι ένα άλογο είχε αποβάλει σκληρότατους τόφους, από τους οποίους είχε κρατήσει έναν. Για τους λίθους των αλόγων που λέγονται "ιππολίθοι" και για τα χαρακτηριστικά τους έχουν γράψει πολλοί έγκριτοι μελετητές. Μπορεί να θεωρηθεί λοιπόν ότι ο σχηματισμός των λίθων στα βοοειδή και στα άλογα συμβαίνει γιατί τα ζώα αυτά, σέρνοντας τα κάρρα στους πέτρινους και σκονισμένους δρόμους το καλοκαίρι με τη γλώσσα έξω, καταπίνουν σκόνη και θρύμματα πέτρας.

Τα καθαρτικά και τα εμετικά είναι για τους εργάτες αυτούς τα αποτελεσματικότερα μέσα για την αποβολή αυτών των σωματιδίων σκόνης που συσσωρεύονται στο στομάχι και το έντερο και που με την προσθήκη και άλλων θα μπορούσαν να γίνουν μεγαλύτεροι λίθοι. Πρέπει να συσταθεί λοιπόν, η κατά το δυνατόν αποφυγή κατάποσης αυτών των θρυμμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 26

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΠΛΥΣΤΡΩΝ

Μου έτυχε συχνά να επισκεφτώ πλύστρες άρρωστες από διάφορες ασθένειες, προερχόμενες όλες από τη δουλειά τους. Οι γυναίκες αυτές, ευρισκόμενες πάντα σε υγρούς χώρους και έχοντας χέρια και πόδια βρεγμένα, γίνονται καχεκτικές και, αν και ως γριές κάνουν ακόμα αυτή τη δουλειά, πάσχουν από υδρωπισμό. Σε τέτοια κατάσταση έχω δει αρκετές. Έχουν επίσης ακανόνιστη εμμηνορρυσία, απ' όπου προέχεται απειρίοριστος αριθμός ασθενειών. Αυτό δεν πρέπει να εκπλήσσει· πράγματι, συμβαίνει συχνά στις γυναίκες που κατά την εμμηνορρυσία περπατούν με γυμνά πόδια ή πλένουν τα πόδια και τις γάμπες με κρύο νερό να διακόπτεται αιφνιδίως η έμμηνος ροή. Αυτό συμβαίνει πολύ συχνότερα στις πλύστρες, που για να κερδίσουν το ψωμί τους είναι αναγκασμένες να βρίσκονται σε επαφή με το νερό και να ζουν συνεχώς σε χώρους υγρούς. Έτσι τα κορμιά τους είναι πάντα βρεγμένα, οι πόροι του δέρματος αποφράσσονται, η διαπνοή μειώνεται και όλη η αιμάτινη μάζα γεμίζει πυκνούς χυμούς. Το αποτέλεσμα είναι η καχεξία, η αμηνόρροια και άλλες ακόμα ασθένειες.

Οι πλύστρες υφίστανται και άλλα δεινά: πλήττονται από τους ατμούς της βραστής αλισίβας*, όπου αρκετές φορές προσθέτουν ασβέστη αντί για στάχτη, και έτσι αργά ή γρήγορα γίνονται ασθματικές. Ο Gregorio Horstio, που αναφέρεται από τον Bonet²³⁷, μιλάει για την περίπτωση μιας δούλας που, εισπνέοντας τους ατμούς που προκαλο-

ύνταν από ένα βραστήρα γεμάτο άπλυτα, πάνω από το οποίο ήταν σκυμμένη για να πλύνει τα ασπρόρουχα, προσβλήθηκε από μια ισχυρή στηθάγχη, η οποία διήρκεσε χωρίς υποχώρηση επτά χρόνια, έως ότου απεβίωσε υποφέροντας. Ανοίγοντας το πτώμα βρέθηκαν οι πνεύμονες πελιδνοί και στους βρόγχους υπήρχαν μαύρα φύματα που εμπόδιζαν το πέρασμα του αέρα. Συνεπώς, οι ατμοί της αλισίβας* που οι πλύστρες είναι αναγκασμένες να εισπνέουν, αλλοιώνουν τη δομή των πνευμόνων, τους ξηραίνουν και τους καθιστούν ανίκανους να εκτελέσουν τη λειτουργία τους.

Σε αυτό πρέπει να προστεθεί ότι αυτές οι εργάτριες, πλένοντας ασπρόρουχα και πουνάμισα λερωμένα από χίλιες βρομές, όπως για παράδειγμα εκείνα των ψωριάρηδων ασθενών από σύφιλη ή των γυναικών που έχουν εμμηνορρυσία, εισπνέουν κάθε είδους φοβερές αναθυμιάσεις, που τους μολύνουν τα ζωτικά πνεύματα. Εκτός από αυτό, υποφέρουν από σοβαρές ραγάδες στα χέρια, που προκαλούνται από τη διαβρωτική ιδιότητα της αλισίβας* και μερικές φορές παρουσιάζονται επιπλοκές με φλεγμονές και πυρετό.

Η ιατρική πρέπει να ευγνωμονεί αυτές τις γυναίκες που φροντίζουν για την υγιεινή και χρειάζεται να καταβάλει κάθε προσπάθεια προφύλαξης τους από όλες τις ασθένειές τους. Συνήθως τις συμβουλεύουν, όταν τελειώνουν τη δουλειά, να βγάζουν τα βρεγμένα ρούχα και να φορούν στεγνά, γιατί σε αυτό είναι πολύ αμελείς. Να κάνουν εντριβές. Να απομακρύνουν όσο είναι δυνατόν το πρόσωπο από τον καπνό της βραστής αλισίβας*. Να αλείφουν συχνά τα χέρια με κόκκινες αλοιφές και βούτυρο. Να αποφεύγουν τις λιπαρές τροφές και άλλα διατροφικά σφάλματα. Αν όμως αναγκαστούν να παραμείνουν στο κρεβάτι εξαιτίας αρρώστιας, όπως πυρετό ή κατάρρου, θα πρέπει να συσταθούν ισχυρότερα καθαρτικά, ικανά να απομακρύνουν τα πυκνά υγρά, και ακόμα αντιμονιακά, αν η αρρώστια δεν είναι οξεία, καθώς και τα αποφρακτικά μέσα που συνιστώνται στους καχεκτικούς και επιφέρουν φυσική θερμότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 27

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΛΑΝΑΡΑΔΩΝ ΛΙΝΑΡΙΟΥ, ΚΑΝΝΑΒΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΞΙΟΥ

Τα ενδύματα είναι αναγκαία σχεδόν όσο και η τροφή. Η ανάγκη αυτή θεμελιώθηκε όταν οι προγεννήτορές μας, απωλεσθέντος του ενδύματος της αθωότητας, αισθάνθηκαν την ανάγκη να καλύψουν τη γύμνια τους. Η φύση μας έχει εφοδιάσει με πολλά προϊόντα, για να προφυλάξουμε το κορμί μας από τις καταγίδες: το μαλλί, το λινάρι*, το βαμβάκι και σε αυτά μπορεί να προστεθεί το μετάξι, που μπορούμε να κάνουμε και χωρίς αυτό, όντας εφευρεμένο περισσότερο για να στολίζει κορμιά γυναικών και ανδρών παρά για να τα σκεπάσει. Αυτές είναι οι πρώτες ύλες με τις οποίες φτιάχνονται τα ρούχα και αυτοί που τα φτιάχνουν υφίστανται πολλές ασθένειες. Είναι γνωστό πόσο επικίνδυνη είναι η κονιορτοποίηση του λιναριού και της κάνναβης το φθινόπωρο, πόσο αισθητή ακόμα και από πολύ μακριά είναι εκείνη η άσχημη μυρωδιά που μπορεί να προκαλέσει σοβαρά ενοχλήματα. Οι εργάτες που είναι επιφορτισμένοι με το κοπάνισμα του λιναριού και της κάνναβης, εργασία που προηγείται της νηματοποίησης και της ύφανσης, εκτίθενται σε μια επιβλαβή σκόνη που απελευθερώνεται από τα υλικά αυτά και περνώντας διαμέσου του στόματος στο λαιμό και τους πνεύμονες, προκαλεί έναν συνεχή βήχα και μετά άσθμα.

Από τις περιοχές της Γαλλίας που συνορεύουν με την Ιταλία έρχονται σε όλη την περιοχή εντεύθεν κακείθεν του

Πάδου, αρχές καλοκαιριού συνήθως, πολλοί εργάτες που κοπανίζουν κάνναβη, γιατί οι δικοί μας εργάτες δε γνωρίζουν ακόμα καλά αυτή την τέχνη. Μπορεί κανείς να τους δει σκεπασμένους από κανναβουρόσκηνη, ωχρούς, βασανισμένους από το βήχα, ασθματικούς και με φλεγμαίνοντα μάτια. Αυτοί δουλεύουν περισσότερο το χειμώνα και σε κλειστούς χώρους, για να προστατευτούν από το κρύο. Συνεπώς, την ώρα που ξαίνουν την καλά βρεγμένη από έλαια κάνναβη, δεν μπορούν να αποφύγουν την εισπνοή βλαβερών σωματιδίων. Έτσι αλλοιώνονται τα ζωτικά πνεύματα και αποφράσσονται τα όργανα της αναπνοής, με αποτέλεσμα να προσβάλλονται από σοβαρές ασθένειες. Τα σωματίδια αυτά που εισπνέουν αυτοί οι εργάτες είναι πραγματικά πολύ βλαβερά για τον οργανισμό, αφού κάνναβη και λινάρι* φουσκώνουν σε στάσιμα και βρομερά νερά, σκεπασμένα από λάσπη, γιατί έτσι βουτηγμένα στο νερό φθάνουν συντομότατα στο απαραίτητο σάπισμα. Λένε οι εργάτες ότι το κοπάνισμα του λιναριού αποβαίνει βλαπτικότερο από αυτό της κάνναβης. Ίσως επειδή η σκόνη του είναι λεπτότερη και έτσι διαπερνά ευκολότερα τις αναπνευστικές οδούς, οι οποίες διεγείρονται περισσότερο στην προσπάθεια αποβολής της.

Ακόμα χειρότερα είναι αυτοί που κοπανίζουν κουκούλια μεταξιού, από τα υπολείμματα του οποίου προέρχεται ένα ευρέως χρησιμοποιούμενο νήμα, μικρότερης αξίας και κατώτερης τιμής σε σχέση με το μετάξι. Τα κουκούλια των μεταξοσκωλήκων, μαλακωμένα στο ζεστό νερό από τις γυναίκες (μόνο αυτές αφορά αυτό το καθήκον, σχεδόν σαν η φύση να προσφέρει το μετάξι για αποκλειστικά δικό τους όφελος), πανάρονται και έπειτα τοποθετούνται σε λεπτότατα νήματα στους αργαλειούς. Από αυτή την επεξεργασία προκύπτουν νήματα αναμιγμένα με νεκρά κουκούλια. Δημιουργούνται μετά κάποια πανιά που στεγνώνουν στον ήλιο και δίνονται στους εργάτες, οι οποίοι με λεπτότατες βούρτσες φτιάχνουν το νήμα. Οι εριουργοί γενικώς έχουν ξηρό βήχα και σοβαρή δυσκολία στην αναπνοή. Από αυτούς που συνεχίζουν να κάνουν αυτού του είδους τη δουλειά ελάχιστοι φτάνουν στα γεράματα. Ο κίνδυνος από την επεξεργασία του υλικού αυτού πρέπει να αναζητηθεί σε

αυτά τα σωματίδια των νεκρών μεταξοσκωλήκων που είναι υφασμένα στα πανιά. Τα περιττώματα του μικρού αυτού εντόμου (ζωντανό τρέφεται με μουρόφυλλα), εάν παραμείνουν σωρευμένα σε κάποιο χώρο κάμποσες μέρες και σαπίσουν, όταν μετακινηθούν αποπνέουν μια πολύ ενοχλητική μυρωδιά που μολύνει όλο το γύρω χώρο. Γι' αυτό σε ορισμένες πόλεις απαγορεύεται με διάταγμα να πετούν στους δημόσιους δρόμους αυτά τα περιττώματα και είναι υποχρεωτικό να τα μεταφέρουν εκτός τειχών.

Ο μεταξοσκώληκας, όπως πολλά άλλα ζώα του ίδιου γένους, για παράδειγμα οι κάμπιες που καταβροχθίζουν ολόκληρα λιβάδια και κρύβονται μέσα στα έλη, διαθέτουν κάποια βλαπτική ουσία και μια διαβρωτική ιδιότητα ιδίως για τους πνεύμονες. Γνώρισα σε αυτή την πόλη μια ολόκληρη οικογένεια που πλούτισε αρκετά με την τέχνη του μεταξιού, αλλά πέθανε σε άθλιες συνθήκες από φθίση. Οι γιατροί έκριναν ένοχο για αυτή τη δυστυχία το επάγγελμα στο οποίο η οικογένεια αυτή είχε επιμελώς αφιερωθεί.

Συνήθως συνιστώ ενθέρμως στους εργάτες αυτούς μια δίαιτα γάλακτος, γιατί δεν υπάρχει τίποτα να μετριάζει αποτελεσματικότερα τις διαβρωτικές και ελκογόνες ουσίες. Πρέπει να συνταγογραφούνται επίσης αφειψήματα μολόχας, βιολέτας, αντιδιού ή επίσης ο πουρές αυτών των φυτών. Αν οι εργάτες αυτοί νιώθουν ότι απειλούνται σοβαρά, ας κερδίσουν το ψωμί τους με άλλον τρόπο, γιατί **είναι χειρόστο το κέρδος που προκαλεί απώλεια της υγείας, αγαθού τόσο μεγάλης αξίας.**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 28

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΛΟΥΤΡΑ

Μεταξύ των μεγαλόπρεπων δημοσίων κτηρίων στα οποία πρότευε η Ρώμη, τα πιο σημαντικά ήταν οι θέρμες. Είναι δυνατόν να ανακατασκευαστούν ακόμα και σήμερα σε όλη τους την έκταση από τα ερείπια και τα μισοθαμμένα υπολείμματα. Όχι μονάχα στη Ρώμη αλλά και στις άλλες πόλεις επίσης, στις ιδιωτικές κατοικίες και στις επαύλεις της εξοχής υπήρχαν λουτρά κατασκευασμένα χωρίς φειδώ εξόδων, σε σημείο που ο Σενέκας²³⁸, αυστηρότατος τιμητής των ηθών, επικρίνοντας αυτές τις σπατάλες των πλουσίων Ρωμαίων, έγραφε ότι *"θεωρούνταν φτωχός και άθλιος όποιος δεν είχε λαμπρούς τοίχους με μεγάλους και πολύτιμους καθρέφτες, αν τα αλεξανδρινά μάρμαρα δεν ήταν ζωντανεμένα με επικαλύψεις από μάρμαρα της Νουμιδίας, οι αψίδες δεν ήταν σκεπασμένες από κρύσταλλα και το νερό δεν ανάβλυζε από αργυρές κάνουλες"*. Τώρα πια οι θέρμες δεν είναι της μόδας και εμείς σχεδόν θα αγνοούσαμε ότι οι γιατροί συνιστούσαν τη χρήση των λουτρών, θα αγνοούσαμε το ίδιο το όνομά τους, τη δομή τους και όλα τα άλλα πράγματα που αξίζουν να γίνουν γνωστά, αν ο Andrea Baccio στο περίφημο έργο του *"De thermis"*, ο Mercuriale στη *"Gymnastica"* του, ο Sigonio στο *"De jure antiquorum romanorum"* δεν παρουσίαζαν την ιστορία των θερμών λουτρών κάνοντάς τη δημόσιο κτήμα. Τα θερμά λουτρά χτίστηκαν λοιπόν από τους αυτοκράτορες για το λαό και κάθε οικοδομικό τετ-

ράγωνο της πόλης είχε τα δικά του, έτσι ώστε όταν είχαν διάθεση –πράγμα που συνέβαινε όλες τις μέρες– άνδρες και γυναίκες πλένονταν με λίγα χρήματα. Έτσι, όπως λέει ο Ιουβενάλης*²³⁹, καθέννας μπορούσε "να πλένεται με λίγα έξοδα" και τα μωρά δωρεάν, όπως συμπεραίνουμε από τον ίδιο:

"Δε θα μας πιστεύουν ούτε τα μικρά παιδιά, εκτός από εκείνα που δεν έχουν φθάσει ακόμα σε ηλικία να πληρώσουν δυο δεκάρες για να μπουν στα λουτρά."

Ένας τεράστιος αριθμός από σκλάβους και σκλάβες, χωρίς διακοπή, μέρα και νύχτα, δούλευαν στα λουτρά και ονομάζονταν "βαλανείς"* . Οι εργάτες αυτοί ζούσαν στο νερό πολλές ώρες κάθε μέρα, ασχολούμενοι με το να πλένουν λουόμενους, πότε στοθερό, πότε στο χλιαρό, πότε στο ψυχρό, να τους καθαρίζουν τον ιδρώτα, τη βρομιά και τις αλοιφές. Οι "βαλανείς"* πρέπει να υφίσταντο διάφορες ασθένειες, όπως καχεξία, πρηξίματα στις γάμπες, έλκη, οιδήματα και οίδημα ανά σάρκα. Από τους στίχους του Lucilio καταλαβαίνουμε τον αριθμό των δραστηριοτήτων που εκτελούσαν αυτοί οι σκλάβοι, για να φροντίσουν τα κορμιά των λουομένων: *"Ξυρίζομαι, μαδιέμαι, διώχνω τη βρομιά, πονδράρομαι, χτενίζω τα μαλλιά, αποτριχώνω το πρόσωπο, μακιγιάρομαι"*.

Η αρχαία συνήθεια των λουτρών απωλέσθη ήδη από καιρό ή επειδή οι γυμναστικές ασκήσεις περιέπεσαν σε αχρηστία (και τα λουτρά φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν κυρίως σε συνάρτηση με αυτό) ή επειδή οι αρχαίοι, όπως πιστεύουν ορισμένοι, δε χρησιμοποιούσαν πουνάμισα ή εσώρουχα αλλά μόνο λινά ρούχα, με αποτέλεσμα να είναι αναγκαίο γι' αυτούς να πλένονται συχνότατα. Ακόμα και σήμερα πάντως, στη Ρώμη και στις πολυπληθείς πόλεις υπάρχουν ορισμένα ίχνη λουτρών για αρρώστους και κάποιοι λόγω ανάγκης καθαριότητας και υγιεινής συνηθίζουν να πηγαίνουν το καλοκαίρι στα λουτρά γλυκού νερού. Σήμερα αυτοί που υποφέρουν από δερματικές λοιμώξεις, όπως ψώρα, ψωρίαση, σύφιλη, πηγαίνουν σε αυτά τα λουτρά και στις σάουνες, όπου οι υπάλληλοι τους

πλένουν με χλιαρό νερό και συχνά βάζουν σε ολόκληρο το κορμί τους μικρές καυτερές βεντούζες, αφαιρώντας αρκετό αίμα, και έτσι πλυμένους, τριμμένους και λιανισμένους λεπτομερώς, τους ξαναστέλνουν σπίτι. Πολύ συχνά τόσο οι άρρωστοι όσο και οι υπάλληλοι των λουτρών δε συμβουλευόταν ιατρό για την καταλληλότητα και την ορθή εκτέλεση των θεραπειών. Αν αυτό γίνεται σωστά, το ξέρουν οι ενδιαφερόμενοι. Σε μένα συνέβη συχνά να δω ορισμένους από αυτούς τους αρρώστους που υπέστησαν με δική τους ευθύνη παρόμοιες πρακτικές σε κατάσταση σοβαρού κινδύνου λόγω της μεγάλης ποσότητας αίματος που αφαιρέθηκε με τις βεντούζες. Ήταν σχεδόν τελειωμένοι, γιατί μπορεί να είχαν χάσει έως και τρία ή τέσσερα λίβρες τριχοειδικού αίματος. Ορισμένοι συνεχίζουν να υποστηρίζουν ότι το αίμα αυτό είναι κατώτερης ποιότητας σε σχέση με αυτό που λαμβάνεται από φλέβες μεγαλύτερης διαμέτρου, λες και το βγαλμένο με τις βεντούζες αίμα δεν είναι το ίδιο κόκκινο (δεδομένου ότι κόβονται επίσης μικρές αρτηρίες) με αυτό από την αφαιμάξη μιας φλέβας, που πάντα φαίνεται πιο σκούρο.

Οι υπάλληλοι των λουτρών –απ’ όσο μπορούσαμε να συμπεράνουμε από την παρατήρηση– είναι ωχροί, καχεκτικοί, πελιδνοί και καμιά φορά αρρωσταίνουν ακριβώς από αυτές τις αρρώστιες που προσπαθούν να θεραπεύσουν στους άλλους.

Δε θέλω να επαναλάβω όσα έχω πει προηγουμένως σχετικά με την καχεξία και άλλες παρόμοιες ασθένειες. Θεωρώ ότι έτσι εκπληρώνω καλύτερα το σκοπό μου, υποδεικνύοντας μονάχα τις ασθένειες που ο ένας ή ο άλλος εργάτης αποκτά από την εργασία που ασκεί. Αρχίζοντας τη συγγραφή αυτής της διατριβής δεν είχα την πρόθεση να εξετάσω όλες τις γνωστές ασθένειες και τη θεραπεία τους, συμπληρώνοντας ένα πλήρες συνταγολόγιο, αλλά απλώς να προσφέρω στους πρακτικούς ιατρούς μια σειρά γνώσεις απαραίτητες για την καλύτερη θεραπευτική φροντίδα των εργατών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 29

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΙΣ ΑΛΥΚΕΣ

Ο Πλίνιος*²⁴⁰ με οξυδέρκεια και πλήρη επίγνωση έγραψε ότι δεν υπάρχει τίποτε πιο ωφέλιμο από τον ήλιο και το αλάτι, αλλά εμείς μπορούμε να προσθέσουμε ότι δεν υπάρχει τίποτε που να είναι περισσότερο απαραίτητο. Η φύση ή ο Δημιουργός Θεός, προβλέποντας πόσο απαραίτητο είναι για τους ανθρώπους το αλάτι, δημιούργησε από την αρχή του κόσμου τη θάλασσα, πραγματική αποθήκη αλατιού, απ' όπου διαμέσου υπόγειων καναλιών το νερό μεταφέρεται μέχρι τις κορυφές των βουνών και από εκεί ξεπηδούν πίδακες και πηγές αλμυρού νερού. Κατ' αυτό τον τρόπο βρίσκεται το αλάτι σε διάφορες τοποθεσίες ως φυσικό ορυκτό, το οποίο σχηματίζεται μέσω της φυσικής κρυστάλλωσης, όταν το νερό ρέει, εκτός και αν θέλουμε να πιστέψουμε ότι ο Θεός από δημιουργίας του κόσμου έκανε και βουνά από αλάτι. Το τεχνητό αλάτι, που χρησιμοποιείται συνηθέστερα, προέρχεται από το θαλασσινό νερό, το οποίο από τη θάλασσα καταλήγει σε λακκούβες και λιμνοθάλασσες, όπου το καλοκαίρι εξατμίζεται από τον πολύ ζεστό ήλιο και το αλάτι παραμένει στον πυθμένα.

Η Cervia, μία πόλη που βρίσκεται στις ακτές της Αδριατικής και κατά το παρελθόν ανήκε στην Εκκλησία της Ραβέννας, προμηθεύει την περιοχή μας και σχεδόν ολόκληρη την Ιταλία με μεγάλη ποσότητα αλάτι. Με ευχαρίστηση θα πήγαινα σε αυτή την πόλη, αλλά δεν μπόρεσα να εξοικονομήσω χρόνο από τις άλλες υποχρεώσεις

μου. Έτσι φρόντισα να πληροφορηθώ διά αλληλογραφίας γι' αυτά που ήθελα να μάθω. Σε αυτό το θέμα, πολύ ευγενικά με βοήθησε ο επιφανής καθηγητής ιατρικής Giuseppe Lanzoni από τη Φεράρα. Όμως οι επιστολές του δεν έφθασαν εγκαίρως, ώστε να μπορέσω να εντάξω αυτό το θέμα στο κεφάλαιο για τις ασθένειες των εργατών που εξορύσσουν τα ορυκτά. Από εκείνα τα γράμματα που έγραψε ο γιατρός, ο οποίος ασκεί το επάγγελμα στην Cervia, μπόρεσα να μάθω ότι σε αυτή την πόλη και στις αλυκές της ο αέρας είναι τόσο κορεσμένος σε διαβρωτικές ουσίες, ώστε σιγά - σιγά κάνει το σίδηρο μαλακό σαν το κερί και στη συνέχεια τον κονιορτοποιεί. Επίσης, πληροφορηθήκα ότι αυτοί οι εργάτες είναι σχεδόν όλοι καχεκτικοί, υδρωπικοί και έχουν βαθιές πληγές στα πόδια, είναι σχεδόν πάντα πεινασμένοι και διψασμένοι ή μάλλον δε χορταίνουν ποτέ και είναι πολλοί αυτοί που πεθαίνουν ξαφνικά. Ο ανταποκριτής μου προσθέτει ότι ο τρόπος θεραπείας τους ποικίλλει και ο κάθε αγροτικός γιατρός έχει τη δική του θεραπευτική μέθοδο. Ο ίδιος καταλήγει λέγοντας ότι λίγα είναι τα φάρμακα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν, τουλάχιστον στις οξείες περιπτώσεις που συνοδεύονται πάντα από υπνηλία, λόγω του υπερβολικού αλατιού ή μάλλον από τα βουνά άλατος, όπως τα ονομάζει κατάπληκτος ο αδελφός Leandro Alberti περιγράφοντας αυτή την πόλη. Πιθανόν, στο μέρος αυτό μία μεγάλη ποσότητα αλκοόλης άλατος σηκώνεται και διαχέεται στην ατμόσφαιρα έως το σημείο κορεσμού της. Μάλλον πρόκειται για ένα οξύ τόσο διαβρωτικό που τρώει το σίδηρο και προκαλεί στους εργάτες έντονη υπερχλωρυδρία στο αίμα, το οποίο αντίθετα θα έπρεπε να είναι γλυκό και ήπιο. Προκαλείται καχεξία, υδρωπικία και πληγές στις κνήμες, των οποίων η ανάπτυξη ευνοείται από την υψηλή ποσότητα οξέως.

Ο λόγος της μεγάλης πείνας και της αδηφαγίας αυτών των εργατών μπορεί να αποδοθεί στην ίδια την όξινη αλκοόλη του άλατος, που αυξάνει τα υγρά του στομάχου. Και οι αρχαίοι γνώριζαν ότι, όπως γράφει ο Ιπποκράτης²⁴¹: "*Λιμόν θώρηξις λύει.*" (*Αφορισμοί* /τμ. 2^ο / 21), δηλαδή "*Η οينوποσία κόβει την πείνα*". Η πείνα δημιουργείται επειδή στο στομάχι παράγεται μεγαλύτερη από το φυσιολογικό

ποσότητα οξέως και γι' αυτό συνιστούσαν κρασιά δυνατά και καθαρά, λιπαρές τροφές και καθετί που συνοδεύεται από πολύ λάδι, σύμφωνα με όσα γράφει ο Γαληνός σχολιάζοντας το χωρίο του Ιπποκράτη, γιατί αυτά είναι κατάλληλα να εξουδετερώσουν και να γλυκάνουν τα όξινα ένζυμα του στομάχου, κατά τον ίδιο τρόπο που οι όξινες αλκοόλες γλυκαίνουν με την αλκοόλη του κρασιού. Η αιτία της δίψας τους πιθανόν οφείλεται στις αλατώδεις αναθυμιάσεις ή στη συγκέντρωση ορώδους υγρού και κάποια στιγμή καταλήγει σε υδρωπικία, που συνοδεύεται σχεδόν πάντα από συνεχή δίψα.

Δε γνωρίζω με βεβαιότητα κατά πόσο τόσο σοβαρές ασθένειες προέρχονται μόνο από τις αλατώδεις αλκοόλες που εισπνέουν οι εργάτες μαζί με τον αέρα ή και από άλλες αιτίες, όπως ο ανθυγιεινός αέρας της Τσέρβια, της οποίας η φήμη σχετικά μ' αυτό είναι κακή. Από την έκθεση που έλαβα καταλαβαίνω ότι δεν έχει σχεδόν καθόλου κατοίκους και γι' αυτό μετά από παραχώρηση του ποντίφικα, βρίσκουν εκεί σίγουρο καταφύγιο όσοι επικηρύχθηκαν από όλα τα άλλα μέρη. Οι οφειλέτες με την εγκατάστασή τους εκεί απαλλάσσονται από την εξόφληση του χρέους, αλλά είναι υποχρεωμένοι να το καταθέσουν απευθείας στη φύση. Το γεγονός είναι ότι σε άλλα μέρη όπου παράγουν αλάτι οι εργάτες δεν υποφέρουν από ασθένειες και γι' αυτό δεν είναι δυνατόν να ενοχοποιήσουμε αποκλειστικά και μόνο τις όξινες αναθυμιάσεις. Η πόλη της Βενετίας, η βασίλισσα της Αδριατικής θάλασσας, είναι πυκνοκατοικημένη και παρ' ότι από παντού περιβάλλεται από αναθυμιάσεις της θάλασσας, έχει υγιή και καθαρό αέρα. Πάνω σε αυτό το θέμα μπορεί κανείς να συμβουλευτεί το πολύτιμο έργο του γιατρού Lodovico Testi, ενός πολύ διάσημου γιατρού της Βενετίας. Στην περιοχή της Πιατσέντσα υπάρχουν πηγάδια αλμυρού νερού από τα οποία μέσω βρασμού παίρνουμε το αλάτι, που αναμιγμένο με μία ορισμένη ποσότητα βοδινού αίματος παίρνει τη μορφή κόκκων. Από ό,τι έμαθα, οι εργάτες, που είναι πάρα πολλοί (δεδομένου ότι η παραγωγή αλατιού αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες πηγές πλούτου του δουκάτου), δεν αρρωσταίνουν πολύ βαριά.

Πιθανόν η παραγωγή άλατος είναι πολύ επίπονη και προκαλεί στους εργαζομένους πολύ βαριές ασθένειες, όχι μόνο λόγω των ουσιών που μεταχειρίζονται, αλλά ακριβώς για τη σωματική κούραση που απαιτεί. Σε ποιους κινδύνους είναι εκτεθειμένοι αυτοί οι εργάτες μάς το λέει ο Γεώργιος Αγρικόλας²⁴² που ασχολήθηκε ευρέως με το θέμα και περιγράφει όχι μόνο τους διαφορετικούς τρόπους για το βρασμό των αλμυρών νερών και για τον τρόπο διοχέτευσης του νερού της θάλασσας στις αλυκές, αλλά μιλάει και για τους εργάτες οι οποίοι –λέει– εξαιτίας της υψηλής θερμοκρασίας που υπάρχει στο περιβάλλον, φορούν μόνο ψάθινα καπέλα στο κεφάλι και κομμάτια ύφασμα για να καλύπτουν τα γεννητικά τους όργανα, ενώ το υπόλοιπο σώμα μένει γυμνό. Έτσι, εκτός των άλλων κινδύνων στους οποίους είναι εκτεθειμένοι, έχουν να αντιμετωπίσουν και τη σφοδρότητα της φωτιάς και τη ζέστη του καλοκαιριού.

Αυτή η κατάσταση πρέπει να αποβαίνει πολύ επιβλαβής για τους εργάτες. Κατάλαβα ότι στους χώρους όπου αποθηκεύεται το αλάτι από την Cernia, ώστε στη συνέχεια να διανεμηθεί σε ολόκληρη την περιοχή, οι τοίχοι είναι μερικώς διαβρωμένοι και ανάμεσα στα τούβλα δημιουργούνται χαραματιές. Το φαινόμενο αυτό πρέπει να οφείλεται σε εκείνο το βορακικό πνεύμα του θαλασσινού αλατιού που προσβάλλει κυρίως το αλκάλιο του ασβέστη και το διαβρώνει. Αυτό συμβαίνει στην Piacenza, όταν για την παρασκευή του αλατιού το ανακατεύουν με αίμα ή χολή βοδιού. Το οξύ του άλατος απορροφά το αλκάλιο του αίματος και έτσι επέρχεται η κρυστάλλωσή του. Ακόμη και αυτοί που εργάζονται στα δημόσια πρατήρια αλατιού είναι συνήθως χλωμοί και φιλάσθενοι.

Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η κατάσταση της υγείας αυτών των εργατών είναι οικτρή. Το αλάτι, τουλάχιστον στην Ιταλία, παράγεται σε θαλάσσιες τοποθεσίες, όπου το νερό της θάλασσας λιμνάζει σε κοιλάτητες και λιμνοθάλασσες και γι' αυτό μολύνει τον αέρα. Παράλληλα δεν είναι εύκολο να βρεθούν γιατροί που να θέλουν να εξασκήσουν το επάγγελμά τους σε μέρη σαν αυτά, και οι δύστυχοι εργάτες, που πολύ συχνά προσβάλλονται από βαριές ασθένειες, πεθαίνουν σε σύντομο χρονικό διάστημα δίχως καμία

θεραπεία ή λιώνουν σιγά - σιγά από τις μακροχρόνιες ασθένειες. Θα ήταν ευκαταίοι οι αγροτικοί γιατροί αυτών των περιοχών να είναι πολύ προσεκτικοί στη θεραπεία των εργατών αυτών και κυρίως όταν συστήνουν αφαίμαξη, γιατί, καθώς το αίμα τους είναι ήδη αλλοιωμένο από τις αναθυμιάσεις του άλατος και όντας επικείμενη η αποσύνθεσή του, είναι πιθανόν τέμνοντας τη φλέβα να πάθουν καταπληξία και να επιδεινωθεί η ασθένειά τους. Ενδεικνύονται περισσότερο τα καθαρτικά και μάλιστα τα πιο ισχυρά, που είναι ικανά να αποβάλουν τη συσσώρευση του ορώδους υγρού, και τα αλκάλια, που υπάρχουν άφθονα σχεδόν σε όλα τα καθαρτικά, ώστε να μετριαστεί η όξινη διάθεση των υγρών. Είναι καλό να συστήνουν κρασιά δυνατά, αρώματα και οποιοδήποτε άλλο παρασκεύασμα περιέχει πτητικό άλας, όπως τριμμένο καπνό και αφέψημα από φύλλα καπνού, με λίγα λόγια καθετί που έχει την ιδιότητα να εξουδετερώνει την οξύτητα του αίματος. Η μέθοδος που χρησιμοποιείται συνήθως για να γλυκάνει την αλκοόλη του άλατος, δηλαδή το καθαρό οινόπνευμα του κρασιού, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο, όπως ο κανόνας του Πολύκλειτου, ώστε να μπορούμε να αποφασίζουμε τι είδους φάρμακα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε για τη θεραπεία αυτών των εργατών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 30

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΟΣΩΝ ΕΡΓΑΖΟΝΤΑΙ ΟΡΘΙΟΙ

Εως τώρα έχουμε μιλήσει γι' αυτούς τους εργάτες που αρρωσταίνουν εξαιτίας των χρησιμοποιούμενων ουσιών. Τώρα θα εξετάσουμε εκείνους που αρρωσταίνουν από άλλες αιτίες, όπως η θέση και οι μη φυσιολογικές κινήσεις του σώματος. Σε αυτή την ομάδα ανήκουν αυτοί που όλη τη μέρα στέκονται όρθιοι ή καθιστοί ή γερμένοι ή καμπουριασμένοι, που τρέχουν, ιππεύουν ή θέτουν σε δοκιμασία τους μύες τους με οποιοδήποτε άλλον τρόπο. Μεταξύ αυτών που εργάζονται όρθιοι είναι οι ξυλουργοί, αυτοί που ροκανίζουν, που κόβουν, οι γλύπτες, οι σιδηρουργοί, οι κτίστες και άλλοι που δε θα αναφέρω εδώ για να μη φτιάξω έναν πολύ μακρύ κατάλογο. Οι εργασίες που ασκούνται σε όρθια θέση προκαλούν κατ' αρχάς τους κιρσούς. Η συστολή των μυών καθυστερεί τη ροή του φλεβικού και αρτηριακού αίματος, που λιμνάζοντας στις φλέβες και στις βαλβίδες των κνημών, δημιουργεί εξογκώματα που λέγονται κιρσοί. Πόση δύναμη έχει η ένταση των μυών να εμποδίσει τη φυσική κίνηση του αίματος, είναι εύκολο να το ανακαλύψουμε σε μας τους ίδιους, παρατηρώντας ότι αν τεντώσουμε το βραχίονα ο σφυγμός θα γίνει πιο ασθενής. Όταν οι μύες των κνημών και της οσφύος είναι τεντωμένοι, οι κατώτερες αρτηρίες συμπιέζονται και έτσι πιεσμένες δε σπρώχνουν το αίμα. Το αντίθετο συμβαίνει όταν περπατάμε, γιατί οι μύες χαλαρώνουν και συστέλλονται εκ περιτροπής. Όταν στέκονται όρθιοι λοιπόν, το αίμα που επιστρέφει από τις

αρτηρίες στις φλέβες δεν έχει την απαραίτητη δύναμη για να ανέλθει κάθετα και, στερούμενο την ώθηση από κάτω, λιμνάζει και προκαλεί τους κιρσούς των κνημών. Έτσι ο Ιουβενάλης*²⁴³ λέει για έναν οιωνοσκόπο (δηλαδή άτομο που συνήθως στέκεται επί μακρόν όρθιο παρατηρώντας τα σπλάχνα των ζώων): *"Μπορεί να αποκτήσει κιρσούς ο οιωνοσκόπος"*.

Μια εποχή το να στέκεσαι επί μακρόν όρθιος, ακίνητος, έτσι που να μην μπορείς να μετακινήθεις, ήταν ένα είδος ειδικής άσκησης των Ρωμαίων στρατιωτών, όπως αναφέρει στη *"Gymnastica"* του ο προικισμένος Mercuriale²⁴⁴, όταν λέει: *"Υποθέτουμε ότι ο C. Mario απέκτησε κιρσούς, επειδή, όπως άρμοζε σε έναν ανδρείο αρχηγό, είχε τη συνήθεια να παραμένει όρθιος κατά τη διάρκεια των μαχών"*. Έτσι ο Βεσπασιανός, όπως αναφέρει ο Σουετώνιος*, συνήθιζε να λέει ότι ένας αυτοκράτορας έπρεπε να πεθάνει όρθιος. Γι' αυτό ο C. Mario, συνηθισμένος να στέκεται όρθιος, έβαλε να του κόψουν τους κιρσούς στέκοντας στο ένα μόνο πόδι. Ο Βιργίλιος²⁴⁵* περιγράφει τον Αινεία να στέκεται όρθιος, ενώ ο ιατρός Ιαπίδης προσπαθούσε να του βγάλει το βέλος που του είχε καρφωθεί:

"Ακουμπούσε στο μακρύ δόρυ, μονοκρίζοντας ο Αινείας".

Είναι εκπληκτικό αυτό που αναφέρει ο A. Gellio²⁴⁶ για το Σωκράτη *"που λέγεται ότι ήταν συνήθειο του να στέκεται όρθιος, σε απόλυτη ακινησία, μια ημέρα και μια νύχτα, από το ένα ξημέρωμα έως το επόμενο, μαρμαρωμένος, ακίνητος, στην ίδια στάση, με το πρόσωπο και το βλέμμα στραμμένα στην ίδια κατεύθυνση, σκεπτικός, σαν να είχε καταφέρει την αποστασιοποίηση του νου και της ψυχής από το σώμα"*.

Οι εργασίες που απαιτούν όρθια θέση προκαλούν πληγές στις γάμπες, εξασθένηση των αρθρώσεων, νεφριτίδες και αίμα στα ούρα. Παρατήρησα όχι και λίγους υπηρέτες στις αυλές των πριγκίπων (αλλά και ευγενείς, όπως στην αυλή του βασιλιά της Ισπανίας, όπου δεν υπάρχουν καθίσματα) που παραπονούνταν για πόνους στα νεφρά, και οι ίδιοι δεν ενοχοποιούν τίποτα άλλο παρά τη

συνεχή ορθοστασία, και όχι άδικα. Πράγματι, κρατώντας τεντωμένο όρθιο το σώμα πάντα στην ίδια θέση, είναι αναπόφευκτο οι ίνες των οσφυϊκών μυών να τεντώνονται και τα νεφρά να δυσφορούν, γιατί το αίμα δεν ακολουθεί τη φυσική του ροή ούτε ελευθερώνεται από τον ορρό. Από αυτό δημιουργούνται οι προληχθείσες ασθένειες.

Η ασθενικότητα του στομάχου συνοδεύει επίσης τη ζωή όποιου στέκεται όρθιος. Έτσι το στομάχι αυτών που στέκονται όρθιοι με το κορμί τεντωμένο, αναγκαστικά κρέμεται προς τα κάτω, διαφορετικά απ' ότι στην καθιστή στάση που ο θώρακας είναι γερμένος. Σε αυτή την περίπτωση το στομάχι ακουμπάει στο έντερο. Ίσως αυτός είναι ο λόγος που εάν υποφέρουμε από κάποια ενόχληση στο στομάχι, γέρνουμε όλο το σώμα προς τα εμπρός και λυγίζουμε τα γόνατα και τις γάμπες. Ο προικισμένος Φραγκίσκος Βάκων²⁴⁷ σημειώνει ότι οι φυλακισμένοι στις γαλέρες, αν και υφίστανται τόσες κακουχίες, είναι αρκετά παχουλοί και καλοστεκούμενοι, γιατί κωπηλατούν καθημένοι και απασχολούν περισσότερο τα άκρα παρά την κοιλιά και το στομάχι. Το ίδιο παρατηρείται και στους υφαντές, που κινούν συνεχώς χέρια και πόδια. Όταν τα περιφερειακά μέρη του σώματος κινούνται και τα κεντρικά παραμένουν ακίνητα, γινόμαστε πιο παχουλοί και πιο ρωμαλέοι από αυτούς που στέκονται όρθιοι και περπατούν και έτσι κουράζονται ευκολότερα.

Το γιατί η ορθοστασία ακόμα και για ένα χρονικό διάστημα όχι αρκετά μακρύ προκαλεί τόση κούραση σε σχέση με το βάδισμα ή ακόμα το πολύ τρέξιμο, αξίζει να ερευνηθεί βαθύτερα. Γενικά θεωρείται ότι αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι όλοι οι συσταλτικοί μύες, τόσο οι απαγωγείς όσο και οι προσαγωγοί, είναι τεντωμένοι για να κρατήσουν το κορμί σε όρθια θέση. Η θεωρία αυτή ανασκευάστηκε από τον προικισμένο Borelli²⁴⁸, σύμφωνα με τον οποίο, το κράτημα του βραχίονα όρθιου γίνεται χωρίς τη δράση των καμπτηρών μυών αλλά μόνο με τη δράση των εκτεινόντων μυών. Το ίδιο πράγμα γίνεται όταν ο άνθρωπος βρίσκεται σε όρθια θέση, όταν οι καμπτήρες – λέει – βρίσκονται σε αδράνεια και εργάζονται μονάχα οι εκτεινόντες. Ο οξυδερχής συγγραφέας αποδίδει το λόγο

που η ορθοστασία προκαλεί τόση κούραση στη συνεχή σύσπαση των ίδιων πάντοτε μυών. Είναι πιο σύμφυτη – λέει– μια εναλλασσόμενη δραστηριότητα. Έτσι, το περπάτημα δεν προκαλεί πολλή κούραση και κουράζονται λιγότερο εκείνοι που στέκονται όρθιοι στηριζόμενοι πότε στο ένα και πότε στο άλλο πόδι. Αυτή η φυσική αναγκαιότητα μπορεί να παρατηρηθεί στα ζώα, όπως στα κοτόπουλα που μερικές φορές στέκονται στο ένα μόνο πόδι κρατώντας το άλλο σηκωμένο και στα τετράποδα. Ακόμα, τα γαϊδούρια μερικές φορές, όταν είναι αναγκασμένα να στέκονται ακίνητα, βάζουν στον αναβολέα ένα από τα οπίσθια πόδια. Η σκέψη αυτή δεν είναι χρήσιμη μόνο για τις κινήσεις αλλά σε όλες σχεδόν τις λειτουργίες του οργανισμού. Εάν κοιτάμε συνεχώς κάποιο αντικείμενο, εάν συλλαμβάνουμε με το αφτί έναν συνεχή θόρυβο, εάν στο τραπέζι βλέπουμε πάντοτε τα ίδια ποτά, εάν στη μύτη μας έρχονται οι ίδιες οσμές, αισθανόμαστε ανία. Αντίθετα φαίνονται φυσιολογικότερες και πιο ευχάριστες οι ποικιλίες και οι νεωτερισμοί. Γι' αυτό οι Εβραίοι στην έρημο, αφού τράφηκαν με το μάννα εξ ουρανού, πεθύμησαν το αιγυπτιακό κρεμμύδι και το σκόρδο. Έτσι, όπως λέει ο Οράτιος*²⁴⁹:

"Γελάς με τον κιθαρωδό που παίζει μία μόνο χορδή και πάντα αυτή ακουμπάει".

Όσοι λοιπόν αφιερώνονται σε εργασίες που απαιτούν ορθοστασία, πρέπει να προειδοποιούνται να τις διακόπτουν, όποτε τους παρουσιάζεται ευκαιρία, και να ξεκουράζονται λίγο, περπατώντας ή κάνοντας άλλες σωματικές κινήσεις. Σε αυτά τα άτομα αποβαίνουν σωτήριες οι θεραπείες που διώχνουν την κούραση και ξαναδίνουν ζωντάνια στα μέλη, όπως τα υγρά μασάζ, τα θερμά επιθέματα, τα μπάνια. Έπειτα, για τη θεραπεία των κρισών, των πληγών, των νεφρών, και των κηλών πρέπει να συμβουλευόμαστε τους συγγραφείς της πρακτικής ιατρικής, που έγραψαν γι' αυτές τις ασθένειες. Δεν είναι στις προθέσεις μου να συνταγογραφήσω τις ειδικές θεραπείες των ασθενειών, ούτε θέλω να εμφανίζομαι σαν αυτούς που επαναλαμβάνουν αυτά που ήδη έχουν λεχθεί από άλλους.

Με ενδιαφέρει μονάχα να πληροφορήσω τους πρακτικούς
ιατρούς για τις συμφορές που υφίστανται αυτοί οι εργάτες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 31

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΟΣΩΝ ΚΑΝΟΥΝ ΚΑΘΙΣΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αυτοί που ασκούν εργασίες σαν των υποδηματοποιών και των ραφτών υποφέρουν από συγκεκριμένες ασθένειες. Οι τσαγκάρηδες είναι αυτοί που ράβουν τα παπούτσια, γι' αυτό ο Μαρτιάλης^{250*} συνδιαλεγόμενος με τη Μούσα, λέει για έναν τσαγκάρη που έγινε τόσο πλούσιος που πρόσφερε στο λαό ένα θέαμα με μονομάχους:

"Σπάσε το λεπτό καλάμι και ξεριζώσε τα φύλλα, ω Θάλεια, αν αρκεί ένα παπούτσι να φέρει τόση αξία σε έναν τσαγκάρη".

Οι ράφτες είναι αυτοί που ράβουν τα ρούχα. Αμφότερες οι κατηγορίες των εργαζομένων αυτών και όλοι αυτοί, γυναίκες και άντρες, που κάνουν οποιαδήποτε άλλη καθιστική εργασία, εξαιτίας της καθιστικής ζωής και της κεκλιμένης θέσης του κορμού γίνονται καμπούρηδες, σκυφτοί και στέκονται με το κεφάλι λυγισμένο όπως όποιος ψάχνει κάτι. Όμως αυτή η συμπεριφορά δημιουργείται από έξη παρά από μια πραγματική κυρτότητα. Πράγματι, η καμπούρα τους είναι ομοιόμορφη και οι σπόνδυλοι της μέσης παρουσιάζουν μια ομοιογενή κυρτότητα. Δουλεύοντας σκυφτοί, για ορισμένους από αυτούς είναι αναπόφευκτο οι σύνδεσμοι των σπονδύλων, καθώς είναι κυρτοί προς τα έξω, να τραβηχτούν μέχρι να σχηματιστεί ένα εξ-

όγκωμα, το οποίο εμποδίζει την επαναφορά στη φυσική θέση. Ο Vedelio²⁵¹ παρατήρησε την ασθένεια αυτή σε έναν τσαγκάρη ήδη γέρο και λέει ότι στο στάδιο αυτό η παραμόρφωση δεν ήταν θεραπεύσιμη, επειδή αγνοήθηκε στη νεότητα.

Οι ράφτες όντας υποχρεωμένοι σχεδόν εξ ανάγκης, ενώ ράβουν τα ρούχα, να κρατούν το ένα πόδι καβάλα στο άλλο, έχουν συχνά τις γάμπες ναρκωμένες, με αποτέλεσμα να κουτσαίνουν και να υποφέρουν από ισχιαλγία. Γι' αυτό ο Πλίνιος*²⁵² λέει:

"Είναι ξύπνιος όλη νύχτα, ύστερα, κατά τη διάρκεια της ημέρας, κάθεται στο σπίτι από το πρωί έως το βράδυ σαν κουτσός παπουτσής".

Σου έρχεται να γελάσεις βλέποντας τους ράφτες και τους τσαγκάρηδες κατά τη διάρκεια ορισμένων επίσημων τελετών τους ή όταν πάνε στην πόλη κατά δυάδες, σε λιτανεία ή όταν συνοδεύουν κάποιο νεκρό τους σε κηδεία. Είναι αστείο να βλέπεις ένα θέαμα καμπούρηδων, σκυφτών, κουτσών που γέρνουν τότε από τη μια και τότε από την άλλη πλευρά, σαν να διαλέχτηκαν όλοι ίδιοι για μια παράσταση.

Όσοι εργάζονται καθιστοί είναι επίσης ψωριάρηδες, ωχροί και έχουν άσχημη εμφάνιση. Έτσι είναι και οι ράφτες, και κυρίως οι γυναίκες που στα σπίτια τους μέρα και νύχτα δουλεύουν με τη βελόνα, για να κερδίσουν το ψωμί τους. Οι ασθένειες αυτές προκαλούνται από την έλλειψη κίνησης. Πράγματι, το αίμα χαλάει, αν ο οργανισμός δεν κινείται, οι σκουριές συσσωρεύονται στο δέρμα και όλες οι λειτουργίες αλλοιώνονται. Οι εργάτες αυτοί έχουν επίσης χαλαρότερη κοιλιά από όποιον κάνει φυσική άσκηση και τα κόπρανά τους είναι σπάνια, κίτρινα και σκληρά, όπως διδάσκει ο Ιπποκράτης²⁵³, ο οποίος αναφέρει ακριβώς²⁵⁴: *"Τῷ Κλεοτίμου σκυτεῖ, κοιλίης ὑγραινωθείσης πούλων χρόνον, καὶ θερμῆς γινομένης, καθ' ἧπαρ ἔπαρμα φυματῶδες ἐς ὑπογάστριον κατέβη καὶ κοιλίη ὑγραίνετο· καὶ ἕτερον αὐτῷ καθ' ἧπαρ ἄνω πρὸς ὑποχόνδριον φῦμα· ἔτελεύτησεν."* (Περὶ Ἐπιδημιῶν 7^ο /

55). Δηλαδή, "Ο υποδηματοποιός του Κλεοτίμου είχε διάρροια πολύν καιρό και, όταν παρουσιάστηκε πυρετός, σχηματίστηκε στο σκώτι όγκος με φλεγμονή, που κατέβαινε προς το υπογάστρο. Η διάρροια εξακολουθούσε και άλλος όγκος σχηματίστηκε ψηλά στο σκώτι, προς το υποχόνδριο. Ο άρρωστος πέθανε." Ο ίδιος ο Ιπποκράτης²⁵⁵ μιλάει επίσης για έναν άλλο παπουτσή: "Ὁ ἐν τῷ σκυτείῳ ἡμορράγησεν· κατακορῆς διαχώρησις ὀλίγη· ἐκρίθη ἑβδομαῖος ῥίγει." (Περὶ Ἐπιδημιῶν 4^ο / 20). Δηλαδή, "Αυτός που βρισκόταν στο μαγαζί του υποδηματοποιού παρουσίασε αιμορραγία, την οποία ακολούθησαν λίγα κόπρανα με άφθονη χολή. Κρίθηκε την εβδόμη μέρα με ρίγος."

Οι εργάτες αυτοί λοιπόν και κυρίως οι τσαγκάρηδες, εξαιτίας του καθιστικού βίου που διάγουν, υφίστανται αλλοιώσεις οργάνων και μια υπερβολική ποσότητα βλαβερών χυμών. Δε συμβαίνει το ίδιο πράγμα σε άλλους εργάτες, όπως τους αγγειοπλάστες και τους υφαντουργούς, που αν και δουλεύουν καθιστοί, εξασκούν τα μπράτσα, τα πόδια και όλο το κορμί και γι' αυτό το λόγο είναι πιο υγιείς, επειδή αυτές οι κινήσεις ευνοούν την αποβολή των ακαθαρσιών του αίματος. Όλοι οι εργάτες που ασκούν καθιστική εργασία βασανίζονται από οσφυαλγίες. Είναι γνωστή εκείνη η ρήση του Πλάτου*: "Πονάει η οσφύς να κάθεται και τα μάτια να βλέπουν".

Δε βλέπω τι μέτρα μπορούν να συσταθούν σε αυτούς τους εργάτες για να αποφύγουν την ασθένεια, όταν οι αιτίες των ασθενειών καιροφυλαχτούν πάντα όπως και η αναγκαιότητα να τραφούν και να θρέψουν την οικογένειά τους. Πάντως, τα καθαρικά, αν παίρνονται την άνοιξη και το φθινόπωρο, θα χρησιμεύσουν στην αποτροπή της συσσώρευσης μιας υπερβολικής ποσότητας λιπαρών χυμών και θα μειώσουν τη σοβαρότητα των ασθενειών. Πρέπει να προτιρέπονται οι εργάτες να κρατούν ασκημένους τους μύες τους, τουλάχιστον τις αργίες, για να αντισταθμίσουν μερικώς, με το όφελος κάποιας μέρας, τις βλάβες από την καθιστική θέση που διατηρούν στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους. Έπειτα, όταν βρίσκονται στο κρεβάτι άρρωστοι από τις προαναφερθείσες ασθένειες ή από άλλες, πρέπει

να ευνοείται η αποβολή των χυμών και να ελέγχονται τα μέρη που περισσότερο κοπιάζουν κατά την εργασία. Πράγματι, είναι εύκολο να εντοπιστεί εκεί το κακό. Σχετικά με αυτό πρέπει να παρατεθεί το χωρίο όπου ο Ιπποκράτης²⁵⁶ λέει: "Τῶν βησσόντων οἱ μὲν τῆσι χερσὶ ταλαιπωρέοντες, οἷον ὁ παῖς ὁ τὰ κλήματα στρέφων, καὶ ὁ Ἀμύντεω, παραλυθέντες αὐτὴν μῦνον τὴν δεξιὴν ἀμφοτέρω, ἐπαύσαντο, ἔπειτα ἔπαθον τοῦτο βήσσοντες· οἱ δὲ ἢ ἵππευσαν, ἢ ὠδοιπόρησαν, ἐς ὄσφύν, ἐς μηρόν· ξηραὶ δὲ αἱ πλεῖσται, εἰ δὲ μή, βίαιοί γε." (Περὶ Ἐπιδημιῶν 4^ο / 50). Δηλαδή, "Από όσα άτομα προσβλήθηκαν από βήχα, αυτοί που δούλευαν με τα χέρια, παρέλυναν σε αυτά τα μέλη, όπως το παιδί που έστριβε κλήματα και ο γιος του Αμύντα· και των δύο παρέλυσε μόνο το δεξιό τους χέρι· αυτό το έπαθαν αφού σταμάτησε ο βήχας. Όσοι όμως ήταν ιππείς ή οδοιπόροι παρέλυσαν στη μέση και στους μηρούς· τις παραλύσεις αυτές προκαλούσε κατά κανόνα ο ξερόβήχας, τουλάχιστον ο δυνατός." Πράγματι, διευκολύνεται κατά πολύ ο δρόμος διαμέσου του οποίου οι χυμοί μπορούν να σωρευτούν σε εκείνα τα μέρη του σώματος που λόγω της πολλής άσκησης έχουν απολέσει αντοχή και σφρίγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 32

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ

Το έθνος των Εβραίων δεν έχει αντίστοιχο και δε μοιάζει με κανένα άλλο έθνος, αφού δεν έχει έδρα σε κανένα μέρος και όμως είναι παντού, είναι τεμπέλικο και εργατικό μαζί, δεν οργώνει, δε σβαρνίζει, δε σπέρνει κι όμως θερίζει! Το έθνος λοιπόν αυτό, όχι για φυλετικούς λόγους, όπως κοινώς πιστεύεται, ούτε λόγω των ιδιαίτερων συνηθειών του, αλλά εξαιτίας του είδους των ασκούμενων εργασιών, πλήττεται και αυτό από διάφορες ασθένειες. Είναι λάθος να σκεφτόμαστε ότι η δυσσομία που αποπνέουν οι Εβραίοι είναι φυσική και εγγενής. Πράγματι, την ίδια δυσσομία αποπνέουν και εκείνοι των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων που ζουν σε άθλιες κατοικίες και που οι οικονομικές τους δυνατότητες είναι αρκετά περιορισμένες. Όταν κατοικούσαν στην Ιερουσαλήμ, όπου υπήρχε αφθονία αρωμάτων, οι Εβραίοι ήταν ασφαλώς καθαροί και καλά αρωματισμένοι.

Σχεδόν όλοι οι Εβραίοι, και κυρίως οι κατώτερες τάξεις που αποτελούν την πλειοψηφία, κάνουν καθιστικές εργασίες ή εργασίες που απαιτούν όρθια θέση. Κάνουν τους υποδηματοποιούς, τους επιδιορθωτές παλιών ρούχων, ιδίως οι γυναίκες, άγαμες παρθένες ή παντρεμένες που κερδίζουν τα προς το ζην με τη βελόνα και δεν κεντούν, δε γνέθουν ούτε πλέκουν ούτε γνωρίζουν άλλες τέχνες της Αθηνάς παρά εκείνη του ραψίματος. Αλλά στο να φτιάχνουν ρούχα από λινάρι*, βαμβάκι και οποιοδήποτε άλλο ύφασμα είναι τόσο έμπειρες και επιδέξιες, που δε φαίνεται κανένα σημ-

άδι του ραψίματος. Ρακένδυτες οι ίδιες, κατορθώνουν να

κερδίζουν τα προς το ζην πουλώντας τα μπαλωμένα κουρέλια τους στον ανυποψίαστο λαουτζίκο.

Η εργασία αυτή απαιτεί μεγάλη χρήση της όρασης γι' αυτό οι Εβραίες γυναίκες, προσηλωμένες ολημερίς μέχρι αργά τη νύχτα να ράβουν υπό το αμυδρό φως ενός λυχναριού, όπως αυτό των καντηλιών των κοιμητηρίων, όχι μόνο υφίστανται όλες τις συνέπειες μιας καθιστικής ζωής, αλλά με την πάροδο του χρόνου, γύρω στα σαράντα τους, έχουν όλες αβέβαιη και μωπική όραση. Ας προστεθεί ότι σε όλες σχεδόν τις πόλεις οι Εβραίοι είναι απομονωμένοι σε στενά σοκάκια και οι γυναίκες όλο το χρόνο, όταν εργάζονται, κάθονται με τα παράθυρα ανοικτά, για να μπαίνει το φως. Απ' αυτό προκαλούνται διάφορες ενοχλήσεις του κεφαλιού, όπως κεφαλαλγίες, ωταλγίες, πόνοι στα δόντια, κρυολογήματα, βραχνιάσματα, φλεγμονές στα μάτια. Με την πάροδο του χρόνου το μεγαλύτερο μέρος, τουλάχιστον στο λαουτζίκο, είναι μισόκουφο και τσιμπλιάρικο, όπως έχουμε πει στο κεφάλαιο των υποδηματοποιών.

Οι άνδρες βρίσκονται ολημερίς καθιστοί στα μαγαζάκια τους να μπαλώνουν πρόχειρα ρούχα ή όρθιοι να προσπαθούν να πουλήσουν τα μπαλωμένα παλιοκούρελα. Είναι όλοι σχεδόν καχεκτικοί, μελαγχολικοί, σκυθρωποί και κατά το πλείστον ψωριάρηδες. Ακόμα και μεταξύ των πλούσιων Εβραίων, λίγοι είναι εκείνοι που δεν υποφέρουν από κάποια δερματοπάθεια, τόσο που η λίγδα έφθασε να θεωρείται ένα σύμφυτο χαρακτηριστικό αυτών των ανθρώπων και σχεδόν κληρονομικό, σαν ένα είδος λέπρας –κάποτε συχνής μεταξύ των Εβραίων– που μεταδίδεται από τους γονείς στα παιδιά.

Εκτός από το ράψιμο, οι Εβραίοι τουλάχιστον στην Ιταλία, ασκούν και μια άλλη εργασία, αυτή του φρεσκαρίσματος των μάλλινων στρωμάτων. Όταν το μαλλί των στρωμάτων έχει γίνει πολύ σκληρό από την πίεση αυτών που έχουν κοιμηθεί πάνω τους καθημερινά επί πολλά χρόνια, αυτοί τα χτυπούν και τα τινάζουν με κάτι ραβδιά, αφού τα έχουν τοποθετήσει πάνω σε λυγαρίσιες καλαμωτές, και έτσι τα στρώματα γίνονται μαλακότερα και ανετότερα. Με τη δουλειά αυτή, γυρίζοντας πάνω κάτω στα

σπίτια των πόλεων αποκτούν ένα καλό κέρδος. Τινάζοντας όμως και ξαίνοντας αυτό το παλιό μαλλί, το πολλές φορές βρομισμένο από τα ούρα και τα περιτώματα, καταπίνουν μεγάλη ποσότητα βρόμικης σκόνης, που προκαλεί σοβαρές ενοχλήσεις, όπως επίμονο βήχα, άσθμα και τάση προς εμετό. Έχω γνωρίσει πολλούς που μελαγχολούν, επειδή έχουν κάνει μια τέτοια δουλειά, αφού έχουν πληγεί από ένα είδος ανίατης φθίσης. Οι ίδιοι παραδέχονται ότι η δουλειά αυτή ήταν η αιτία της καταστροφής τους και την βλαστημούν. Τείνω να πιστέψω ότι η σκόνη είναι βλαβερή όχι τόσο γιατί το μαλλί είναι παλιό, όσο λόγω των βρομίων που έχουν αφήσει τα σώματα που κοιμήθηκαν σε αυτά. Έχουμε ακριβώς τη συνήθεια, όταν πεθαίνει κάποιος στην οικογένεια και αφού του έχει γίνει η κηδεία, να δίνουμε στις πλύστρες για πλύσιμο και λεύκασμα τα σεντόνια, τα ρούχα και οποιαδήποτε άλλα πράγματα χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της αρρώστιας, όπως επίσης να καλούμε έναν Εβραίο, για να χτυπήσει καλά και να καθαρίσει σε έναν ανοιχτό χώρο τα μάλλινα στρώματα. Γι' αυτό οι Εβραίοι όπως και οι νεκροθάφτες κατά τη διάρκεια της εργασίας δεν μπορούν να αποφύγουν την κατάποση πτωματικών αναθυμιάσεων και συνεπώς την πνευμονοπάθεια.

Από λινά και κανναβένια ρούχα, παλιά και φθαρμένα από την πολλή χρήση, κρατημένα στο νερό να μουσκέψουν, σαπισμένα και χτυπημένα, φτιάχνεται το χαρτί. Η διαδικασία –ασφαλώς θαυμαστή εφεύρεση– ήταν άγνωστη στους αρχαίους, που για να γράψουν χρησιμοποιούσαν κερωμένες πλάκες, περγαμινές ή παπύρους φερμένους από την Αίγυπτο. Ο κόσμος αυτός που κοιτάζει το κέρδος και συνήθως μαζεύει εργολαβικά τα δημόσια εισοδήματα – όπως έκαναν και στο παρελθόν, κατά τον Ιουβενάλη*– ουρλιάζοντας στους δρόμους της πόλης αγοράζει και συλλέγει σε καλή τιμή αυτά τα κουρέλια²⁵⁷, και όταν έχει μαζέψει αρκετά, τα πουλάει στους κατασκευαστές χαρτιού. Έπειτα, αφού αγοράσουν τα κουρέλια αυτά, οι Εβραίοι επιστρέφουν φορτωμένοι στο σπίτι, τα διαλύουν προσεκτικά και κοιτάζουν μήπως υπάρχει μέσα τίποτα από μαλλί ή μετάξι. Αν υπάρχει το βγάζουν, γιατί δεν είναι κατάλληλο για να φτιαχτεί χαρτί –αν και στο μουσείο του μεταξιού

μπορεί κανείς να δει κινέζικο χαρτί φτιαγμένο από μετάξι. Μετά φτιάχνουν στα μαγαζιά τους ένα μεγάλο σωρό από αυτά τα βρομοκούρελα. Και είναι εκπληκτικό, σχεδόν απίστευτο, πόσο ανυπόφορη βρόμα βγαίνει έξω όλες τις φορές που μετακινούν αυτό το σωρό των ακαθαρσιών, για να γεμίσουν μεγάλα σακιά και να μεταφέρουν το ρυπαρό αυτό εμπόρευμα στα εργοστάσια χάρτου.

Εξαιτίας της εργασίας αυτής ασθενούν από άσθμα, ναυτία και ιλίγγους. Πράγματι, τι ρυπαρότερο και ποταπότερο μπορεί να σκεφτούμε από ένα σωρό από όλες τις βρομίες, από μολυσμένα ενδύματα ανδρών, γυναικών, πτωμάτων. Δεν υπάρχει πιο αξιολύπητο και τρομακτικό θέαμα από το να βλέπεις τα κάρα τους φορτωμένα από αυτά τα απομεινάρια ανθρώπινης φτώχειας και δυστυχίας.

Συνελώς, πρέπει να σκεφτούμε με τι τρόπο να βοηθήσουμε τον κόσμο αυτό, ώστε να μην πλήττεται τόσο βαριά από την εργασία του. Από τη μεριά μου, νομίζω ότι για τις γυναίκες και τους άνδρες που ασχολούνται με τη δουλειά του ραψίματος τίποτα δεν είναι υγιεινότερο και σωστότερο από τη φυσική άσκηση. Δεν υπάρχει τίποτα αποτελεσματικότερο στη λύση των αποφράξεων, στην αύξηση της φυσικής θερμότητας, στην προώθηση της πέψης, στην πρόκληση εφίδρωσης και στην απομάκρυνση της ψώρας. Να κοκκινίζουν, κυρίως οι γυναίκες που είναι προσηλωμένες στο ράψιμο, για λίγο από αγάπη στην υγεία και να ξανανιώθουν το σώμα και τα χέρια. Να παίρνουν τα μάτια –όπως συνηθίζεται να λέγεται– από το τραπέζι, για να αποφύγουν, όταν κάποτε ασθενήσει η όραση, μια ζωή χωρίς δουλειά και δυστυχισμένη. Στις γυναίκες πρέπει να χορηγούνται συχνά καθαρικά αλλά ήπια, όπως για παράδειγμα, απελευθερωτικό μαλακτικό από το στόμα, χάπια αλόης, ραμπάρμπαρο* και άλλα, για να εμποδιστεί η συσσώρευση υπερβολικής ποσότητας χυμών στα σώματά τους, επειδή η αφαίμαξη, αντίθετα από τα καθαρικά, δεν τους ωφελεί. Πράγματι, οι δυνάμεις τους μειώνονται εύκολα και το αίμα τους, ήδη ελλιπές σε ζωτικά πνεύματα, φτωχαίνει ακόμα περισσότερο. Εξάλλου, ακριβώς αυτές οι εργαζόμενες έχουν τη βέβαιη πεποίθηση –που δεν απέχει πολύ από την αλήθεια– ότι για την εξασθένηση της όρασης

δεν υπάρχει τίποτα επιβλαβέστερο από την αιμοληψία. Με μεγαλύτερη ευκολία υποβάλλονται σε καντηριασμούς στα μπράτσα και τις γάμπες, και τους βρίσκουν αποτελεσματικούς, γιατί έτσι η φύση βρίσκει μια διέξοδο για την αποβολή των ακαθαρσιών.

Σε αυτούς που μαζεύουν τα κουρέλια και να επιδιορθώσουν τα στρώματα πρέπει να συνιστώνται ενεργητικότερα μέσα, για να αποβάλλονται με τον εμετό και τις κενώσεις τα σωματίδια που έχουν καταπιωθεί. Πρέπει να χρησιμοποιούνται κυρίως τα αντιμονιακά, τα αλεξιφάρμακα που όπως τα θηραϊκά οξέα μάχονται τα δηλητήρια, η θηραϊκή γη και άλλα. Να ξεπλένουν επίσης πότε - πότε το στόμα με οξύκρατο κατά τη διάρκεια της εργασίας και να σκεπάζουν το στόμα και τη μύτη, για να εμποδίζουν αυτά τα σωματίδια που είναι παρόντα στον αέρα να εισχωρούν τόσο εύκολα στον οργανισμό τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 33

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΛΑΚΕΔΩΝ

Π αλαιόθεν, όταν ασκούνταν η γυμναστική, μεταξύ των διάφορων ασκήσεων προετοιμασίας όχι μόνο για τους γυμναστικούς αγώνες αλλά και για τη μάχη, συμπεριλαμβάνονταν και οι δρόμοι. Πράγματι, οι νέοι, τόσο οι ελεύθεροι όσο και οι δούλοι, ασκούνταν και εκπαιδεύονταν από δασκάλους δρόμων στα δημόσια γυμναστήρια για τους αγώνες και τα δημόσια θεάματα και έτρεχαν στους δρόμους, για να κερδίσουν το στεφάνι.

Με τον ίδιο τρόπο εκπαιδεύονταν για τον πόλεμο, δηλαδή προετοιμάζονταν, όπως λέει ο Vegezio, *"να ριχτούν με μεγαλύτερη ορμή εναντίον του εχθρού, να καταλάβουν γρηγορότερα τα ευνοϊκότερα σημεία, να προηγηθούν των εχθρών, να φθάσουν ευκολότερα τις πλάτες των φυγάδων"*. Οι ασκήσεις αυτές σήμερα χρησιμοποιούνται από τους Τούρκους με τον ίδιο σκοπό, να συνηθίσουν δηλαδή με σιδηρά πειθαρχία τους δρόμους ταχύτητας. Ο Πλάτωνας²⁵⁸ ήθελε ακόμα και τις γυναίκες να ασκούνται στους δρόμους, για να μπορούν να προσφέρουν βοήθεια στη στρατιωτική υπηρεσία και την άμυνα της πατρίδας. Οι πρίγκιπες και οι αυτοκράτορες –ακόμα και οι Ρωμαίοι ευγενείς, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Σουετώνιου– είχαν τους δικούς τους δρομείς που τους αποκαλούσαν "δούλους με πόδια". Στις μέρες μας η συνήθεια αυτή απωλέσθη. Μόνο οι πρίγκιπες και οι ευγενείς έχουν δούλους, που τους ονομάζουν "λακ-έδες". Το καθήκον τους είναι να προπορεύονται των αμαξιών τρέχοντας γρήγορα ή να πηγαίνουν σε κάποιο

μέρος επιστολές και να επιστρέφουν με τις απαντήσεις με τη μέγιστη ταχύτητα.

Η κατηγορία των ανθρώπων αυτών πάσχει από διάφορες ασθένειες. Κυρίως υποφέρουν από κήλες και άσθμα, ενόχληση τέτοια συναντάμε πολύ συχνά επίσης στα άλογα κούρσας. Όχι σπάνια κάνουν αιμόπτυση. Ο Πλαύτος*²⁵⁹ γράφει ότι ο δούλος Acanzione, παραπονούμενος για τον κύριό του που τον έβαλε να συμμετάσχει σε έναν πολύ κουραστικό αγώνα, μισολιπόθυμος και μετά βίας αναπνέοντας, έλεγε: "Εξαιτίας σου μου έσπασε μία φλέβα στο στήθος, ήδη από καιρό φτύνω αίμα". Και ο κύριός του Cremenite του απαντούσε: "Αν πάρεις ρητίνη από μέλι Αιγύπτου, θα γιατρευτείς αμέσως".

Να που από αρχαιοτάτων χρόνων τα ρητινούχα παρασκευάσματα συστήνονταν στις πνευμονοπάθειες. Επιπλέον οι λακέδες αδυνατίζαν, γίνονταν κίτρινοι, ωχροί, επειδή όπως τα κυνηγόσκυλα κατανάλωναν με τον ιδρώτα τα περιεχόμενα στο αίμα πνεύματα και τη θρεπτική λέμφο. Προσβάλλονταν επίσης από κεφαλαλγίες, τόσο που ο Αριστοτέλης²⁶⁰ αναρωτιόταν "Διὰ τί ἡ ταχυδρομία καὶ ἐπ' ἀνθρώπου καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ζώων νοσηματικούς ποιεῖ τὰ περι τὴν κεφαλὴν; καίτοι ὅλως ὁ δρόμος κατασπᾶν δοκεῖ κάτω τὰ περιπτώματα, ὥσπερ ὁ περίπατος" (Προβλήματα Ε' - 9). Δηλαδή, "Γιατί το γρήγορο τρέξιμο προκαλεί ασθένει στο κεφάλι τόσο στον άνθρωπο όσο και στα άλλα ζώα; Το τρέξιμο ωστόσο θεωρείται γενικά ότι κάνει τα περιπτώματα να κατεβαίνουν προς τα κάτω, όπως ακριβώς και ο περίπατος". Η αληθής αιτία του φαινομένου αυτού (αφήνοντας κατά μέρος όσα είχαν πει ο Settal, ο Guastavino και άλλοι που ενδιαφέρθηκαν) είναι ότι στους γρήγορους αγώνες δρόμου οι πνευμονικές κύστει φουσκώνουν, σταματώντας την επιστροφή του αίματος πάνω από την καρδιά μέσω της κοίλης φλέβας. Έτσι σχηματίζεται ένα φρένο που εμποδίζει την ελεύθερη ροή του αίματος στα πνευμονικά αγγεία, με αποτέλεσμα αυτό να λιμνάζει αναγκαστικά στο κεφάλι και να προκαλεί σοβαρές ασθένειες. Αυτό δε γίνεται κατά τη διάρκεια δρόμων μεσαίων αποστάσεων, αντιθέτως αυτοί ενδείκνυνται για την προς τα κάτω ώθηση των υγρών.

Όσοι τρέχουν, συχνά παθαίνουν οξείες και σοβαρές πνευμονοπάθειες, όπως πλευρίτιδες και πνευμονίες. Πράγματι εκτιθέμενοι στους αγέρηδες και τις βροχές, ντυμένοι ελαφρά, μουσκεμένοι από τον ιδρώτα και έπειτα κρυώνοντας και με τους πόρους του δέρματος φραγμένους, δεν μπορούν να αποφύγουν να αρπάξουν θανατηφόρες ασθένειες, ιδίως στο αναπνευστικό σύστημα που κατά τη διάρκεια του δρόμου κουράζεται περισσότερο και θερμαίνεται. Μερικές φορές ουρούν αίμα λόγω της ρήξεως κάποιας μικρής φλέβας των νεφρών. Γι' αυτό ο Κέλσος*²⁶¹ δεν επιτρέπει τους δρόμους όταν οι νεφροί ήδη πάσχουν. Εύκολα επίσης αποκτούν κήλες λόγω της ρήξης ή της χαλάρωσης του περιτοναίου, η οποία προκαλείται από τον πολύ πιεσμένο και δεσμευμένο στους πνεύμονες αέρα. Γι' αυτό και ο Paolo Eginetta²⁶² γράφει ότι αυτοί που έχουν "βουβώνες" και κήλες πρέπει να αποφεύγουν το τρέξιμο.

Είναι βέβαιο ότι κατά τη διάρκεια των δρόμων εκπνέεται λιγότερος αέρας από αυτόν που εισπνέεται. Έτσι, για να κρατήσεις τις δυνάμεις και να συνεχίσεις το τρέξιμο, είναι αναγκαίο να κρατάς τον αέρα μέσα στη θωρακική κοιλότητα. Και βλέπουμε ότι πέφτουν οι δυνάμεις, όταν χαλαρώσουν οι θωρακικοί μύες με μια αναπνοή, ενώ φουσκώνοντας το θώρακα και χαλαρώνοντας τους πνεύμονες, η ένταση των μυών και των ινών ολόκληρου του σώματος αυξάνει. Εάν παρά ταύτα, το τρέξιμο είναι πολύ γρήγορο και μακρό και οι πνεύμονες είναι πάντα γεμάτοι με πολύ αέρα, οι πνευμονικές κοιλότητες φουσκώνουν και δημιουργείται ένα εμπόδιο στο αίμα που περνάει από τα πνευμονικά αγγεία στη δεξιά κοιλία της καρδιάς, γιατί συμπιέζονται τα κανάλια και γίνονται στενότερα. Από αυτό προκαλούνται ρήξεις αγγείων και αιμόπτυση, γεγονός που είχε υπογραμμιστεί από το Γαληνό²⁶³. Για τον ίδιο λόγο επέρχονται ασθματικές παθήσεις, τόσο πρωτοπαθείς όσο και δευτεροπαθείς, δηλαδή σπαστικές, από το σχηματισμό και τη διάδοση ενός τραχιού ορού διαμέσου των ενδοπλευρικών μυών, που τους υποχρεώνει σε μια βίαιη σύσπαση. "Υποφέρω· μόλις που μπορώ να αναπνεύσω", έλεγε ένας δρομέας στον Πλάυτο*²⁶⁴. Εξαιτίας αυτού οι ταχυδρόμοι στις μέρες μας, όταν φτάνουν τα σαράντα, ως

πιστοποιητικό καλής υπηρεσίας στην εργασία αυτή αποσύρονται στα δημόσια νοσοκομεία.

Αυτοί οι δικοί μας λακέδες που βλέπουμε σε όλη την πόλη να πηγαίνουν τρέχοντας γρήγορα και πάντα ασθμαίνοντες μπροστά από τις άμαξες των κυρίων τους, μου φαίνονται ότι είναι στην ίδια κατάσταση με εκείνους που περιέγραψε παραστατικά ο Elio Sparziano στη βιογραφία του αυτοκράτορα Vero, που είχε κολλήσει στις πλάτες των λακέδων του φτερούγες και τους φώναζε με τα διάφορα ονόματα των ανέμων. Και πράγματι, οι ανάγκες της εργασίας έβαζαν φτερά στους λακέδες μας, αν όχι στις πλάτες τουλάχιστον στα πόδια. Σε αυτό το σημείο θα μου άρεσε να μεταφέρω τα λόγια του συγγραφέα. *"Μαζί με πολλές άλλες γελοιότητες, συχνά έβαζε να τοποθετούν φτερά στους λακέδες του, σαν να ήταν φτερωτοί έρωτες και τους φώναζε πολλές φορές με τα ονόματα των ανέμων, έναν βοριά, έναν νοτιά, τον άλλο αετό ή τραμουντάνα και με άλλα ονόματα, κάνοντάς τους να τρέχουν δίχως σταματημό και χωρίς ανθρωπιά"*.

Στους δρομείς πρήζεται συχνά η σπλήνα. Πράγματι, ο ιστός του σπλάχνου αυτού, χαλαρωμένος από αυτή την πολύ έντονη κίνηση, παίρνει περισσότερο αίμα από εκείνο που εκκρίνει. Συνεπώς, ο ορώδης χυμός που λιμνάζει στις κοιλότητες του προκαλεί μία διόγκωση. Γι' αυτό, κατά τον Πλίνιο²⁶⁵, από αρχαιοτάτων χρόνων συνηθίζοταν να καίνε τη σπλήνα των δρομέων, γιατί τους ήταν εμπόδιο στο τρέξιμο. Έτσι και στον υπηρέτη του Πλαύτου*, που μόλις αναφέρθηκε, *"λγίζουν τα γόνατα και εκρήγνυται ο σπλήνας"*.

Αυτές είναι λοιπόν οι παθήσεις των λακέδων, που στην πραγματικότητα οι ίδιοι τις ευνοούν και τις επιδεινώνουν με την πολλή ασωτία στη διατροφή. Θα μπορούσαν να σωθούν εύκολα από τις κήλες με μια ζώνη, αλλά πριν υποστούν αυτό το συνηθισμένο κακό. Μπορούσαν να φροντίσουν επίσης τη φθίση και το αδυνάτισμα, όχι μόνο με μια κυρίως υδρική δίαιτα αλλά και με ελαφρές και ελαιώδεις εντριβές και λουτρά, όταν έχουν το χρόνο. Με ανάλογα μέσα θα μπορούσαν να εμποδίσουν επίσης τη δερματική απόφραξη που υφίστανται όταν είναι ιδρωμένοι μετά από μεγάλους

δρόμους. Ακόμα και η αφαίμαξη θα ήταν χρήσιμη, για να προλάβουν τη ρήξη των αγγείων και τις αιμοπτύσεις. Μάλιστα το μέσο αυτό δεν πρέπει να αγνοείται, όταν οι λακέδες βρίσκονται στο κρεβάτι από κάποια σοβαρή ασθένεια. Πράγματι, στους λακέδες κανένα όργανο δεν κουράζεται και δεν εξασθενεί περισσότερο από τους πνεύμονες. *"...Πόνος, τοῖσιν ἄρθροισι καὶ σαρκὶ σῖτος, ὕπνος σπλάγχνοισιν. Ψυχῆς περίπατος, φροντὶς ἀνθρώποισιν"*, έλεγε ο Ιπποκράτης (*Περὶ Επιδημιῶν* 6^ο / τμ. 5^ο / 5). Δηλαδή *"Η άσκηση είναι τροφή για τις αρθρώσεις και τη σάρκα, ο ύπνος για τα σπλάχνα. Η ανθρώπινη σκέψη είναι άσκηση της ψυχής"*. Πράγματι με την κίνηση και το τρέξιμο ισχυροποιούνται οι αρθρώσεις, όπως αντίθετα εξασθενούν και ναρκώνονται με την απραγία και τη διακοπή της φυσικής άσκησης. Αλλά δεν είναι το ίδιο για τους πνεύμονες που μετά από ένα βίαιο τρέξιμο θερμαίνονται και χάνουν το φυσικό τους σθένος.

Με τα ενδεικνυόμενα μέτρα και τις προφυλάξεις ο λακές θα μπορεί να αποφύγει την αναζήτηση των συμβουλών και της βοήθειας του ιατρού, εκτός αν είναι ήδη στο κρεβάτι ή είναι αναγκασμένος από κάποια από τις ήδη αναφερθείσες ασθένειες να μην τρέχει. Στις περιπτώσεις αυτές δε θα είναι ολωσδιόλου άχρηστο για τον ιατρό να γνωρίζει τι τύπο εργασίας ασκούσε.

Όταν υποφέρουν από απόφραξη των σπλάχνων, κυρίως της σπλήνας, ύστερα από τη χορήγηση των θεραπευτικών μέσων που λύνουν τη στύψη, όπως για παράδειγμα των υδραργυρικών, είναι ωφέλιμος ο περίπατος. Ακόμα και ο Πλαύτος^{*266} στον Καλπαδόκη μαστροπό που παραπονιόταν στο Palinuro ότι βασανιζόταν από ενοχλήσεις του σπλήνα και έλεγε *"Ο σπλήνας μου εκροήννται"* βάζει να απαντήσει ο άλλος *"Περπάτα, γιατί το περπάτημα κάνει πολύ καλό στη σπλήνα"*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 34

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΙΠΠΟΔΑΜΑΣΤΩΝ

Μπορούμε δίχως άλλο να εντάξουμε στην ίδια κατηγορία εργαζομένων τόσο αυτούς που στα ιππευτήρια δαμάζουν και εκπαιδεύουν άλογα, όσο και τους οδηγούς των ταχυδρομικών αμαξιών, οι οποίοι αλλάζοντας άλογα από τον έναν στον άλλον σταθμό μεταφέρουν δημόσια έγγραφα ή εμπορική αλληλογραφία. Πράγματι, τόσο οι μεν όσο και οι δε αρρωσταίνουν συνήθως από τις ίδιες ασθένειες που προσβάλλουν και τους λακέδες και τις οποίες εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Ασθενούν εύκολα από κήλη, άσθμα και κυρίως από ισχιαλγία την οποία ο Ιπποκράτης²⁶⁷ ονόμαζε "ασθένεια των Σκυθών": *"...ὕπὸ τῆς ἵππασίης αὐτέους κέδματα λαμβάνει, ἅτε αἰεὶ κρεμαμένων ἀπὸ τῶν ἵππων τοῖσι ποσίν· ἔπειτα ἀποχωλοῦνται καὶ ἔλκονται τὰ ἰσχία οἳ ἂν σφόδρα νοσήσωσιν... καὶ ἡ τοιαύτη νοῦσος ἀπὸ τοιαύτης προφάσιος τοῖσι Σκύθησι γίγνεται οἷην εἴρηκα. Ἔχει δὲ κατὰ τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους ὁμοίως."* Οκου γὰρ ἵππάζονται μάλιστα καὶ πυκνότατα, ἐκεῖ πλεῖστοι ὑπὸ κεδμάτων καὶ ἰσχιάδων καὶ ποδαγριῶν ἀλίσκονται, καὶ λαγνεύει κάκιστοὶ εἰσιν." (Περὶ Αἰέρων, Υδάτων, Τόπων -22). Δηλαδή, "...η ἵππασία προκαλεῖ χρόνιας αρθρίτιδες, γιατί τα πόδια κρέμονται συνέχεια από τα άλογα. Ἐπειτα, ὅσοι τυχόν αρρωστήσουν σοβαρά γίνονται τελείως κουτσοί και λύεται η συνοχή των ιστών στους γοφούς... Η αρρώστια αυτή προσβάλλει τους Σκύθες για τους λόγους που προανέφερα. Το ίδιο ισχύει και για τους άλλους ανθρώπους. εκεί όπου ιππεύουν με μεγάλη

συχρότητα και ένταση, οι περισσότεροι θα προσβληθούν από χρόνιες αρθρίτιδες, ισχιαλγία και ποδάγρα και θα παρουσιάσουν την ίδια σεξουαλική ανεπάρκεια." Η συνεχής ιππασία, όπως παρατηρεί ο Baillou²⁶⁸, προκαλεί συνήθως ρήξη των αγγείων του θώρακα και επιφέρει σοβαρές βλάβες στα νεφρά. Πράγματι, δεν είναι λίγες οι φορές που οι ιππείς ουρούν αίμα και μερικές φορές παραλύουν οι γοφοί τους. Αυτός που ταξιδεύει με το άλογο ή με τα πόδια παρουσιάζει οσφυαλγίες και παράλυση των μηρών, λέει ο Ιπποκράτης. Οι αναβάτες υποφέρουν επίσης από ραγάδες στον πρωκτό και αιμορροΐδες, κυρίως όταν εκπαιδεύουν τα άλογα στον τροχασμό και μάλιστα δίχως σέλα. Αναφερόμενος στις ασθένειες αυτές ο Μαριτιάλης^{*269} λέει ειρωνευόμενος:

"Κυνηγέ, χρησιμοποίησε τα χάμουρα του γογγόρου αλόγου, γιατί ιππεύοντας στη γυμνή ράχη θα σου παρουσιάσουν ραγάδες".

Θυμάμαι μία φορά κάποιος νεαρός που σύχναζε στους στάβλους μας, πολύ ικανός ιππέας, ήρθε σε μένα πολύ ντροπαλά και επικαλούμενος τον ουρανό ως μάρτυρα της τιμότητάς του, μου είπε ότι εδώ και πολύν καιρό υπέφερε από έλκη στον πρωκτό. Του απάντησα να μείνει ήσυχος, γιατί δεν υποψιαζόμουν τίποτε κακό για το άτομό του, και ότι οι ενοχλήσεις του προέρχονταν από το άθλημα που ασκούσε.

Επίμονα τυλώδη έλκη, που επουλώνονται δύσκολα, εμφανίζονται και στους γλουτούς και στους βουβώνες των επαγγελματιών αυτών, όπως επίσης και κηροί στις γάμπες. Επί του θέματος ο Ιπποκράτης²⁷⁰ αναφέρει μία πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση που θα ήθελα να την αναφέρω: "...Ὁ παρὰ τὴν Ἐλεαλκέος κρήνην, ὁ περὶ τὰ ἕξ ἔτεα ἔσχευ ἵππουρὶν τε καὶ βουβῶνα καὶ ἴξιν καὶ κέδματα...." (Περὶ Επιδημιῶν 7^ο / 122). Δηλαδή, "Εκείνος που έμενε κοντά στην πηγή του Ελεαλκεία, υπέφερε περίπου έξι χρόνια από ίππουρι και οίδημα βουβώνων και των αρθρώσεων". Ο Ιπποκράτης λοιπόν, ονομάζει "ίππουρι" τη νόσο που προέρχεται από την πολλή ιππασία και πρόκειται, σύμφωνα

με την ερμηνεία του Valesio, για ένα τυλώδες έλκος των γλουτών. Να λοιπόν, πόσες ασθένειες προσβάλλουν τους αναβάτες και όλους εκείνους που ιππεύουν χωρίς μέτρο. Δεν είναι πολύ δύσκολο να αναζητήσουμε την αιτία όλων αυτών των δεινών: ένα δυνατό τράνταγμα μπορεί να διαταράξει την ισορροπία ολόκληρου του ανθρώπινου σώματος, τόσο τα στερεά όσο και τα υγρά μέρη. Όπως λέει ο Lucilo, όλα τα εσωτερικά όργανα διαταράσσονται από τη βιαότητα "ενός κακού αλόγου με έντονο τροχασμό", σχεδόν μεταπορίζονται από τη φυσική τους θέση και η κυκλοφορία όλης της αιμάτινης μάζας αναστατώνεται και διαταράσσεται. Όλοι αυτοί οι λόγοι μαζί προκαλούν φλεγμονές ή λίμνασμα του ορού στις αρθρώσεις και ρήξη των αγγείων των πνευμόνων και των νεφρών, ενώ η αργή επαναφορά του αίματος προκαλεί έλκη και κηρούς στις γάμπες, γιατί αυτοί κυρίως που δαμάζουν τα άλογα σφίγγουν τους μύες του μηρού και της κνήμης, για να μην τους πετάξει κάτω το άλογο. Από την άλλη, αν σκεφτούμε όλη την προσπάθεια που πρέπει να καταβάλει ο αναβάτης, για να παραμείνει πάνω στο άλογο έχοντας τους μύες συσπασμένους, ενώ το άλογο τρέχει ή εκπαιδεύεται σε ορισμένες κινήσεις —κάτι που επιβάλλει τη σύμπραξη όλου του σώματος και τη βίαιη σύσπαση των μυών— δεν πρέπει να απορούμε που στους ιππείς συναντάμε τις ασθένειες που προανέφερα.

Ο περίφημος σχολιαστής του Ιπποκράτη Μαρτιανός²⁷¹, εξηγώντας το χωρίο όπου ο δάσκαλος λέει πώς επηρεάζεται η ισορροπία του σώματος στις ιπποδρομίες, όπου οι αναβάτες πρέπει να καλύπτουν μεγάλες αποστάσεις σε κυκλική τροχιά, με στροφές, επιβραδύνσεις και αλλαγές ταχύτητας, τονίζει με ιδιαίτερη οξύδερκεια πως η ιπποδρομία σε κυκλική τροχιά είναι πολύ επιβλαβής και μεταφέρει το παράδειγμα αυτών που ιππεύουν. Λέει ακριβώς: *"Στην ιπποδρομία σε κυκλική τροχιά κανείς κοιμάται περισσότερο, γιατί, καθώς βάζει δύναμη από τη μία μόνο πλευρά, η μάζα και το βάρος του σώματος τον επιβαρύνουν εξαιρετικά. Οι αναβάτες μπορούν να το επιβεβαιώσουν, γιατί και τα άλογα κουράζονται περισσότερο με μία ώρα κυκλικού αγώνα δρόμου δίχως ένα τέμα παρά με δύο ώρες αγώνα δρόμου σε ευθεία. Η ιπποδρομία*

σε κυκλική τροχιά εξουθενώνει τα άλογα σε τέτοιο βαθμό που κανένα άλογο, εκτός και αν είναι προικισμένο με εξαιρετική δύναμη, δεν μπορεί να αντέξει πάνω από μισή ώρα". Το βασικό καθήκον αυτών που δαμάζουν και εκπαιδεύουν τα άλογα συνίσταται στο να παρέχουν κάθε φροντίδα και προσοχή στην εξάσκησή τους στον κυκλικό και "δίχως τέρμα", όπως τον ονομάζει ο Ιπποκράτης, αγώνα δρόμου.

Είπαμε παραπάνω, φέρνοντας το παράδειγμα των Σκυθών όπως το αναφέρει ο Ιπποκράτης, ότι οι αναβάτες γίνονται στείροι και ανίκανοι. Αυτό συμβαίνει γιατί η δύναμη των νεφρών και των γεννητικών οργάνων μειώνεται λόγω του συνεχούς κλυδωνισμού. Ωστόσο, φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης²⁷² είχε αντίθετη γνώμη, γιατί έγραψε: "Διὰ τὶ οἱ ἵππεύοντες συνεχῶς ἀφροδισιαστικώτερα γίνονται, ἢ ὅτι διὰ τὴν θερμότητα καὶ τὴν κίνησιν ταῦτό πάσχουσιν ὅπερ ἐν τῇ ὀμίλῃ, ...ἀεὶ οὖν τῇ κινήσει ταύτῃ χρωμένων εὖροα τὰ σώματα γίνεται καὶ προωδοπεποιημένα πρὸς τὸν ἀφροδισιασμόν." (Τίμαιος Δ' - προβλ. 11-877b-14). Δηλαδή, "Γιατί εκείνοι που ιππεύουν συχνά είναι ικανότεροι στον έρωτα; μήπως επειδή, λόγω της θερμότητας και της κίνησης, παθαίνουν το ίδιο όπως κατά τη συνουσία; Καθώς λοιπόν κάνουν συνεχώς την κίνηση αυτή, τα σώματα διαπερνώνται εύκολα και έχει ανοίξει σε αυτά ο δρόμος για τον έρωτα." Η άποψη αυτή όμως, μπορεί να ισχύει και για όποιον δεν ιππεύει υπερβολικά και στην περίπτωση που το άλογο τροχάζει ή καλπάζει. Είναι λοιπόν πολύ σοβαρές οι ενοχλήσεις που προέρχονται από αυτού του είδους την άσκηση, κυρίως αν γίνεται με άλογα που τροχάζουν ή τρέχουν, για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του Κασσιόδωρου^{*273}, με εκείνο τον τύπο αλόγων που ονόμαζε "δρομείς", δηλαδή εκείνα τα άλογα που χρησιμοποιούνται από τους ταχυδρομικούς διανομείς και εμείς τα ονομάζουμε "ταχυδρομικά άλογα" και που ο Θεοδώριχος* με ένα του διάταγμα είχε απαγορεύσει να τα φορτώνουν με βάρος μεγαλύτερο από εκατό λίβρες, εκτιμώντας ότι είναι παράλογο "να καταπιέζουμε με βάση ένα ζώο από το οποίο το ζητούμενο είναι η ταχύτητα".

Δεν αρνούμαι ότι από την ήρεμη και ευχάριστη ιππασία μπορεί να έχουμε και πολλά οφέλη, σε σημείο που μερικές

φορές να χρησιμεύσει στην αντιμετώπιση χρόνιων ασθενειών. Σύμφωνα με τον Ιπποκράτη²⁷⁴: "...ύπηəriοι ίπποι τήν μέν σάρκα ἤσσον διαχέουσιν, ισχναίνουσιν δὲ μάλλον... καὶ τὸ σῶμα λεπτόνουςι καὶ ξηραίνουσιν." (Περὶ Διαίτης Β' - 63). Δηλαδή, "...οὐ υπαίθριες ἱπποδρομίες διαλύουν λιγότερο τὴ σάρκα, ἀλλὰ αδυνατίζουν περισσότερο... αδυνατίζουν καὶ ξηραίνουν τὸ σῶμα". Ὁ Αβικέννας²⁷⁵ ἐπίσης, τὴ συνιστοῦσε γιὰ τὴν ἀποβολὴ τῶν λίθων ἀπὸ τὰ νεφρὰ καὶ γιὰ τὴν πρόκληση διούρησης. Μεταξὺ τῶν πιο σύγχρονων συγγραφέων, ὁ Thomas Sydenham υπερτονίζει τὴν ἱππασία ὡς μέσο ἰκανὸ νὰ λύσει τὴν ἀπόφραξη τοῦ ἥπατος καὶ τῆς σπλήνας. Θυμάμαι ὅτι εἶχα θεραπεύσει κάποιον νεαρὸ, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ πρώτα ἀπαλλάχθηκε ἀπὸ ἓναν ὀξὺ πυρετό, στὴ συνέχεια ἀρρώστησε ἀπὸ τὴ σπλήνα τοῦ καὶ, ἐπειδὴ κινδύνευε ἀπὸ ὑδρωπικία, ξανάρχιζε μετὰ ἀπὸ συμβουλή μου νὰ ἐργάζεται ὅπως συνήθιζε με τὰ ἄλογα, ἀν καὶ ἦταν ἀκόμη ἀδύναμος καὶ καταπονημένος. Μέσα σὲ ἓναν μόνον μῆνα ἀνέκτησε πλήρως τὴν υγεία τοῦ.

Στὴν ἴδια κατηγορία ἐντάσσονται καὶ οὐ αμαξιάδες, ποὺ ξοδεύουν πολὺ ἐνέργεια ὀδηγώντας τὶς ἀμαξες. Πράγματι, πρέπει νὰ ἔχουν τοὺς μύες καὶ τῶν δύο μπράτσων τεντωμένους καὶ σὲ συνεχὴ ἐνταση καὶ νὰ κρατοῦν δυνατὰ τὰ χαλινάρια καὶ με τὰ δύο χέρια, ὥστε νὰ ἔχουν ὑπὸ τὸν ἐλεγχὸ τοὺς τὰ ἄλογα. Καὶ ἀν ὅλες αὐτὲς οὐ κινήσεις δε γίνονται συντονισμένα καὶ με ἀκρίβεια, συμβαίνει πολὺ συχνὰ αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Βιργίλιος*: "Ὁ ἡνίοχος παρασύρεται ἀπὸ τὰ ἄλογα καὶ ἡ ἀμαξα δὲν ἐλέγχεται ἀπὸ τὰ ἡνία".

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ νὰ κάνεις τὸν ἡνίοχο στοὺς ἀγῶνες καὶ στα θεάματα προσέδιδε μεγάλο γόητρο, τόσο ποὺ οὐ ἴδιοι οὐ πρίγκιπες μερικὲς φορὲς τὸ υιοθετοῦσαν ὡς διακριτικὸ τίτλο. Ὁ ἴδιος ὁ Νέρωνας, σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ Σουετώνιου*, συχνὰ ἤθελε νὰ ὀδηγεῖ ἄρμα καὶ νὰ ἐπιδεικνύεται σὲ αὐτὸ τὸ ἀθλημα. Καὶ ὁ Καλιγούλας* τὸ συνήθιζε πολὺ, καὶ μάλιστα δὲν ἐπέτρεπε σὲ κανέναν, ἀν δὲν ἀνήκε στὴν τάξη τῶν συγκλητικῶν, νὰ ὀδηγεῖ ἄρματα. Καὶ στὸν καιρὸ μας ὑπάρχουν ευγενεῖς ποὺ υπερηφανεύονται ὅτι ξέρουν νὰ ὀδηγοῦν καλὰ τὶς ἀμαξες.

Ὅμως δε θα κουράσω πολὺ τὸν ἀναγνώστη σχετικὰ με τὴ θεραπεία τῶν ασθενειῶν ποὺ προσβάλλουν τοὺς καβαλάρ-

ηδες και τους ταχυδρομικούς αμαξηλάτες. Οι επιστημονικές αυτές πληροφορίες βρίσκονται στα έργα πρακτικής ιατρικής, που εν ανάγκη ο καθένας μπορεί να συμβουλευτεί. Μία σύσταση μου φαίνεται σημαντική: η εξουδετέρωση της αιτίας της νόσου πριν απ' όλα. Θα επιθυμούσα μόνο να προτείνω ορισμένες οδηγίες που μπορεί να αποβούν χρήσιμες σε αυτούς που ιππεύουν. Για να μη σχηματίζεται κήλη συνεπεία ρήξης ή χαλάρωσης του περιτοναίου από την πολλή ιππασία, πρέπει να φορούν ζώνη. Έτσι καθίσταται ευκολότερος ο περιορισμός του κινδύνου. Η συνήθεια που έχουν μερικοί να χρησιμοποιούν όχι πολύ μακριές αναξυρίδες είναι πολύ σωστή, ιδιαίτερα όταν υποφέρουν από κήλη. Εάν παρά την κατάστασή τους είναι υποχρεωμένοι να καβαλικεύουν, θα πρέπει να χρησιμοποιούν κοντούς αναβολείς. Όταν υπάρχει υποψία πιθανής ρήξης των αγγείων του θώρακα ή όταν είναι επιβαρημένα τα νεφρά και η ουροδόχος κύστη, πρέπει να εγκαταλείπουν αυτό το είδος εργασίας, γιατί τίποτε δεν είναι τόσο επιβλαβές γι' αυτά τα όργανα όσο η ιππασία.

Κάποτε ήταν ένας φημισμένος ιππέας ονόματι Ludovico Corbello από τη Mirandola. Για την ικανότητά του να δαμάζει και να εκπαιδεύει άλογα εκλήθη στην αυλή του βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππου Δ'. Ύστερα από πολλά χρόνια ιππασίας, ξέρασε μία μεγάλη ποσότητα αίματος. Καθώς όλες οι θεραπείες των γιατρών δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα, έπειτα από λίγους μήνες η κατάστασή του ήταν τέτοια που πίστευαν ότι θα πεθάνει από μέρα σε μέρα. Όμως αυτός, αν και είχε μία απέχθεια για κάθε είδους φαγητό, δεν ξέρω βάσει ποιου ενστίκτου ζήτησε να φάει χοιρινό κρέας και, αφού το έφαγε, αισθάνθηκε καλύτερα. Στη συνέχεια απέκτησε τη συνήθεια να τρώει βραστό χοιρινό, ιδίως γουρουνάκι γάλακτος, και με το φαγητό αυτό παρέμεινε εν ζωή πάνω από έναν χρόνο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 35

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΑΧΘΟΦΟΡΩΝ

Στις πολυπληθείς πόλεις, κυρίως τις παραθαλάσσιες όπως η Βενετία, λόγω του μεγάλου αριθμού ανθρώπων και της αφθονίας των εμπορευμάτων που καταφθάνουν από διάφορες τοποθεσίες, βλέπουμε πολλούς αχθοφόρους που η εργασία τους καθίσταται απαραίτητη για το φόρτωμα και το ξεφόρτωμα των εμπορευμάτων από τα εμπορικά καράβια. Ας δούμε λοιπόν από ποιες ασθένειες υποφέρουν αυτοί οι "άνθρωποι - υποζύγια", όπως τους αποκαλεί ο Πλάυτος*²⁷⁶. Οι εργάτες αυτοί, επειδή μεταφέρουν μεγάλα βάρη πάνω στις πλάτες, υποφέρουν συχνά από διάφορες και σοβαρές ασθένειες. Η ισχυρή πίεση όλων των μυών του σώματος και κυρίως του θώρακα και της κοιλιάς, τους αναγκάζει να κρατούν την αναπνοή τους, με αποτέλεσμα συχνά να επέρχονται ρήξεις των αγγείων του θώρακα. Οι χαμάληδες, όταν βάζουν φορτίο στους ώμους, εισπνέουν πολύν αέρα και έπειτα βγάζουν έξω λίγο. Έτσι οι πνευμονικές κοιλότητες φουσκώνουν υπερβολικά και τα αρτηριακά και φλεβικά πνευμονικά αγγεία συμπιέζονται και δεν μπορούν να εκπέψουν κανονικά τη λειτουργία τους. Δεν εκπλήσσει λοιπόν που σπάνε εύκολα, αφού είναι πολύ τεντωμένα.

Οι αχθοφόροι λόγω των ίδιων αιτίων που αλλοιώνουν το μυϊκό τόνο του θώρακα και τη δομή των πνευμόνων γίνονται ασθματικοί. Συχνά, κατά τη διάρκεια της αυτοψίας είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω ότι οι πνεύμονες των εργατών αυτών, λόγω της επί μακρόν κρατημένης ανάσας, κολλούν στα πλευρά. Επίσης, υποφέρουν από ευμεγέθεις κηρούς στις κνήμες, που σχηματίζονται γιατί η κυκλοφορία

του αίματος καθυστερεί στην ανοδική φάση από τη μεγάλη πίεση των μυών των πλευρών και των κνημών, με επακόλουθη διάταση και σπασμο των βαλβίδων των φλεβών. Όλοι αυτοί οι εργάτες με την πάροδο του χρόνου γίνονται καμπούρηδες, γιατί με το να στέκονται με τους θωρακικούς σπονδύλους κυρτωμένους εμπρός, χάνουν τη συνήθεια αυτής της θέσης. Αν και δε γνωρίζουν τους κανόνες της μηχανικής, τους εκπαίδευσε η ίδια η φύση πως είναι ευκολότερο να μεταφέρουν τα βάρη στους ώμους, με το στήθος κυρτωμένο εμπρός παρά με το σώμα όρθιο.

Οι αχθοφόροι συχνά υποφέρουν επίσης από κήλες. Πράγματι, το κράτημα της αναπνοής εύκολα παράγει ρήξη ή διάταση του περιτοναίου. Ο Hildano²⁷⁷ αναφέρει την περίπτωση ενός ξυλουργού που λόγω της ανύψωσης ενός βάρους, το επίπλουν του έπεσε στο όσχεο και ύστερα από επτά ημέρες πέθανε. Ο Felice Plater²⁷⁸ λέει ότι οι αχθοφόροι προσβάλλονται επίσης από φθίση και αναφέρει την περίπτωση ενός γλύπτη, ενός λιθοξόου και άλλων εργατών που έφτυναν αίμα, επειδή είχαν σηκώσει μεγάλα βάρη.

Στον Ιπποκράτη²⁷⁹ βρίσκουμε την περιγραφή μιας ανάλογης περίπτωσης: "*Ὅς τὸν οἶνον ἐκ συνθήκης ἤρην, ἐπυρέτηνεν αὐτίκα· τριταίῳ ἡμορράγησε, τετάρτῃ καὶ πέμπτῃ καὶ ἑβδόμῃ καὶ ὀγδόῃ· ἐκρίθη· κοιλίη ὑγρή.*" (Περὶ Ἐπιδημιῶν 4^ο / 25). Δηλαδή, "Εκείνος που είχε σηκώσει ένα βαρέλι κρασί με στοίχημα, σε λίγο παρουσίασε πυρετό και αιμορραγία την τρίτη, τέταρτη, πέμπτη, έβδομη και όγδοη ημέρα· η αρρώστια κρίθηκε και εκδηλώθηκε ευκοιλιότητα". Αναμφιβόλως, η ανύψωση του βάρους αυτού ήταν η αιτία του αφνίδιου πυρετού στον αχθοφόρο εκείνο που επιδείκνυε τη δύναμή του. Όσο για το αίμα, ο Ιπποκράτης δεν αποσαφηνίζει από ποιο μέρος το είχε χάσει. Ο Valesio στο σχόλιό του υποστηρίζει ότι το αίμα βγήκε από τη μύτη και εξηγεί την πώση του πυρετού και της διάρροιας με βάση τον αφορισμό του Ιπποκράτη²⁸⁰ "*Ὀκόσοισιν ἐν τοῖσι πυρετοῖσιν αἰμορραγείι πλῆθος ὀκοθενοῦν, ἐν τῆσιν ἀναλήψεσι τουτέοισιν αἰ κοιλία καθυγραίνονται.*" (Αφορισμοί 4^ο / 27). Δηλαδή, "Όταν σε εμπύρετες καταστάσεις εκδηλώνονται άφθονες αιμορραγίες

από οποιοδήποτε σημείο, κατά την ανάρρωση οι ασθενείς προσβάλλονται από γαστρικές καταρροές." Στις "Επιδημίες" πάντως ο Ιπποκράτης προσθέτει συνήθως τη φράση "εκ της ρινός". Από οποιοδήποτε μέρος και αν βγήκε το αίμα – αφού επρόκειτο για αχθοφόρο ευκολότερα σκεφτόμαστε το θώρακα, τη μύτη ή ακόμα τις αιμορροΐδες– η συνέπεια ήταν η σοβαρή αναπηρία.

Τόσα είναι τα δεινά που βασανίζουν τους αχθοφόρους λόγω της δουλειάς που κάνουν, που θα ήταν χρήσιμο ο πρακτικός ιατρός να γνωρίζει τα χαρακτηριστικά της, για να μπορεί έπειτα να παρεμβαίνει με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, όταν του ζητούν μία γνώμη ή τους βρίσκει στο κρεβάτι ήδη ασθενείς. Αφού οι εργάτες αυτοί συνηθίζουν να ενισχύουν τις δυνάμεις τους με άφθονο φαγητό, όπως κάνουν οι αθλητές, στην πρώτη σειρά των μέσων θα είναι η αφαίμαξη και εκείνα τα παρασκευάσματα που καθαρίζουν το στομάχι. Ακόμα, όλα αυτά που διώχνουν την κούραση, όπως τα λουτρά, οι εντριβές και παρόμοια. Πρέπει επίσης να συσταθεί στους αχθοφόρους η χρήση της ζώνης, για να αποφύγουν την κήλη από την οποία πλήττονται. Δε θα πρέπει να συναγωνίζονται, όπως συνέβη με τον υπερόπτη Μίλωνα, ποιος είναι ο δυνατότερος στην άρση βαρών, γιατί μπορεί να τους συμβεί αυτό που συνέβη σε εκείνον που για στοίχημα σήκωσε ένα βαρέλι κρασί.

Στο σημείο αυτό ας μου επιτραπεί να θέσω ένα ζήτημα της Μηχανικής: γιατί οι αχθοφόροι μεταφέρουν ευκολότερα ένα βάρος στον έναν ώμο σκυφτοί και διπλωμένοι και όχι όρθιοι, ενώ όρθιοι θα μπορούσαν να κρατούν τα βάρη με μεγαλύτερη δύναμη και χωρίς τον κίνδυνο να πέσουν, όπως συμβαίνει με τις κολόνες και τα δοκάρια που βαλμένα κάθετα κρατούν ισχυρότατα βάρη. Οι χωρικές μας μεταφέρουν στην πόλη μεγάλα βάρη, εκατοντάδων λιβρών, σηκώνοντάς τα στο κεφάλι για πολλά χιλιόμετρα, αλλά βαδίζουν πάντα ορθές και προσέχουν να μη χάσουν ούτε μια στιγμή την οριζόντια θέση, αλλιώς θα έπεφταν κάτω από το βάρος. Ίσως αυτό δε συμβαίνει με τους αχθοφόρους, γιατί αν στέκονταν σε κάθετη θέση, το βάρος θα έπεφτε όλο στο μέσο της κλείδας, που είναι μικρό οστό, και όχι στα άκρα και θα μπορούσε να τη σπάσει ευκολό-

ερα. Στην κυρτή προς τα εμπρός θέση το βάρος στηρίζεται πάνω στην ωμοπλάτη, που είναι ένα μεγάλο οστό, πλατύ και γερό και ασκεί μία λιγότερο επώδυνη πίεση που ενέχει μικρότερο κίνδυνο σπασίματος. Ίσως γι' αυτό το λόγο οι αχθοφόροι βαδίζουν κυρτοί, επειδή έχουν δοκιμάσει ότι έτσι τα βάρη μεταφέρονται ευκολότερα και με μεγαλύτερη ασφάλεια; Φαίνεται αληθοφανές. Πράγματι, ένα βάρος προκαλεί λιγότερο πόνο, αν, για παράδειγμα, βασιέται από ολόκληρο το χέρι παρά από ένα μόνο δάχτυλο. Μία χρυσή σφαίρα μιας λίβρας* στην παλάμη του χεριού δίνει την αίσθηση μεγαλύτερης πίεσης απ' ό,τι μία ξύλινη σφαίρα του ίδιου βάρους, γιατί η χρυσή σφαίρα, όντας μικρότερων διαστάσεων, ασκεί όλη την πίεσή της πάνω σε μία επιφάνεια μικρότερη από εκείνη στην οποία στηρίζεται η ξύλινη σφαίρα. Το βάρος λοιπόν, βαλμένο στον ώμο του σκυμμένου αχθοφόρου γίνεται καλύτερα ανεκτό, γιατί εκτός από το ότι στηρίζεται σε μία γερότερη βάση, βαραίνει σε περισσότερα σημεία του σώματος απ' ό,τι αν ο αχθοφόρος στεκόταν όρθιος, είτε το βάρος είναι συμπαγές όπως ένα ξύλο, είτε πιο μαλακό όπως ένα σακί σιτηρών. Και γι' αυτό το λόγο οι αχθοφόροι, αφού φορτώσουν το βάρος, γέρνουν προς τα πίσω, έτσι που το κέντρο βάρους να παραμείνει στον άξονα ισορροπίας. Παρατήρησα ότι στη Βενετία και στη Φεράρα οι αχθοφόροι δεν κουβαλάνε σακιά σιτηρών και άλλα βάρη στους ώμους, όπως συνηθίζεται σε μας, αλλά στο λαιμό και στους θωρακικούς σπονδύλους, έτσι ώστε το βάρος να πέφτει σε όλη τη μέση. Λένε ότι έτσι υποφέρουν λιγότερο απ' ό,τι όταν κουβαλάνε το φορτίο στον έναν ώμο, και αυτό είναι λογικό. Γι' αυτό είναι αληθές ότι *"είναι ελαφρύ το βάρος που μεταφέρεται με τέχνη"*, όπως λέει ο ποιητής.

Έπειτα, οι γυναίκες που μεταφέρουν μεγάλα βάρη στο κεφάλι πρέπει να περπατούν ευθυτενείς, γιατί αν θα λύγιζαν το κεφάλι, τα βάρη αυτά, φερμένα εκτός άξονος ισορροπίας, θα έπεφταν. Ακόμα οι γυναίκες μεταφέρουν με ευκολία μεγάλα κοφίνια στο κεφάλι, προς έκπληξη όποιου τις βλέπει να βαδίζουν ευθυτενείς και άνετες, γιατί το βάρος ασκείται στο κρανίο, οστό γερό και φτιαγμένο έτσι

ώστε με τη σειρά του να στηρίζεται άμεσα στους σπονδύλους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 36

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΑΘΛΗΤΩΝ

Λόγω της συνεχούς εναλλαγής γεγονότων σε όλα τα πράγματα, πολλοί θεσμοί των αρχαίων περιέπεσαν σε αχρηστία, όπως τα θεάματα των αθλητών και των μονομάχων, που ονομάζονταν *αθλοπαιδιές*, σαν να επρόκειτο για ένα ανεκτίμητο δώρο να δείχνεις στο λαό μια σφαγή ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά, επιθυμώ να εξετάσω εν συντομία τους αθλητές και τις ασθένειές τους, για να δείξω με πόσο μεγάλη προσοχή οι αρχαίοι ιατροί εξέταζαν τις ασθένειες των εργατών. Δεν υπάρχει κανείς, όσο νεοφώτιστος να είναι στην Ιατρική ή να έχει μπει πρόσφατα στην Ιατρική Σχολή, που να μην έχει ακούσει πολλές φορές την περιφημη ρήση του Ιπποκράτη "η όψη αυτών που ασκούνται" κτλ., η επακριβής μετάφραση της οποίας απασχόλησε και βασάνισε πολύ τόσους μελετητές και έδωσε λαβή για τόσα σχόλια, έτσι που δεν τολμώ να προσθέσω τίποτα, κυρίως αφ' ότου ο φημισμένος L.Tozzi, αρχίατρος κάποτε του Πάπα, πρότεινε μια λειτουργική και επακριβή μετάφραση, προσαρμοσμένη στα πιο σύγχρονα επιστημονικά επιτεύγματα.

Τα αρχαία χρόνια, λόγω της συχνότητας με την οποία γίνονταν οι αγώνες, υπήρχαν πολυάριθμοι μονομάχοι και αθλητές. Τέτοιοι δεν ήταν μόνο μία ομάδα σκλάβων, αλλά και ελεύθεροι και ευγενείς νέοι εκπαιδευόταν από δασκάλους σε διάφορα είδη αγώνων. Ο Terenzio*²⁸¹ βάζει τον Παρμενίωνα που εμπιστεύεται στο Θαΐδη έναν νέο, να πει:

"Εξέτασέ τον στη μουσική, τις επιστήμες, τη γυμναστική. Σε όλα αυτά που ένας από καλή οικογένεια θα έπρεπε να ξέρει· σου φέρνω ένα αγόρι σε φόρμα".

Συνεπώς, συχνά συνέβαινε να έχουν οι αθλητές ανάγκη τη βοήθεια του ιατρού. Οι ασθένειες που υφίσταντο ήταν αποπληξία, καρδιακές συγκοπές, αποπνικτικός κατάρρους, ρήξη των θωρακικών αγγείων. Επίσης συχνοί ήταν οι αιφνίδιοι θάνατοι. Η κύρια αιτία αυτών των ασθενειών ήταν η πληθώρα των χυμών και η ένταση των αγγείων, που δυσχέραιναν σημαντικά την κυκλοφορία του αίματος ή την εμποδίζαν τελείως. Αυτό δημιουργούσε την απόφραξη των φλεβών —για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του Ιπποκράτη—δηλαδή το λίμνασμα του αίματος και τη στάση όλων των ροών, τόσο που μπορούσε να προκληθεί αιφνίδιος θάνατος. Το γεγονός αυτό συνέβαινε τόσο συχνά στους αθλητές από την απραγία και τα αρκετά πλουσιοπάροχα γεύματα που έκαναν, για να αυξήσουν τις δυνάμεις στον αγώνα και στην παλαιίστρα. Πράγματι, είναι πιο επικίνδυνο *"να περνάς από την απραγία στην άσκηση παρά από την άσκηση στην απραγία"*, όπως λέει και ο Ιπποκράτης²⁸². Κατά τη διάρκεια μιας έντονης φυσικής άσκησης, η αιμάτινη μάζα θερμαίνεται και αυξάνει σε όγκο, έτσι που το πέρασμα του αίματος από τις αρτηρίες στις φλέβες γίνεται βραδύτερο ή αλλιώς το αίμα δεν μπορεί να ρεύσει στις φλέβες γρήγορα όπως κυλάει στις αρτηρίες, ιδίως όταν τα αγγεία είναι πολύ διογκωμένα.

Ο γέρος της Κω²⁸³ στην ιστορία του Βία μας δίνει να καταλάβουμε ποια και πόσο πλούσια ήταν η διατροφή των αθλητών: *"Βίαντι τῷ πύκτῃ, φύσει πουλυβόρω ἔοντι, ξυνέβη ἔμπεσεῖν ἐς πάθεα χολερικά ἐκ κρηφαγίης, μάλιστα δὲ ἐκ χοιρείων ἐναιμοτέρων, καὶ μέθης εὐώδεος, καὶ πεμμάτων, καὶ μελιτωμάτων, καὶ σικύου πέπονος, καὶ γάλακτος, καὶ ἀλφίτων νέων· ἐν θέρει δὲ τὰ χολερικά, καὶ οἱ διαλείποντες πυρετοί."* (Περὶ Επιδημιῶν 5^ο / 71). Δηλαδή, *"Ο Βίας, ο πυγμάχος, εκ φύσεως πολυφάγος, συνέβη να προσβληθεί από χολερική πάθηση εξαιτίας κρεοφαγίας, και μάλιστα από χοιρινό πλούσιο σε*

αίμα, και αφού μέθυσε με ευωδιαστό κρασί και γλυκίσματα, και μελόπιτες, και πεπόνι, και γάλα, και φρέσκο ζωμό από κριθάλευρο. Το καλοκαίρι παρουσιάζονται κυρίως οι χολερικές παθήσεις και οι διαλείποντες πυρετοί".

Ιδού με τι τρόπο παρότρωναν οι αθλητές, για να κάνουν μύες και να αποκτήσουν μια ρωμαλέα όψη. Ο Αριστοτέλης²⁸⁴ έγραψε ότι "οἶον ἐπὶ τῶν ἀθλητῶν συμβαίνει διὰ τὴν πολυφαγίαν· διὰ πλῆθος γὰρ τροφῆς οὐ δυναμένης τῆς φύσεως κρατεῖν, ὥστ' ἀνάλογον αὔξειν καὶ διανέμειν ὁμοίως τὴν τοφήν..." (Περὶ ζώων γενέσεως Δ'-c3). "...ὅπως συμβαίνει για παράδειγμα με τους αθλητές, επειδή τρώνε πολύ. Λόγω της μεγάλης ποσότητας τροφής, η φύση δεν μπορεί να επικρατήσει πάνω της έτσι ώστε να επιφέρει μια συμμετρική ανάπτυξη και να διανείμει ομοιόμορφα την τροφή." Και ο Πλάτωνας²⁸⁵ ορθώς λέει: "Ἄλλ', ἦν δ' ἐγώ, ὑπνώδης αὕτη γέ τις καὶ σφαλερὰ πρὸς ὑγίειαν. ἢ οὐχ ὄρας ὅτι καθεύδουσὶ τε τὸν βίον καί, ἐάν σμικρὰ ἐκβῶσιν τῆς τεταγμένης διαίτης, μεγάλα καὶ σφόδρα νοσοῦσιν οὗτοι οἱ ἀσκηταί;" (Πολιτεία Γ- 404 a). Δηλαδή, "Αλλά μια τέτοια διαίτα δημιουργεί υπνηλία και είναι ακατάλληλη για την υγεία. Ἡ δε βλέπεις πως κοιμούνται ὅλοι τους τη ζωή και πως, αν παρεκκλίνουν λίγο από την καθορισμένη διαίτα, πάσχουν από μεγάλες και σοβαρές αρρώστιες αυτοί οι αθλητές;"

Ο Γαληνός²⁸⁶ αρκετές φορές στα γραπτά του δυσφημούσε την τέχνη των πυγμάχων και τη χαρακτήριζε βλαβερή για την ψυχή αλλά και για το σώμα, ίσως επειδή το είχε μάθει ιδίοις εξόδοις, όπως μας διηγείται ο ίδιος²⁸⁷. Πράγματι, ο Γαληνός σε ηλικία 30 ετών και ενώ βρισκόταν στη Ρώμη, ωθούμενος ίσως από τη ματαιοδοξία να θεωρηθεί ένας καλός παλαιστής, ενώ ασκούσαν στο γυμναστήριο εξάρθρωσε έναν ώμο, και γι' αυτό διέτρεξε έναν σοβαρότατο κίνδυνο θανάτου, όπως προκύπτει από τη θεραπεία που του έγινε και όπως ο ίδιος περιγράφει. Λίγο έλειψε να προσβληθεί από τέτανο και χρειάστηκε όλη μέρα και όλη νύχτα να αλείφει τον εξαρθρωμένο ώμο με ζεστό λάδι, ενώ λόγω του καύσωνα ήταν ξαπλωμένος γυμνός σε ένα δέγμα.

Όλοι γνωρίζουν τα μέσα των αρχαίων ιατρών για τη θεραπεία των ασθενειών των αθλητών. Η αφαίμαξη ήταν το κυριότερο και το κοινότερο, όχι επειδή έπρεπε έπειτα να ξαναρχίσουν να τρέφουν το σώμα, αλλά για να θέσουν σε κίνηση το αίμα, που δεσμευμένο στα πνευμονικά αγγεία και στις καρωτίδες, θα μπορούσε να αποτελεί αιτία αιφνίδιου θανάτου. Όσο η ασθένεια δεν εξελισσόταν ευνοϊκά, οι ιατροί συνιστούσαν στους αθλητές ισχυρά καθαρτικά και ακόμα ελαφρότερες δίαιτες και ύστερα διέθεταν πολλά άλλα μέσα τόσο θεραπευτικά όσο και προληπτικά για τις τόσο συχνές περιπτώσεις που έπεφταν στα χέρια τους.

Οι γυμναστές απαγόρευαν στους αθλητές τη γενετήσια δραστηριότητα, για να μην εξασθενεί το κορμί τους. Υπήρχε μάλιστα η συνήθεια να καλύπτουν τα γεννητικά όργανα. Υπάρχει ένα έξυπνο επίγραμμα του Μαριτιάλη^{*288} σχετικά με τον Εβραίο Μηνόφιλο, που ενώ "πάλευε στο μέσο της παλαιίστρας, κάτω από τόσα βλέμματα, του κακομοιρη του έπεσε η πόρπη και φάνηκε περιίτητος".

Πάντως, η υπερβολική αποχή από τη γενετήσια πράξη και η άφθονη τροφή τους δημιουργούσε μια βαθιά αποχαύνωση, γι' αυτό, όπως λέει ο Πλίνιος^{*289}, όταν αφαιρούσαν τις πόρπες, τους επιτρέπονταν οι γενετήσιες πράξεις και έτσι επέστρεφε πάλι η επιθυμία και το σθένος. Πράγματι, λέει ο Κέλσος^{*290}, "η συνουσία δεν πρέπει ούτε να γίνεται πολύ επιθυμητή ούτε να φοβίζει πολύ. Όταν γίνεται αραιά διεγείρει, όταν γίνεται συχνά εξασθενεί". Συνεπώς, λέει ο Ιπποκράτης²⁹¹: "Γνώμης, μνήμης, ὀδμῆς, τῶν ἄλλων, καὶ πείνης, ὀργάνων ἄσκησις, πόνοι, σιτία, ποτά, ὕπνος, ἀφροδίσια, μέτρια." (Περί Επιδημιῶν 6^ο / τμ. 6^ο / 2). Δηλαδή, "Για τη διάνοια, τη μνήμη, την οσμή, τα άλλα και την πείνα πρέπει να γίνονται ασκήσεις των οργάνων, κούραση, τροφή, ποτά, ύπνος και συνουσία με μέτρο."

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 37

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΛΕΠΤΟΥΡΓΩΝ

Μεταξύ των εργατών υπάρχουν μερικοί που η ικανότητά τους έγκειται στο να κάνουν λεπτεπίλεπτες εργασίες, όπως οι χρυσοχόοι, οι ωρολογοποιοί, οι μικρογράφοι που χρωματίζουν τα σχέδια σε πολύτιμους λίθους, οι καλλιγράφοι, όπως εκείνος εκεί που, αν πιστέψουμε τον Tullio²⁹², έκλεισε μέσα σε ένα καρύδι την Ιλιάδα του Ομήρου γραμμένη σε περγαμινή. Εκτός από ενοχλήσεις που προέρχονται από την καθιστική ζωή, ειδικά οι εργαζόμενοι αυτοί διατρέχουν τον κίνδυνο της μυωπίας, δηλαδή της γνωστής ανωμαλίας της όρασης που για να μπορείς να βλέπεις καλά, χρειάζεται να πλησιάζεις ακόμα περισσότερο αντικείμενα ήδη ορατά. Είναι εύκολο λοιπόν, να καταλάβουμε για ποιο λόγο όλοι σχεδόν αυτοί χρησιμοποιούν γυαλιά κατά την εργασία τους. Ο Vedelio²⁹³ έγραψε ειδικότερα γι' αυτούς τους εργαζομένους και λέει ότι, με βάση την αρχή ότι τα όργανα που ασκούνται πολύ εξασθενούν και περισσότερο, υποφέρουν από ασθενική όραση. Παρ' όλα αυτά, θα ήθελα να δώσω μια άλλη εξήγηση, ακολουθώντας τις αρχές της Οπτικής. Πάντοτε σκεφτόμουν ότι για να κατανοήσουμε το πώς βλέπουμε δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα από τη σκοτεινή κάμαρα, όπου εξωτερικά πράγματα αντανακλούν την εικόνα τους πάνω σε ένα άσπρο σεντόνι. Είμαστε υπόχρεοι γι' αυτή την παρατήρηση πρώτα στον Plater και έπειτα στον Fortunato Plempio για την "*Ophthalmologia*"²⁹⁴ του. Εάν λοιπόν τοποθετηθεί ένας κοίλος καθρέφτης μπροστά από την οπή

της σκοτεινής κάμαρας, όσο πλησιέστερα τοποθετήσουμε το αντικείμενο, τόσο πρέπει να απομακρύνουμε το σεντόνι, για να απεικονιστεί καλύτερα η εικόνα. Εάν ύστερα απομακρύνουμε το αντικείμενο, θα πρέπει να πλησιάσουμε το σεντόνι στην οπή, αλλιώς οι εικόνα του θα φαίνονται θολή. Έτσι εντυπώνονται χωριστά οι εικόνες στην ίριδα, σαν από ένα πολύ λεπτό πινέλο, μονάχα στο σημείο που οι ακτίνες συγκλίνοντας συνενώνονται. Γι' αυτό ο οφθαλμός, αφού η δομή του είναι καταλληλότερη στο να βλέπει καθαρά και διακριτά τα μακρινά και τα κοντινά πράγματα, είναι αναγκαίο να είναι κινητός και ικανός να μετακινείται. Επίσης η ίριδα και το κρυσταλλοειδές πρέπει να κινούνται εύκολα. Συνεχώς αντιλαμβανόμαστε ότι δε διακρίνουμε με καθαρότητα τα μακρινά πράγματα, επειδή οι ακτίνες εισέρχονται σχεδόν παράλληλα στον οφθαλμό και ενώνονται μετά στην κόρη. Καταλαβαίνουμε ότι, σφίγγοντας και μικραίνοντας τους οφθαλμούς με τη δράση των μυών και των βλεφάρων, μέσω αυτής της αλλαγής του σχήματος των οφθαλμών βλέπουμε και διακρίνουμε με περισσότερη καθαρότητα εκείνα τα αντικείμενα που προηγουμένως μόνο θολά μπορούσαμε να τα δούμε.

Επειδή λοιπόν αυτοί οι εργαζόμενοι, καθισμένοι όλη μέρα να δουλεύουν μικροαντικείμενα, πρέπει να βλέπουν και να διακρίνουν με ακρίβεια πολύ μικρά πράγματα, χρειάζεται να κρατούν τα μάτια σταθερά με προσεκτικό βλέμμα, σε μια σχεδόν συνεχή ένταση. Ακολούθως, αν και εκ φύσεως διαθέτουν ζωνρά μάτια –όπως είπαμε, αυτό βοηθάει πολύ στο να ξεχωρίζουμε τα κοντινά από τα μακρινά πράγματα– από την πολλή προσπάθεια και τη σταθερή ένταση του μυϊκού τόνου, τα νεύρα εξασθενούν και η ίριδα, αφημένη πολύ χρόνο στην ίδια θέση, διατηρείται έτσι ακόμα και μετά την εργασία και δεν καταφέρνει πια να κινηθεί με ευκολία, ώστε να δουν καθαρά μακρινά πράγματα. Για το λόγο αυτό λοιπόν, αυτοί οι εργαζόμενοι υποφέρουν σχεδόν πάντα από αυτό τον τύπο εξασθένησης των οφθαλμών που ονομάζουμε μυωπία.

Ας προστεθεί σε αυτό ότι, ενώ τα μάτια βρίσκονται συνεχώς απασχολημένα στην εργασία και ακίνητα, οι χυμοί πυκνώνουν και μαζί με τη ρευστότητα μειώνουν και την οξ-

ύτητά τους. Έτσι, σιγά - σιγά αυξάνεται η μυωπία αυτών των εργατών, που αν και εκ φύσεως απόκτησαν πολύ καλά μάτια, γίνονται μύωπες και έχουν αβέβαιη όραση.

Οι λεπτουργοί λοιπόν, εισπράττουν πολλή δυστυχία από μια τέχνη που απαιτεί τόσο λεπτεπίλεπτη εργασία, αλλά είναι τόσο χρήσιμη όσο και τα ρολόγια, και υφίστανται τέτοια εξασθένηση στην όραση που τυφλώνονται πριν από τα γεράματα. Γνώρισα σε αυτή την πόλη μια Εβραία που είχε ξεχωριστή ικανότητα στο αρμάθιασμα μαργαριταριών. Ήξερε να τα τοποθετεί με περισσή τάξη και στη σωστή θέση, και δεν καταλάβαινες αν κάποιο μαργαριτάρι είχε ψεγάδια ή κρυφά ελαττώματα. Από την εργασία της αποκόμιζε όχι αδιάφορο κέρδος, αλλά φτάνοντας στα σαράντα υποχρεώθηκε να την εγκαταλείψει, μη βρίσκοντας βοήθεια από κανέναν τύπο γυαλιών.

Δε θα ήξερα να πω ποια θεραπευτικά μέσα θα μπορούσαν να βοηθήσουν αυτούς τους εργαζομένους στη δυστυχία τους. Πράγματι, δεν είναι εύκολο να τους πείσεις

να αφήσουν την τέχνη από την οποία κερδίζουν το ψωμί τους και ο γιατρός δεν έχει κάποιο μέσο που να αντικαθιστά τα μάτια, όταν το κακό είναι ήδη προχωρημένο και το σθένος και η κινητικότητά τους έχουν απολεσθεί. Επίσης, σε αυτή την περίπτωση δεν ενδείκνυται να συμβουλευτεί καθαρικά ούτε αφαιμάξεις και άλλες θεραπείες, γιατί στα υπόλοιπα αυτοί οι εργαζόμενοι γεννήθηκαν δυνατοί και δεν είναι δυνατόν να ενοχοποιηθούν για το κακό αυτό η πυκνότητα και η θολούρα των πνευμάτων ούτε θα ήταν σωστό να διαταραχθεί με φάρμακα ένα όργανο που δεν έχει καμία ευθύνη.

Πάντως, εκτός από το να χρησιμοποιούν γυαλιά, οι εργάτες αυτοί θα ήταν χρήσιμο να μη βρίσκονται πάντα "κρεμασμένοι" πάνω από τη δουλειά τους, με το κεφάλι σκυφτό χαμηλά, αλλά πού και πού, ξεκλέβοντας κάποια ώρα από τη δουλειά για να χαλαρώσουν και να αναζωογονηθούν, να αφήνουν τον πάγκο και να στρέφουν τα μάτια αλλού, κοιτάζοντας και άλλα αντικείμενα. Πράγματι, δε θα γίνει ποτέ αρκετά πιστευτό πόσο βοηθάει στη διατήρηση της αμείωτης και υγιούς κινητικότητας των μεμβρανών των οφθαλμών και της φυσικής ρευστότητας των χυμών να παρατηρείς διάφορα αντικείμενα από κοντά, από μακριά, απευθείας, διαγωνίως ή με οποιοδήποτε άλλον τρόπο. Έτσι διατηρούνται οι φυσικές ικανότητες του οφθαλμού, αφού η κόρη τότε συστέλλεται, τότε διαστέλλεται και ο χυμός του κρυσταλλοειδούς, κατά περίπτωση, τότε πλησιάζει και τότε απομακρύνεται από την κόρη, όταν κοιτάζουμε τα αντικείμενα από μακριά ή από κοντά. Αλλιώς, συμβαίνει στον οφθαλμό ό,τι και στα άλλα όργανα. Όταν παραμένουν επί μακρόν στην ίδια θέση, σκληραίνουν και καθίστανται ανίκανα να κινηθούν όπως πριν. Το βλέπουμε σαφώς σε αυτούς που βγαίνουν έξω από τις σκοτεινές φυλακές ύστερα από ένα μεγάλο διάστημα εγκλεισμού. Πρέπει να συνηθίσουν λίγο - λίγο να δέχονται το φως, και η κόρη, έχοντας παραμείνει για πολύ διεσταλμένη στο σκοτάδι και έχοντας χάσει την ελαστικότητά της, πρέπει, κατά μια έννοια, να "μάθει" εκ νέου να συστέλλεται γρήγορα, όπως έκανε πριν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 38

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΠΟΥ ΓΕΝΙΚΩΣ ΠΛΗΤΤΟΥΝ ΤΟΥΣ ΜΑΕΣΤΡΟΥΣ , ΤΟΥΣ ΤΡΑΓΟΥΔΙΣΤΕΣ ΚΤΛ.

Δεν υπάρχει φυσική άσκηση που, όσο και αν είναι επωφελής και αθώα, όταν ασκείται χωρίς μέτρο, να μην προκαλεί σοβαρές βλάβες. Κάτι γνωρίζουν οι δάσκαλοι απαγγελίας, οι τραγουδιστές, οι ιεροκήρυκες, οι μοναχοί και οι μοναχές με τη συνεχή ψαλμωδία τους στις εκκλησίες, οι δικηγόροι, οι τελάληδες, οι προγυμναστές, οι φιλόσοφοι που λογομαχούν στις σχολές μέχρι να βραχνιάσουν και όλοι όσοι έχουν επάγγελμα το τραγούδι και χρησιμοποιούν τη φωνή. Οι εργαζόμενοι αυτοί αποκτούν συνήθως κήλες, με εξαίρεση αυτούς που έχουν ευνουχισθεί. Πράγματι, όντας αναγκασμένοι να εισπνέουν βαθιά και να κρατούν τον αέρα επί μακρόν, αφού πρέπει να τραγουδήσουν ή να υποδυθούν αρκετά, χαλαρώνουν τους κοιλιακούς μύες που χρησιμεύουν στην αναπνοή καθώς και το περιτόναιο, με συνέπεια να παθαίνουν εύκολα βουβωνοκήλες λόγω που κραυγάζουν και κλαίνε πολύ. Ο δικός μας Falloppio²⁹⁵ παρατήρησε το φαινόμενο αυτό κυρίως στους τραγουδιστές και τους μοναχούς. "Οι τραγουδιστές", λέει, "που έχουν βαθιά φωνή και κοινώς αποκαλούνται βαθύφωνοι και οι μοναχοί καπουτσίνιοι κυρίως, έχουν κήλες γιατί τραγουδούν συνεχώς, και, για να παραγάγουν αντήχηση και δυνατή φωνή, είναι αναγκαίο ακριβώς να θέσουν σε δράση τους κοιλιακούς μύες". Ο προικισμένος Mercuriale²⁹⁶ επιβεβαιώνει την

υπόθεση αυτή όταν λέει ότι οι τραγουδιστές μας, σε αντιδιαστολή με τους αρχαίους, υφίστανται κήλες. Γιατί *"αυτοί χρησιμοποιούσαν συχνότερα το λουτρό, με το οποίο υγροποιόταν το περιτόναιο, το όσχεο και οι χιτώνες των όρχεων καθιστώντας ασφαλέστερη τη διάταση, και έτσι μαλακωμένοι δεν ερήγγυντο τόσο εύκολα όσο τώρα"*. Εγώ πράγματι, παρατήρησα όχι λίγες μοναχές σε αντίθεση με άλλες γυναίκες να υποφέρουν από κήλες, όπως και οι μοναχοί, και αυτό γιατί τραγουδούν πολύ.

Ο Mercuriale²⁹⁷ στη *"Γυμναστική"* του παρατηρεί ότι *"η οξεία εκπομπή της φωνής παράγει πρήξιμο στο κεφάλι, παλμούς στους κροτάφους, σφίξιμο στον εγκέφαλο, φλεγμονή στα μάτια και βουίσματα στα αφτιά"*. Αυτό δε συμβαίνει στους τραγουδιστές που έχουν μπάσα φωνή. Πράγματι, είναι αναγκαία η εισπνοή πολύ αέρα και κράτημα της αναπνοής, για να μπορεί κάποιος να εκπέμψει οξεία φωνή και να την κρατήσει μετέωρη επί μακρόν, πράγμα που μπορεί να δοκιμάσει οποιοσδήποτε τραγουδώντας την τονική κλίμακα. Όταν θα έχει φτάσει στην τελευταία βαθμίδα της κλίμακας, όλοι οι μύες τόσο του θώρακα όσο και της κοιλίας θα τεντωθούν, δημιουργώντας ένα φρένο στην επιστροφή του αίματος. Ακολουθούν ερυθρότητα προσώπου, παλμοί στους κροτάφους και οι παραπάνω ενοχλήσεις. Τα κρυολογήματα και τα βραχνιάσματα είναι κοινές ενοχλήσεις στους τραγουδιστές και τους ηθοποιούς και οφείλονται πάντοτε στη μυϊκή ένταση, που αποσπά πέραν του δέοντος τη λέμφο από τους σιαλογόνους αδένες.

Γνώρισα τη Margherita Scævina, φημισμένη τραγουδίστρια του θεάτρου, όταν κατοικούσε στη Μόντενα. Αυτή ύστερα από τους κόπους του τραγουδιού συχνότατα προσβαλλόταν από ισχυρή βραχνάδα, ενόχληση που κατ' αυτήν συνέβαινε συνήθως όταν είχε τραγουδήσει πολλή ώρα. Ήταν έπειτα εκπληκτικό πώς η γυναίκα αυτή, όταν ακόμα είχε καλή υγεία, μπορούσε να φτύσει αμέσως όποτε ήθελε μεγάλη ποσότητα σάλιο από το στόμα. Τόσο ήταν διασταλμένοι οι σιαλογόνοι αδένες της, πράγμα που απέδιδε αποκλειστικά στον υποχρεωτικό μετατονισμό του τραγουδιού. Μου εξομολογήθηκε ακόμα, ότι όταν ήταν στη

σκηνή και κρατούσε μετέωρο το τραγούδι επί μακρόν με το στόμα ανοικτό, χωρίς να αναπνέει, είχε ήπιους λίγγους.

Από τη στιγμή που το τραγούδι και η ταραγμένη συζήτηση βαραίνουν το κεφάλι, όχι άδικα οι ιατροί στις κεφαλαλγίες και τις άλλες παρόμοιες ενοχλήσεις απαγορεύουν ολότελα την ομιλία και το διάβασμα με υψηλή φωνή, θεωρώντας τα επιβλαβείς δραστηριότητες. Σκέφτομαι ότι αναμιφβόλως δεν υπάρχει καμιά φυσική δραστηριότητα που να θερμαίνει το σώμα περισσότερο από τη φωνητική άσκηση. Είναι γνωστό πράγματι, ότι οι ιεροκήρυκες, αφού μιλήσουν επί μία ώρα, είναι μουσκίδι στον ιδρώτα. Οι πνεύμονες κοπιάζουν ίσως περισσότερο στο τραγούδι, στην έντονη συζήτηση, στην ανάγνωση με υψηλή φωνή παρά στο τρέξιμο, λόγω του ανόμοιου ρυθμού της αναπνοής, δεδομένου ότι η προφορά πρέπει να εξέρχεται πότε σιγανά, πότε δυνατά, ανάλογα με τις ανάγκες της στιγμής. Δεν πρέπει να εντυπωσιάζει λοιπόν, αν ασθενούν από άσθμα και αν καμιά φορά λόγω ρήξης ενός θωρακικού αγγείου φτύνουν αίμα. Αυτό παρατήρησα προσφάτως σε έναν εξέχοντα ιεροκήρυκα της "Συντροφιάς του Ιησού" που, ύστερα από μια σοβαρή ασθένεια όχι ακόμα πλήρως θεραπευμένη, τολμώντας να ανέβει στον άμβωνα, για να εκφωνήσει έναν πανηγυρικό λόγο, έκανε μία αθρόα αιμόπτυση. Είδα το ίδιο πράγμα σε έναν προικισμένο καθηγητή του Πανεπιστημίου της Πάντοβας, που συνήθιζε να παραδίδει τα δημόσια μαθήματα στους μαθητές του επί μία ολόκληρη ώρα.

Είναι ενδιαφέρουσα, σχετικώς, μία ωραία επιστολή του Πλίνιου*²⁹⁸, όπου ο συγγραφέας συμβουλεύει τον Παυλίνο για τον απελεύθερο Ζώσιμο, ο οποίος ασθενούσε σοβαρά από αιμορραγίες και πιθανή πνευμονική φθίση. Τον περιγράφει προικισμένο σε πολλές τέχνες, αλλά πρωτίστως στην ανάγνωση και την ηθοποιία. Λέει ότι εκείνος, ενώ υποδυόταν με ένταση και θέρμη, είχε φτύσει αίμα και γι' αυτό το λόγο στάλθηκε στην Αίγυπτο. Από την Αίγυπτο επέστρεψε θεραπευμένος, αλλά αν και είχε προσπαθήσει τις προηγούμενες ημέρες να μειώσει την ένταση της φωνής του, μιας και ένας μικρός βήχας του θύμιζε το παλιό κακό, πάντως είχε μία νέα αιμόπτυση. Και έτσι προειδοποιεί τον Παυλίνο, που είχε στείλει αυτόν τον

απελεύθερό του στα αγροκτήματα που ο φίλος είχε στο Φριουλί για τον καλό αέρα, και τον παρακαλεί να του διαθέσει την έπαυλή του.

Θα ήθελα να αναφέρω στο σημείο αυτό ένα πολύτιμο απόφθεγμα του Ιπποκράτη²⁹⁹: "Ὅκοσοι δὲ πόνοι φωνῆς, οἶον λέξις ἢ ἀνάγνωσις ἢ ὠδὴ, πάντες οὔτοι κινέουσι τὴν ψυχὴν· κινεομένη δὲ ξηραίνεται καὶ θερμαίνεται, καὶ τὸ ἐν τῷ σώματι ὑγρὸν καταναλίσκει." (Περὶ Διαιτήσεως Β' - 61). Δηλαδή, "Οι ασκήσεις της φωνῆς, π.χ. η ομιλία, η ανάγνωση ἢ το τραγούδι, ὅλες τούτες κινητοποιούν την ψυχή. Και καθώς κινείται, ξερραίνεται, ζεσταίνεται και καταναλώνει την υγρασία του σώματος." Να θέλησε ο Ιπποκράτης με τον ὄρο "ψυχή" να εννοήσει το αἷμα, ἀπὸ τὴ στιγμή που για τὴν ἀσκηση τῆς φωνῆς διεγείρεται ὅλη ἡ αἱμάτινη μάζα με δυνατές κινήσεις; Ἐπειτα, ὅτι τὸ αἷμα εἶναι ἔδρα τῆς ψυχῆς εἶναι κοινὴ γνώμη, ἀφού τὸ δείχνει συχνὰ χωρὶς ἀσάφειες ἀκόμα καὶ ὁ ὄρος "ψυχή". "Κάνει ἐμετὸ τὴν πορφυρὴ ψυχή", λέει ἀκριβῶς ὁ Βιργίλιος^{300*}.

Εἶναι σίγουρο ὅτι ἡ αἱμάτινη μάζα θερμαίνεται ὅταν τραγουδάμε, ὅπως παραδέχονται οἱ ἴδιοι οἱ τραγουδιστές, που ὅταν τελειώνει ἡ παράσταση καὶ βγαίνουν ἀπὸ τὸ θέατρο, μερικὲς φορές ουρρύν ἀκόμα καὶ αἷμα. Ἀλλιῶς – πράγμα πιθανότερο– θα πρέπει να ἐκλάβουμε ὡς "ψυχή" τὸν αἶρα που κατὰ τὴν ἀναπνοὴ εἰσπνέουμε καὶ ἐκπνέουμε; Ἐάν συγκρίνουμε τὴν ἀσκηση τῆς φωνῆς με ὀποιοδήποτε ἄλλο εἶδος φυσικῆς ἀσκησης, θα δούμε ὅτι αὐτὴ θέτει σε κίνηση καὶ διεγείρει τὰ ὄργανα τῆς ἀναπνοῆς. Εἶναι φημισμένη ἡ ρήση τοῦ Πλάτου* "βρομάει ἡ ψυχή τῆς γυναίκα μου".

Στὴν ἴδια κατηγορία ἀσθενῶν περιλαμβάνονται ἐπίσης οἱ φλαουτίστες καὶ ὅλοι ἐκεῖνοι που παίζουν με ὅλη τὸν τὴ δύναμη πνευστὰ ὄργανα. Ἐτσι, ἀπὸ τὴ μεγάλη προσπάθεια που κάνουν ἐνῶ φυσούν σε σάλπιγγες καὶ φλάουτα, υφίστανται ὄχι μόνο τὰ ἤδη περιγραφέντα δεινὰ ἀλλὰ ἐπίσης καὶ πολὺ σοβαρὲς ἀναπηρίες, δηλαδή ρήξεις τῶν πνευμονικῶν ἀγγείων καὶ αἰφνίδιες αἱμοπτύσεις. Ὁ Diemerbroek στὶς "Παρατηρήσεις" τοῦ³⁰¹ ἀναφέρει τὴν ἀξιολύπητη περίπτωση ἐνός φλαουτίστα που, ἐπιθυμώντας να ξεπεράσει τὸν ἄλλον που ἐπαιζαν με τὶς τρομπέτες,

προκάλεσε τη ρήξη μιας μεγάλης πνευμονικής φλέβας, με συνέπεια την απώλεια τόσοσ αίματος που πέθανε μέσα σε δύο ώρες.

Σε ό,τι αφορά τη θεραπεία, οι εργαζόμενοι αυτοί πρέπει να χρησιμοποιούν τη ζώνη για να αποφύγουν τη συνηθισμένη σε αυτούς κήλη και περισσότερο αν ήδη την έχουν. Όλα τα άλλα μέσα, όπως αλοιφές, τσιρότα και έμπλαστρα, είναι γελοία πράγματα. Είναι πολύ χρήσιμα τα λουτρά γλυκού νερού για να διατηρηθεί η φωνή καθαρή ή για να ξαναγλυκάνει, όταν είναι βραχνή, όπως επίσης το διάλυμα τερεβινθίνης της Κύπρου και το σιρόπι της. Ο Γαληνός³⁰² συνιστά τα λουτρά περισσότερο από κάθε άλλο πράγμα και λέει: *"Έτσι να πράττουν οι λογοδιδάσκαλοι και όσοι δουλεύουν πολύ τη φωνή και πιέζοντάς τη τη βλάπτουν. Να παίρνουν πολλά λουτρά, να τρώνε ελαφριά και μαλακτικά γεύματα. Αναφέρομαι στους τελάληδες, τους κιθαρωδούς, στους τραγικούς και τους κωμικούς ποιητές"*. Όταν όμως υπάρχει κίνδυνος κάποιας πνευμονοπάθειας, πράγμα που μπορεί να αναγνωριστεί από το βήχα και τη γενική όψη του ασθενούς, θα πρέπει να κάνουμε χρήση της πειθούς, ώστε να εγκαταλείψουν αυτού του είδους την εργασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 39

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ

"Ε *υτχείς οι αγρότες,
μόνο να ήξεραν πόσο τυχεροί είναι!"*

Τα λόγια του Βιργίλιου* ίσως μπορούν να αναφερθούν για τους αγρότες μιας εποχής που δούλευαν την πατρική γη με τα δικά τους βόδια. Δε φαίνονται αληθινά για τους αγρότες του σήμερα, που με υπεράνθρωπους κόπους και σε κατάσταση εσχάτης ένδειας πρέπει να κοπιάζουν στη γη άλλων. Οι ασθένειες που συχνότερα πλήττουν τους αγρότες, τουλάχιστον στην Ιταλία και κυρίως στην ένθεν κακείθεν του Πάδου περιοχή, είναι οι πλευρίτιδες, οι πνευμονίες, το άσθμα, οι κωλικοί, το ερυσίπελας, οι οφθαλμοπάθειες, η κυνάγχη, η τερηδόνα και οι πονόδοντοι. Αυτές οι ασθένειες οφείλονται βασικά σε δύο αιτίες: τον αέρα και την κακή διατροφή. Οι χωρικοί κατά τη διάρκεια της δουλειάς στα χωράφια, εκτεθειμένοι στη δριμύτητα του αέρα, τότε κάτω από το σιρόκο, τότε κάτω από το βοριά, βρεγμένοι από τις βροχές και από τη δροσιά ή καμένοι από το θερινό ήλιο, όσο και αν είναι δυνατοί και σωματώδεις σαν δρύες, δεν κατορθώνουν να ξεπεράσουν σώοι αυτές τις μεγάλες μεταβολές. Έτσι, τότε στάζοντας ιδρώτα, τότε κρουολώντας και επιπλέον ακολουθώντας κακή διατροφή, σωρεύουν μια μάζα πυκνών και γλοιωδών χυμών, που τους επιφέρει ένα ατελείωτο αριθμό δεινών. Όταν ο εμπύρετος αναβρασμός μεταδίδεται σε όλη τη μάζα των χυμών, πυκνοί και βαριοί χυμοί λιμνάζουν με μεγαλύτερη ευκολία στα

πνευμονικά αγγεία, όπου συρρέει όλο το φλεβικό αίμα. Γι'
αυτό το

λόγο, όλες τις φορές που αρχίζει να τριγυρνάει κάποια επιδημία πνευμονικής εντόπισης, αυτή αφορά πάντα τον κόσμο της υπαίθρου και, όπως είχα την ευκαιρία να παρατηρήσω, αυτόν αλώνει ακαταμάχητη. Για τους ίδιους λόγους οι χωρικοί πολύ συχνά πλήττονται από κωλικούς και υποχονδρία, που την ονομάζουν "κακό του αφεντικού", γιατί παρουσιάζει παρόμοια συμπτώματα με αυτά της υστερίας. Τα βαριά και γλοιώδη τρόφιμα προκαλούν στο έντερο μια δυνατή συμφόρηση κολλώδους υγρού και οξέων, απ' όπου προέρχονται οι κοιλιακοί κωλικοί.

Οι εργασίες στην ύπαιθρο ποικίλουν ανάλογα με το χωριό και την εποχή του χρόνου. Έτσι, το χειμώνα και στην αρχή της άνοιξης, οι χωρικοί συνήθως βασανίζονται από πνευμονοπάθειες, οφθαλμικό κατάρρου και κυνάγχη. Η αιτία των ασθενειών αυτών, όπως είπαμε, πρέπει να αναζητηθεί στην ξιώδη φύση και την πυκνότητα του αίματος που κυκλοφορεί αργά και λιμνάζει με ευκολία, προκαλώντας φλόγωση των διάφορων οργάνων. Το αίμα που διαμέσου αφαιμάξεως λαμβάνεται αυτές τις περιόδους, πράγματι είναι τόσο πυκνό που μπορεί να συγκριθεί ως προς την πυκνότητα και το χρώμα με το κερί των μελισσών.

Πιστεύω ότι δεν υπάρχει καμιά άλλη κατηγορία ατόμων που το αίμα τους να υφίσταται μεγαλύτερη μεταλλαγή και σε τόσο σύντομο χρόνο όσο στους αγρότες. Πράγματι, οι ίδιοι από τους οποίους ελήφθη το πυκνό και ξιώδες αίμα την άνοιξη, έχοντας υποστεί αφαιμάξη για κάποια ασθένεια, στην αρχή του καλοκαιριού παρουσιάζουν ένα αίμα ρευστό και ερυθρό. Η δύναμη της σωματικής άσκησης και του κάματος είναι τέτοια που η μάζα των υγρών περνάει γρήγορα σε μια διαφορετική κατάσταση, πράγμα που δεν παρατηρείται στον κόσμο της πόλης.

Παρατήρησα πολλές φορές στους αγρότες της χώρας μας, και προπάντων στα παιδιά, ένα αρκετά περίεργο πράγμα. Κατά το μήνα Μάρτιο, προς την ισημερία, τα παιδιά λίγο κάτω των δέκα ετών έχουν μια μεγάλη αδυναμία όρασης και όλη την ημέρα βλέπουν ελάχιστα ή σχεδόν καθόλου. Έτσι, πηγαίνουν εδώ και εκεί στα χωράφια μη γνωρίζοντας πού, όπως οι τυφλοί. Όταν ύστερα έρχεται η νύχτα, βλέπουν αρκετά καλά και η ενόχληση

αυτή εξαφανίζεται αυτόματα, χωρίς καμιά θεραπεία. Πράγματι, προς τα μέσα Απριλίου ανακτούν την προηγούμενη όραση. Ορισμένες φορές, όταν μου παρουσιάστηκε ευκαιρία, παρατήρησα τα μάτια αυτών των παιδιών και σημείωσα μια ισχυρή διάταση της κόρης. Οι ιατροί ονομάζουν αυτή την κατάσταση μυδρίαση, αλλά ως προς την αιτία οι διάφοροι συγγραφείς εκφράζουν αντικρουόμενες γνώμες, όπως μπορούμε να συνάγουμε συμβουλευόμενοι τους Sennert, Riviere και Plater.

Ο Gorreo³⁰³ λέει ότι αυτή η ασθένεια δεν είναι πολύ διαφορετική από την παράλυση της κόρης. Σκέφτηκα

λοιπόν, ότι οι ακτίνες του ήλιου κατά το μήνα Μάρτιο μπορεί να προκαλούν στον εγκέφαλο και στα οπτικά νεύρα κάποια δράση, γι' αυτό ο τόνος της ίριδας χαλαρώνει και την κάνει να πέφτει στον εαυτό της. Αυτά τα παιδιά όλο το χειμώνα βρίσκονται στους αρκετά ζεστούς και υγρούς στάβλους. Έπειτα, προς την ισημερία, βγαίνουν από την κρυψώνα τους και εκθέτουν το κεφάλι τους γυμνό στις ακτίνες του ήλιου, ο οποίος πολύ εύκολα διεγείρει την παραγωγή των υγρών. Είναι τα υγρά που λόγω του πολύ φωτός που αναπόφευκτα δέχτηκαν, οδηγούν στη διάταση της κόρης και την εξασθένηση της όρασης. Στο τέλος του Απριλίου, τα υγρά που συσσωρεύτηκαν απαλλάσσονται από τη δύναμη των ακτίνων του ήλιου, και έτσι η κόρη ξαναμικραίνει ανακτώντας τη φυσική της ελαστικότητα και η όραση επανέρχεται πλήρως, χωρίς να χρειάζεται καμιά θεραπεία.

Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού οι αγρότες πλήττονται από βίαιους και υψηλούς πυρετούς, κυρίως όταν τα σώματά τους αρχίζουν να καίγονται από "την τρέλα της καλοκαιριάτικης κάψας". Το φθινόπωρο υποφέρουν από δυσεντερία, πιθανώς εξαιτίας των φρούτων της εποχής και άλλων διατροφικών σφαλμάτων που διαπράττουν. Αυτή την εποχή ακόμα, συνηθίζουν να μουσκεύουν την κάνναβη και το λινάρι* στα λιμνάζοντα νερά. Οι γυναίκες, που κυρίως βαρύνονται με αυτή την υποχρέωση, βρίσκονται βουτηγμένες στο νερό μέχρι τη ζώνη και τραβούν τα κλαδιά της κάνναβης έξω από τους βούρκους και τα έλη, για να τα στεγνώσουν. Έτσι, δεν είναι λίγες εκείνες που αφού έχουν κάνει μια δουλειά τόσο τιποτένια, πλήττονται από βίαιους πυρετούς και πεθαίνουν σε συντομότατο χρόνο. Αυτό συμβαίνει βεβαίως όχι μόνο λόγω της συστολής των πόρων του δέρματος με τη διακοπή της εφίδρωσης, αλλά επίσης με την πλήρη καταστροφή των ζωτικών πνευμάτων, που οφείλεται σε μια τρομερή οσμή η οποία μολύνει όλον τον περιβάλλοντα αέρα. Δικαίως ο κόσμος της πόλης θεωρεί επικίνδυνο τον παραθερισμό στην ύπαιθρο εκείνη την εποχή, όταν όλα τα σπίτια αποπνέουν μια τρομερή μυρωδιά. Αποκλειστικά σε αυτή τη δυσοσμία αποδίδει ο Kircher³⁰⁴ τους θανατηφόρους λοιμούς που έχουν δοκιμάσει

μερικές πόλεις. Πόσο βλαβεροί είναι οι ατμοί που βγαίνουν από το νερό στο οποίο έχει μουσκέψει η κάνναβη, το λένε καθαρά ο Schenk³⁰⁵ στις "Παρατηρήσεις" του, ο Pietro da Castro³⁰⁶, ο Simone Paoli³⁰⁷ κ.ά.. Για την απόδειξη της δύναμης των οσμών, οποιασδήποτε φύσεως και αν είναι αυτές, θα αρκούσαν οι γυναίκες που υφίστανται υστερικές κρίσεις.

Η αμέλεια επίσης, βλάπτει πολύ την υγεία των αγροτών. Πράγματι, συγκεντρώνουν μπροστά από τους στάβλους των βοδιών και των γουρουνιών και μπροστά στα σπίτια τους, που μπορούν να χαρακτηρισθούν πραγματικά "Στάβλοι του Αυγεία", όλη την κοπριά που χρησιμεύει για τη λίπανση των χωραφιών και τη διατηρούν εκεί όλο το καλοκαίρι, σαν να επρόκειτο για μια απόλαυση. Έπειτα, είναι φυσικό επακόλουθο οι φοβερές αναθυμιάσεις που αναδύονται συνεχώς να μολύνουν τον αέρα. Γι' αυτό το λόγο ο Ησίοδος καταδικάζει τη λίπανση των χωραφιών με κοπριά, θέλοντας να πει ότι η υγεία των ανθρώπων θα έπρεπε να μας απασχολεί περισσότερο από τη γονιμότητα των χωραφιών.

Ο Ζαχίας³⁰⁸ υπογραμμίζει ότι οι κηπουροί υποφέρουν πολύ συχνά από καχεξία και υδρωπικία. Πράγματι, αναγκασμένοι να στέκονται σε υγρούς τόπους λόγω του συνεχούς ραντίσματος που απαιτούν οι λαχανόκηποι, δεν μπορούν να μη μουσκευτούν και οι ίδιοι από τόση υγρασία. Θυμάμαι ότι θεράπευσα έναν κηπουρό που είχε γίνει παραλυτικός. Στη μια γάμπα είχε απολέσει τελείως την κινητική ικανότητα, αλλά η αισθητικότητα είχε μείνει αλώβητη. Στην άλλη είχε απολέσει την αισθητικότητα και είχε παραμείνει ακέραιη η κινητικότητα. Ιάθηκε μετά από κάποιο αριθμό ετών, με αφεψήματα γουαϊάκο* και πολλές άλλες θεραπείες.

Ο Ιπποκράτης³⁰⁹ μιλάει για μια περίπτωση που θέλω να αναφέρω: " *Ὁ κατακείμενος ἐν τῷ Δεάλκεος κήπῳ, κεφαλῆς βάρους, καὶ κρόταφον δεξιὸν ἐπώδυνον εἶχε χρόνον πουλύν· μετὰ δὲ προφάσιος, πῦρ ἔλαβεν· κατ-εκλίθη.*" (Περὶ Ἐπιδημιῶν 3^ο / τμ. 1^ο / ἄρρωστος 3). Δηλαδή, "Ὁ ἄνθρωπος που ἔμενε στον κήπο του Δεάλκη είχε από πολύν καιρό βάρους στο κεφάλι και πόνους στο δεξιό κρόταφο. Από κάποια αιτία προσβλήθηκε από πυρετό και έπεσε

στο κρεβάτι." Σχολιάζοντας αυτή την περίπτωση, ο Γαληνός τα βάζει με τον Σαβίνο που πίστευε ότι η λέξη "κήπος" αποτελούσε προσθήκη στο αυθεντικό κείμενο του Ιπποκράτη, ο οποίος ήθελε να αποδώσει την προέλευση της ασθένειας στον κήπο. Φαίνεται πράγματι ότι ο Γαληνός ήθελε να εντοπίσει την αιτία στον αέρα των κήπων, λόγω της λίπανσης με κοπριά και των άσχημων οσμών των δέντρων, όπως του πύξου* και άλλων παρόμοιων φυτών.

Ακόμα και όποιος κατοικεί κοντά σε λιβάδια υποφέρει από αυτές τις ασθένειες. Πράγματι, τα λιβάδια, για τους ήδη λεχθέντες λόγους, συχνά καθιστούν τον αέρα ανθυγιεινό. Γι' αυτό, σύμφωνα με τους ειδικούς του Δικαίου³¹⁰, είναι δυνατόν να αναληφθεί νομική δράση εναντίον του γείτονα που θέλει να κάνει λιβάδι μια παραγωγική γη. Και έτσι, εκείνοι που καλλιεργούν τα λιβάδια και εκείνοι που τα θερίζουν υποφέρουν από σοβαρές ασθένειες.

Όμως με τι μέσα η Ιατρική μπορεί να βοηθήσει τους χωρικούς που το έργο τους είναι τόσο σημαντικό για την κοινωνία; Είναι σχεδόν γελοίο να θέλουμε να προτείνουμε στους χωρικούς μας ιατρικές συμβουλές για την αποφυγή των ασθενειών, γιατί δε συμβουλευόμαστε ποτέ τους ιατρούς ή το κάνουν σπανίως και αν κάποιος τους δίνει συμβουλές δεν τις εφαρμόζουν. Θα προτείνω μόνο προς υιοθέτηση μερικά τεχνάσματα για τη θεραπεία των αγροτών, όταν ήδη βρίσκονται στα νοσοκομεία των πόλεων για τις ήδη περιγραφείσες ασθένειες ή, αν είναι πιο ευκατάστατοι, στην περίπτωση που καλέσουν κοντά τους κάποιον ιατρό. Στην πλευρίτιδα και τις άλλες πνευμονοπάθειες το πρώτο τέχνασμα είναι να μη ληφθεί αρκετό αίμα, όπως γίνεται με τον κόσμο της πόλης. Τα σώματά τους, φθαρμένα από συνεχείς καμάτους, εξασθενούν έτσι με ευκολία. Σε αυτό να προστεθεί ότι η σύσταση του αίματος είναι σχεδόν κολλοειδής και στερείται πτητικών σωματιδίων. Γι' αυτούς τους λόγους, αφαιμάσσοντας μεγάλη ποσότητα οι δυνάμεις τους μειώνονται και δεν τους αρκούν πια για να ξεπεράσουν τις ασθένειες και να ανακαθαρθούν. Γνωρίζω πολύ καλά ότι δε λείπουν αυτοί που τείνουν να εφαρμόζουν την αφαιμάξη αδίστακτα, όταν το αίμα παρουσιάζεται έτσι πυκνό, για να ευνοήσουν, όπως ισχυρίζονται, την κυκλοφορία του,

πράγμα που είναι σίγουρα εύκολο να λεχθεί. Αλλά για να γνωρίζουν πόσες προφυλάξεις είναι αναγκαίες, ώστε να αποφύγουν κατά την αφαιμάξη τη συσσώρευση του αίματος μονάχα σε ένα τμήμα, να συμβουλευτούν οι ίδιοι τον προικισμένο Bellini³¹¹. Πράγματι, είναι βέβαιο ότι το αίμα δεν κινείται αυθόρμητα διαμέσου των δικών του καναλιών και με τη δύναμη της βαρύτητας, αλλά τίθεται σε κίνηση από την ώθηση που του δίνουν τα πνεύματα διαμέσου της καρδιάς. Γι' αυτό με εξασθενημένα τα πνεύματα, αυτά τα ερεθίσματα αντί να ευνοήσουν την ώθηση του αίματος, μάλλον αυξάνουν τη στάση.

Ο Baillou³¹² αναρωτιέται γιατί τα σώματα των δούλων, ανδρών και γυναικών, που χωρίς άλλο είναι δυνατά, γερά, ρωμαλέα και ανθεκτικά στις ασθένειες περισσότερο από τα σώματα των αφεντικών τους, όταν αρρωστήσουν αισθάνονται λιγότερο από τους τελευταίους τα αποτελέσματα των καθαριστικών και των αφαιμάξεων. Προβάλλει

διάφορους λόγους και ο πρωταρχικός είναι ότι τα σώματά τους είναι σφριγηλά και με σκληρά σπλάχνα, δεν αντιδρούν εύκολα στα καθαρτικά ούτε ευεργετούνται πολύ από την αφαιμάξη. Το ίδιο πράγμα μπορεί να ειπωθεί και για τους αγρότες. Ο Ιπποκράτης³¹³ περιγράφει επίσης μια επιδημία, κατά τη διάρκεια της οποίας: *"Γυναῖκες δὲ οὐχ ὁμοίως ἐπόνησαν ὑπὸ τῆς βηχός, ἀλλ' ὀλίγοι τε ἐπυρέτηναν... Ἡτιώμην τοῦτο, καὶ τὸ μὴ ἐξιέναι ὁμοίως ἀνδράσι, καὶ ὅτι οὐδ' ἄλλως ὁμοίως ἀνδράσιν ἀλίσκονται. Κυνάγκαι δὲ ἐγίνοντο μὲν καὶ ἐλευθήρησι δισσησι, καὶ αὗται τοῦ εὐηθεστάτου τρόπου, περισσοτέρως δὲ δούλησιν, ὄσησί τε ἐγίνοντο βιαιόταται, καὶ ταχύτατα ἀπόλλυντο."* (Περὶ Επιδημιῶν β^ο / τμ. 7^ο / 1). Δηλαδή, *"Οι γυναίκες δεν υπέφεραν το ίδιο από το βήχα. Λίγες εμφάνισαν πυρετό... Την αιτία για τούτο απέδωσα στο γεγονός πως δε βγαίνουν έξω όσο οι άντρες και ούτε άλλωστε προσβάλλονται με τον ίδιο τρόπο όπως εκείνοι. Από κυνάγκη αρρώστησαν μόνο ελεύθερες γυναίκες, αλλά σε εξαιρετικά ήπια μορφή. Περισσότερο προσβλήθηκαν οι σκλάβες και σε όσες παρουσιάσθηκε με βαρύτερη μορφή, σύντομα προκάλεσε το θάνατο."* Γι' αυτό, δεν πρέπει να διαγιγνώσκονται οι ασθενείς και να συνταγογραφείται θεραπεία μόνο με βάση την κατάσταση του οργανισμού, αλλά πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η κοινωνική κατάσταση και το επάγγελμα του ασθενούς. Είμαι υποχρεωμένος να πω ότι διαπράττονται όχι λίγα σφάλματα στη θεραπεία αυτών των ατόμων, γιατί λόγω της σφριγηλότητάς τους πιστεύεται ότι μπορούν να αντέξουν ενεργητικά θεραπευτικά μέσα πιο εύκολα από τον κόσμο της πόλης. Βλέπω με κάποια συμπόνια τους φτωχούς χωρικούς, που νοσηλεύονται εδώ και εκεί στα δημόσια νοσοκομεία, να ανατίθενται σε νεαρούς ιατρούς, που μόλις έχουν αποφοιτήσει από τη σχολή, εξασθενημένοι από τα ενεργητικά καθαρτικά και τις επαναλαμβανόμενες αφαιμάξεις, που τους εφαρμόζονται χωρίς να εκτιμηθεί ούτε η έλλειψη εξοικείωσης που έχουν απέναντι σε ισχυρά θεραπευτικά μέσα ούτε η εξάντληση της ενεργητικότητάς τους, που οφείλεται στους καμάτους που καταβάλλουν. Γι' αυτό το λόγο πολλοί αγρότες προτιμούν να πεθάνουν στους στάβλους τους παρά να αποχαιρετήσουν τη ζωή αυτή στα

νοσοκομεία, με αδειασμένες τις φλέβες από το αίμα και την κοιλιά άδεια από τα καθαρτικά. Κάθε χρόνο, αφού τελειώσει η συγκομιδή στην ύπαιθρο της Ρώμης, τα νοσοκομεία της πόλης γεμίζουν από ένα πλήθος θεριστών, και δεν είναι εύκολο να ειπωθεί αν είναι ο θάνατος που κόβει τη ζωή των θεριστών με το δρεπάνι του ή ο χειρουργός με το νυστέρι της αφαιμάξης.

Μου συνέβη γιατί σίγουρα περισσότερες από μια φορές να ξαφνιαστώ γιατί πολλοί από αυτούς τους χωρικούς, αν και είχαν προσβληθεί από οξείες ασθένειες, θεραπεύτηκαν, δε θα πω χωρίς τη βοήθεια της ιατρικής, πράγμα που δε θα με εξέπληττε καθόλου, αντιθέτως πραγματικά με μια πλούσια διαίτα. Πράγματι, όσο και αν είναι φτωχοί οι αγρότες, όταν κάποιος από αυτούς αρρωσταίνει, οι γείτονες τον συντρέχουν φέροντάς του αβγά και κοτόπουλα να φάει. Με αυτό τον τρόπο οι χωρικοί ή νικούν τη βιαιότητα της ασθένειας ή απελευθερώνονται πιο γρήγορα από τη γεμάτη θυσίες ζωή που κάνουν. Γι' αυτό στα μέρη μας είναι διαδεδομένη η ρήση ότι ο κόσμος της υπαίθρου πάει στον άλλο κόσμο καλά θρεμμένος και χορτάτος, ενώ εκείνος της πόλης πεθαίνει άθλια από πείνα και συνεχή νηστεία και βασανιζόμενος από τους ιατρούς.

Όταν αυτοί οι εργάτες αρχίζουν να θεραπεύονται, επιστρέφουν στη συνηθισμένη διαίτα, δηλαδή στο σκόρδο και τα κρεμμύδια που καταβροχθίζουν άπληστα, σαν να ήταν τροφές εξαίρετες ή με μεγάλη αξία. Και πιστεύω ότι αυτές οι στυφές τροφές αντικαθιστούν τα φάρμακα, όταν το στομάχι τους και όλη η αιμάτινη μάζα τείνουν στην οξύτητα. Το φθινόπωρο, όταν οι καλοκαιρινές κουραστικές εργασίες έχουν ήδη τελειώσει, τα κρεμμύδια και τα σκόρδα κατορθώνουν να διαλύσουν αυτή τη γλοιώδη υφή και να καταπραΰνουν αυτή την οξύτητα –δράση ανάλογη με αυτήν των αντισκορβουτικών φαρμάκων. Γνώρισα πολλούς από αυτούς τους εργάτες που με σκόρδο και κρεμμύδια μαζί με δυνατό κρασί ιάθηκαν από τους τεταρταίους πυρετούς καταμεσής του χειμώνα.

Ο Γαληνός³¹⁴ αναφέρει την περίπτωση ενός αγρότη που υπέφερε από κοιλιακούς κωλικούς και θεραπεύτηκε με τον ακόλουθο τρόπο: ντύθηκε καλά, έφαγε σκόρδο με ψωμί και

όλη τη μέρα έκανε τη συνήθη εργασία του· κι έτσι ελευθερώθηκε από τους κωλικούς. "Γι' αυτό", λέει ο Γαληνός, "καλώ το σκόρδο θηριακή των αγροτών, και αν κάποιος απαγόρευε στους Θράκες, στους Γαλάτες και γενικά σε εκείνους που κατοικούν σε μια ψυχρή περιοχή τη χρήση του σκόρδου, θα τους έβλαπτε και όχι λίγο". Οι αγρότες μας για να καλμάρουν τους κωλικούς υιοθετούν μια άλλη θεραπεία: παίρνουν φύλλα κάνναβης τα κοπανίζουν και με τους κρόκους των αβγών φτιάχνουν ένα κατάπλασμα και το βάζουν στην κοιλιά.

Μια αρκετά ενδιαφέρουσα ιστορία αναφέρεται από τον Ιπποκράτη³¹⁵ με αυτά ακριβώς τα λόγια: "Τὰ σχήματα τὰ ρήϊζοντα μᾶλλον, οἷον ὁ τὰ κλήματα τῇ χειρὶ πλέκων ἢ στρέφων, ὑπεροδυνέων, κατακείμενος, λαβόμενος πασσάλου ἄκρου ὑπερπεπηγότες εἶχετο, καὶ ἐρρήϊσειν." (Περὶ Επιδημιῶν β' / τμ. 3^ο / 8). Δηλαδή, "Οι θέσεις που ανακουφίζουν περισσότερο: για παράδειγμα αυτός που έπλεκε ή έστρεφε κλήματα με το χέρι, πονώντας υπερβολικά την ώρα που ήταν ξαπλωμένος, άραξε την άκρη ενός πασσάλου, στερεωμένου από πάνω του, και ανακουφίστηκε". Ο Γαληνός, στο σχολιασμό του –επειδή ο Ιπποκράτης δεν εξήγησε ποια ήταν η πλευρά που πονούσε– λέει ότι ο πόνος εντοπιζόταν στο χέρι. Ο Valesio θεωρεί αντίθετα, ότι ο ασθενής υπέφερε από έναν κωλικό και τοποθετώντας μια ξύλινη ράβδο σχεδόν σαν λόγχη ακριβώς εκεί που αισθανόταν περισσότερο πόνο, πίεσε το μέρος. Πράγματι, λέει, αυτοί οι πόνοι καταπραΰνονται "από μια δυνατή πίεση, μια συγκεκριμένη κίνηση του σώματος, μια αλλαγή θέσης". Στην περίπτωση των κοιλιακών πόνων είναι η ίδια η φύση που δείχνει ότι πρέπει να πιεστεί με το χέρι ή με τη γροθιά το μέρος που πονάει, γιατί έτσι εμποδίζεται η σύσπαση και το εξόγκωμα. Ο Ιπποκράτης³¹⁶ ακόμα και για τις υστερικές κρίσεις συνιστά την πίεση με το χέρι, για να συμπιεσθεί η μήτρα στα όρια της, θεραπεία που συχνά βρήκα αποτελεσματικότερη, πολύ περισσότερο από μια ατελείωτη σειρά από φάρμακα που συνήθως χρησιμοποιούνται κατά της υστερίας.

Συνεπώς, προς ανακεφαλαίωση των όσων έχουν ευρύτατα λεχθεί πάνω στη θεραπεία των αγροτών, με βάση όσα

μπόρεσα να συναγάγω από την εμπειρία και τη μελέτη, δεν πρέπει να εξασθενούμε με ισχυρές επαναλαμβανόμενες αφαιμάξεις ή με καθαρτικά αυτά τα κουρασμένα και κακοθρεμμένα κορμιά. Τα εμετικά γίνονται καλύτερα ανεκτά, πολύ σπάνια δίνουν μη αναμενόμενα αποτελέσματα στους ανθεκτικούς πυρετούς, τόσο λόγω της μεγάλης εμπιστοσύνης που οι χωρικοί έχουν σε αυτή τη θεραπεία, όσο και λόγω κάποιου άλλου λόγου άγνωστου σε μας. Αν πρέπει να συνταγογραφηθεί κάποιο αλεξιφάρμακο, να προτιμούνται τα πτητικά, που επειδή προκαλούν εφίδρωση, προσιδιάζουν περισσότερο στα χαρακτηριστικά των χωρικών οι οποίοι, όπως συμβαίνει σε άτομα που ασκούν φυσικό κάματο, ιδρώνουν εύκολα όχι μόνο το καλοκαίρι αλλά και το χειμώνα. Όταν οι χωρικοί θα έχουν τελειώσει την πάλη με την ασθένεια και αρχίσουν την αποθεραπεία, πρέπει να αφεθούν να επιστρέψουν στα φτωχόσπιτά τους και στη ζωή που είναι συνηθισμένοι. Ο Πλάτωνας³¹⁷ όχι αδικώς, ειρωνευόταν τον ιατρό Ηρόδικο* που ήθελε να επιβάλει στους εργάτες σε διαιτητικούς κανόνες: "*Ηρόδικος δέ παιδοτρίβης ὢν καὶ νοσώδης γενόμενος, μείξας γυμναστικὴν ἰατρικῆν, ἀπέκναισε πρῶτον μὲν καὶ μάλιστα ἑαυτόν, ἔπειτ' ἄλλους ὕστερον πολλούς.*" (Πολιτεία Γ' - 406 b). Δηλαδή, "*Ο Ηρόδικος που ήταν γυμναστής, επειδή ήταν φιλάσθετος, συνένωσε τη γυμναστική με την ιατρική, αφού πρώτα και κύρια βασάνισε τον εαυτό του με αυτή τη μέθοδο και έπειτα πολλούς άλλους.*"

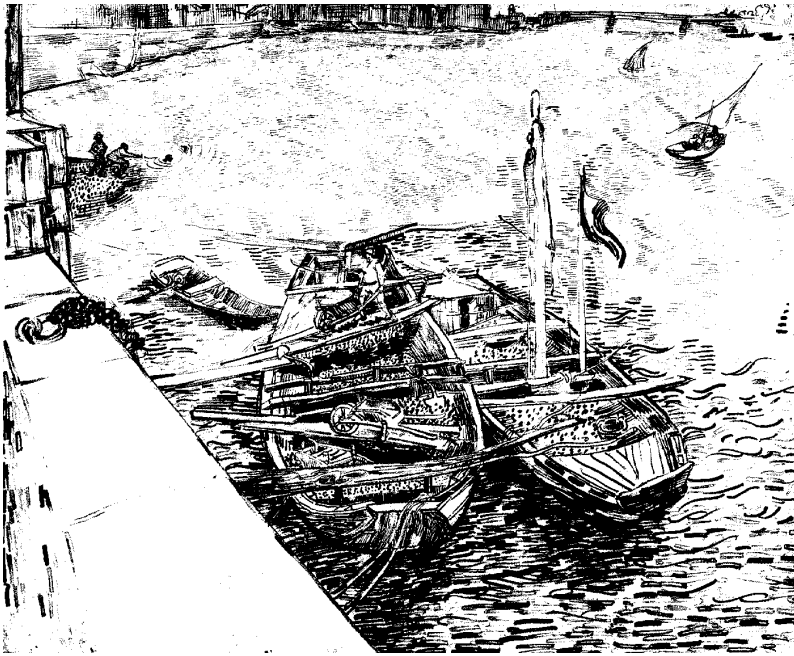
Έτσι λοιπόν νομίζω ότι πρέπει να θεραπεύονται αυτοί οι εργάτες, με απλές και γεμάτες καλή θέληση συμβουλές, γιατί με μια μακροχρόνια και πολύπλοκη θεραπεία φθίνουν και "θεραπεύοντάς τους ασθενούν".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 40

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΨΑΡΑΔΩΝ

Οπως οι αγρότες οργώνοντας και σπέρνοντας τη γη τρέφουν τον κόσμο με τους καρπούς του θερισμού, έτσι οι ψαράδες οργώνοντας τις θάλασσες και τα ποτάμια για να βγάλουν ψάρια, δε συνεισφέρουν λιγότερο στην προσφορά τροφής και τέρψης στο τραπέζι. Πράγματι, η γη από μόνη της δε θα ήταν σε θέση να δώσει τροφή σε όλους τους ανθρώπους, αν η θάλασσα δε συνεισέφερε τον πλούτο των ψαριών της. Γι' αυτό το λόγο σε καιρούς λιμών, οι παραθαλάσσιες πόλεις και τα λιμάνια υποφέρουν λιγότερο από τις περιοχές και τις πόλεις της ενδοχώρας. Υπάρχουν ορισμένοι λαοί, όπως οι κάτοικοι της Ερυθράς θάλασσας, που ονομάζονται ιχθυοφάγοι – δηλαδή ζουν μόνο με ψάρια– οι οποίοι ψήνουν τα ψάρια και φτιάχνουν τα ψωμί τους σε πέτρες θερμαινόμενες από τις ακτίνες του ήλιου. Η ιατρική λοιπόν, αφού τους βοηθάει όλους, όπως λέει ο Ιπποκράτης, πρέπει να φροντίζει εκτός από τους αγρότες και τους ψαράδες, που αρρωσταίνουν όχι σπάνια. Εάν λοιπόν συμβεί σε έναν γιατρό να πρέπει να θεραπεύσει έναν ψαρά, οφείλει να εκτιμήσει ρεαλιστικά πόσο κοπιαστική, πόσο δύσκολη είναι αυτή η τέχνη, πόσο επικίνδυνα είναι τα ρεύματα των ανέμων, τα άγρια κρύα του χειμώνα και οι υπερβολικές ζέστες του καλοκαιριού και να εκτιμήσει και τις διατροφικές του συνήθειες. Να σκεφτεί πόσο κακότυχη είναι η ζωή του, γιατί, ενώ οι άλλοι εργάτες, όταν είναι κουρασμένοι από τον κάματο της μέρας, επιστρέφουν στα σπίτια τους και περνούν τη νύχτα

κοιμώμενοι έναν ύπνο που ξαναδίνει δυνάμεις, οι ψαράδες τη νύχτα σχεδόν πάντα κοιπιάζουν και ξαγρυπνούν. Γι' αυτό το λόγο μεμψιμοιρούσαν οι Απόστολοι του Ιησού Χριστού, επειδή κουράστηκαν όλη τη νύχτα χωρίς να αποκομίσουν τίποτα. Οι συνθήκες για τους εργάτες αυτούς είναι άθλιες. Δεν έχουν άλλο σπίτι από τη βάρκα τους και όταν αρρωσταίνουν, είναι αναγκασμένοι να πάνε στο νοσοκομείο, όπου δεν μπορούν να θεραπευτούν πλήρως και αποτελεσματικά, γιατί οι γιατροί δε γνωρίζουν για την τέχνη τους.

Οι αλιείς έχουν πάντα μουσκεμένα ρούχα και έτσι υποφέρουν από ασθένειες που προκύπτουν από εμποδισμένη διαπνοή, όπως οι οξείες πυρετοί, οι πλευρίτιδες, οι πνευμονίες, το άσθμα και άλλα παρόμοια. Ζουν τρώγοντας κυρίως ψάρια από τα πιο ταπεινά, αφού τα ψάρια με ζήτηση καταλήγουν στα τραπέζια των κυρίων, όπως εκείνο το καλκάνι για το οποίο μιλάει ο Ιουβενάλης* στην τέταρτη "Σάτιρα". Κατ' αυτόν οι ψαράδες έχουν καχεκτική εμφάνιση και κινδυνεύουν από υδρωπικία. "Τὰ ἀσθενέστ-

ερα σιτία ὀλιγοχρόνιον βιοτήν ἔχει", λέει ο Ιπποκράτης³¹⁸ (*Περὶ Ἐπιδημιῶν* 6^ο / τμ. 5^ο / 14). Δηλαδή, "Ὅσοι παίρνουν σχετικά ελαφριά τροφή δε ζουν πολλά χρόνια", σύμφωνα με την ακριβή μετάφραση του Valesio. Οι ελαφριές τροφές βεβαίως και δε βοηθούν στην παράταση του βίου. Γι' αυτό ο Levinio Lemmio³¹⁹ ορθώς γράφει ότι η διατροφή με βάση το ψάρι απαιτεί μεγαλύτερες ποσότητες ψωμιού, γιατί το ψάρι χωνεύεται σύντομα. Επειδή βρίσκονται πάντοτε σε υγρούς τόπους, τους προξενούνται έλκη στις γάμπες, που με πολλή δυσκολία θεραπεύονται. Πάντως, είναι αναγκαίο να γνωρίζουμε ότι τα έλκη όσων ψαρεύουν στα ποτάμια και στα έλη είναι αρκετά διαφορετικά από αυτά των αλιέων της θάλασσας. Πράγματι, τα πρώτα είναι πυώδη και εύκολα γαγγραινιάζουν, ενώ τα άλλα είναι ξηρά και λεπιδωτά. "Θάλασσα δέ, ...ἐπιτήδειον δέ τοῖσι καθαροῖσιν, ἀγαθὸν καὶ ἰσχυραίνειν εὖ, ὡς τῶν ἀλιέων ἔλκεα· ταῦτα γὰρ οὐδ' ἐκπτυεῖ, ἢ μὴ ψαύη...". Δηλαδή, "Το θαλασσινό νερό... είναι όμως ωφέλιμο στις καθαρές πληγές και καλό στο να διαλύει εντελώς τα οιδήματα, όπως συμβαίνει και στις πληγές των ψαράδων· σε αυτές δε σχηματίζεται καθόλου πύο, εκτός αν κάποιος τις αγγίξει...". σημειώνει ο Ιπποκράτης στο "*Περὶ Ὑγρῶν Χρήσιος*" (-3), όπου μάλιστα συμβουλεύει διαθερμίες με θαλασσόνερο. Ο Marziano σχολιάζει με οξυδέρκεια αυτή τη ρήση. Θα μπορούσε να φανεί λιγότερο λογική η χρήση θαλασσόνερου για τα ξηρά και λεπιδωτά έλκη, αφού η τραχύτητά του έχει ερεθιστική δύναμη και αυξάνει τη ροή των χυμών. Παρ' όλα αυτά, λέει ο Marziano, ο Ιπποκράτης ορθώς το έγγραψε, αφού τα έλκη των ψαράδων της θάλασσας είναι πολύ πιο σκληρά και ξηρά και προκαλώντας ερεθισμό μπορούν να κακοφορμίσουν, χωρίς να θεραπευτεί το έλκος. Ο Γαληνός³²⁰ λέει το ίδιο πράγμα. Πρέπει να θεραπεύουμε με άλλον τρόπο τα πυώδη έλκη όσων ψαρεύουν στα έλη και στα ποτάμια. Κατάλληλα είναι τα ξηρά και χωρίς όξινες ιδιότητες θεραπευτικά μέσα. Και πράγματι, κατά τον Ιπποκράτη³²¹, "...τὸ γὰρ ξηρὸν τοῦ ὑγιέος ἐγγυτέρω ἐστί, καὶ τὸ ὑγρὸν τοῦ μὴ ὑγιέος· τὸ γὰρ ἔλκος ὑγρὸν ἐστί, τὸ δὲ ὑγιές ξηρὸν." (*Περὶ Ἐγκῶν*). Δηλαδή, "Γιατί το στεγνό βρέσκεται πιο κοντά στην υγεία

και το υγρό πιο κοντά στην ασθένεια. Το τραύμα μένει υγρό, ενώ το υγιές είναι στεγνό." Οι ψαράδες της θάλασσας υποφέρουν συνήθως από μια ανθεκτική στυπτικότητα. Βέβαια, όπως παρατηρεί ο van Helmont³²², είναι περισσότερο πολυφαγάδες από αυτούς που ζουν στη στεριά, και αποδίδει την αιτία της αδηφαγίας τόσο στο μουσκεμένο με αλατισμένους ατμούς αέρα που αυξάνει την όρεξη και ταυτοχρόνως καθιστά στυπτικό το έντερο, όσο και στη συνεχή κίνηση των κυμάτων, που ανανεώνοντας τον αέρα διεγείρει τη ζύμωση. Έτσι, τα κλύσματα με θαλασσινό νερό ευνοούν την κένωση, αλλά έπειτα δημιουργούν δυσκοιλιότητα. Υπάρχει ένα πολύ γνωστό χωρίο του Ιπποκράτη³²³: "Αλλά γάρ ψευδάμενοι εἰσιν οἱ ἄνθρωποι τῶν ἀλμυρῶν ὑδάτων περί δι' ἀπειρίην, καὶ ὅτι νομίζεται διαχωρητικά· τὰ δὲ ἐναντιώτατά ἐστι πρὸς τὴν διαχώρησιν· ἀτέραμνα γὰρ καὶ ἀνέψανα, ὥστε καὶ τὴν κοιλίην ὑπ' αὐτέων στύφεισθαι μᾶλλον ἢ τήκεσθαι." (Περὶ Αἵρων, Ὑδάτων, Τόπων - 7). Δηλαδή, "Ο περισσότερος κόσμος έχει λόγω άγνοιας εσφαλμένη άποψη για τα αλμυρά νερά και τα θεωρεί υπακτικά. Η αλήθεια είναι ότι δυσκολεύουν πολύ τις κοιλιακές κενώσεις, γιατί είναι δύσπεπτα και ακατάλληλα για μαγειρική, επομένως σφίγγουν αντί να χαλαρώνουν τα πεπτικά όργανα". Γι' αυτό όσοι συνιστούν για τη στύψη όξινα και αλατισμένα κλύσματα, απομακρύνονται από τις διδασκαλίες του δασκάλου. Έτσι λοιπόν στους αλιείς που υποφέρουν από στύψη πρέπει να συστήνουμε ελαιώδη και μαλακτικά κλύσματα και από το στόμα ήπια καθαρτικά και καταπραϋντικά.

Είναι γνωστό ότι οι αλιείς πλήττονται από εξασθένηση των βραχιόνων και των ποδιών, όταν πιαστεί τυχαία μια μουνδιάστρα* στα δίχτυα ανάμεσα στα άλλα ψάρια. Πράγματι, η θάλασσα, μη διαφέροντας από τη γη, διαθέτει τα δικά της δηλητηριώδη ζώα, όπως λέει ο Πλίνιος³²⁴, και αυτό μπορεί να συμβεί όχι μόνο με την επαφή αλλά και από δηλητηριώδεις ατμούς που περνούν στα μπράτσα του ψαρά μέσω του καλαμιού ή του μπαστουνιού, αν πιστέψουμε όσα έγραψαν ο Διόσκουρος, ο Πλίνιος*, ο Mattioli και άλλοι. Αλλά από πολλά πειράματα που έκανε ο Stefano Lorenzino προκύπτει ότι αυτό συμβαίνει μόνο σε περίπτωση

συμπτωματικής επαφής, και όχι σε οποιοδήποτε σημείο του σώματος αλλά μόνο σε συγκεκριμένους δρεπανοειδείς μύες. Για την ιδιότητα που έχει η μουδιάστρα να προκαλεί καταπληξία και για τα προς υιοθέτηση θεραπευτικά μέσα έγραψε αρκετά ο Sennert.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 41

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ

Η πολεμική τέχνη, που από πολύν καιρό στη λογοτεχνία κατέχει το πλεονέκτημα, την υπεροχή και την ικανότητα να καθιστά αθάνατους τους ανθρώπους, διαφέρει από τα άλλα επαγγέλματα, γιατί ενώ εκείνα δημιουργήθηκαν και στοχεύουν στη διατήρηση της ζωής, από την οποία τίποτα δεν είναι πολυτιμότερο, αυτή αντίθετα φαίνεται φτιαγμένη για να την καταστρέψει. Στους καιρούς μας είναι δύσκολο να φανταστούμε ένα είδος ζωής επικινδυνότερο από εκείνο των απλών τουλάχιστον στρατιωτών στη μάχη, στην πολιορκία φρουριών και ακόμα στους στρατώνες. Ίσως επειδή η πολεμική τέχνη παραμελείται και δε μας απασχολεί, όπως έναν καιρό, η υγεία των στρατιωτών. Πράγματι, συχνά οι φτωχοί στρατιώτες γλιτώνοντας από τη φωτιά και το σίδηρο κάποιας αποστολής, πλήττονται από ένα ολόκληρο πλέγμα ασθενειών και όχι σπάνια συμβαίνει ολόκληρος στρατός να αποδεκατίζεται από κάποια φοβερή επιδημία. Γι' αυτό είναι περίφημοι ή τέλος πάντων διαβόητοι οι πυρετοί του στρατώνα και άλλες θανατηφόρες και μολυσματικές ασθένειες, όπως ο ουγγρικός πυρετός που εκδηλώθηκε πρώτη φορά το 1566 κατά την εκστρατεία του Αυτοκράτορα Μαξιμιλιανού του Β' στην Ουγγαρία εναντίον του Solimano. Ο Sennert³²⁵ περιγράφει επακριβώς αυτό τον πυρετό και τον αποκαλεί στρατιωτικό ή του "στρατοπέδου", γιατί προκαλείται στα καταλύματα από την κακή τροφή και το μολυσμένο νερό. Σε αυτές τις αιτίες πάντως, ο ίδιος προσθέτει και άλλες, όπως τις αγρυπνίες, τις μεγάλες

κοπώσεις, τις βροχές, τη ζέστη, το κρύο, τους αιφνίδιους φόβους και χίλιες άλλες κακουχίες που γνωρίζουν μόνο όσοι τις έχουν δοκιμάσει.

Πιστεύω πάντως, ότι στα καταλύματα τίποτα δεν προκαλεί τόσα κακά όσο η ακαθαρσία και η έλλειψη υγιεινής. Κάποτε ένα θεικό ρητό απαγόρευε στους Εβραίους να αφοδεύουν μέσα στα καταλύματα. Αντίθετα, τους υποχρέωνε να το κάνουν μέσα σε μια τρύπα στο χώμα έξω από τα καταλύματα και μετά να σκεπάζουν τα κόπρανα. Κάθε στρατιώτης έπρεπε να μεταφέρει στο πλευρό του ένα μικρό ακονισμένο μπαστούνι για το σκοπό αυτό. Και ακούω ότι οι ίδιοι κανόνες ακολουθούνται από τους Τούρκους, που οι στρατιές τους επιδεικνύουν ιδιαίτερη προσοχή στην υγιεινή. Αυτές είναι οι λέξεις του Δευτερονομίου^{326*}: "Θα έχεις έξω από τις σκηνές έναν χώρο, όπου θα πηγαίνεις για τις σωματικές ανάγκες, και μαζί με τα όπλα σου θα έχεις ένα μπαστονάκι και θα κάθεσαι να καλύπτεις τα κόπρανα που θα έχεις αποβάλει, γιατί ο Θεός περπατάει γύρω από τις σκηνές". Όσο για μένα, παραδέχομαι ότι ποτέ δεν έχω διατελέσει ιατρός στρατοπέδου, όμως από τους ιατρούς που ακολούθησαν πολυάριθμες στρατιές κατάλαβα ότι καμιά φορά στα στρατόπεδα, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, αισθάνεται κανείς μια δυσωδία τόσο ανυπόφορη που δεν υπάρχει άλλο διαβολικό άντρο που μπορεί να βρομάει φοβερότερα. Έτσι, δεν εκπλήσσει ότι στα στρατόπεδα εκδηλώνονται ιδιαίτερες ασθένειες που απαιτούν ειδικές θεραπείες. Γι' αυτό δεν έλειψαν άνθρωποι προικισμένοι που διαπραγματεύτηκαν λεπτομερώς το θέμα αυτό, όπως ο Raimonto Minderer που δημοσίευσε τη διατριβή "*De militari medicina*", ο Enrico Screta που έγραψε το έργο "*De febre maligna castrensi*" και ο σοφότατος L. Antonio Porzio συγγραφέας του έργου "*De militis in castris sanitate tuenda*".

Έπειτα, πίστευα ότι η ιατρική στα στρατόπεδα θα ασκο-ύνταν με τρόπο διαφορετικό απ' ό,τι στις πόλεις και ότι θα ήταν αυθαίρετη, αφού θα έπρεπε να προστρέξει σε προσωρινά και κατά μία έννοια παράλογα μέσα. Αφού η ζωή στους στρατώνες συνήθως είναι βραχεία, πίστευα ότι και η θεραπευτική τέχνη δε θα έπρεπε να χρονοτριβεί, αλλά να γρηγορεύει, και όπως οι συνθήκες είναι ανεπαρκείς, έτσι

και οι θεραπευτικές προσπάθειες θα έπρεπε να είναι ριψοκίνδυνες. Και σκεπτόμουν ότι ο ιατρός λόγω του απρόβλεπτου των περιπτώσεων και των συχνών μεταπολίσεων των στρατώνων, ακόμα και αν ήθελε, δε θα μπορούσε να παρεμβαίνει κατά τον προσφορότερο τρόπο ούτε θα μπορούσε να υποβάλλει τους ίδιους τους ασθενείς στις καταλληλότερες θεραπείες. Αλλά αντιλήφθηκα από το γνωστότατο δόκτορα Giorgio Enrico Barnsdorff, πρώτο ιατρό της Γαλινοτάτης Δούκισσας του Ανόβερου, όταν βρισκόταν στη Μόντενα, ότι η στρατιωτική ιατρική δεν είναι τόσο ελλειμματική ούτε τόσο ανορθόδοξη, όπως κοινώς πιστεύεται, γιατί οι πρίγκιπες και οι αξιωματικοί των στρατιών θέλουν να φροντίζονται τόσο οι ίδιοι όσο και οι στρατιές τους από έμπειρους ιατρούς πληρωμένους με αδρές αμοιβές και εφοδιασμένους με μεγάλη ποσότητα φαρμάκων. Έτσι, όπως διαβάζουμε, στον Τρωικό πόλεμο μεταξύ των Ελλήνων υπήρχε ο ιατρός Μαχάονας, περιώνυμος χειρουργός. Από αυτόν τον προικισμένο άνθρωπο λοιπόν, που φρόντισε στην Ουγγαρία, σε πέντε πολυάριθμα στρατόπεδα, το στρατό του Brunswich και του Luneburg, κατάλαβα πολλά πράγματα που αξίζουν να γίνουν γνωστά. Τα αναφέρω εδώ, για να εκπληρώσω αυτό το καθήκον μου σε σχέση με τη στρατιωτική τέχνη. Μη δυνάμενος να προσφύγω σε δική μου προσωπική στρατιωτική εμπειρία, τουλάχιστον προστρέχω σε εκείνη των άλλων ιατρών.

Ο λαμπρός αυτός άνθρωπος ανήγαγε τις ασθένειες των στρατιωτών –εξαιρουμένων των πληγών που είναι τα βραβεία όποιου πολεμάει– σε δύο πρωταρχικές αιτίες: τον κακοήθη πυρετό και τη δυσεντερία. Και υποστηρίζει ότι όλες οι άλλες είναι πρόδρομες ή συνέπειες αυτών των δύο. Αποδίδει την άμεση και προφανή αιτία των κακοήθων πυρετών σε ένα δηλητηριώδες μίasma, που εισχωρώντας στην αιμάτινη μάζα παραμένει. Επίσης, επειδή οι στρατώνες βρίσκονται μεγάλο χρονικό διάστημα στον ίδιο χώρο, η ενδεχόμενη αιτία πρέπει να αναζητείται στα πτώματα των ανθρώπων και των ζώων και στα μη παραχωμένα περιπτώματα, που έχουν την ικανότητα να μολύνουν τον αέρα με βλαβερές αναθυμιάσεις, με συνέπεια

να εισβάλλουν κακοήθη σωματίδια στα ζωτικά σημεία. Αποδίδει την καοήθεια αυτή σε ένα πτητικό οξύ, ικανό να καταστρέψει τόσο τους ζωτικούς χυμούς όσο και τα ζωτικά πνεύματα μέσω της ζύμωσης. Παρατηρεί ότι οι κακοήθεις αυτοί πυρετοί εμφανίζονται κυρίως στο τέλος του καλοκαιριού και συνοδεύονται από κεφαλαλγίες, τρόμο, σπασμούς, υγρές ροές, με μια επακριβή σχέση ως αίτιο και αιτιατό. Κατά την εμπειρία του, οι κακοήθεις πυρετοί αφήνουν τους στρατώνες και αναγγέλλουν υποχώρηση όταν το κρύο της νύχτας αρχίζει να γίνεται αισθητό. Πράγματι, όταν χάνεται ο ήλιος, η σύνθεση του αέρα γίνεται πιο πυκνή και οι δύσοσμες αναθυμιάσεις παραμένουν στα υλικά που τις παράγουν. Παύοντας η βλαβερή δυσωδία και η δραστηριότητα του ηλιακού οξέως παύει επίσης ο κακοήθης χαρακτήρας του πυρετού.

Ο Barnsdorff λοιπόν, έχει την άποψη ότι στο μολυσμένο και βρομερό αέρα βρίσκεται αυτό το κακοήθες σκουλήκι που δημιουργεί τον *πυρετό των στρατώνων* και τον τροφοδοτεί τόσο που δεν υπάρχει ασθένεια στην οποία να ταιριάζει τόσο η έκφραση του Ιπποκράτη "εόν ή όν" όσο στους πυρετούς των στρατοπέδων. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί για τα μέσα που πρέπει να υιοθετούνται. Ότι οι ασθένειες στις οποίες οι αρχαίοι αναγνωρίζουν κάτι το θεϊκό οφείλουν την προέλευσή τους στον αέρα γίνεται κατανοητό αρκετά καλά από τον ίδιο τον Ιπποκράτη³²⁷ – "...ἀμα δὲ καὶ εἴ τι θεῖον ἔνεστιν ἐν τῆσι νούσοισι, καὶ τουτέου τὴν πρόνοιαν ἐκμαθάνειν." (Προγνωστικόν - 1). Δηλαδή, "...ἢ αν περιέχουν (οι ασθένειες) και κάποιο θεϊκό στοιχείο, να φροντίσουμε να κάνουμε πρόγνωση και γι' αυτό" – που αναγάγει την αιτία των ασθενειών στον ουρανό, δηλαδή στον αέρα, και τον ορίζει ως προέλευση και γενεσιουργό αιτία όλων αυτών που συμβαίνουν στον οργανισμό μας. Αντίθετα ο van Helmont³²⁸ επιθυμεί αυτό το "θεϊκόν" να εννοηθεί αναφορικά με την εκπληκτική λειτουργία της ζύμωσης. Ο προικισμένος αυτός άνθρωπος σημειώνει ότι ο Ιπποκράτης στο έργο του "Περὶ Παθῶν" (τμ. 4^ο / 26)³²⁹ ονόμασε μειονεκτική την αρχή που θέλει την ασθένεια να προέρχεται από τον ουρανό, ενώ στο έργο "Περὶ Αρχαίης Ιατρικῆς"³³⁰ με το ίδιο επίθετο προσδιόρισε επίσης έναν όξινο χυμό ως αντίθετο ενός

γλυκού. Γι' αυτό φαίνεται ότι πρέπει να εξηγηθεί χωρίς δυσκολία ότι η μόλυνση μεταδίδεται από τον αέρα διαμέσου ενός πτητικού οξέος.

Τα συμπτώματα που προαναγγέλλουν τους πυρετούς των στρατώνων είναι διέγερση και γενική κακοδιαθεσία και έπειτα ένα ή δύο ρίγη –σαφής ένδειξη ενός μεταδοτικού μιάσματος. Ύστερα, τα συμπτώματα που συνοδεύουν αυτούς τους πυρετούς είναι αϋπνία, τρόμος, αίσθημα καύσου, πίεση στο διάφραγμα, υπνηλία, κεφαλαλγίες και έντονη εφίδρωση έως το τέλος της ασθένειας.

Για να αποφασιστεί η ευνοϊκή ή η κακή πορεία της ασθένειας, θα πρέπει να εκτιμηθεί προσεκτικά η παρουσία ή η έλλειψη εφίδρωσης, γιατί εάν εξαρχής υπάρχει εφίδρωση συνοδευόμενη από δυνατό σφυγμό, μπορούμε να προβούμε στη σχεδόν βέβαιη πρόγνωση ίασης ακόμα και αν οι ασθενείς παρουσιάζουν σοβαρά και ανησυχητικά συμπτώματα. Αντιθέτως, ο συγγραφέας λέει ότι είδε να πεθαίνουν από τη μία στιγμή στην άλλη στρατιώτες με πιο καλοήθειες εκδηλώσεις της ασθένειας, αλλά χωρίς την παρουσία εφίδρωσης. Δεν έχει πολλή σημασία αν υπάρχει εφίδρωση τις ημέρες της κρίσης. Πράγματι, ο Ιπποκράτης³³¹ λέει: "Άγαθοί δέ και όκόσοι διά παντός τοῦ σώματος γιγνόμενοι ἀπέδειξαν τὸν ἄνθρωπον εὐπετέστερον φέροντα τὸ νοῦσημα." (Προγνωστικόν - 6). Δηλαδή, "Καλός είναι ο ιδρώτας, όταν απλώνεται σε ολόκληρο το σώμα και κάνει πιο ανεκτή την αρρώστια".

Σε ό,τι αφορά τη θεραπεία αυτών των πυρετών, ο συγγραφέας διαβεβαιώνει ότι η αφαίμαξη ως επί το πλείστον είναι καταληκτική και αν είναι υποχρεωτική, πρέπει να γίνεται με πολλή προσοχή. Μετά από ένα ή δύο ρίγη, πριν το δηλητηριώδες μίasma εισχωρήσει βαθύτερα στα ζωτικά σημεία, χορηγούσε αμέσως κάποιο πτητικό αλεξιφάρμακο, όπως η βενζοαζορική βαφή του Vedelio, με οινόπνευμα από θρυμματισμένο κέρατο ελαφιού. Τις επόμενες ημέρες χορηγούσε κάθε έξι ώρες ένα καρδιοτονωτικό πιο γενικό, όπως η σκόνη ελαφοκέρατου ή αλατιού έχιδνας, μέχρι ο ιδρώτας να εκκρίνεται άφθονος. Στο σημείο αυτό ελάττωνε λίγο - λίγο τη δόση των φαρμάκων και τη συχνότητα των χορηγήσεων. Στη φάση αυτή, εκτός

και αν προέκυπτε ανάγκη, δεν έδινε ερεθιστικά του εντέρου, γιατί είχε παρατηρήσει ότι όταν γίνεται η κένωση, σταματούσαν ο ιδρώτας και η άδηλος αναπνοή που αυτός αντίθετα προκαλούσε με αφέψημα βρώμης, τραγοπόγωνα*, ρινισμάτων ελαφοκέρατου και παρόμοιων. Ο ίδιος λέει ότι έχει πειραματιστεί με καλά αποτελέσματα στη χρήση κυστικών φαρμάκων, κυρίως σε τρεις περιπτώσεις, τις κωματώδεις καταστάσεις, τις κεφαλαλγίες και τις εκχυμωτικές εκδηλώσεις, όταν οι ψείρες κρύβονται κάτω από το δέρμα, εφαρμόζοντας τα κυστικά στους βραχίονες και τους γλουτούς.

Πιστεύει ότι οι δυσεντερίες των στρατιωτών θα έπρεπε να θεραπεύονται με τα ίδια σχεδόν κριτήρια, χορηγώντας αρχικά τα ίδια βενζοαρκτικά αναμειγμένα με οπιούχα σε μικρή δόση, για το σταμάτημα της ροής των χυμών προς την κοιλιά και τη χαλάρωση των νευρικών ινών, με τρόπο ώστε ο ιδρώτας να εξέρχεται ελεύθερα. Ταυτόχρονα, θα έπρεπε να τυλίγεται καλά το σώμα με κουβέρτες και να τίθεται στον ομφαλό κρούστα ψωμιού βρεγμένη με ζεστό τσίπουρο. Όταν επιτυγχάνεται η εφίδρωση στην επιθυμητή ποσότητα, εάν υπάρχει ανάγκη κάποιου καθαρτικού, χορηγεί σε ζωμό μια υπακτική σκόνη ραμπάρμπαρου*, ερυθρού κοραλλιού και καμένου ελαφοκέρατου, το οποίο αν ληφθεί δύο φορές, καταφέρνει να νικήσει το κακό, όπως ο ίδιος εξακρίβωσε. Μετά, εάν είναι αναγκαίο, χορηγεί κάποιο στυπτικό φάρμακο, για να επανέλθει η όρεξη.

Για την ανακούφιση των κωλικών, συνταγογραφεί νευρικά αντιμετωρικά ενωμένα με οπιούχα, όπως το μίγμα λειριών που περιγράφηκε από τον περίφημο Vedelio στο έργο του "*Opiologia*", και τα παρηγορητικά φακελίδια φτιαγμένα με άνθη χαμομηλιού, λιναρόσπορους, πίτουρο και αλάτι. Ύστερα, αν η ροή του αίματος συνεχίζεται πολύ, λέει ότι είναι σωτήριες οι απορροφητικές και περιοριστικές ουσίες. Με αυτού του είδους τα μέσα και με δεδομένο ότι απορρίπτει την αφαιμάξη στους στρατιώτες, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι έτσι είναι ευκολότερο να υποτάξουμε τις ασθένειες του στρατώνα.

Όσο για τα τραύματα, που είναι συχνά, ο φημισμένος γιατρός είχε παρατηρήσει ένα μοναδικό πράγμα: σε αυτά βρίσκεται κάτι του στρατώνα και κακόηθες, ακόμα και όταν

τα τραύματα είναι ελαφρότατα και δε θα ήταν λογικό να υποπτευθούμε κακοήθεια. Έτσι, είχε σημειώσει ότι, κατά τη μακρόχρονη πολιορκία των φρουριών, όλα τα τραύματα με σύνθλιψη, όπως εκείνα από πυροβόλα όπλα, και ιδίως της κεφαλής, ακόμα και τα αρκετά ελαφριά, είναι δυσκολότατο να θεραπευτούν. Παρ' όλο που φροντίζονται με περισσή επιμέλεια, συχνότατα αποβαίνουν θανατηφόρα, προς μεγάλη ντροπή των χειρουργών· αναμφιβόλως, λόγω της ελεύσεως πρώτα της φλεγμονής και έπειτα της γάγγραινας, τόσο που εκφράστηκε μερικές φορές η υποψία ότι οι πολιορκούμενοι δηλητηρίαζαν τις μολυβένιες βολίδες. Όμως μαθαίνοντας οι πολιορκητές ότι ακόμα και οι πολιορκούμενοι είχαν την ίδια τύχη από τα υφιστάμενα τραύματα, άρχισαν να υποπτεύονται κάτι που διαχεόταν στον αέρα και μεταδιδόταν στα τραύματα. Χορηγώντας βενζοαρκτικά απορροφητικά με επουλωτικά της κεφαλής, κατόρθωσαν να ελέγξουν καλύτερα τα τραύματα, χωρίς να παραλείψουν να εφαρμόσουν παρόμοιου τύπου ουσίες στα πληγέντα μέρη, εγχέοντας με σύριγγα ένα αφέψημα αψίνθου*, τραγοπώγωνα* και απήγανου* αναμεμιγμένου με μέλι και αναμιγνύοντας στο χωνευτικό λάδι υπέρεικου* βάλσαμο του Περού και παρόμοια.

Άκουσα από αυτόν τον περίφημο και οξυδερκή παρατηρητή μία ενδιαφέρουσα γνώμη: υπάρχει ένα κακό στους στρατώνες, συχνότατο, που κατακυριεύει όχι μόνο απλούς στρατιώτες αλλά ακόμα και ευγενείς και γενναίους στρατηγούς. Πρόκειται για κάποια αιφνίδια και δυνατή επιθυμία να ξαναδούν την πατρίδα και τους αγαπημένους τους, που στα γερμανικά λέγεται "heimweh" και συχνά είναι κακός οiwόνος. Πράγματι, οι στρατιωτικοί που καταλαμβάνονται από μια τέτοια επιθυμία πεθαίνουν από κάποια ασθένεια ή από ένα τραύμα και, όπως ο ίδιος λέει, σώζεται μόλις ένας στους εκατό, τόσο που οι στρατιώτες δημιούργησαν μια παροιμία που λέει: "*Οποιος ψάχνει την πατρίδα, βρίσκει το θάνατο !*".

Ακόμα διηγόταν ότι γνώρισε πλούσιους ανθρώπους, κατά τα άλλα αρκετά γενναίους, που μόνο στην ανακρίνωσι κάποιας αποστολής, σαν να επλήγησαν από κεραυνό, παρουσιάζόταν αμέσως στο νου τους η ιδέα του μελλοντικού θανάτου τους. Με πάσα βεβαιότητα

προανήγγελλαν ότι ο θάνατος θα ερχόταν στην επικείμενη σύρραξη και την προηγούμενη της μάχης όχι μόνο αποχαιρετούσαν τους φίλους τελευταία φορά, αλλά αφού μοίραζαν τα αγαθά τους, παράγγελλαν σοβαρά την ταφή του σώματός τους και έπειτα στ' αλήθεια πέθαιναν στη μάχη.

Ο ίδιος λέει ότι αυτή η ψυχική –αφού το σημάδι του φόβου είναι πολύ βαθύ– νόσος που βασανίζει το νου με τη θλιβερή εικόνα του θανάτου, θεραπεύεται με ένα άλλο σημείο αντίθετου τύπου, δηλαδή με το πεντάκωλον*, το φυλακτό της πίστης. Πρέπει όμως, να χρησιμοποιείται εγκαίρως και πριν το κακό ριζώσει βαθύτερα. Φέροντας κατάσαρκα το φυλακτό, τα πνεύματα που προηγουμένως ήταν δεμένα, διαλύονται και η εικόνα του θανάτου σβήνει.

Όμως αυτό συμβαίνει φυσικά και όχι λόγω οποιασδήποτε εγγενούς ιδιότητας σε αυτό το είδος πεντάκωλον. Όπως η δύναμη της φαντασίωσης ή η ιδέα που οι στρατιώτες έχουν δημιουργήσει για το θάνατο τους οδηγεί σε μεγάλη αποθάρρυνση, ανάλογα μια φανταστική δύναμη που υποκινείται από φυλακτά διώχνει την εικόνα του φόβου και του θανάτου που εντυπώνεται στο νου τους, ακόμα και αν η εξουσία που πιστεύουν στη πραγματικότητα δεν υπάρχει. Διάφοροι συγγραφείς που πραγματεύτηκαν ευρέως το θέμα των φυλακτών δεν τους απέδωσαν καμιά υπερφυσική ιδιότητα, εκτός από αυτή που ένας παθητικός νους, επιρροπής στις απάτες, ευκολόπιστα αρέσκεται να τους αποδίδει. Είναι λοιπόν αληθές αυτό που γράφει ο Σενέκας³³²: *"Μερικά κακά ιώνται μόνο με πλάνες"*. Με την ευκαιρία αυτή, μου έρχεται κατά νου αυτό που διάβασα μια φορά στον Καρτέσιο* για τη δύναμη της φαντασίωσης. Είναι τέτοια που η άρση της ίδιας της φαντασίωσης αντιπροσωπεύει τη ριζική θεραπεία της ασθένειας. Πράγματι, ο ίδιος έλεγε: *"Αν κάποιος με ήρεμη ψυχή βλέπει συνεχώς τραγωδίες, καταλήγει να γίνει θλιμμένος και η ψυχή του συνηθίζει στους αναστεναγμούς και η καρδιά και οι ίνες συσπώνται, επιβραδύνοντας έτσι την κυκλοφορία του αίματος και παράγοντας απόφραξη στο ήπαρ και το σπλήνα. Αντιθέτως, αν κάποιος βασανίζεται από διάφορες παθήσεις και, όποτε μπορεί, αποκόβει την ψυχή από αυτά,*

σκεπτόμενος μόνο ευχάριστα και όμορφα αντικείμενα, του ανοίγεται η οδός της θεραπείας".

Ο προικισμένος αυτός άνθρωπος μου διηγήθηκε ένα άλλο πράγμα, όχι λιγότερο ενδιαφέρον, ότι δηλαδή είχε παρατηρήσει πως ύστερα από το τέλος μιας κάποιας μάχης τα απλωμένα στο χώμα πτώματα, γυμνά από ρούχα όπως συνηθίζεται, έχουν όλα σχεδόν το "μέλος" φουσκωμένο και τεταμένο, ως έτοιμο για τις μάχες της Αφροδίτης. Και επίσης, στις δολοφονημένες γυναίκες θα έβλεπαν με έκπληξη πρησμένα τα γεννητικά όργανα και σαν κατείλημμένα από ευχαρίστηση. Ίσως θα πρέπει να πιστέψουμε ότι αυτό γίνεται γιατί οι στρατιώτες, πηγαίνοντας στη μάχη εμπυχωμένοι από μεγάλο θυμό και οργή, σπρώχνουν όλα τα πνεύματα και το αίμα –που είναι της οργής και του θυμού– από τα εσωτερικά μέρη του σώματος προς το εξωτερικό, για να ξαπλώσουν χάμω τον εχθρό που στέκεται απέναντι τους; Γι' αυτό πεσόντες στη μάχη, αν και πεθασμένοι, όπως με την όψη εκφράζουν λύσσα και απειλή, έτσι τα γεννητικά τους όργανα παραμένουν διασταλμένα λόγω της ζωηράδας που βρίσκεται φυλακισμένη σε αυτά; Γνωρίζουμε πολύ καλά ότι η όψη αυτών που βρίσκονται στα νεκροσέντονά τους λόγω κάποιας αναπηρίας οξείας ή χρόνιας είναι πολύ διαφορετική από την όψη εκείνων που πέφτουν από βίαιο θάνατο και ακόμα περισσότερο εκείνων που φονεύονται στη μάχη, που είναι θύματα πολέμου. Ο Βαλέριος Μάξιμος³³³ διηγείται για έναν Ρωμαίο στρατιώτη που έμεινε ακρωτηριασμένος στη μάχη και, μην έχοντας καν χέρια για να κρατήσει τα όπλα, αρπάχτηκε από το λαιμό ενός Καρχηδόνιου που ήθελε να τον αφοπλίσει. Δαγκώνοντάς του τη μύτη και τα αφτιά του παραμόρφωσε το πρόσωπο, ξεψυχώντας ανάμεσα στα δαγκώματα, με τα οποία είχε πάρει τέλεια εκδίκηση.

Θέλησα να αναφέρω αυτά τα πράγματα που μου κοινοποιήθηκαν όχι μόνο για όσους θα ήθελαν, όπως σκέπτομαι, να ασκήσουν την ιατρική στους στρατιώτες αλλά ακόμα και για εκείνους που αφιερώνονται στην πρακτική ιατρική στις πόλεις και στα χωριά. Όταν ένας πόλεμος καταστρέφει τις επαρχίες και τα βασίλεια, συμβαίνει συχνά τα στρατεύματα, μετά τις θερινές εκστρατείες, να αποσύ-

ρονται να ξεχειμωνιάσουν στις πιο κοντινές πόλεις και τα χωριά. Σε μια τέτοιου είδους περίπτωση, εύκολα θα ξέρουν να θεραπεύσουν τις "ασθένειες του στρατώνα". Κατά τα παρελθόντα έτη, όταν οι γερμανικές ορδές εγκατέστησαν τα χειμερινά στρατόπεδα σε αυτά τα μέρη, μου συνέβη να παρατηρήσω πυρετούς και δυσεντερίες που διαβάζουμε σε διάφορους συγγραφείς και ξέρω ότι πέθαναν πολλά αξιόλογα πρόσωπα, γιατί τους εφαρμόστηκαν από γιατρούς που αγνοούσαν τη στρατιωτική ιατρική και τις ασθένειες του στρατώνα ακατάλληλα μέσα, όπως αφαιμάξεις και ισχυρά καθαρτικά, ενώ παραμελήθηκε και αγνοήθηκε η σημαντικότερη πρακτική, να ελεγχθεί το ενεργό και μεταδοτικό μίasma και να αποβληθεί διαμέσου των πόρων του δέρματος. Η εμπειρία, δασκάλα των πραγμάτων, μας διδάσκει ότι για τη θεραπεία τέτοιων ασθενειών πρέπει να προχωρούμε κατά τον ενδεδειγμένο τρόπο. Όλες τις φορές που παρουσιάζεται η ευκαιρία πρέπει να συμβουλευόμαστε τους προαναφερθέντες συγγραφείς, Minderer, Scretta και τον δόκτορα L. Antonio Porzio. Ακόμα ο van Helmont³³⁴ κάνει λόγο για κάποιο πυρετό που ακολουθεί όλη την πορεία του χωρίς να δίνει καμιά αίσθηση καύσους και τον ονομάζει "του στρατώνα". Για τα χαρακτηριστικά και την πορεία αυτού του πυρετού διαβάζουμε τα γραπτά του Regnero Graaf³³⁵, του Cornelio Bontekoe³³⁶, του Ettmuller³³⁷ και άλλων. Όλοι αυτοί που ενδιαφέρθηκαν γι' αυτό το θέμα, σχεδόν ομόφωνα, απ' ό,τι παρατήρησα, αποδίδουν την αιτία αυτών των ενοχλήσεων σε ένα πτητικό οξύ, διαβρωτικό, ενεργό, αρσενικούχο δηλητήριο. Γι' αυτό λένε ότι ένα δηλητήριο τέτοιου είδους πρέπει να εξισορροπείται, να εξουδετερώνεται και να αποβάλλεται διαμέσου των δερματικών αδένων, κυρίως με τη χρήστη πτητικών αλάτων.

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΛΟΓΙΩΝ

Στην πραγματεία μου αυτή για τις ασθένειες των εργατών έκρινα σκόπιμο να προσθέσω τούτη τη διατριβή για τις ασθένειες των λογίων, στους οποίους συμβαίνει το ίδιο πράγμα με τους χειρώνακτες, δηλαδή η εργασία είναι γι' αυτούς ταυτόχρονα πηγή πολλών καλών αλλά και αιτία πολλών ασθενειών. Πιστεύω ότι πολλοί λίγοι είναι αυτοί που αφιερώνονται στα γράμματα μόνο από αγάπη προς την αρετή και δε φιλοδοξούν επίσης τις τιμές, τα αξιώματα και τα μεγάλη κέρδη που εξευγενίζουν αποκαλώντας τα τιμητικά. Είναι αληθινά πράγματι τα λόγια του Αριστοφάνη³³⁸, όταν στέλνει επί σκηνης την Πενία:

"εί γάρ ο Πλούτος βλέψει πάλιν διανείμειέν τ' ἴσον αὐτόν, οὔτε τέχνην ἄν τῶν ἀνθρώπων οὔτ' ἄν σοφίαν μελετήσῃ οὔδεῖς· ἀμφοῖν δ' ἡμῖν τούτοις ἀφανισθέντοις ἐβλήσει τίς χαλκεύειν ἢ ναυπηγεῖν ἢ ράπτειν ἢ τροχοποιεῖν, ἢ σκυτοτομεῖν ἢ πλινθουργεῖν ἢ πλύνειν ἢ σκυλοδεψεῖν, ἢ γῆς ἀρότροις ῥήξας δάπεδον καρπὸν Διούσ' θερίσασθαι, ἢν ἐξῆ ζῆν ἄργοις ἡμῖν τούτων πάντων ἀμελοῦσιν;" (Πλούτος - 509). Δηλαδή,

*"Ἄν ἐβλεπε ὁ Πλούτος καὶ ξαναμοίραζε πάλι
τον εαυτὸν του στα ἴσια,
κανένας θνητὸς οὔτε τέχνη θα μάθαινε οὔτε σοφία.
Κι ὅταν θα λείψουν σοφία καὶ τέχνες,
ποιος θα θελήσει νὰ γίνῃ χαλκιάς ἢ ναυπηγὸς
ἢ ράφτης, αμαξάς, τουβλατζῆς, τομαράς,
ποιος θα πλένει ἢ θα οργώνει τὴ γῆ με τ' ἀλέτρι
καὶ θα θερίζει τὸ στάρι;
Ἀφοῦ θα μπορεῖτε νὰ ζεῖτε μὴν κάνοντας*

κανένιας σας τίποτα".

Όποιος έχει καλό μυαλό, ωθούμενος από τη φτώχεια και την ελπίδα να αποκτήσει πλούτη, αφοσιώνεται με πείσμα στη μελέτη των γραμμάτων. Η δραστηριότητα αυτή φέρνει πολύ κέρδος και εκτίμηση επίσης εκ μέρους των ευγενών, που πρέπει να χτυπήσουν τις πόρτες των λογίων, για να ζητήσουν συμβουλές. Όμως αν η μελέτη των γραμμάτων παράγει πολύ πλούτο και δόξα, όχι σπάνια προκαλεί επίσης βάσανα και ασθένειες σε όποιον τους αφοσιώνεται αρκετά. Έτσι, όπως λέει ο Ficino^{*339}, "όσο είναι δραστήριος με το νου και τον εγκέφαλο άλλο τόσο είναι ανενεργός με το σώμα". Οι άνθρωποι των γραμμάτων, με εξαίρεση τους κλινικούς ιατρούς, πλήττονται από τις συνέπειες της καθιστικής ζωής. Υπάρχει ένα γνωμικό, σύμφωνα με το οποίο ο άνθρωπος γίνεται σοφός όταν κάθεται. Πράγματι, οι λόγιοι μέρα και νύχτα, ανάμεσα στις ηδονές των γραμμάτων δεν αντιλαμβάνονται τις ενοχλήσεις του σώματος, έως ότου αναγκαστούν να καθίσουν στο κρεβάτι, εξαιτίας μιας ασθένειας που γενικώς φτάνει απροειδοποίητα. Έχει ήδη λεχθεί ποιες βλάβες επιφέρει η καθιστική ζωή, και γι' αυτό δε θα επιμείνω σε αυτό το θέμα.

Οι λόγιοι υποφέρουν επίσης από τις ενοχλήσεις αυτών που στέκονται όρθιοι, γιατί πολλοί από αυτούς θέλοντας να αποφύγουν τα μειονεκτήματα της καθιστικής ζωής καταλήγουν στον αντίθετο κίνδυνο: στέκονται όρθιοι πολλές ώρες, ακόμα και ολόκληρες μέρες, και ταξινομούν βιβλία. Το να δουλεύουν όμως όρθιοι είναι ακόμα πιο επιβλαβές από το να δουλεύουν καθιστοί.

Όλοι οι άνθρωποι των γραμμάτων γενικώς έχουν στομαχικές ενοχλήσεις. Ο Κέλσος^{*340} έλεγε: "Μεταξύ αυτών που έχουν αδύναμο στομάχι υπάρχει μεγάλο μέρος των κατοίκων των πόλεων και όλοι σχεδόν εκείνοι που αγαπούν τα γράμματα,". Και πραγματικά, όλοι οι λόγιοι που αφιερώνονται σοβαρά στην εργασία τους παραπονιούνται για γαστρικά ενοχλήματα. Ενώ ο εγκέφαλος αφομοιώνει όλα εκείνα που η ισχυρή επιθυμία της γνώσης και της αγάπης προς τα γράμματα εισάγει, το στομάχι χωνεύει άσχημα τα τρόφιμα που έχουν καταπιωθεί, γιατί τα ζωτικά πνεύματα είναι αφηρημένα και απασχολημένα στην πνευματική εργασία ή γιατί τα ίδια πνεύματα δεν κατευθύ-

νονται προς το στομάχι, όπως θα ήταν αναγκαίο, όντας όλο το νευρικό σύστημα απασχολημένο σε ανώτερα προβλήματα. Η σημασία της ανάπτυξης των φυσικών λειτουργιών όλων των σπλάχνων και της συρροής, αν όχι του νευρικού χυμού που ακόμα δε γνωρίζουμε αρκετά, τουλάχιστον των ζωτικών πνευμάτων προκύπτουν εμφανώς από το αδυνάτισμα των πληγέντων από παράλυση μερών. Τα τελευταία διαθέτουν το ζωτικό χυμό λόγω της συνεχούς ροής του αρτηριακού αίματος, στερούνται όμως την ένταση ή κάτι άλλο που μεταφέρεται σε αυτά από τα νεύρα, και έτσι εξασθενούν.

Στους εργάτες αυτούς προκαλούνται δυσκολίες στην πέψη, μετεωρισμός, ωχρότητα σε όλο το σώμα και ισχνότητα, γιατί, αφού μειώνεται ο θρεπτικός χυμός στα όργανα, παράγονται οι τυπικές συνέπειες της κακής πέψης. Έτσι, οι μελετητές λίγο - λίγο, ακόμα και αν έχουν εύθυμη ιδιοσυγκρασία, γίνονται θλιμμένοι και μελαγχολικοί. Λέγεται ότι οι μελαγχολικοί είναι άτομα ευφυή. Όμως ίσως θα ήταν σωστότερο να ειπωθεί ότι οι πνευματώδεις γίνονται μελαγχολικοί, γιατί το πλουσιότερο μέρος του αίματος καταναλίσκεται από την πνευματική εργασία, ενώ για τις εντερικές λειτουργίες μάλλον απομένει το φτωχότερο μέρος του αίματος.

Αναγνωρίζω όμως ότι στη δημιουργία της μελαγχολίας αυτής επιδρά η ήδη ολίγον επιρρεπής στη μελαγχολία ιδιοσυγκρασία, συνδυασμένη μερικώς με τις άλλες διαθέσεις. Ο Ficino^{*341} στο βιβλίο που έγραψε για τους λογίους, καταδεικνύει τις διαφορετικές αιτίες για τις οποίες οι άνθρωποι των γραμμάτων είναι ή γίνονται μελαγχολικοί. Ορισμένες από αυτές τις συμπεραίνει από την αστρονομία, επιστήμη στην οποία ήταν πολύ ειδήμων, και άλλες από τη φυσική φιλοσοφία. Λέει ότι όλες δρουν διά μέσου μιας ταχείας κίνησης των ζωτικών πνευμάτων και μιας εξάντλησής τους. Γι' αυτό το αίμα γίνεται σκούρο. Οι λογίοι υφίστανται κρίσεις μελαγχολίας, ακόμα περισσότερο αν την κλήση αυτή την είχαν εκ γενετής. Οι αληθινοί λογίοι είναι ισχνοί, σαν κακής ποιότητας κεριά, μολυβένιοι, πελιδνοί και επιθυμούν μοναχική ζωή.

Ακόμα, σιγά - σιγά η όρασή τους εξασθενεί, γιατί διαβάζοντας και γράφοντας κρατώντας το βλέμμα σταθερό

αναπόφευκτα βλάπτουν τα μάτια. Η ενόχληση αυτή αυξάνει λόγω της συνήθειας που έχουν τα ευφυή άτομα να γράφουν με μικρούς χαρακτήρες. Θα ήταν παράξενο αν ήταν αληθές αυτό που γράφει ο Αριστοτέλης³⁴²: "Διὰ τί οἱ μύωπες μικρὰ γράμματα γράφουσιν; ἄτοπον γάρ τὸ μὴ ὀξύ ὀρῶντας ποιεῖν ἔργον ὀξύ ὀρώντων." (Προβλήματα 3, 958 b - 35). Δηλαδή, "Γιατί οι μύωπες γράφουν μικρά γράμματα; Πράγματι, είναι παράξενο όσοι δεν έχουν οξεία όραση να εκτελούν έργο ανθρώπων με οξεία όραση". Ο Αριστοτέλης το εξηγεί αυτό με διάφορα επιχειρήματα. Ο Plempio³⁴³ διαβεβαιώνει ότι υποψιάστηκε πως η συμπεριφορά αυτή ήταν προσποίηση κάποιου που ήθελε να εμφανίζεται υγιής και δυνατός στην όραση. Όμως εγώ γνώρισα όχι λίγους μύωπες που έγραφαν με αρκετά μεγάλους χαρακτήρες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η όραση αυτών που έχουν τη συνήθεια να γράφουν με πολύ μικρούς χαρακτήρες μειώνεται μέχρις ότου επέλθει η μυωπία, γιατί το μάτι κατ' αυτόν τον τρόπο συνηθίζει να βλέπει μόνο τα κοντινά πράγματα. Η ίριδα επίσης σταματάει σε μια θέση μακρύτερη σε σχέση με την κόρη και σκληραίνει τόσο που χάνεται η φυσική κινητικότητα του οφθαλμού.

Αυτοί που περνούν πολύ καιρό γράφοντας και διαβάζοντας, μερικές φορές υποφέρουν επίσης από την αντίθετη της μυωπίας πάθηση, τόσο που περνώντας ο χρόνος είναι αναγκασμένοι να κοιτάζουν τα αντικείμενα από πολύ μακριά. Αυτό είναι μάλλον ένα μειονέκτημα των γηρατειών. Η σκυφτή θέση με το κεφάλι προς τα κάτω όποιου γράφει και διαβάσει ρίχνει το χυμό του κρυσταλλοειδούς προς την κόρη, η οποία σκεπάζεται μέχρις ότου προκληθεί τύφλωση. Αυτή είναι η αιτία, σύμφωνα με τον Plater³⁴⁴ που τα άλογα και άλλα ζώα πολύ συχνά έχουν οπτικές ενοχλήσεις. Πράγματι, περπατώντας με το κεφάλι προς το χόμα οι χυμοί του οφθαλμού εκτοπίζονται λίγο - λίγο προς τα εμπρός και εκεί σταματούν.

Οι λόγιοι, όντας υποχρεωμένοι να κρατούν το κεφάλι ή το στήθος σκυμμένο πάνω στα βιβλία για διαβάσουν και να γράφουν, συμπιέζουν το στομάχι και το πάγκρεας. Η συμπίεση αυτή βλάπτει το στομάχι και εμποδίζει τον παγκρεατικό χυμό να κυλήσει διά μέσου των πόρων του. Έτσι η λειτουργία των σπλάχνων αλλοιώνεται. Ο Doleo³⁴⁵ θεωρεί

πολύ σοβαρό για τις παθήσεις της κοιλιάς το λίμνασμα του παγκρεατικού υγρού, που οφείλεται στη θέση του σώματος. Η νεφρίτιδα και η αρθρίτιδα που προκαλούνται από την καθιστική ζωή, συνοδεύουν τις άλλες ασθένειες των λογίων. Όποιος πάσχει από αρθρίτιδα γίνεται συνήθως και νεφροπαθής, όχι τόσο γιατί τα λαγόνια και τα νεφρά αυτών που πάσχουν από αρθρίτιδα και είναι καθηλωμένοι στο κρεβάτι ή πάνω σε μια καρέκλα υφίστανται ισχυρή κόπωση, όσο γιατί η υλική αιτία της αρθρίτιδας και της νεφρίτιδας είναι η ίδια. Ο Έρασμος³⁴⁶ σε ένα γράμμα σε κάποιο φίλο του που έπασχε από αρθρίτιδα, αφού παραπονέθηκε για το κακό που του προξενούσε μια νεφρική λίθος, λέει μεταφορικά ότι αυτός και ο φίλος του ήταν συγγενείς, μπατζανάκηδες, σύζυγοι δύο αδελφών και ότι η σύζυγος εκείνου είχε συνδεθεί ψυχικώς με αυτόν, αλλά χωρίς καμία υποψία μοιχείας.

Ανάμεσα σε όλους τους λογίους, περισσότερο καταπιεσμένοι από τους κόπους της μελέτης είναι εκείνοι που επιμελούνται έργα προς δημοσίευση. Αυτοί έχουν καρφωμένη στο μυαλό τους την αιωνιότητα του ονόματός τους. Αναφέρωμαι στους πραγματικούς επιστήμονες, γιατί υπάρχουν πολλοί που συνεπαρμένοι από την παραφορά του γραψίματος, παράγουν ταυτόχρονα και βιαστικά έργα γεμάτα από ελάχιστα συναφή μεταξύ τους θέματα, που είναι μάλλον εκτρώματα παρά ώριμα κηήματα, όπως κάνουν εκείνοι οι ποιητές που συνθέτουν ωδές "πάνω σε ένα μόνο πόδι", όπως λέει ο Οράτιος*. Οι σοφοί άνδρες που ενδιαφέρονται για τη φήμη τους και για την εκτίμηση του ονόματός τους στο μέλλον, καταναλώνονται ολημερίς δίχως να φεΐδονται κανενός είδους κόπου, τόσο που μερικές φορές πεθαίνουν, προτού φέρουν εις πέρας το έργο τους. Λιγότερο υποφέρουν εκείνοι που αρκούνται στο να γνωρίσουν αυτό που άλλοι έμαθαν και έγραψαν. Οι λογίοι αυτοί σκέπτονται ότι είναι προτιμότερο "να ευνοείσαι από την τρέλα του άλλου", όπως γράφει ο Πλίνιος* σχετικά με εκείνους που δε θέλουν ποτέ να κτίσουν νέα σπίτια, αλλά προτιμούν να αγοράσουν και να επισκευάσουν εκείνα που άλλοι έχουν φτιάξει.

Μιας και ανέφερα τον Πλίνιο, δε φαίνεται σωστό να μη θυμίσω εδώ μια φημισμένη ρήση που άπτεται του θέματός

μας και που έως τώρα έθεσε σε σκληρή δοκιμασία πολλούς μελετητές. Λέει ο Πλίνιος*³⁴⁷: "*Είναι επίσης και αυτό μια ασθένεια, το να πεθαίνει κανείς για τη γνώση*". Οι υποθέσεις ότι πρόκειται για μια ασθένεια είναι τόσες όσες και τα κεφάλια των μελετητών. Διάφορες εξέθεσε ο περιώνυμος Gaspar de Rejes³⁴⁸ στις "*Questiones iucundae*", όπου αναφέρει τις ευφρέστερες ερμηνείες των Mercati, Mercuriale, Giovanni Pineda, Salmasio, Dalechamps, πατρός Ludovico de la Cerda, κ.ά. Μερικοί, όπως ο Mercati, θέλουν το χωρίο του Πλίνιου* να αναφέρεται στο θάνατο σε μεγάλη ηλικία, της οποίας το χαρακτηριστικό της είναι η φρόνηση. Άλλοι, όπως ο Giovanni Pineda, στον τεταρταίο πυρετό, που σχεδόν με κάποια διάνοια κυριεύει τους ασθενείς σε ημέρες και ώρες καθορισμένες. Άλλοι, όπως ο Mercuriale στο έργο του "*Περί Φρενίτιδος*" πιστεύουν ότι είναι ένα σφάλμα, που οφείλεται σε λάθος των αντιγραφών και στη θέση της έκφρασης "*θάνατος για τη γνώση*" λένε ότι θα πρέπει να διαβαστεί "*θάνατος για την άγνοια*". Άλλοι, όπως ο πατήρ Ludovico de la Cerda, υποθέτουν ότι πρόκειται για εκείνη την ενορατική λειτουργία που αποκτούν ορισμένοι όταν πρόκειται να ξεψυχήσουν, να προβλέπουν γεγονότα που θα συμβούν ύστερα από το θάνατό τους. Τέλος άλλοι, όπως ο Gaspar de Rejes στο έργο του "*Περί Παραφρενίτιδος*", πιστεύουν ότι το χωρίο μάλλον αναφέρεται σε μια πληγή ή σε ένα χτύπημα στο διάφραγμα, γιατί οι αρχαίοι σε αυτό το σημείο του σώματος τοποθετούσαν την έδρα της φρόνησης.

Ας μου επιτραπεί να προσθέσω στις γνώμες τόσων προικισμένων ανθρώπων ακόμα μία μικρή συνεισφορά, οποιαδήποτε και αν είναι η αξία της. Ο Πλίνιος* μεταξύ τόσο κινδύνων, περιπετειών και ασθενειών που συνεχώς απειλούν τη ζωή μας, θέλησε να θυμίσει ακόμα μια άλλη ειδική αιτία που συχνά επιφέρει το θάνατο, την αγάπη για τη γνώση. Η αγάπη αυτή οδηγεί συχνά τους μελετητές σε έναν πρώιμο θάνατο, με αποτέλεσμα ανάμεσα σε τόσες "ασθένειες" να υπάρχει μια που οι ιατροί δεν έχουν αναγνωρίσει και είναι "*ο θάνατος για τη γνώση*".

Δεν μπορώ να κάνω αλλιώς παρά με την αφορμή αυτή να μιλήσω για το περίφημο απόφθεγμα του Πλάτωνα³⁴⁹, που εξηγεί πολύ καλά πώς η αγάπη για τα γράμματα μπορεί να προκαλέσει διάφορες ασθένειες. Ο Πλάτων, που ήταν

προικισμένος με έναν εκτός φυσιολογικών ορίων νου, σκεπτόταν ότι η ομορφιά και η ανθρώπινη υγεία συνυπήρχαν σε μία καθορισμένη ισορροπία και μια επακριβή σχέση. Έγραψε: "...ὡς ὅταν τε ἐν αὐτῷ ψυχὴ κρείττων οὔσα σώματος περιθύμως ἴσχη, διασειούσα πᾶν αὐτὸ ἔνδοθεν νόσων ἐμπύμπλησι, καὶ ὅταν εἰς τινὰς μαθήσεις καὶ ζητήσεις συντόνως ἴη, κατατῆκει, διδαχὰς τ' αὖ καὶ μάχας ἐν λόγοις ποιουμένη δημοσίᾳ καὶ ἰδίᾳ δι' ἐρίδων καὶ φιλονικίας γιγνομένων διάπυρον αὐτὸ ποιούσα σαλεύει, καὶ ῥεύματα ἐπάγουσα, τῶν λεγομένων ἰατρῶν ἁ-πατῶσα τοὺς πλείστους, τὰναίται αἰτιᾶσθαι ποιεῖ..." (Τίμαιος - 88a). Δηλαδή, "...ὅταν η ψυχὴ μέσα του εἶναι ισχυρότερη ἀπὸ το σῶμα καὶ βρῖσκεται σε ἔνταση, τότε το συνταράζει ἀπὸ μέσα καὶ του προκαλεῖ διάφορες ασθένειες· ὅταν ασχολεῖται με πάθος με κάποιες μελέτες ἢ ἔρευνες, του δημιουργεῖ φθορές. Ἀν πάλι παίρνει μέρος ἰδιωτικά ἢ δημόσια σε βίαιες συνομιλίες καὶ ρητορικές διαμάχες, το σῶμα φοντῶνει, ταραῖζεται καὶ παθαίνει καταρροές. Ἐτσι εξαπατά την πλειοψηφία των λεγόμενων ἰατρῶν καὶ τους κάνει να ἀποδίδουν το κακό σε ἄλλες ἀντὶ για τις πραγματικές αἰτίες...". Να πῶς οἱ λόγιοι, που "ανακινοῦν σε ἓνα πολὺ μικρὸ στήθος μεγάλα συν-αισθήματα", αφιερωμένοι δίχως μέτρο στις μελέτες, καθιστοῦν τα σώματα ἀνίκανα να υποστηριξοῦν τις κινήσεις της ψυχῆς καὶ των πνευμάτων. Ἀλλά η ψυχὴ καὶ το σῶμα εἶναι δεμένα μεταξύ τους με ἓναν τόσο στενὸ δεσμό, που τόσο το καλὸ ὅσο καὶ το κακό περνάει ἀπὸ το ἓνα στο ἄλλο καὶ ἀντιστρόφως. Ὅπως η ψυχὴ ἀπὸ τις πολλές φυσικές ασκήσεις ἀσθενεῖ καὶ ναρκώνονται οἱ πνευματικές λειτουργίες της, ἔτσι καὶ το σῶμα ἀπὸ την υπερβολικὴ ἀφοσίωση της ψυχῆς στη μελέτη ἀναγκαστικά ἐξασθενεῖ, γιατί ἔχουν καταναλωθεῖ τα ζωτικά πνεύματα, δηλαδή το κοινὸ εργαλεῖο για να ἐκτελεστοῦν επαρκῶς οἱ υλικές καὶ πνευματικές διεργασίες. Ὁ Ἰπποκράτης³⁵⁰ λέει:

"Ὅκόσα δὲ ἐκ θυμοῦ, ταῦτα· ὀξύθυμὴ ἀνασπᾶ καρδίην καὶ πλεύμονα ἐς ἑωυτά, καὶ ἐς κεφαλὴν τὰ θερμὰ καὶ τὸ ὑγρὸν· ἢ δ' εὐθυμὴ ἀφίει καρδίην. Πόνος, τοῖσιν ἄρθροισιν καὶ σαρκὶ σῖτος, ὕπνος σπλάγχνοισιν. Ψυχῆς περίπατος, φροντίς ἀνθρώποισιν." (Περὶ Ἐπιδημιῶν 6^ο / τμ. 5^ο / 5). Δηλαδή, "Σχετικά με την ψυχὴ ισχύουν τα ἀκόλουθα:

η οργή ενώνει με σύσπαση την καρδιά με τους πνεύμονες και κατευθύνει προς το κεφάλι τη θερμότητα και την υγρασία, ενώ η ευθυμία χαλαρώνει την καρδιά. Τροφή των αρθρώσεων και των μυών είναι η άσκηση, των σπλάχνων είναι ο ύπνος. Άσκηση της ψυχής είναι η ανθρώπινη σκέψη". Δε θα αναφέρω τα σχόλια του Γαληνού και του Valesio πάνω στο χωρίο αυτό. Η σκέψη λοιπόν, κατά τον Ιπποκράτη, είναι μία άσκηση της ψυχής. Αφού όλοι οι μελετητές των γραμμάτων είναι απασχολημένοι σε αυτή την άσκηση, όταν σκέπτονται και διαλογίζονται –δε λείπουν στον καιρό μας εκείνοι που τοποθετούν όλη την ουσία της ψυχής στη σκέψη– είναι αναπόφευκτο το σώμα, επειδή στερείται την ψυχή του, να φθίνει και γ' αυτό εκδηλώνει πολλά συμπτώματα: καταρροές –"ρεύματα" τις αποκαλεί ο Πλάτωνας– πλαδαρότητα των μελών, ατροφίες και πρόωγη γήρανση.

Γενικώς, αυτές είναι οι ασθένειες των λογίων. Όμως ορισμένοι από αυτούς πλήττονται από ειδικές ενοχλήσεις. Για παράδειγμα, οι ρήτορες και οι φιλόσοφοι που συνεχώς συζητούν στις σχολές, οι δικηγόροι στο δικαστήριο και κυρίως οι καθηγητές του Πανεπιστημίου της Πάντοβας που αγορεύοντας συνεχώς από την έδρα βραχνιάζει η φωνή τους τόσο που, διδάσκοντας τους νέους φοιτητές από την αρχή του φθινοπώρου μέχρι το τέλος της άνοιξης, υποφέρουν από δύσπνοια και άσθμα, λόγω της σοβαρής βλάβης που προκαλεί αυτή η άσκηση στα πνευμόνια. Και από τις ίδιες ασθένειες ασθενούν όλοι οι άλλοι εργαζόμενοι που χρησιμοποιούν τη φωνή, για να ασκήσουν την εργασία τους. Οι ίδιοι όχι σπάνια υφίστανται καταρροές και ρήξεις των θωρακικών αγγείων. Έπειτα, οι πολιτικοί, οι δικαστές, οι υπουργοί των πριγκίπων, εξασθενημένοι από τη μελέτη, από τις επίπονες προσπάθειες και τις αγρυπνίες, εύκολα αρρωσταίνουν από υποχονδρία και σιγά - σιγά πέφτουν σε μαρασμό. Ο επιφανής νομικός Pietro Xilandro, σύμβουλος στο δικαστήριο του καθολικού βασιλιά στο Brabante, σε μία επιστολή που βρίσκεται στην αρχή του έργου του Fortunato Plempio "*Περί της Προστασίας της Υγείας των Νομικών*", περιγράφει την Ιλιάδα των ασθενειών του και τους κινδύ-

νους που του προέκυψαν από το επάγγελμα του νομικού. Διαπίστωσα ότι όλοι οι φημισμένοι νομικοί και υπουργοί που γνώρισα στο δικαστήριο της Ρώμης αλλά και σε άλλα μέρη και στις αυλές των πριγκίπων, έπασχαν από χίλια δυο είδη ασθενειών και καταριόνταν το επάγγελμα στο οποίο είχαν αφιερωθεί.

Τα πράγματα είναι καλύτερα για τους ιατρούς, τουλάχιστον για τους κλινικούς και γι' αυτούς που φροντίζουν ασθενείς, που ασχολούνται δηλαδή με την πρακτική ιατρική και την καθημερινή φροντίδα των ασθενών. Αυτοί σπανίως ασθενούν, αλλά όταν αυτό συμβαίνει, δεν αποδίδουν την εγγενή αιτία στην καθιστική ζωή ή στην ορθοστασία, όπως συμβαίνει με τους νομικούς, αλλά στο πολύ περπάτημα. Είναι εκπληκτικό πώς κατά τη διάρκεια σοβαρών επιδημιών, κακοήθων πυρετών, πλευριτίδων ή άλλων ασθενειών που μεταδίδονται στον πληθυσμό, οι κλινικοί ιατροί παραμένουν άνοσοι, λες και τους ευνοεί το επάγγελμά τους. Αυτό πιστεύω ότι πρέπει να αναχθεί όχι τόσο στις υιοθετούμενες προφυλάξεις, όσο στην πολλή άσκηση και την καλή διάθεση, αφού γυρίζουν σπίτι καλά φορτωμένοι με χρήμα. Παρατήρησα ότι οι ιατροί δεν ασθενούν ποτέ τόσο βαριά όσο οι υπόλοιποι. Το φαινόμενο αυτό μου χτύπησε στο μάτι κυρίως τα τελευταία πέντε χρόνια, που επειδή βελτιώνονται οι υγειονομικές συνθήκες, δε συνέβη καμιά επιδημία. Πάντως, οι ιατροί δεν κατορθώνουν πάντα να αποφύγουν τις ασθένειες. Πολλοί από αυτούς, για παράδειγμα, ασθενούν από κήλη, γιατί συνεχώς κοπιάζουν και ανεβαίνουν σκάλες. Επίσης, όταν διαδίδονται δυσεντερικού τύπου ασθένειες, οι ιατροί διακινδυνεύουν τη μόλυνση, ίσως λόγω της μακράς παραμονής κοντά στους ασθενείς ή της μόλυνσεως από το στόμα ή άλλα σημεία. Πιθανώς γι' αυτό οι ιατροί, όταν κουράρον τους δυσεντερικούς είναι πολύ βιαστικοί, παραμένουν όρθιοι και αποφεύγουν να καθίσουν κοντά στους ασθενείς.

Επίσης οι ποιητές, οι φιλόσοφοι, οι θεολόγοι, όλοι οι συγγραφείς και άλλοι λόγιοι που κάνουν πνευματικές εργασίες υποφέρουν από πολυάριθμες ασθένειες που προκαλούνται από τη μελέτη. Οι ποιητές εξαιτίας κυρίως των φανταστικών ιδεών που νυχθημερόν απασχολούν το μυαλό τους, είναι αφηρημένοι, σεληνιασμένοι και αδύ-

ναμοι, όπως δείχνουν τα πορτρέτα τους. Ο δικός μας Αριόστο, όπως ο ίδιος ομολογεί στις "Σάτιρες", ήταν πολύ ισχνός και η ζωγραφισμένη εικόνα του προσώπου του έχει μια καχεκτική όψη ερημίτη. Το ίδιο λέγεται και για άλλους ποιητές από τους πιο ονομαστούς. Για παράδειγμα, διηγούνται ότι ο πολύ γνωστός φιλόλογος Ludovico Castelvetro ήταν τόσο ισχνός που ο αντίζηλός του Annibale Caro τον περιγελούσε με το παρατσούκλι "ξεροκάτσικο".

Οι πλέον ιδιοφυείς λόγιοι, που τιμώνται ως τέρατα ευφυΐας, πεθαίνουν πριν από την ώρα τους, σχεδόν μοιραία ή από κακοήθεια του είδους. Ο Giovanni Pico, το βάιον των ευφυών, πέθανε στη Φλωρεντία από πρόωρο θάνατο, μόλις πέρασε τα τριάντα, και αυτό ήταν μεγάλο πλήγμα για τον κόσμο των γραμμάτων. Σχετικά με το θάνατό του υπήρξε πολλή φλυαρία. Πιστεύεται πάντως ότι ο Giovanni Pico πέθανε τόσο νέος λόγω των συνεχών μόχθων και των νυχτερινών αγρυπνιών του. Είναι εκπληκτικό πώς έχοντας διαβάσει τόσους συγγραφείς του έμεινε χρόνος να γράψει, όπως αποδεικνύουν τα έργα που μας άφησε.

Οι μαθηματικοί ύστερα, που για να υποθέσουν και να αποδείξουν αφηρημένα και μακρινά από την ορατή πραγματικότητα πράγματα, πρέπει να κρατούν την ψυχή διαχωρισμένη από τις αισθήσεις τους και σχεδόν ξεριζωμένη από το σώμα, είναι όλοι σχεδόν αφηρημένοι, νωθροί, αδύναμοι και πάντα ξένοι με τα προβλήματα των ανθρώπων. Γι' αυτό αναγκαστικά όλα τα όργανα και το σώμα ατονούν και κυριεύονται από νάρκη, σαν να ζούσαν καταδικασμένα στο αιώνιο σκότος. Πράγματι, ενώ ο νους είναι προσανατολισμένος στις μελέτες αυτές, όλο το ζωικό φως είναι κλεισμένο στο εσωτερικό και δεν μπορεί να διαχυθεί, φωτίζοντας τα εξωτερικά μέρη. Στους μελετητές αυτούς ταιριάζει εκείνο το απόφθεγμα του Ιπποκράτη³⁵¹: "*Φάος Ζηνί, σκότος Άιδη, φάος Άιδη, σκότος Ζηνί, ...*" (Περί Διαίτης, Α' - 5), δηλαδή, "*Φως στο Δία, σκοτάδι στον Άδη. Φως στον Άδη, σκοτάδι στο Δία...*", γιατί, ενώ το φως των πνευμάτων εισχωρεί στις πιο απομακρυσμένες περιοχές του εγκεφάλου, τα εξωτερικά μέρη είναι τυλιγμένα στο σκοτάδι και τη νάρκη.

Εξάλλου, αφού είναι τόσο σημαντικό για το καλό όλων οι λόγιοι και οι γραμματιζούμενοι να χαίρουν άκρας

υγείας, είναι ορθό να πάρουμε προληπτικά μέτρα για τη διατήρησή της, όσο είναι δυνατόν, και να τη φροντίζουμε όλες τις φορές που προσβάλλεται. Κατ' αρχάς πρέπει να συμβουλευόμαστε τους συγγραφείς που έχουν γράψει πάνω στο θέμα, όπως ο Πλούταρχος στα *"Υγιεινά Παραγγέλματα"*, ο Marsilio Ficino* στο αρκετά γνωστό σε μας βιβλίο *"Περί της Προστασίας της Υγείας των Μελετητών"* και ο Fortunato Plemprio στο ήδη αναφερθέν έργο *"Περί της Προστασίας της Υγείας των Νομικών"*. Οι συγγραφείς αυτοί αναφέρουν πολύτιμες συμβουλές τόσο για τη θεραπεία όσο και για την πρόληψη των ασθενειών των λογίων. Η πρώτη σύσταση αφορά το σεβασμό ενός αυστηρού καθεστώτος των έξι φυσικών πραγμάτων, όπως λένε οι ιατροί. Πρώτον, να βρίσκονται στον καθαρό και υγιεινό αέρα, μακριά από έλη, λίμνες και νότιους ανέμους, γιατί έτσι τα ζωπικά πνεύματα – απαραίτητα όργανα της πνευματικής εργασίας– θα είναι καθαρότερα. Πάντα διερωτόμουν γιατί ο Πλάτωνας είχε διαλέξει τους κήπους της Ακαδημίας που ήταν λιγότερο υγιεινοί ή καλύτερα ολωσδιόλου ανθυγιεινοί, για να εγκαταστήσει τη σχολή του. Ίσως εμπνεόταν από την ίδια αρχή με τον αβά του Chiaravalle, Άγιο Βερνάρδο, που είχε τη συνήθεια να διαλέγει τις πιο ανθυγιεινές τοποθεσίες για να κατασκευάσει τα μοναστήρια του, έτσι ώστε ασθενώντας οι μοναχοί του, να είναι λιγότερο επιρρεπείς στους πειρασμούς της ηδονής. Οποιοδήποτε και αν ήταν το κίνητρο του Πλάτωνα, είναι βέβαιο ότι τα πνεύματα εξασθενούν και θολώνουν από το βαρύ αέρα και οι μεγαλύτερες ευφυΐες αναπτύσσονται εκεί που ο αέρας είναι καθαρότερος και πιο ήπιος, όπως στη Νάπολη και κατά την αρχαιότητα στην Αθήνα. Αντίθετα, οι κάτοικοι της Βοιωτίας είχαν κακή φήμη λόγω της βαρύτητας του αέρα της περιοχής τους.

Είναι υγιεινό για τους λογίους λοιπόν, να βρίσκονται στην εξοχή και να απολαμβάνουν τον καθαρό αέρα, να ζουν δηλαδή τότε στην εξοχή και τότε στην πόλη, εναλλάσσοντας την κοινωνική ζωή με τη μοναξιά, *"αφού αυτή ικανοποιεί την επιθυμία μας, ενώ η άλλη ζωή εκείνη του κόσμου"*. Πρέπει επίσης, να προφυλάσσονται από τα δυνατά φυσήματα του ανέμου, από το σιρόκο και το βοριά,

προστατεύοντας το σώμα και κυρίως το κεφάλι τους από το χειμερινό ψύχος.

Ήδη είναι κοινή η χρήση περουνκών, φτιαγμένων από μαλλιά άλλων, για την κάλυψη του κεφαλιού. Τις φορούν όλοι, γέροι και νέοι, ακόμα και αν είναι καλά εφοδιασμένοι από δικά τους μαλλιά. Η εμπειρία δείχνει ότι αυτές αποτελούν κατάλληλη προστασία του κεφαλιού για όσους είναι φαλακροί από γηρατειά ή από οποιαδήποτε άλλη αιτία. Έχω πείσει πολλά άτομα που υπέφεραν από καταρροές στο λαιμό και στα δόντια να προστατεύουν το κεφάλι με την περούκα και πολλοί από δαύτους έχουν θεραπεύσει την καταρροή, αλλιώς θα είχαν χάσει όλα τους τα δόντια. Και αυτές δεν είναι ασφαλώς μία πρόσφατη εφεύρεση, αφού οι αρχαίοι συχνά αναφέρονταν στον "πέτασο", που ήταν δερμάτινος σκούφος στον οποίο έραβαν μαλλιά, για να μιμηθούν μια πραγματική και όχι ψεύτικη κόμη. Το σκούφο αυτό τον χρησιμοποιούσαν τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες, για να κρύβουν τη φαλάκρα και το γήρας και να εμφανίζονται δημοσίως ομορφότεροι. Έτσι, ο Ιουβενάλης^{*352} λέει για τη σύζυγο του Κλαύδιου Μεσσαλίνα:

"Κρύβοντας έπειτα τα μαύρα της μαλλιά με μια ξανθή περούκα, έμπαινε σε ένα χαμαιτυπείο, που διατηρούσε ζεστό μια παλιά κουρτίνα".

Και ο Μαρτιάλης^{*353} αναφερόμενος σε έναν φαλακρό λέει:

"Σε σένα, ω Φοίβε, που σκεπάζεις τους γυμνούς κροτάφους με κατσικόδεσμα και το σκούφο για τη φαλάκρα, θα μιλήσω γιορτινά για κείνον που λέει ότι το κεφάλι του είναι καλυμμένο με σκούφο".

Πιστεύω ότι οι περούκες αυτές, που ήδη χρησιμοποιούνται ευρέως, είναι αρκετά άνετες για τους λογίους, γιατί προστατεύουν το κεφάλι τους από τον άσχημο καιρό, προπάντων το χειμώνα. Ήδη είναι λίγοι οι λόγιοι –με εξαίρεση τους ιερείς, στους οποίους απαγορεύεται από τις ρυθμίσεις των δικών τους κανόνων– που δεν περπατούν στην πόλη καλά σκεπασμένοι από μαλλιά,

όπως λέει ειρωνικά ο Πλάτων^{*354}, "*καμπόσο ξανθά, πλοῦσια και κατσαρά*". Σε αυτό θα πρέπει να προστεθεί ότι, όταν οι γέροι και οι ετοιμοθάνατοι λόγιοι κοιτάζονται στον καθρέφτη έτσι καλοστολισμένοι, καθαροί, ξυρισμένοι, με περιποιημένο δέρμα και καλοχτενισμένοι, ευχαριστιούνται μέσα τους και ζουν πιο ευχάριστα την αυταπάτη της επιμήκυνσης του βίου τους. Κατά το παρελθόν, οι λόγιοι και προπάντων οι φιλόσοφοι καυχιόνταν για την πολύ μακριά γενειάδα και το φαλακρό κεφάλι, γιατί τους απέδιδαν διαπιστωμένη σοφία. Τώρα τα πράγματα έχουν αλλάξει. Οι κοσμικοί λόγιοι δε φέρουν πια ούτε γενειάδα ούτε γήρας και παρουσιάζονται δημοσίως περιποιημένοι. Σχετικά με αυτό μου έρχεται στο νου εκείνη η φράση που ο Αιγύπτιος ιερέας είπε στο Σόλωνα, όταν συζητούσε μαζί του: "...*καί τινα εἶπεν ταῶν ἱερέων εὖ μάλα παλαιόν*" ³Ω Σόλων, Σόλων, Ἕλληνας ἀεὶ παῖδες ἔστε, γέρων δὲ Ἕλλην οὐκ ἔστιν." (Πλάτων, *Τίμαιος*- 22b)³⁵⁵. Δηλαδή, "Τότε ένας πολύ ηλικιωμένος ιερέας του είπε: Σόλωνα, Σόλωνα, εσείς οι Έλληνες είστε αιωνίως παιδιά. Δεν υπάρχει γέρος Έλληνας".

Έπειτα, η λογική συνάδει με την εμπειρία, όταν αυτή αποδεικνύει την καταλληλότητα της χρήσης της περούκας για την προστασία της υγείας των λογίων, ιδίως όταν αρχίζουν να γερνούν. Από την άλλη, η φύση έχει φροντίσει να προστατέψει το κεφάλι των νέων με πυκνά μαλλιά και ακόμα το ίδιο το έμβρυο δε βγαίνει από τη μήτρα και δεν έρχεται στον κόσμο, αν δεν είναι εφοδιασμένο με μαλλιά. Και αφού οι δυνατοί νέοι, με την ενεργητικότητα που τους δίνει η ηλικία τους, δεν αισθάνονται το βάρος των μαλλιών, αντιθέτως το θεωρούν πλεονέκτημα, γιατί οι γέροι που έχουν χάσει το φυσικό χρώμα, δεν πρέπει να σκεπάζουν το γυμνό τους κρανίο προστατεύοντάς το με μια περούκα παρά με ένα δερμάτινο ή μεταξωτό σκούφο; Ο Plemprio³⁵⁶ αναφέρει ότι ο πλατωνικός φιλόσοφος Marsilio Ficino^{*} ήταν πολύ σχολαστικός σε σχέση με το σκούφο και τον άλλαξε αρκετές φορές τη μέρα, ανάλογα με το αν φυσούσε θερμός ή ψυχρός αέρας, πράγμα ασφαλώς επιβλαβές. Γι' αυτό είναι πιο πρακτικές οι περούκες αυτές που μπορούν να φορεθούν ακόμα και στην εκκλησία και ενώπιον προγκίπων.

Όσον αφορά τη διατροφή, θα πρέπει να θεωρηθεί θέσφατο το απόφθεγμα του Ιπποκράτη: " *Όκου ἄν τροφή πλείων παρὰ φύσιν ἐσέλθη, τοῦτο νοῦσον ποιέει...*" (Αφορισμοί / τμ. 2^ο / 17). Δηλαδή, " *Αν τρώμε περισσότερο από όσο επιτρέπει ο οργανισμός, θα αρρωστήσουμε...*". Συνεπώς, οι λόγοι πρέπει να προφυλάσσονται από τον κορεσμό και την ποικιλία των τροφών, που συνήθως προκαλούν κακή πέψη και κοιλιακές διαταραχές, γιατί, όπως λέει ο Οράτιος³⁵⁷: " *Αν αναμιχθούν τα ψητά με τα βραστά, τα κοχύλια με τους κρόκους, τα γλυκά πράγματα μετασχηματίζονται σε χολή και η αργή πέψη θα προκαλέσει διαταραχή στο στομάχι*".

Έτσι, είναι αναγκαίο να φροντίζεται ιδιαίτερος το στομάχι, ώστε να μην αλλοιώνονται οι λειτουργίες και τις αισθανθεί όλος ο οργανισμός. Ως καταπραϊντικό του στομάχου ο Ficino* συνιστά τη χρήση της κανέλας και αρωματικών ουσιών. Σήμερα οι λόγοι είναι λιχουδιές για σοκολάτα, που είναι χαρά του στομαχιού και του πνεύματος, αφού η ψυχή των λογίων είναι εκ φύσεως ή επίκτητα μελαγχολική και έτσι ερεθίζεται η όξινη έκκριση. Τα βάλσαμα και τα αλκοολούχα μπορούν να εξουδετερώσουν την οξύτητα του στομάχου και του αίματος και να οδηγήσουν σε καλύτερη ισορροπία.

Όσον αφορά το ποτό, από όλα τα άλλα ποτά να προτιμάται το κρασί. Συνιστάται να πίνεται άκρατο και με μέτρο. Δεν είναι συνετή η συνήθεια πολλών λογίων που με συμβουλή των γιατρών τους πίνουν ελαφρά ή άσπρα κρασιά, νομίζοντας ότι έτσι μπορούν να καταναλώσουν άφθονο. Αυτά τα ελαφρά κρασιά, ιδίως το καλοκαίρι, αποκτούν μια οξύτητα που γίνεται επιβλαβέστερη όσο μεγαλύτερη είναι η κατανάλωση. Έλεγε ο Κράτων³⁵⁸: " *Κάνει καλό σε εκείνους που έχουν εναισθησία στο στομάχι να πίνουν μάλλον λίγο ονγγρικό κρασί ή Μαλβάσια* παρά να γεμίζουν από πολύ ελαφρό κρασί*". Για τα κρασιά αυτά ο van Helmont³⁵⁹ έγραψε ότι σε μία πολύ μικρή ποσότητα μπορεί να περιέχεται πολύ ξίδι. Οι λόγοι που υποφέρουν από αρθρίτιδα, κωλικούς και υποχονδριακές παθήσεις οι οποίες έλκουν την προέλευσή τους από μία μολυντική οξύτητα, δεν πρέπει να βάζουν στον οργανισμό τους οξέα, αλλά μάλλον ουσίες που τα εξουδετερώνουν.

Σε σχέση με τα υπόλοιπα, για να μετριάσουν τα μειονεκτήματα της καθιστικής ζωής ή της ορθοστασίας, αυτό που συνιστάται είναι όλες τις ημέρες να κάνουν ήπιες ασκήσεις, αν η ατμόσφαιρα είναι καθαρή, ήρεμη και χωρίς άνεμο. Ελαφριές εντριβές συνεισφέρουν στη διατήρηση και στην πρόκληση διαπνοής. Οφείλουν να κάνουν λουτρά γλυκού νερού, ιδίως το καλοκαίρι, τον καιρό που η μαύρη χολή τους μολύνει. Έτσι πράγματι, εξουδετερώνεται η δριμύτητα των χυμών και μειώνεται η σκληρότητα των σπλάχνων. Η καταλληλότερη ώρα για το λουτρό είναι το βράδυ. Μετά ενδείκνυται το δείπνο και ο ύπνος. Αυτά έπρατταν οι αρχαίοι και με αυτή τη σειρά. Ο Όμηρος λέει: *"Αμέσως μόλις πλύθηκε, έφαγε και παρέδωσε το κορμί στον ύπνο"*.

Ως καταλληλότερος χρόνος για τη μελέτη συνιστάται το πρωί, όχι πάντως η νύχτα και ιδίως λιγότερο η ώρα ύστερα από το δείπνο. Ο Ficino^{*360} διαβεβαιώνει: *"Είναι παράλογη η αγρυπνία έως βαθείας νυκτός, γιατί υποχρεώνεται έπειτα να κοιμηθεί μέχρι μετά την ανατολή του ήλιου"*. Λέει επίσης ότι στο λάθος αυτό υποπίπτουν πολλοί λόγιοι και, για να δείξει ότι πρόκειται ακριβώς για λάθος, αναφέρει διάφορα επιχειρήματα, από τα οποία μερικά είναι παρμένα από τη θέση και την εμφάνιση των πλανητών και άλλα τα συνάγει από την κίνηση των ατμοσφαιρικών στοιχείων. Ο αέρας, για παράδειγμα, βαραίνει μετά το δειλινό. Ακόμα μιλάει για την παρουσία των ίδιων των χυμών, δεδομένου ότι τη νύχτα υπερτερεί η μελαγχολία, ή για την τάξη του σύμπαντος, από τη στιγμή που η ημέρα είναι προορισμένη για την κούραση, η νύχτα για την ανάπαυση. Από όλα αυτά προκύπτει ότι οι λόγιοι που μελετούν στο φως του λυχναριού αντιτίθενται στους φυσικούς κανόνες.

Ασφαλώς, πρέπει να σεβόμαστε τις συνήθειες καθενός, όμως να αποφεύγουμε, όπως λέει ο Κέλσος^{*361}, να μελετούμε ύστερα από το δείπνο, αλλά αφού έχει ολοκληρωθεί η πέψη. Ο εγκυρότατος καρδινάλιος Sforza Pallavicino, σοφότατος άνθρωπος, περνούσε όλη την ημέρα στη μελέτη των γραμμάτων, χωρίς φαγητό. Αφού κατανάλωνε ένα γερό δείπνο και άφηνε το καθήκον της μελέτης, αφιέρωνε ολόκληρη τη νύχτα στον ύπνο και ανακτούσε τις δυνάμεις του.

Δε λείπουν πάντως εκείνοι που προτιμούν να μελετούν τη νύχτα αντί για την ημέρα, γιατί τα πιο μυστικά καταφυγία και οι φιλικές σιωπές της φαίνονται πιο σύμφωνα με τις μελέτες. Ο Γάλλιος³⁶² διηγείται ότι ο τραγωδός Ευριπίδης, όταν ήθελε να συνθέσει κάποια τραγωδία, συνήθιζε να κατεβαίνει σε μία πετρώδη και φοβερή σπηλιά στο νησί της Σαλαμίνας. Ο μεγάλος ρήτορας Δημοσθένης³⁶³ επίσης, κρυβόταν σε έναν τόπο όπου δεν μπορούσε να ακούσει καμιά φωνή και απ' όπου δεν μπορούσε να δει τίποτα, ώστε τα μάτια του να μην υποχρεώσουν το νου να απασχοληθεί με κάτι άλλο. Έτσι, όταν απαιτείται ενόραση, μάλλον δε θα πρέπει να γίνεται σε άθλια κελιά ή δωματιάκια, όπως κάνουν μερικοί ιδίως το χειμώνα, για να μη μολυνθούν από το ψύχος, αλλά σε ένα μεγάλο δωμάτιο, αρκεί το σώμα να είναι καλά καλυμμένο με ρούχα. Πράγματι, το φως του λυχναριού και οι αναθυμιάσεις που αποπνέει συνεχώς το σώμα ή το στόμα καταλαμβάνουν γρήγορα έναν μικρό χώρο και καθιστούν τον αέρα λιγότερο κατάλληλο για αναπνοή και ίσως επιβλαβή. Οι αναθυμιάσεις αυτές προκαλούν βάρος στο κεφάλι, ακόμα περισσότερο αν χρησιμοποιούνται κεριά στέατος, που με την οσμή τους και την καπνιά βλάπτουν τον εγκέφαλο και τις πρόσθιες κοιλίες του εγκεφάλου. Ο ίδιος ο Plemprio στο πολλές φορές αναφερθέν έργο του "*Περί της Προστασίας της Υγείας των Νομικών*" συνιστά να αποφεύγονται οι κίνδυνοι αυτοί. Η διαβεβαίωση του Ιπποκράτη³⁶⁴ "*Ὑπνος ἐν ψύχει ἐπιβεβλημένῳ*" (*Περί Επιδημιῶν* δ^ο / τμ. 4^ο / 14), δηλαδή "*ο ύπνος σε δροσερό μέρος με σκεπάσματα*", εφαρμόζεται στο θέμα που πραγματευόμαστε κατ' επιλογήν. Συνεπώς όπως –σύμφωνα με την ερμηνεία του σοφώτατου Valesio– ο ύπνος είναι υγιεινότερος σε ένα ευρύχωρο δωμάτιο αλλά με καλά προστατευμένο το σώμα με κουβέρες, επειδή αναπνέουμε καθαρότερο αέρα, έτσι – πιστεύω – είναι πλεονεκτικότερο για τους ανθρώπους της μελέτης να ασκούν την εργασία τους σε ένα ευρύχωρο περιβάλλον, ακόμα και υπό συνθήκες χειμερινού ψύχους, παρά σε ένα στενό ή σε ένα θερμαινόμενο δωμάτιο, αρκεί να είναι σκεπασμένοι, όπως λέει ο Ιπποκράτης.

Όταν λοιπόν, οι λόγιοι πάσχουν από τις προαναφερθείσες ασθένειες, δηλαδή, νεφρίτιδα, κωλικούς ή αρθραλγίες, που είναι ο σταυρός του μαρτυρίου των λογίων, είναι ανάγκη να προστρέξουμε σε εκείνα τα μέσα που είναι καταλληλότερα για τις δυστυχίες αυτές. Ας συμβουλευτούμε σχετικά τους συγγραφείς που έχουν απαριθμήσει αρκετά από τα αποτελεσματικότερα μέσα, γιατί δεν προτιθέμαι να γεμίσω τη διατριβή μου αυτή με συνταγές.

Αλλά, επειδή οι λόγιοι είναι συνήθως ιδιότροποι και συχνότατα ζητούν από τους ιατρούς να τους συνταγογραφήσουν φάρμακα, κυρίως καθαρτικά και αφαιμάξεις, θα αναφέρω ό,τι σημαντικό έμαθα από την πρακτική και τη μελέτη. Συμπέρανα ότι οι άνθρωποι των γραμμάτων αντέχουν πολύ πιο εύκολα τα καθαρτικά, ακόμα και αν είναι ισχυρά και επαναλαμβανόμενα, από την αφαιμάξη, ακόμα και αν είναι ήπια. Παρατήρηση απολύτως σύμφωνη με τη λογική, γιατί το στομάχι των λογίων είναι πλήρες οξύτητας από τις άυπνες νύχτες και από τη συρροή των πνευμάτων σε άλλα όργανα λόγω της υπερβολικής μελέτης. Ακόμα και τα πιο ισχυρά καθαρτικά καθίστανται αναποτελεσματικά από αυτό το άφθονο οξύ. Ύστερα, αν τα καθαρτικά είναι πολύ ελαφρά, παράγουν μάλλον ενοχλήσεις, χωρίς να επιφέρουν κανένα άλλο αποτέλεσμα. Όλες αυτές οι παρατηρήσεις απαιτούν από τον ιατρό να είναι προνοητικός και να αξιολογεί καλά τις συνθήκες, τις δυνάμεις και την πάθηση του ασθενή του. Αυτό το παρατήρησα επίσης στα μωρά για τα οποία, δεδομένης της αφθονίας της τροφής που δέχονται, καθίστανται συχνά άχρηστα τα ισχυρά καθαρτικά. Έπειτα, δεν υπάρχει τίποτα που να εξουδετερώνει την αλκαλική δύναμη των καθαρτικών περισσότερο από εκείνη των ουσιών που ανήκουν στην κατηγορία των οξέων. Η αφαιμάξη, ακόμα και αν είναι μέτρια, μειώνει τις δυνάμεις των λογίων και εύκολα θολώνει τα ήδη εξασθενημένα από την αγρυπνία και τους κόπους της μελέτης πνεύματα. Στη βιογραφία του πολυδοξασμένου φιλοσόφου P. Gassendi διαβάζουμε ότι πέθανε συνεπεία επαναλαμβανόμενων αφαιμάξεων, συνήθεια που χαρακτηρίζει τους Γάλλους.

Να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι οι ανήκοντες σε θρησκευτικά τάγματα λόγιοι είναι αδύναμοι και φιλάσθενοι

και χρησιμοποιούν ευχαρίστως και με ικανοποιητικά αποτελέσματα καθαρτικά και εμετικά, παρασκευασμένα με τη σκόνη εμετικού κάλυκα του Cornacchini και παρόμοια. Όταν ακούνε να μιλάμε για αφαίμαξη, φροίτουν, γιατί ξέρουν καλά ότι αυτό που τους ενοχλεί περισσότερο είναι η μάζα των χυμών που λιμνάζει στο στομάχι, καθώς και το ότι η ζωτική δύναμη του αίματος είναι σε αυτούς νωθρή και λίγο δραστική.

Οι λόγιοι λοιπόν, να αφιερώνονται στη μελέτη αλλά με μέτρο υπαγορευμένο από έναν ανεπίληπτο οδηγό. Επίσης, να μην είναι απασχολημένοι αποκλειστικά με την καλλιέργεια της ψυχής τους, αμελώντας έτσι τη φροντίδα του σώματος, αλλά *"δει δ' ὥσπερ ἰστίον τὸ σῶμα μήτε συστέλλειν εὐδίας οὔσης καὶ πιέζειν σφόδρα, μῆτ' ἀνειμένως χρῆσθαι τε καὶ καταφρονεῖν ἐν ὑποψία γενόμενον."* (Πλούταρχος, *Υγιεινά Παραγγέλματα* - 128F), δηλαδή *"Το σώμα, όπως το πανί του καραβιού, δεν πρέπει ούτε να το κατεβάζει κανείς στην καλοκαιρία ούτε να το μαζεύει πολύ ούτε όμως να το αφήνει χαλαρό και να αδιαφορεί, όταν υποπτεύεται πως κάτι δεν πάει καλά, αλλά να κάνει κράτει, να το ελαφρώνει,"* με τρόπο ώστε *"ψυχή τε και σώμα"* σε πιστή συγκατοίκηση φιλοξενούμενου και ξενόδοχου, να αλληλοεξυτηρούνται και να μη φθείρονται αμοιβαίως.

Ο Πλούταρχος³⁶⁵ υπενθυμίζει ακόμα: *"πρὸς τούτους γὰρ οἶμαι μάλιστα τὸν Δημόκριτον εἶπεῖν ὡς εἰ τὸ σῶμα δικάσαιτο τῇ ψυχῇ κακώσεως, οὐκ ἂν αὐτὴν ἀποφυγεῖν."* (*Υγιεινά Παραγγέλματα* - 135 E). Δηλαδή, *"Σε αυτούς κατεξοχήν θεωρώ ότι απευθυνόταν ο Δημόκριτος λέγοντας ότι, αν ήταν να δικάσει το σώμα την ψυχή για κακομεταχείριση, αυτή δε θα αθωνόταν"*. Και ασφαλώς μεταξύ του ενός και του άλλου πολύ σπάνια βρίσκεται κάποια ισορροπία. Πράγματι, αν ασχοληθούμε πολύ με το σφρίγος του σώματος παχαίνοντάς το, πετάμε στη λάσπη *"το σωματίδιο της θεϊκής πνοής"*. Αν αφιερωθούμε πλήρως στην ανάπτυξη και τη βελτίωση της διάνοιας, το σώμα ασθενεί: *"ὀρθῶς οὖν ὁ Πλάτων παρήνευσε μήτε σῶμα κινεῖν ἄνευ ψυχῆς μήτε ψυχὴν ἄνευ σώματος, ἀλλ' οἶόν τινα ξυωρίδος ἰσορροπίαν διαφυλάττειν ..."* (*Πλούταρχος, Υγιεινά Παραγγέλματα* - 137 E). Δηλαδή, *"ο Πλάτωνας,*

ορθώς συνιστούσε να μην ασκείται το σώμα χωρίς την ψυχή και η ψυχή χωρίς το σώμα, αλλά να διατηρείται η ισορροπία όπως στο αμάξι με δύο άλογα". Θα κλείσω το κεφάλαιο αυτό με μία σημαντική ιστορία του Πλουτάρχου, παρμένη πάλι από το ίδιο βιβλίο: "εἶθ' ὡς ὁ βοῦς πρὸς τὴν ὁμόδουλον ἔλεγε κάμηλον, ἐπικουφίσαι τοῦ φορτίου μὴ βουλομένην, "ἀλλὰ καὶ καὶ ταῦτα πάντα μετὰ μικρὸν οἴσεις;" ὃ καὶ συνέβη τελευτήσαντος αὐτοῦ, οὕτω συμβαίνει τῇ ψυχῇ" (Υγιεινά Παραγγέλματα-137D). Δηλαδή, "Ἐπειτα, όπως εἶπε το βόδι προς τη σύντροφό του στη δουλειά καμήλα, που ήταν απρόθυμη να ελαφρύνει το φορτίο του: "Ε, λοιπόν, ύστερα από λίγο θα κουβαλᾶς και μένα μαζί με ὅλα τούτα", το οποίο και έγινε, όταν το βόδι ἔπεσε νεκρό, αυτό συμβαίνει και στην ψυχή...".

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ

ΣΤΟ ΦΙΛΟ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ

Αν σε αυτό το συμπλήρωμα στο ήδη τυπωμένο στη Μόντενα βιβλίο μου για τις ασθένειες των εργαζομένων υπάρχει κάτι που σου είναι ευχάριστο, το οφείλεις στον τυπογράφο της Πάντοβας, ω φίλε αναγνώστη! Αυτός πράγματι, γνωρίζοντας ότι το βιβλίο μου ζητιόταν, μερικές φορές ακόμα και με επιστολές, από νεαρούς μελετητές και άλλους μορφωμένους, αλλά δεν το έβρισκαν ούτε από εμένα ούτε από αλλού, επειδή είχαν εξαντληθεί όλα τα αντίτυπα, με κάλεσε αρκετές φορές να προσθέσω στο ήδη τυπωμένο έργο ένα συμπλήρωμα πάνω στο ίδιο θέμα. Υποστήριζε έτσι, ότι θα είχε, όπως συνηθίζεται να λέγεται, εκτιμηθεί πολύ περισσότερο το ίδιο το έργο, αν επανατυπώνοντάς το, πρόσθετα κάτι ικανό να τραβήξει τους αγοραστές. Υποσχέθηκα να ικανοποιήσω το αίτημά του, αν θα μου έδιναν τη δυνατότητα οι δημόσιες ευθύνες και –το σημαντικότερο– τα δεινά που όλο και πιο συχνά συμβαίνει να μάχομαι εξαιτίας της κακής κατάστασης της υγείας μου. Αλλά, αφού δεν μπορώ να πατήσω στο βιβλιοπωλείο του χωρίς κάθε φορά να μου παραπονιέται για την υπόσχεσή μου, επιτέλους αποφάσισα να ικανοποιήσω την επιθυμία του και παράλληλα να κρατήσω το λόγο που έδωσα. Γι' αυτό, κατά τη διάρκεια των διακοπών αυτού του καλοκαιριού, μην υπολογίζοντας μια σειρά από άλλα καθήκοντα, ενδιαφέρθηκα να βρω νέες κατηγορίες εργαζομένων και να επισκεφτώ τα εργαστήριά τους. Έτσι, επαναπροτείνω αυτό το εγχειρίδιο για τις ασθένειες των εργαζομένων με την προσθήκη μιας σύντομης πραγματείας για την προστασία της υγείας των πιστών παρθένων. Θα ήταν ίσως ορθότερο να μιλήσω για τις ασθένειές τους, αλλά αυτό, επειδή απαιτεί περισσότερο χρόνο και απασχόληση, θα το κάνω μίαν άλλη φορά, αν βρω

*την ευκαιρία. Εσύ πάντως, φίλε αναγνώστη, ας κάνεις καλή
χρήση των καρπών των κόπων μου και ας είσαι καλά!*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ

Είναι γνωστό ότι οι αρχαίοι δε γνώριζαν την τυπογραφία και η αναπαραγωγή των κειμένων γινόταν από γραφείς και αντιγραφείς. Η τυπογραφία εφευρέθηκε το 14^ο αιώνα και υπάρχει η αμφιβολία κατά πόσο επέφερε στον κόσμο περισσότερες ζημιές παρά χρησιμότητα. Είναι βέβαιο ότι αμέσως μόλις έγινε γνωστή, άρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως και έτσι αφαιρέθηκε από χιλιάδες ανθρώπους η δυνατότητα εξοικονόμησης των αναγκαιών για να ζήσουν τις οικογένειές τους. Επέφερε ζημιά ακόμα και στους μοναχούς, που μετά τις ιερές λειτουργίες περνούσαν εντίμως το χρόνο τους αντιγράφοντας κείμενα, αποκομίζοντας έτσι και κάποιο κέρδος. Η τυπογραφία δεν έχει εισαχθεί ακόμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αντίθετα, όπως αναφέρει στα γράμματά του ο Κορνήλιος ο Μέγας της Πάρμας, γνωστός ταξιδιώτης της Ανατολής, λίγο έλειψε να ξεσπάσει λαϊκός ξεσηκωμός στην Κωνσταντινούπολη, όταν διαδόθηκε η είδηση ότι το Αυτοκρατορικό Συμβούλιο συζήτησε την αναγκαιότητα υιοθέτησής της. Θα μπορούσαν να αναφερθούν πολλές απόψεις υπέρ και κατά της τυπογραφίας. Ο Traino Bocalini στην εφημερίδα "*Νέα του Παρνασσού*" διηγείται ότι ο εφευρέτης της εισήλθε με μέγα κλέος στον "*Παρνασσό*", για να βρει τη συγκατάθεση των φιλολόγων, αλλά εκδιώχθηκε κακήν κακώς ως διαφθορέας των Τεχνών. Ας αφήσουμε όμως κατά μέρος τις ιστορίες και ακολουθώντας τις προθέσεις μας, ας περιγράψουμε τις

ασθένειες που υφίστανται οι τυπογράφοι κατά την εργασία τους.

Αυτοί οι εργαζόμενοι μπορούν να διαχωριστούν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει αυτούς που, σχεδόν πάντα καθισμένοι, έχουν καθήκον να διαλέγουν τα μεταλλικά στοιχεία από τις κασετίνες τους και να στοιχειοθετούν ή αντίθετα, να αποσυνθέτουν τις λέξεις μαζεύοντας τα στοιχεία. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει εργάτες που στέκονται πάντα όρθιοι και είναι αρμόδιοι για τα πιεστήρια. Οι τελευταίοι, χρησιμοποιώντας και τα δύο τους χέρια, με ένα ειδικό δερμάτινο εργαλείο γεμάτο τρίχες χαίτης αλόγου διαποτίζουν με μελάνι τις σχηματιζόμενες λέξεις, ενώ ένας άλλος εργάτης με το δεξί χέρι κινεί το πάνω μέρος του πιεστηρίου και πιέζει δυνατά. Έτσι, σε μια στιγμή εμφανίζεται στο χαρτί όλο αυτό που υπήρχε κρυμμένο στους στοιχειοθετημένους χαρακτήρες. Αυτό επαναλαμβάνεται έως ότου τελειώσει όλη η εργασία, δηλαδή έως ότου τυπωθεί ο προκαθορισμένος αριθμός αντιτύπων. Θα ήταν ασφαλώς μια ευφυής εφεύρεση, αν προσέφερε βιβλία μονάχα στους λογίους και όχι σε εκείνους που πουλάνε σκουμπριά!

Η πρώτη κατηγορία εργαζομένων διάγει καθιστική ζωή και υφίσταται τις ασθένειες που τη συνοδεύουν. Η άλλη κατηγορία όμως, στέκεται πάντα σε όρθια θέση και ξοδεύει πολλή ενέργεια, αφού σε μια τέτοια εργασία δουλεύει όλο σχεδόν το κορμί. Αυτοί οι εργάτες προσβάλλονται από μια βαθιά κούραση και όταν φτάνουν σε προχωρημένη ηλικία, είναι υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν την εργασία τους. Ένας άλλος κίνδυνος ελλοχεύει σε αυτούς που καθισμένοι δουλεύουν τα χέρια τους, με τα μάτια πάντα εστιασμένα σε αυτά τα σκούρα στοιχεία. Σιγά - σιγά όλων η όραση εξασθενεί και ιδίως όσων δεν ήταν από πριν τέλεια, σύντομα θολώνει και επέρχονται καταρράκτης και άλλες ενοχλήσεις. Γνώρισα δυο αδέρφια τυπογράφους με μάτια μεγάλα, που προεξείχαν από φυσικού τους, οι οποίοι αναγκάστηκαν να αφήσουν την τέχνη τους για να μην αποτυφλωθούν. Θυμάμαι, μια φορά, έπρεπε να παραμείνω καθιστός περίπου τέσσερις ώρες σε ένα τυπογραφείο, διορθώνοντας τα γραπτά μου. Όταν βγήκα, χόρευαν τα

μάτια μου και οι εικόνες των μικρών στοιχείων που κοιτούσα προσεκτικά έμειναν στη μνήμη μου όλη τη νύχτα. Η συνεχής και έντονη εστίαση σε αυτά τα σκούρα στοιχεία συνθέτοντας ή αποσυνθέτοντάς τα, φθείρει αρκετά τον τόνο των μεμβρανών, τις ίνες και ιδίως την κόρη του οφθαλμού. Γι' αυτό δεν είναι περίεργο που οι τυπογράφοι υποφέρουν από οφθαλμικές ενοχλήσεις. Οι ίδιοι διηγούνται ότι, όταν αφιερώνονται όλη την ημέρα στην εργασία τους, μόλις βγαίνουν από τα υπόγεια, βλέπουν ακόμα και τη νύχτα επί πολλές ώρες τα ίδια στοιχεία τυπωμένα στη φαντασία τους, να περνούν από μπρος τους έως ότου τα σβήσουν άλλες εικόνες.

Και άλλες παθήσεις εκτός των οφθαλμικών πλήττουν τους τυπογράφους, όπως συνεχείς πυρετοί, πλευρίτιδες, πνευμονίες και άλλες πνευμονοπάθειες. Και αυτό γιατί είναι αναγκασμένοι κατά τη διάρκεια του χειμώνα να βρίσκονται όλη την ημέρα σε χώρους καλά κλειστούς και θερμαινόμενους, για να επεξεργάζονται και να στεγνώνουν τα τυπωμένα φύλλα. Έπειτα, όταν από αυτούς τους ζεστούς χώρους βγαίνουν στον κρύο αέρα, εύκολα υφίστανται απόφραξη του δέρματος και αιφνίδια διακοπή της εφίδρωσης. Γι' αυτό και οι προαναφερθείσες ενοχλήσεις. Περισσότερο αρρωσταίνουν όσοι δουλεύουν στα πιεστήρια, γιατί πρέπει να καταβάλλουν μεγαλύτερες προσπάθειες με τα μπράτσα και όλο το κορμί τους, και έτσι ιδρωμένοι βγαίνουν από το τυπογραφείο και συναντούν τις προαναφερθείσες αρρώστιες.

Δε βλέπω τι είδους βοήθεια μπορεί να προσφέρει η ιατρική και τι μέτρα να συμβουλέψω σε αυτούς τους εργάτες - υπηρέτες των γραμμάτων, εκτός από το να τους προειδοποιήσω να δουλεύουν με μέτρο, ξεκλέβοντας καμιά ώρα την ημέρα από τη δουλειά και, όταν βγαίνουν από το τυπογραφείο επιστρέφοντας στα σπίτια τους, να σκεπάζονται καλά με πανωφόρια. Οι τυπογράφοι που καθισμένοι συνθέτουν στοιχεία πρέπει να χρησιμοποιούν γυαλιά, γιατί έτσι εξασθενεί λιγότερο η ικανότητα των ματιών. Επίσης, είναι καλό να στρέφουν αλλού το βλέμμα τους, να τρίβουν τα μάτια τους απαλά με τα χέρια, για να ξυπνήσουν τα ναρκωμένα πνεύματα, και να τα πλένουν με νερό ευφρασίας*, βιόλας και άλλων παρόμοιων ουσιών.

Όταν προσβάλλονται από οξείες ασθένειες, πρέπει να θεραπεύονται με τα συνήθη γιατρικά. Όμως, για είναι πιο αποτελεσματική η θεραπεία, είναι πάντα καλύτερα ο γιατρός να γνωρίζει την εργασία που κάνει ο ασθενής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΓΡΑΦΕΩΝ

Κατά το παρελθόν, πριν από την εφεύρεση της τυπογραφίας, ο αριθμός των γραφών και των αντιγραφών ήταν μεγαλύτερος απ' ό,τι σήμερα. Στις πόλεις και στα χωριά πάντως, ακόμα υπάρχουν άτομα που με το γράψιμο μόνο συντηρούν τον εαυτό τους και την οικογένειά τους. Ότι οι αντιγραφείς ήταν κυρίως σκλάβοι ή απελεύθεροι το λέει πολύ καθαρά ο Rosino. Με τον όρο αντιγραφεύς δε θέλουμε να αναφερθούμε σε όσους συντάσσουν κωδίκελους ή διαθήκες, τους οποίους σήμερα ακριβέστερα ονομάζουμε συμβολαιογράφους, αλλά σε αυτούς που ήξεραν να γράφουν γρήγορα, με κάποιες συντημήσεις τις λεγόμενες "νότες", και γι' αυτό ονομάζονται "notai". Έτσι, ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος, σύμφωνα με όσα διηγείται γι' αυτόν ο Πλίνιος ο νεότερος, είχε τη συνήθεια όλες τις φορές που έκανε ένα ταξίδι *"να έχει δίπλα του έναν γραφέα με βιβλίο και τραπεζάκι, που τα χέρια του το χειμώνα ήταν καλυμμένα με γάντια, ώστε ούτε η δριμύτητα της εποχής να μην εμποδίζει την εκτέλεση της εργασίας του"*. Σήμερα οι γραφείς αυτοί απασχολούνται και πληρώνονται από τους δικαστές, για να κρατούν τους λογαριασμούς των δικαστηρίων, ή αναπτύσσουν τη δραστηριότητά τους στις αποθήκες των εμπόρων ή τις αυλές των πριγκίπων. Από τη θέση αυτή θέλουμε να πραγματευτούμε ακριβώς τις ασθένειές τους, οι κυριότερες αιτίες των οποίων είναι τρεις: πρώτον, η συνεχής καθιστική θέση· δεύτερον, η αδιάκοπη κίνηση του χεριού με τον ίδιο πάντοτε ρυθμό· και τρίτον, η

προσοχή του μυαλού να μη διανθιστούν με λάθη τα βιβλία και να μη βλαφτούν τα αφεντικά στην πρόσθεση, την αφαίρεση ή τις άλλες αριθμητικές πράξεις. Είναι γνωστό ποιες ασθένειες προκαλεί η συνεχής καθιστική θέση: απόφραξη των σπλάχνων όπως του ήπατος και της σπλήνας, ωμότητα του στομαχιού, νωθρότητα των κνημών, κάποιο λίμνασμα του φλεβικού αίματος και φιλάσθηνη όψη. Τέλος, οι εργάτες αυτοί στερούνται τα ευεργετήματα που γενικά δημιουργούνται από μια μέτρια δραστηριότητα. Έτσι, ακόμα και αν το ήθελαν, τους λείπει ο χρόνος να κινηθούν, γιατί είναι μισθωτοί και γι' αυτό αναγκασμένοι να αφιερώνονται ολημερίς στο γράψιμο. Το γράψιμο, λόγω της συνεχούς σύσπασης των μυών και των τενόντων, κουράζει σημαντικά το χέρι και όλο το βραχίονα, με αποτέλεσμα με την πάροδο του χρόνου να εξασθενεί το δεξί χέρι.

Γνώρισα έναν άνδρα –ο οποίος ζει ακόμα– που έκανε το γραφιά. Αυτός σε όλη του τη ζωή έγραφε συνεχώς αποκομίζοντας όχι και μικρό κέρδος. Άρχισε να παραπονιέται για μεγάλη κόπωση σε όλο το βραχίονα και καμία θεραπεία δεν του χρησίμευσε, έως ότου ο δεξιός βραχίονας προσβλήθηκε από παράλυση. Για να επανορθώσει τη βλάβη αυτή, θέλησε να συνηθίσει να γράφει με το αριστερό χέρι, αλλά ύστερα από λίγο καιρό και αυτό προσβλήθηκε από το ίδιο κακό.

Όμως αυτό που σταυρώνει τους γραφιάδες είναι η έντονη και συνεχής απασχόληση του νου. Πράγματι, στη δουλειά αυτή είναι αναγκαίο να διατηρείς σε ακραία ένταση όλο τον εγκέφαλο, τα νεύρα, τις ίνες. Από αυτό προέρχεται η ατονία, οι ημικρανίες, τα κρουολογήματα, οι βραχνάδες και οι φλεγμονές των ματιών λόγω του ότι το βλέμμα πρέπει να είναι πάντα στραμμένο στο χαρτί. Οι ίδιες παθήσεις πλήττουν τους λογιστές – όπως αποκαλούν αυτούς που δουλεύουν στις αποθήκες των εμπορών. Στην κατηγορία αυτή πρέπει να ενταχτούν επίσης οι γραμματείς των πριγκίπων, στους οποίους το να είσαι αρεστός δεν είναι μικρή αρετή. Γιατί οι γραμματικοί γράφοντας επιστολές, συχνότατα υφίστανται ένα αληθινό πνευματικό βασανιστήριο, όχι μόνο λόγω του αριθμού των επιστολών, αλλά και γιατί δε συλλαμβάνουν πάντα αυτό που ο

πρίγκιπας έχει στο μυαλό του ή γιατί οι πρίγκιπες δεν επιθυμούν να γίνονται κατανοητοί, συνήθεια η τελευταία αρκετά συχνή. Συμπεραίνουμε ότι εκείνοι που έχουν αφιερωθεί σε αυτή την τέχνη όχι σπάνια την αναθεματίζουν και μαζί καταριούνται την πριγκιπική αυλή.

Αλλά ποια μέσα θα συστήσει η ιατρική σε αυτούς που εξαιτίας του συνεχούς γραψίματος ασθένησαν τόσο σοβαρά; Κατ' αρχάς, προκειμένου να αντισταθμίσουν τις συνέπειες που μπορεί να προκαλέσει η καθιστική ζωή, χρήσιμη θα είναι η μέτρια φυσική άσκηση στις αργίες, αφού πρώτα συμμετάσχουν στην εκκλησία για τη θρησκευτική λειτουργία. Πρέπει επίσης να γίνονται εντριβές. Η εντριβή μπορεί να έχει αντίθετα αποτελέσματα, γιατί όπως έλεγε ο Κέλσος^{*366}, *"με μια εντριβή, αν είναι δυνατή, το σώμα σκληραίνει, αν είναι ελαφριά, χαλαρώνει, αν είναι συνεχής, αδυνατίζει, αν είναι μέτρια, σφίγγει"*, συνταγή που προέρχεται από τον Ιπποκράτη³⁶⁷.

Αν υπάρχουν ενδείξεις αρχόμενων αποφράξεων των σπλάχνων, να καθαίρεται πότε - πότε το σώμα με κάποιο καθαριστικό και την άνοιξη και το φθινόπωρο να χορηγούνται δραστικά καθαριστικά. Ύστερα, για την εξασθένηση του βραχίονα και του δεξιού χεριού θα μπορούσαν να είναι χρήσιμες οι ίδιες εντριβές —αλλά πιο ελαφριές— με γλυκό αμυγδαλέλαιο, στο οποίο μπορεί να προστεθεί λίγο ρακί ως τονωτικό. Το χειμώνα πρέπει να προσέχεται μη ναρκωθούν τα χέρια από το πολύ κρύο, οπότε πρέπει να καλύπτονται με καλά γάντια. Για την προφύλαξη του κεφαλιού από τις ασθένειες που οι εργάτες αυτοί τόσο συχνά υφίστανται, συνιστώνται όλα τα μέσα για το κεφάλι, ειδικά αυτά που περιέχουν πτητικό άλας, όπως η αλκοόλη του αμμωνιακού άλατος, που μόνο με την οσμή είναι ικανή να απομακρύνει τη νωθρότητα. Για το κεφάλι επίσης, πρέπει να χορηγούνται ειδικά καθαριστικά: συνιστώνται από καιρού εις καιρόν τα χάπια του Giōvanni Craton, οι μαστίχες και τα πιαρμογόνα, που προκαλώντας φτάρνισμα ελευθερώνουν τους αδένες του εγκεφάλου από τους ορογόνους χυμούς. Μεταξύ των μαστιχών, η μέτρια χρήση καπνού δίνει καλό αποτέλεσμα. Τέλος, η κοιλιά πρέπει να διατηρείται κατά το δυνατό ελεύθερη και καθαρή

με μαλακτικές τροφές, και αν αυτό δεν αποδειχτεί αρκετό, πρέπει να καταφεύγουμε σε κλύσματα, γιατί, κατά τον Ιπποκράτη³⁶⁸, "...ή κοιλίης νάρκωσις, ή τῶν ἄλλων ξύγχυσις, ή τῶν ἀγγείων ἀκαθαρσίη, ή ἐγκεφάλου ἀνάλωσις, ...ή τῶν ὀργάνων κατὰτριψις." (Περί Επιδημιῶν 6^ο / τμ. 3^ο / 1). Δηλαδή, "...η νάρκωση της κοιλιάς, η διαταραχή όλων των άλλων, η ακαθαρσία των αγγείων, η ανάλωση του εγκεφάλου, ...η φθορά των οργάνων".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΑΥΤΩΝ ΠΟΥ ΦΤΙΑΧΝΟΥΝ ΚΟΥΦΕΤΑ ΑΠΟ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΣΠΟΡΟΥΣ ΣΤΙΣ ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΤΩΝ ΜΠΑΚΑΛΙΚΩΝ

Για τις απολαύσεις του τραπεζιού και για άλλες χρήσεις επίσης, διάφοροι καρποί επικαλύπτονται με ζάχαρη. Έτσι γίνεται, για παράδειγμα, με τους καρπούς της αμυγδαλιάς, της φιστικιάς, του πεύκου, του μάρραθου*, του κορίανδρου*, του σαντονικού* και ακόμα με τα φρέσκα φρούτα. Ασφαλώς, όλα είναι πράγματα εξόχως ευχάριστα για εκείνους που προορίζονται αλλά όχι για αυτούς που τα παρασκευάζουν, αφού πράγματι οι ασθένειες που προκαλούνται από μία τέτοια εργασία δεν είναι αμελητέες. Οι εργάτες αυτοί κρεμούν στο ταβάνι ένα μεγάλο ορειχάλκινο καζάνι και από κάτω, σε κατάλληλη απόσταση, βάζουν ένα μαγκάλι γεμάτο κάρβουνο. Έπειτα, αφού τοποθετήσουν στο καζάνι τους καρπούς ή τα φρούτα, στάζουν από πάνω σταγόνα - σταγόνα την υγρή ζάχαρη από το στόμιο ενός βάζου καταλλήλως τοποθετημένου ψηλά. Δύο εργάτες, όπως συνήθως γίνεται στη Βενετία όπου υπάρχει μεγάλη παραγωγή κουφέτων, ή μονάχα ένας, όπως συμβαίνει σε άλλες πόλεις, ανακατεύουν το καζάνι με κυκλικές κινήσεις, έτσι ώστε οι καρποί που υπάρχουν μέσα να καλυφτούν ομοιογενώς με μια λευκή κρούστα. Κατά τη διάρκεια της φάσης αυτής, οι υπεύθυνοι δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς παρά να στέκονται με το πρόσωπο πάνω από το καζάνι και να εισπνέουν το ζεστό αέρα και τους ατμούς που απελευθερώνονται. Στο τέλος μιας ημέρας που περνούν σε αυτές τις συνθήκες, οι εργάτες παρουσιάζουν οξείες κεφαλαλγίες, πονόματο και δύσπνοια.

Τρία πράγματα αποβαίνουν εξαιρετικά επιβλαβή γι' αυτούς τους εργάτες: τα αναμμένα κάρβουνα, το πυρακτωμένο καζάνι και τέλος, η ίδια η ζάχαρη. Το κάρβουνο είναι ένα προϊόν της φωτιάς, σκοτεινότετος υιός ενός φωτεινότετου πατέρα, που η φύση του μπορεί να θαυμαστεί περισσότερο από το να μαθευτεί. "Τι υπάρχει στο κάρβουνο;", ρωτούσε ο Άγιος Αυγουστίνος στο "*De Civitate Dei*"³⁶⁹. "Δεν είναι ίσως εκπληκτικό να βλέπεις από τη μία πλευρά τόση ευθραυστότητα που σπάει στην ελαχίστη σύγκρουση, κομματιάζεται στη μικρότερη πίεση και από την άλλη τόση δύναμη που δεν καταστρέφεται από κανένα υγρό, δε νικιέται από καμιά ηλικία, τόσο που αυτοί που σημαδεύουν τα σύνορα των χωραφιών συνηθίζουν να το χάνουν λίγο στη γη, ως απόδειξη σε ενδεχόμενες φιλονικίες;". Αλλά ακόμα πιο αξιοθαύμαστη είναι η τοξικότητά του, η οποία σχεδόν σε μια στιγμή, αν δεν της διανοιχτεί οδός διαφυγής, σκοτώνει έναν άνθρωπο. Ακόμα ερευνάται με ποιες ιδιότητες ο άνθρακας δίνει τοξικά αποτελέσματα, ενώ τα πυρακτωμένα κάρβουνα ακόμα και σε ένα κλειστό μέρος δεν τα προκαλούν. Γι' αυτή την ασφυξιογόνο δύναμη του κάρβουνου υπάρχουν πολλά παραδείγματα. Ο ίδιος ο van Helmont μας διηγείται στο "*Jus diuimnivatus*" πώς τον δηλητηρίασε ο καπνός. Ο συγγραφέας διηγείται ότι μέσα στο καταχείμωνο, ενώ βρισκόταν σε μια κλειστή κάμαρη γράφοντας, εισέπνευσε τις αναθυμιάσεις ενός μαγκαλιού με κάρβουνα που του είχαν φέρει, και ένιωσε τόσο άσχημα, που βγαίνοντας μετά βίας από το γραφείο, ύστερα από λίγο έπεσε κάτω λιπόθυμος. Ο ίδιος ο van Helmont το αποδίδει σε κάποιο αέριο του λόγκου, που είναι κρυμμένο στο κάρβουνο και αναδίνεται από ένα εύφλεκτο θειάφι που περιέχεται σε αυτό.

Το καζάνι που περιέχει τους καρπούς έχει το σύμφυτο μειονέκτημα του χαλκού. Πράγματι, ο ορείχαλκος είναι φτιαγμένος από χαλκό και πέτρα καλαμίνας*. Το καζάνι αυτό λοιπόν, όταν πυρακτωθεί, αναδίνει την οξύτητά του, την οποία εισπνέουν οι εργάτες. Σε αυτό προστίθεται η βλαβερή δράση της υγροποιημένης ζάχαρης, που όταν ρίχνεται στους καρπούς, απελευθερώνει διαβρωτικούς ατμούς. Οι ατμοί αυτοί είναι τόσο περισσότερο όξινοι, όσο

η ζάχαρη που χρησιμοποιείται για την επικάλυψη των κουφέτων είναι άσπρη και καθαρισμένη με νερό και ασβέστη. Πράγματι, αν αυτά τα γλυκά δεν ήταν ζαχαρωμένα, θα ήταν για τους συνδαιτυμόνες —ήδη αρκούντως χορτασμένους στο τέλος του γεύματος— λόγος για ναυτία παρά ερέθισμα προς βρώσιν. Όλα αυτά τα πράγματα μαζί συντελούν στην πρόκληση σοβαρών ενοχλήσεων στον εγκέφαλο, στα μάτια και κυρίως στους πνεύμονες των εργατών αυτών. Είναι γεγονός ότι σε αυτούς πλήττεται περισσότερο το κεφάλι. Τα μάτια προσβάλλονται από τους ατμούς της φωτιάς όπως από καρφίτσες, τόσο που γίνονται κόκκινα και μερικές φορές φλεγμαίνουν. Επίσης, το αναπνευστικό σύστημα εκτίθεται σε κίνδυνο λόγω της εισπνοής του κορεσμένου από όξινες αναθυμιάσεις αέρα. Οι εργάτες αυτοί πρέπει να υιοθετούν μερικά τεχνάσματα: κατ' αρχάς, πρέπει να μεριμνούν ώστε, στα όρια του δυνατού, η εργασία να γίνεται σε ανοιχτό χώρο· και αυτό για να διαχέονται ευκολότερα οι ατμοί. Έπειτα, συνιστάται η διακοπή της εργασίας για κάποια ώρα, έτσι ώστε να αναπνέουν καθαρό και φρέσκο αέρα. Επίσης, συνιστάται να πλένουν το πρόσωπο με νερό και να ξεπλένουν το λαιμό με διαλυμένο ξίδι. Για να περιοριστούν οι δυσμενείς επιπτώσεις του άνθρακα, θα ήθελα να αναφερθώ στο τέχνασμα που υιοθετείται από όλους σχεδόν τους εργάτες που το χειμώνα αναγκάζονται να χρησιμοποιήσουν αναμμένα κάρβουνα στα εργαστήριά τους. Βάζουν ανάμεσα στα κάρβουνα ένα κομμάτι σίδηρο, για να μειώσουν τη μολυσματικότητα των αναθυμιάσεων. Είναι πιθανό οι ατμοί αυτοί του κάρβουνου να ξεσπούν στο σίδηρο ή συμβαίνει το ίδιο το σίδηρο να τους απορροφάει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

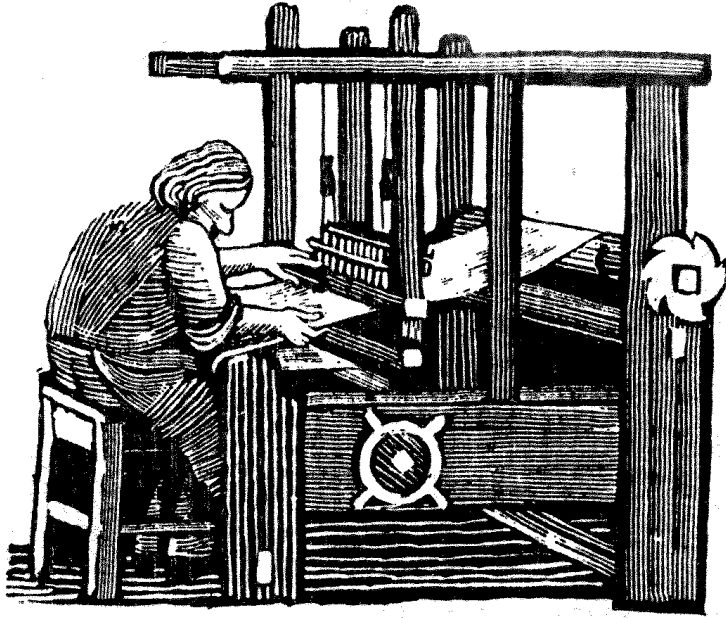
ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΥΦΑΝΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΦΑΝΤΡΙΩΝ

Πόσο χρήσιμη και αναγκαία είναι η τέχνη της υφαντικής το αποδεικνύει το γεγονός ότι δεν υπάρχει άνθρωπος που να μη σκεπάζει τη γύμνια του με κάποιο ύφασμα. Δεν έχουμε λόγο να παραπονούμαστε για τη φύση, αν επέτρεψε στα πτηνά τα πούπουλα και στα άλλα ζώα το τρίχωμα, αλλά άφησε γυμνό μόνο τον άνθρωπο. Ο άνθρωπος πράγματι, διαθέτει την ευφυΐα και τα χέρια για να υφάνει τα πιο διαφορετικά είδη ενδυμάτων, όχι μόνο για να καλυφτεί, αλλά επίσης για να στολιστεί και να καλλωπιστεί. Η υφαντική κάποτε ήταν γυναικεία κυρίως απασχόληση, τόσο που ακόμα και οι γυναίκες υψηλής κοινωνικής θέσης δεν περιφρονούσαν αυτή την εργασία. Η Πηνελόπη καθ' όλη τη διάρκεια της απουσίας του συζύγου της, υφαίνοντας και ξηλώνοντας την πλέξη ξέφευγε από τους μνηστήρες. Διαβάζουμε στο Βιργίλιο^{370*} ότι ο Αινείας, στην κηδεία του Παλλάδιου που σκοτώθηκε στη μάχη, έφερε δυο χρυσοκεντημένες γλαμύδες,

"που κάποτε είχε υφάνει γι' αυτόν με τα χέρια της η Διδώ, χαρούμενη όταν τους έφτιαχνε, χρησιμοποιώντας στην ύφανση και φύλλα χρυσού".

Τώρα αυτή η δραστηριότητα πέρασε στα χέρια μόνο των υφαντριών και των υφαντών του λαού και είναι αρκετό που οι πλούσιες γυναίκες έχουν μάθει να κεντούν πάνω στο τελάρο. Ο Ottavio Ferrari στην πολυσχιδή πραγματεία του *"De re vestiaria"* λέει ότι δύο ήταν οι τρόποι ύφανσης: ένας

πολύ παλιός κατά τον οποίο οι γυναίκες όρθιες ύφαιναν καθ' ύψος, από κάτω προς τα πάνω, και ο άλλος που καθισμένες ύφαιναν προς τα κάτω. Ο τελευταίος, λέει ο συγγραφέας, ήταν εφεύρεση των Αιγυπτίων, που έσπρωχναν το υφάδι προς τα κάτω ή το τραβούσαν προς το στήθος. Στις μέρες μας οι γυναίκες υφαίνουν καθιστές, αλλά κάθονται με τρόπο που φαίνεται ότι στέκονται όρθιες.

Η δουλειά αυτή είναι βεβαίως πολύ κοπιαστική, γιατί απασχολεί όλο το κορμί, και τα δύο χέρια, τα μπράτσα, τα πόδια, τη μέση και σχεδόν όλα τα μέλη ταυτόχρονα. Οι γυναίκες της υπαίθρου, κυρίως οι κοπέλες πριν παντρευτούν, κατά τη διάρκεια του χειμώνα, όταν είναι ελεύθερες από τις δουλειές στα χωράφια, υφαίνουν τα νήματα της κάνναβης και του λιναριού στους στάβλους τους. Γι' αυτές η τέχνη αυτή εκλαμβάνεται ως αρετή και θεωρείται οπωσδήποτε λόγος ντροπής μια γυναίκα της υπαίθρου να μην ξέρει να υφαίνει. Η κούραση που επιφέρει η τέχνη αυτή προκαλεί τις βλάβες της κυρίως στις γυναίκες, που αν είναι έγκυες εύκολα αποβάλλουν και σε αυτό έπειτα

προστίθενται πολλά δεινά. Πρέπει οι υφάντριες που έχουν αφιερωθεί μοναχά σε αυτή την τέχνη να είναι δυνατές και εύρωστες, αλλιώς εξασθενούν λόγω της πολλής κούρασης και σε πιο προχωρημένη ηλικία υποχρεώνονται να την εγκαταλείψουν τελείως. Οι γυναίκες της υφαντουργίας πάντως, εκτός από το κέρδος, επιτυγχάνουν και ένα άλλο ευεργέτημα: την εύκολη και κανονική εμμηνορρυσία. Πράγματι, συμβαίνει αρκετά σπάνια σε μια υφάντρια να σταματήσει η εμμηνορρυσία. Αντίθετα, αν κατά τη περίοδο της εμμηνορρυσίας αφιερώνονται υπέρμετρα στην ύφανση, έχουν άφθονες απώλειες εμμήνων. Γι' αυτό το λόγο, όταν νέες κοπέλες μου παραπονούνται καμιά φορά γιατί τα έμμηνά τους δεν εμφανίζονται ή είναι ακανόνιστα, τους συνιστώ να συμβουλευτούν τις υφάντριες και τις άλλες γυναίκες που εργάζονται παρά τους ιατρούς. Όταν οι γυναίκες, αφού έχουν φάει μικρή ποσότητα τροφής, γυρίζουν να υφάνουν με μεγάλο ζήλο, βλάπτουν το στομάχι και την πέψη, γιατί με την πολύ ζωηρή κίνηση που κάνουν για να τραβήξουν το χτένι προς το στήθος, διαταράσσουν τη διαδικασία της ζύμωσης και η αδιάλυτη λέμφος εισέρχεται στα γαλακτοφόρα κανάλια και γεμίζει με μη ζυμωμένες ουσίες την αιμάτινη μάζα. Το ίδιο συμβαίνει με τους άνδρες, που είναι υπεύθυνοι κυρίως για την ύφανση του πανιού. Αν δεν είναι εύρωστοι και μυώδεις τους καταβάλλει μια βαθιά κόπωση, κυρίως στα μπράτσα, τη μέση και τα πόδια. Κατά την ύφανση του πανιού, λόγω του μεγάλου πλάτους της στόφας, στην ίδια εργασία απασχολούνται ταυτόχρονα δύο άνδρες. Ένας στα δεξιά στέλνει τη σαίτα με το υφάδι στον άλλο, ένας στα αριστερά την ξαναστέλνει πίσω και έπειτα μαζί την ίδια στιγμή τραβούν με μεγάλη δύναμη προς το μέρος τους το χτένι. Οι υφαντές του πανιού παθαίνουν μια άλλη βλάβη, που συνήθως δεν πλήττει τις υφάντριες του λιναριού, της κάνναβης και του μεταξιού, και αυτό εξαιτίας του υλικού που χειρίζονται: το μουσκεμένο με λάδι βαμβάκι, που πάντοτε αποπνέει μια άσχημη οσμή. Τα κορμιά τους επίσης, αναδίνουν κακοσμία και μερικές φορές μυρίζει άσχημα η αναπνοή τους. Εκτός από αυτό, τα μάτια γίνονται εξέρυθρα, όπως συμβαίνει σε όλους αυτούς που μεταχειρίζονται βαμβάκι βουτηγμένο στο λάδι.

Τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες η προφύλαξη από τις ασθένειες αυτές που προκαλούνται από μια τόσο κουραστική εργασία θα ήταν η μετρίαση της δουλειάς. Αυτή η λαϊκή ρήση "τίποτα από πολύ" μου αρέσει αρκετά. Για να διώξουν την κούραση πρέπει να κάνουν ελαφριές εντριβές με γλυκό αμυγδαλέλαιο, στα μπράτσα, τους μηρούς και τις κνήμες. Οι βαμβακοϋφαντές τουλάχιστον στις αργίες πρέπει να φροντίζουν παρά πολύ την καθαριότητα του σώματος φορώντας καθαρά ρούχα, αφού έχουν πλύνει με αρωματικό κρασί τα χέρια, τα μπράτσα και τις κνήμες.

Ύστερα, στους χώρους που υφαίνεται το πανί υπάρχουν ορισμένοι εργάτες που με μεγάλα και βαριά ψαλίδια ψαλιδίζουν ολημερίς. Η δουλειά αυτή προκαλεί πολλές αγκυλώσεις κυρίως στα μπράτσα και τα χέρια. Πρέπει να σκεφτούμε και αυτούς τους εργάτες και να τους φροντίσουμε με τα ίδια μέσα όπως τους υφαντές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΧΑΛΚΟΥΡΓΩΝ

Μεταξύ των μετάλλων που η ανθρώπινη διάνοια έμαθε να βγάζει από τα σπλάχνα της γης, ο σίδηρος και ο χαλκός είναι ιδιαίτερος χρήσιμα, πολύ περισσότερο από τον άργυρο και το χρυσό. Οι Μεξικανοί, που η φύση τούς παραχώρησε αντί για σίδηρο και χαλκό χρυσό και άργυρο, φθονούσαν τους Ευρωπαίους που πολεμούσαν με σιδερένια όπλα. Από τα αρχαιότερα χρόνια αναρίθμητες υπήρξαν οι χρήσεις του χαλκού. Ο Αθήναιος* αναφέρει ότι ο Πλάτωνας και ο Λυκούργος έγραψαν ότι στις δημοκρατίες τους από όλα τα μέταλλα πιο απαραίτητα ήταν ο χαλκός και ο σίδηρος. Ακόμα και τα νομίσματα κάποτε κόβονταν μόνο από χαλκό, από τον οποίο προέρχεται και το όνομα του δημοσίου χρήματος. Στο κεφάλαιο αυτό θα μιλήσουμε για τις ασθένειες που υφίστανται οι χαλκουργοί, ειδικά όμως εκείνοι που δουλεύουν το χαλκό στις πόλεις, στα μαγαζιά τους, και όχι αυτοί που βγάζουν το μέταλλο στα ορυχεία και τους οποίους διαπραγματευθήκαμε στο πρώτο κεφάλαιο, το σχετικό με τους μεταλλωρύχους. Σε κάθε πόλη, όπως στη Βενετία, οι εργάτες αυτοί μαζεύονται σε μια περιοχή και όλη μέρα τους βρίσκεις να χτυπούν το χαλκό, για να τον λυγίσουν και να φτιάξουν αγγεία διάφορων τύπων. Προκύπτει τέτοιος εκκωφαντικός θόρυβος, που μόνο οι ίδιοι οι εργάτες κατοικούν εκεί, ενώ οι υπόλοιποι φεύγουν μακριά από ένα μέρος τόσο ανυπόφορο. Είναι δυνατόν να δεις τους εργάτες αυτούς καθισμένους πάνω σε ένα μικρό βουναλάκι από χώμα, σκυμμένους ολημερίς να βαρούν

πρώτα με ξύλινα και μετά με σιδερένια σφυριά το νέο χαλκό, έως ότου του προσδώσουν την επιθυμητή ελατότητα. Είναι αναπόφευκτο αυτός ο συνεχής εκκωφαντικός θόρυβος να προκαλεί βλάβες στα αφτιά και σε όλο το κεφάλι. Πράγματι, οι εργάτες αυτοί γίνονται μισόκουφοι και αν γεράσουν στο επάγγελμα, ολωσδιόλου κουφοί. Το τύμπανο του αφτιού λόγω του συνεχούς κτυπήματος χάνει τη φυσική του τάση και η αντανάκλαση του εσωτερικού αέρα προς τα έξω εξασθενεί και αλλοιώνει σοβαρά τα όργανα της ακοής. Σε αυτούς συμβαίνει το ίδιο πράγμα με τους κατοίκους της Αιγύπτου που ζουν κοντά στο Νείλο, οι οποίοι λόγω του πολύ δυνατού πάταγου του νερού που κυλάει είναι όλοι κουφοί. Οι χαλκουργοί γίνονται επίσης καμπούρηδες, εξαιτίας της κυρτής θέσης που συνεχώς διατηρούν κατά την εργασία, όπως συμβαίνει σε εκείνους που βράννε το χρυσό και τον κάνουν λεπτότατα ελάσματα.

Εκτός από τα αφτιά και το κεφάλι, οι εργάτες αυτοί αρρωσταίνουν σοβαρά επίσης στους πνεύμονες και το στομάχι. Όταν χτυπούν το χαλκό με το σφυρί, αναδύονται δηλητηριώδεις αναθυμιάσεις, που διαμέσου του στομαχιού περνούν στα πνευμόνια. Οι ίδιοι οι εργάτες επιβεβαιώνουν το φαινόμενο αυτό. Με το χαλκό παρασκευάζονται πολλά φάρμακα, όπως ο ανθός και το θρύμμα του χαλκού και το χαλκοπράσινο*, και όλα έχουν εμετική και διαβρωτική ιδιότητα. Οι χαλκουργοί που αναπνέουν τον κορεσμένο από χαλκό αέρα παραπονούνται ιδίως για τις συνέπειες αυτής της διαβρωτικής και ξηραντικής δύναμης. Τους ρώτησα μερικές φορές αν αισθάνονται ενοχλήσεις στα μάτια και μου απάντησαν ότι τα μάτια δεν προσβάλλονται ποτέ, πράγμα που συμφωνεί με όσα γράφει ο Μακρόβιος*, ο οποίος έλεγε ότι οι μεταλλωρύχοι που δούλευαν στα μεταλλεία χαλκού και είχαν τσιμπλιάσματα στα μάτια θεραπεύονταν. Πράγματι, με το χαλκό φτιάχνονται επίσης τα κολλύρια.

Δε βλέπω με τι μέσα μπορούν να θεραπευτούν αυτού του τύπου οι ασθένειες. Τα αφτιά θα μπορούσαν να ταπωθούν με βαμβάκι, για να προστατευτούν τα εσωτερικά μέρη από το θόρυβο, και θα μπορούσαν να αλειφτούν με λάδι από γλυκά αμύγδαλα, όταν θα έχουν φθαρεί πολύ και προσβληθεί από αυτό το συνεχή πάταγο. Θα ήταν ευεργετικά τα

γαλακτώματα από αμύγδαλο και από πεπονόσπορους ή κολοκυθόσπορους σε νερό βιολέτας, σε κριθαρόνερο και παρόμοια. Για τη μείωση του ερεθισμού των πνευμόνων που προκαλείται από τον κορεσμένο από αυτές τις αναθυμιάσεις αέρα, συνιστώνται επίσης ο αγελαδινός ορός και φαγητά με βάση το γάλα. Αν ύστερα ο εργάτης είναι εκ φύσεως ισχνός και ευαίσθητος σε πνευμονικές παθήσεις, δε θα υπάρξει κανένα άλλο μέσο ισχυρότερο από την εγκατάλειψη της ίδιας της εργασίας και την αφιέρωση σε μια άλλη. Δεν υπάρχει χειρότερη απολαβή από αυτή που οδηγεί σε έναν γρήγορο θάνατο. Όταν συμβεί ένας χαλκουργός με κάποια οξεία πάθηση, π.χ. έναν πυρετό, να πέσει στο κρεβάτι, θα είναι χρήσιμο για το θεράποντα ιατρό να γνωρίζει την τέχνη που ασκεί. Στις εμπύρετες παθήσεις συμβαίνει πολύ συχνά να ακούζ αυτούς τους εργάτες να παραπονούνται για ένα βούισμα στα αφτιά. Όμως, ο ιατρός δεν πρέπει να ανησυχεί και να εξάγει ένα κακό προμήνυμα, μόνο γιατί, κατά τον Ιπποκράτη, αυτά τα βουίσματα είναι ολέθρια. Έτσι δεν είναι παράξενο που τα αφτιά ενός χαλκουργού είναι ασθενέστερα και, όταν έχει υψηλό πυρετό, αντιλαμβάνεται εντονότερα τους ήχους. Στις πνευμονοπάθειες επίσης, πρέπει να αποφεύγεται η εξαιτίας του πυρετού επίταση της ξηρασίας των πνευμόνων –τυπικής των χαλκουργών. Αντιθέτως, πρέπει να χορηγηθεί άφθονη ενυδάτωση με γαλακτώματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΞΥΛΟΥΡΓΩΝ

Μετά το σιτάρι, η φύση δεν παρήγαγε τίποτα πιο χρήσιμο για τους ανθρώπους από τα δέντρα και τα δάση. Απεναντίας, οι άνθρωποι "θα πάρουν από εδώ την πρώτη τροφή από τα κλαδιά τους, ένα καταφύγιο πιο άνετο και από τις φλούδες τα ρούχα", όπως σωστά λέει ο Πλίνιος^{*371}. Έπειτα, με την εφεύρεση του πριονιού, οι άνθρωποι άρχισαν να κόβουν τα δέντρα σε σανίδες, να κατασκευάζουν τα σπίτια και να χρησιμοποιούν το ξύλο με χίλιους άλλους χρήσιμους τρόπους. Πρέπει να σημειώσουμε ότι κάποτε η Λυών της Γαλλίας ήταν κτισμένη όλη από ξύλο. Πράγματι, ο Σενέκας διηγείται ότι κάηκε μέσα σε μια μόνο νύχτα και ότι οι χωρικοί το πρωί που γύριζαν στην πόλη χωρίς να γνωρίζουν τι είχε συμβεί, όταν πλησίασαν αρκετά, μη διακρίνοντάς τη με το βλέμμα, αναρωτιόνταν έκπληκτοι τι είχε γίνει. Με την ευκαιρία ο Σενέκας, σχολιάζοντας την ανθρώπινη τύχη, αναφωνεί: "Επί αρκετό καιρό δάσος, και σε μια στιγμή στάχτη!". Και στις μέρες μας στις περιοχές του Βορρά υπάρχουν πόλεις φτιαγμένες ολόκληρες από ξύλο. Στη Μόσχα υπάρχουν μεγάλες αποθήκες που πουλάνε όμορφα σπίτια, τα οποία αμέσως καταλαβαίνεις πώς θα είναι: μεγάλα, μικρά, μεσαία, ανάλογα με τις απαιτήσεις του πελάτη, έτσι ώστε κάποιος μπορεί να το έχει έτοιμο σε λίγες ημέρες στην καθορισμένη τοποθεσία.

Η δουλειά του ξυλουργού, αν και έχει μία μοναδική ονομασία, περιλαμβάνει διάφορες ειδικότητες: υπάρχουν εκείνοι που κατασκευάζουν μόνο καρότσια και άμαξες,

άλλοι βαρέλια και κάδους και άλλοι μόνο καράβια. Μετά υπάρχουν ορισμένοι που με το κοπίδι κόβουν κομψές κορνίζες, οι οποίες μετά επιχρυσώνονται, για να περικλείσουν καθρέφτες και πίνακες.

Γενικώς, αυτό το επάγγελμα είναι κοπιώδες και κουράζει όσους το κάνουν. Αυτοί που πριονίζουν τα δέντρα, για να τα κάνουν μετά σανίδες, κουράζονται παρά πολύ, γιατί πρέπει να καταβάλουν πολύν κόπο. Τοποθετούν έναν τετραγωνισμένο κορμό πάνω σε δύο ξύλα. Ένας εργάτης στέκεται όρθιος πάνω στον κορμό και ένας άλλος από κάτω με ένα μεγάλο πριόνι και το κόβουν ακολουθώντας τις γραμμές που έχουν χαραχτεί με κόκκινο. Αυτή η δουλειά έχει περιγραφεί καλά από τον Ιπποκράτη: "Τέκτονες πριόντες ὁ μὲν ὠθέει, ὁ δὲ ἔλκει· το αὐτὸ ποιέειν ἀμφοτέρως φέρει· τρυπῶσιν, ὁ μὲν ἔλκει, ὁ δὲ ὠθέει·

πιεζόντων ἄνω ἔρπει, τὸ δὲ κάτω μείω ποιέοντες πλείω ποιέουσι, καὶ πλείω ποιέοντες μείω ποιέουσι, φύσιν τε ἀνθρώπου μιμούνται." (Περὶ Διαιτήσ Α΄ - 16). Δηλαδή, "Όταν οι ξυλουργοὶ προιονίζουν, ἄλλος τραβάει κι ἄλλος σπρώχνει· και με τους δύο τρόπους ὁμως κάνουν την ἴδια δουλειά. Όταν τρυνπάνε το ξύλο, ἄλλος τραβά, ἄλλος σπρώχνει. Όταν πιέζουν το εργαλείο, ἓνα σηκώνεται ψηλά, ἄλλο κατεβαίνει χαμηλά. Ελαττώνοντας αυξάνουν και αυξάνοντας ελαττώνουν. Μιμούνται την ανθρώπινη φύση". Αυτὸς που στέκεται πάνω ἀπὸ τον κορμὸ κουράζεται περισσότερο ἀπὸ αὐτὸν που στέκεται ἀπὸ κάτω, γιατί πρέπει να τραβήξει προς τα πάνω το προῖον που εἶναι αρκετὰ βαρὺ. Αυτὸς που εργάζεται ἀπὸ κάτω ἔχει το μεγάλο μειονέκτημα ὅτι το προιονίδι τοῦ πέφτει συνεχῶς στα μάτια και το στόμα και του προκαλεῖ ερυθρότητα και πόνο στα μάτια, τόσο που αναγκάζεται να τα κρατᾶει σχεδὸν πάντοτε κλειστά.

Επίσης οι τορναδόροι, ἰδίως αν το ξύλο που δουλεύουν εἶναι ἀπὸ πύξο*, ἀπὸ ελιά, ἀπὸ τερέβινθο και ἄλλα παρόμοια ξύλα, κουράζονται πολὺ στην εργασία τους, ἀφοῦ αναγκάζονται να κρατῶν ἀπασχολημένα χέρια και μπράτσα σε συνεχῆ προσπάθεια, για να κρατήσουν το σκαρπέλο με το οποίο βγάζουν λίγο - λίγο το αναγκαῖο μέρος του ξύλου, προκειμένου να φτιάξουν τη φόρμα που ἔχουν προσχεδιάσει. Επίσης, πρέπει να δουλεύουν με το δεξὶ πόδι, για να γυρίζουν και να ξαναγυρίζουν το ξύλο που τορνεύουν. Πρέπει να κρατῶν τις κόρες των ματιῶν σταθερές στο ἀντικείμενο, και η κίνηση του ξύλου τις βλάπτει, γιατί εντυπώνει μια ἰλιγγιώδη κίνηση στα πνεύματα και τους χυμούς των οφθαλμῶν. Ἀπὸ το επεξεργασμένο υλικὸ οι ξυλουργοὶ δεν ἔχουν σχεδὸν καμιά ἐνόχληση, εκτὸς καμιά φορά ἀπὸ το κυπαρισσόξυλο, που κάποιοι δεν μποροῦν να το υποφέρουν, γιατί η ἐντονη μυρωδιά του προκαλεῖ κεφαλαλγία.

Δε γνωρίζω θεραπεία για τις ασθένειες των ξυλουργῶν. Μπορὼ μονάχα να συμβουλέψω μέτρο στην εργασία, γιατί ὅταν αὐτοὶ οι εργαζόμενοι εἶναι πολὺ δοσμένοι στο κέρδος, καταλήγουν – δυστυχῶς γι' αὐτούς – να ἀπουσιάζουν ἀπὸ την εργασία τους πολλές ἡμέρες. Γι' αὐτούς οι ελαφριές εντριβές με λάδι θα εἶναι θεραπευτικές, ὅπως και σε ὅλους

τους κουρασμένους λόγω υπερβολικής εργασίας εργάτες. Πρέπει να φροντίσουν και τα μάτια διακόπτοντας την εργασία, ώστε να υποφέρουν το λιγότερο δυνατόν. Όταν είναι εξέρυθρα και πονούν, πρέπει να πλένονται με απαλές ουσίες, όπως το κριθαρόνερο, το νερό από βιόλες και το γυναικείο γάλα. Ύστερα, αν οι ξυλουργοί υποφέρουν από οξείες ασθένειες που οφείλονται σε άλλες αιτίες, όταν πρόκειται να χορηγηθούν ισχυρά φαρμακευτικά μέσα, πρέπει να υιοθετούνται όλες οι προφυλάξεις, για τις οποίες έχουμε ήδη μιλήσει στην περίπτωση των άλλων εργατών, των πολύ εξασθενημένων από τη χρόνια κόπωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΤΡΟΧΙΣΤΩΝ ΞΥΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΝΥΣΤΕΡΙΩΝ ΦΛΕΒΟΤΟΜΙΑΣ

Θεωρώ ότι είναι λίγες οι εργασίες που είναι αθώες και δεν προκαλούν κάποια ενόχληση σε αυτούς που τις ασκούν. Ποιος θα μπορούσε να πιστέψει ότι εκείνοι που με έναν μικρό πέτρινο τροχό ακονίζουν τα ξυράφια, βασικά εργαλεία των κουρέων, και τα νυστέρια που χρησιμοποιούνται από τους χειρουργούς για την αφαίμαξη, χάνουν την οξύτητα της όρασης; Όμως η εμπειρία δείχνει ότι αυτό είναι αληθές και δεν πρέπει να εντυπωσιάζει, γιατί αυτοί οι εργαζόμενοι αναγκαστικά κρατούν τα μάτια πάντα προσεκτικά και σταθερά στη μυλόπετρα, που γυρίζει με μεγάλη ταχύτητα. Δεν είναι δυνατόν λοιπόν, να αποφύγουν το αδυνάτισμα της έντασης των ματιών και συν τω χρόνω την εξασθένηση της όρασης, όπως συμβαίνει σε όλους εκείνους που δουλεύουν μικροαντικείμενα. Όταν έχουν δουλέψει όλη μέρα, οι εργάτες αυτοί, και ιδίως εκείνοι που δεν έχουν τόσο γερά νεύρα, υποφέρουν από ιλίγγους, τόσο που πολλή ώρα ύστερα από την εργασία συνεχίζουν να βλέπουν εκείνη τη μυλόπετρα να γυρίζει. Είναι πιθανό αυτή η εξωτερική και περιστασιακή αιτία να θέτει σε κίνηση τους χυμούς του οφθαλμού, κυρίως τους υδάτινους που λόγω φύσεως είναι κινητοί, και να περιστρέφει τα ζωτικά πνεύματα, αλλοιώνοντας με τον τρόπο αυτό την ομαλή λειτουργία του οφθαλμού. Σε αυτή την πόλη υπάρχει ένας έμπειρος μάστορας της τέχνης του ακονίσματος των ξυραφιών και των νυστεριών, από την οποία βγάζει ένα μη αμελητέο κέρδος.

Όταν ύστερα από συνεχή εργασία μιας ολόκληρης μέρας του προκαλούνται ερυθρότητα και άλλες ενοχλήσεις στα μάτια, ενίοτε σοβαρές, αυτός αποδίδει την αιτία αποκλειστικά στην εργασία του. Ρώτησα και άλλους εργάτες, και σχεδόν όλοι παραπονέθηκαν για τις ίδιες ενοχλήσεις. Γι' αυτούς επίσης δεν είναι μικρή κούραση να γυρίζουν με το δεξί πόδι τη μεγάλη ξύλινη ρόδα, που με τη σειρά της θέτει σε κίνηση τη μικρή μυλόπετρα. Ορισμένοι αποφεύγουν αυτή την κούραση και την αναθέτουν σε παιδιά. Απασχολώντας τα χέρια και τα μπράτσα οι εργάτες αυτοί κουράζονται πολύ, αλλά είναι κυρίως τα μάτια τους που αρρωσταίνουν. Δε βλέπω τι είδους βοήθεια μπορούμε να προσφέρουμε στους εργάτες αυτούς, αν όχι να συμβουλέψουμε τη μετρίαση και τη διακοπή της δραστηριότητας αυτής μερικές ώρες. Να προσέχουν δηλαδή λιγότερο το κέρδος και περισσότερο την υγεία. Εκείνες οι ίδιες θεραπείες που συνέστησα παραπάνω για τους λεπτουργούς, δηλαδή γι' αυτούς που κουράζουν την όρασή τους δουλεύοντας πάνω σε μικροαντικείμενα, και που δεν επαναλαμβάνω εδώ, για να μην κουράσω τους αναγνώστες, πρέπει επίσης να εφαρμόζονται σε αυτούς που ακονίζουν ξυράφια και νυστέρια φλεβοτομίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΠΛΙΝΘΟΠΟΙΩΝ

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι πρωτόγονοι άνθρωποι δε γνώριζαν την τέχνη να φτιάχνουν σπίτια,

"όταν μια κρύα σπηλιά προσέφερε ένα κατάλυμα και έκλεινε κάτω από την ίδια σκιά την οικογένεια και τους γλάρους, το κοπάδι και τα αφεντικά".

Αργότερα, ως ανετότερες κατοικίες κατασκευάστηκαν καλύβες από καλάμια και άχυρα, ύστερα σπίτια από πέτρα και λάσπη, υλικά εν αφθονία στη φύση. Ακόμα μπορεί να δεις αυτά τα σπιτάκια στα βουνά, χτισμένα με βράχους κολλημένους με λάσπη και σκεπασμένα με μεγάλες πέτρες. Αλλά επειδή στα πεδινά και την ύπαιθρο δεν υπήρχαν πέτρες, οι άνθρωποι έμαθαν να φτιάχνουν τα τούβλα με πηλό, να τα ξεραίνουν στον ήλιο και να τα ψήνουν στους φούρνους. Έτσι γεννήθηκαν τα στερεότερα και ομορφότερου σχήματος τούβλινα σπίτια. Σήμερα λοιπόν, μεταξύ των διάφορων κατηγοριών εργαζομένων, πρέπει να συμπεριληφθούν επίσης οι πλινθοποιοί, που το έργο τους είναι αναγκαίο για την επισκευή παλιών και την κατασκευή καινούργιων σπιτιών. Γι' αυτό θα πραγματευτούμε τις ασθένειες που προκαλούνται σε αυτούς από την εργασία που ασκούν. Δεν είναι η περίπτωση εδώ να περιγραφεί ο τρόπος που φτιάχνονται και ψήνονται στους φούρνους τα τούβλα. Αυτή η διαδικασία είναι αρκετά γνωστή σε όλους, δεδομένου ότι είναι εύκολο να δεις πλινθοποιούς έξω από τα τείχη της πόλης και αλλού. Η δουλειά είναι πολύ πιο

κοπιαστική από άλλες, τόσο που αρχικά ασκούσαν από σκλάβους. Ο ίδιος κάματος κάποτε στην Αίγυπτο έπεφτε στις πλάτες των Εβραίων, που ήταν υπεύθυνοι για την κατασκευή των τούβλων με μόνο αντάλλαγμα σκόρδο και κρεμμύδια.

Τα τούβλα φτιάχνονται σε ευρύχωρα μέρη, κάτω από τις ακτίνες του ήλιου. Αφού έχουν ανακατέψει προσεκτικά τη λάσπη, την ξεραίνουν καλά και την τοποθετούν σε φούρνους, για να την κάνουν σκληρή όπως την πέτρα. Συνεπώς, είναι αναπόφευκτο τα σώματα των εργατών αυτών να σκληραίνουν παρά πολύ και να ξεραίνονται. Έτσι γίνονται εύκολα ευπαθή στην προσβολή από οξείες ασθένειες, δηλαδή κακοήθεις πυρετούς φλεγμονώδους συχνά χαρακτήρα. Είναι εκτεθειμένοι σε όλες τις άσχημες καιρικές συνθήκες, τον ψυχρό αέρα του πρωινού, τις καυτές ακτίνες του μεσημεριάτικου ήλιου, τον ηπιότερο αέρα των βραδινών ωρών, και συχνά είναι μουσκεμένοι από τη βροχή. Τρέφονται με άθλια τροφή: ακατέργαστο ψωμί, σκόρδο, κρεμμύδια και κυρίως ξεθυμασμένο κρασί. Δεν εκπλήσσει λοιπόν, που αυτοί οι εργάτες πλήττονται από σοβαρότατες ασθένειες. Αντιθέτως, πρέπει να εκπλήσσει το πώς αντέχουν μια δουλειά τόσο σκληρή αρκετούς μήνες. Οι πυρετοί των εργατών αυτών συνοδεύονται πάντα από παραλήρημα, και όταν αργότερα θεραπευτούν, εξελίσσονται σε χρόνιες ασθένειες, όπως τεταρταίους πυρετούς, καχεξία και μερικές φορές υδρωπικία. Οι εργάτες αυτοί προσέρχονται κυρίως από την ύπαιθρο και γι' αυτό, όταν προσβάλλονται από πυρετό, επιστρέφουν στις τρώγλες τους και αφήνονται μονάχα στις φροντίδες της φύσης ή μεταφέρονται στα νοσοκομεία, όπου θεραπεύονται με τα συνήθη για τους άλλους ασθενείς μέσα, δηλαδή τα καθαρτικά και τις αφαιμάξεις, από γιατρούς που αγνοούν τις συνθήκες φθοράς και χρόνιας κόπωσης τους.

Γι' αυτούς τους εξαθλιωμένους εργάτες ένα πολύ καλό θεραπευτικό μέσο θα ήταν το λουτρό με γλυκό νερό, ιδίως στην αρχή, όταν εμφανίζεται ο πυρετός. Πράγματι, τα σώματά τους είναι βρόμικα, και πλένοντας το δέρμα θα άνοιγαν οι πόροι και επίσης θα εξέρχεται η πυρετική θερμότητα. Όμως στις μέρες μας πέρασε η μόδα της χρήσης των λουτρών, που ήταν τόσο προσφιλής στους αρχαίους

ιατρούς. Στη Ρώμη κάποτε τα λουτρά ήταν κοινής χρήσης. Οι εργάτες στο τέλος της εργάσιμης ημέρας, κατά το βράδυ, πήγαιναν στα θερμά λουτρά, όπου με λιγοστά έξοδα πλένονταν και απελευθερώνονταν τόσο από τη μαζεμένη βρομιά όσο και από την ίδια την κούραση, έτσι που ήταν λιγότερο ευπαθείς στις εργατικές ασθένειες, που είναι τόσο συχνές σήμερα. Δεν υπήρχε κανείς, ανεξάρτητα από εισόδημα, φύλο και ηλικία, που να μην έχει τη συνήθεια να κάνει λουτρό. Ακόμα και οι γυναίκες, τα κοριτσόπουλα, τα πρώτα χρόνια της χριστιανικής εποχής μετέβαιναν στα λουτρά, όπως προκύπτει από ένα γράμμα του Αγίου Ιερώνυμου στον Eustachio, ο οποίος υπενθυμίζει ότι ακόμα και αν είναι καλό σε ένα κοριτσόπουλο να κάνει λουτρό τόσο για την καθαριότητα του σώματος όσο και για λόγους υγείας, παρ' όλα αυτά δεν είναι ηθικό να εμφανίζεται γυμνή. Ο Άγιος Ιερώνυμος ίσως ήταν της γνώμης ότι οι παρθένες θα έπρεπε να κάνουν το λουτρό σε σκοτεινά μέρη με κλειστά παράθυρα ή τη νύχτα, δεδομένου ότι σε αντίθεση με το παρελθόν τα λουτρά είχαν γίνει μέρη μεγάλης πολυτέλειας. Με την ευκαιρία αυτή αξίζει να αναγνωσθεί ο Σενέκας³⁷², όταν περιγράφει την έπαυλη του Σκιπίωνα, που αφού υπόταξε την Αφρική, είχε αποσυρθεί σε ηθελημένη εξορία στο Literno, όπου "σε ένα μικρό λουτρό ο τρόμος της Καρχηδόνας έπλενε το κουρασμένο από τους μόχθους της υπαίθρου κορμί. Δεν πλενόταν όλες τις ημέρες, γιατί, όπως έλεγαν εκείνοι που είχαν μεταβιβάσει στους μεταγενέστερους τα αρχαία ήθη της Ρώμης, πλένονται όλες τις μέρες τα χέρια και τα πόδια, δηλαδή τα μέρη που βρομίζουν με την εργασία, τα υπόλοιπα τις αργίες". Και έτσι για τους ψήστες που, μπορούμε να πούμε, ζουν πάντα στη λάσπη, θα ήταν υγιεινό να κάνουν λουτρό, τόσο για λόγους υγείας όσο και για θεραπεία των ασθενειών. Όμως, επειδή η χριστιανική θρησκεία, που, όπως είναι γνωστό, ασχολείται περισσότερο με την υγιεινή της ψυχής παρά με αυτή του σώματος, έχει αφήσει σιγά - σιγά να περιπέσουν σε αχρηστία τα λουτρά, η ιατρική σήμερα δεν μπορεί να υιοθετήσει ένα μέσο που θα ήταν μάλλον θεραπευτικό για όλες σχεδόν τις ασθένειες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΦΡΕΑΤΩΡΥΧΩΝ

Οι φρεατωρύχοι, εν αντιθέσει με τους πλινθοποιούς που πρέπει να δουλεύουν πυρωμένοι από τον ήλιο και τη λάσπη, όταν σκάβουν τα φρεάτια είναι εκτεθειμένοι καταμεσής του καλοκαιριού στο κρύο και την υγρασία. Κανείς δε ζητάει τη δουλειά των φρεατωρύχων το χειμώνα και την άνοιξη, όταν η γη είναι μουσκεμένη. Το καλοκαίρι, όταν μαίνονται ο Προκύων* και το αστέρι του τρελού Λέοντος, είναι η καταλληλότερη εποχή για την εκσκαφή νέων φρεατίων, τον καθαρισμό των παλιών και την ανεύρεση υδάτινης φλέβας ακόμα και σε μεγάλα βάθη. Όλες αυτές οι διαδικασίες ενέχουν μεγάλους κινδύνους. Οι φρεατωρύχοι περνούν από τη ζέση στο κρύο, από την ξηρασία στην υγρασία και αντιστρόφως. Τότε πολύ εύκολα λόγω της παραμονής στο κρύο και της υγρασίας που παράγεται από τα αναβλύζοντα νερά που συρρέουν από κάθε μεριά στα φρεάτια, τους αποφράσσονται οι πόροι του δέρματος και σταματάει η διαπνοή, που με τη σειρά της προκαλεί την εμφάνιση οξέων και κακοήθων πυρετών. Οι πυρετοί αυτοί προκαλούνται επίσης από τις φοβερές αναθυμιάσεις των φρεατίων, κυρίως σε μέρη λόφων και βουνών όπου βρίσκεται θειάφι, νιτρικό άλας και άλλες ορυκτές ουσίες που βλάπτουν τα πνεύματα και τους χυμούς των φρεατωρύχων. Ο κίνδυνος είναι λιγότερος στα φρεάτια πεδιάδων και κάμπων, όπου ωστόσο γίνεται πάντα αισθητή μία ειδική δυσσομία (puzza), απ' όπου εξάλλου προέρχεται και η λέξη φρεάτιο (prozzo). Έτσι τα ζωικά πνεύματα, που λόγω φύσεως έχουν ανάγκη

υγιούς αέρα, είναι αναπόφευκτο να πλήττονται από το μολυσμένο αέρα των φρεατίων. Στην ίδια κατηγορία εργατών ανήκουν και όσοι καθαρίζουν τις δεξαμενές νερού από τη βρομιά που κατακάθεται. Πράγματι, τα νερά των βροχών συρρέουν στις στέρνες από τις σκεπές κατά μήκος υδρορροών και καναλιών. Η εργασία αυτή, προπάντων στη Βενετία, πρέπει να γίνεται συχνά ιδίως το καλοκαίρι. Σκουπίζοντας και σφουγγαρίζοντας τις στέρνες, διαδικασία που απαιτεί πολύ χρόνο, οι εργάτες ασθενούν από ασθενείς ίδιες με αυτές των φρεατωρύχων.

Δράττομαι της ευκαιρίας να σχολιάσω τα φρεάτια που βρίσκονται στην περιοχή της Μόντενα, από τα οποία εξαγ-

εται εκείνο το φημισμένο καθαρό και λευκό πετρέλαιο, που όμοιό του δεν υπάρχει πουθενά σε όλη την Ευρώπη. Ανάμεσα στις κορυφές των Απεννίνων υπάρχει ένα βουνό που ονομάζεται Festino και απέχει περίπου 20 χιλιάδες βήματα από τη Μόντενα. Στο βάθος του υπάρχει μια μικρή κοιλάδα με διάφορα φρεάτια παλιά και καινούργια, απ' όπου αντλείται το πετρέλαιο που επιπλέει στο νερό του πυθμένα των φρεατίων. Τα φρεάτια αυτά είναι βαθύτατα και έχουν σκαφτεί μονάχα με σκαρπέλο και σφυρί, γιατί το βουνό είναι όλο πυρίτιο. Γι' αυτό οι κάτοικοι ονομάζουν το πετρέλαιο "έλαιο της πέτρας". Όταν κατασκευάζεται ένα νέο φρεάτιο, οι φρεατωρύχοι διαποτίζονται από μια ιδιαίτερη μυρωδιά, από την οποία είναι κορεσμένη όλη η γύρω περιοχή. Θυμάμαι ότι, όταν πήγα σε εκείνο το μέρος να επισκεφτώ τα φρεάτια, αισθάνθηκα τη μυρωδιά του πετρελαίου από ένα μίλι απόσταση. Μερικές φορές ο φρεατωρύχος, ενώ δουλεύει το σκαρπέλο, σπάει κάποια φλέβα απ' όπου το πετρέλαιο αναβλύζει αφθονότατο. Τότε κραυγάζει δυνατά να τον τραβήξουν με το σχοινί το γρηγορότερο δυνατόν, για να μη μείνει εκεί πνιγμένος. Συνέβη κάποιος να τραβηχτεί έξω εγκαίρως, αλλά ήδη ανέπνεε δύσκολα. Δηγούνται ότι μερικοί από αυτούς πέθαναν αθλίως πνιγμένοι, λόγω ανοίγματος κάποιας πολύ πλούσιας σε πετρέλαιο φλέβας.

Σχετικά με το πετρέλαιο του όρους Festino, δημοσίευσα μία επιστολή προς τον εξοχότατο αββά Don Felice Viali, διευθυντή του βοτανικού κήπου της Πάντοβας. Επίσης, επιμελήθηκα την εκτύπωση ενός εγχειριδίου του Φραγκίσκου Αριόστο για το πετρέλαιο του όρους Zibinio, το χειρόγραφο του οποίου βρέθηκε από τον Oligero Jacobeo στη βασιλική βιβλιοθήκη της Κοπεγχάγης· ο ίδιος είχε φροντίσει και για τη δημοσίευση. Το πετρέλαιο του όρους Zibinio αντλείται εύκολα, γιατί υπάρχει μια βαθιά κοιλάδα που το πετρέλαιο αναβλύζει εκ του φυσικού από μια μικρή σπηλιά. Όμως το πετρέλαιο αυτό είναι ερυθρό και δε συγκρίνεται με εκείνο του όρους Festino, που αντιθέτως είναι λευκότατο και η οσμή του είναι ελάχιστα δυσάρεστη.

Στη Μόντενα υπάρχει μια άλλη κατηγορία φρεατωρύχων που δουλεύει όχι το καλοκαίρι, αλλά μέσα στο καταχείμωνο. Τα φρεάτια αυτά είναι πολύ διαφορετικά

από τα προηγούμενα, γιατί από αυτά αναβλύζουν πίδακες γάργαρου νερού, κατακάθαρου και πολύ λαγαρού. Δημοσίευσα μία πραγματεία του φυσικο-υδροστατικού ζητήματος για τη σπανιότητα αυτών των πηγών, που έχω δώσει για ανατύπωση σε έναν τυπογράφο της Πάντοβας, γιατί δε βρίσκεται πια κανένα αντίγραφο της πρώτης έκδοσης και η πραγματεία ζητιέται πολύ από μελετητές των φυσικών πραγμάτων. Ίσως να μακρηγορούσα εάν περιέγραφα τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζονται τα φρεάτια. Θα πω μονάχα ότι υπάρχουν εναλλασσόμενα στρώματα εδάφους αργιλώδους και βαλτώδους, τα οποία όταν τα περάσουμε βρίσκουμε ένα αμμώδες στρώμα με ψιλά χαλίκια. Οι φρεατωρύχοι, όταν φθάνουν στο τελευταίο αυτό στρώμα, γνωρίζουν ότι τελείωσαν την εργασία και πράγματι, αισθάνονται το μουρμουρητό του νερού που τρέχει. Ακουμπώντας στα τοιχώματα του πηγαδιού, τρυπάνε με ένα μακρύ και μεγάλο τρυπάνι αυτό το χαλικώδες έδαφος σε βάθος δύο ή τριών βραχιόνων και το νερό ξεπηδάει τόσο ορμητικά, που στηριζόμενοι στα μπράτσα του τρυπανιού και με τη βοήθεια ενός σχοιניού, μετά δυσκολίας μπορούν να τραβηχτούν έξω, πριν το πηγάδι γεμίσει νερό, το οποίο ύστερα θα τρέχει ασταμάτητα στο χώμα. Σκάβοντας αυτά τα φρεάτια, είναι δυνατό να παρατηρήσουμε πολύ ενδιαφέροντα πράγματα: τεράστια δέντρα, χωμένα σε τέτοιο βάθος, γιγάντια οστά και άλλα πράγματα ακόμα, που έχω εκθέσει στην πραγματεία μου.

Πρόκειται για μια πολύ βαριά και βρόμικη εργασία, αφού οι εργάτες πρέπει να παραμένουν σε αυτά τα πηγάδια σχεδόν έναν ολόκληρο μήνα, κατά τη διάρκεια του χειμώνα, όπως έχω πει, γιατί το καλοκαίρι οι αναθυμιάσεις και το κρύο θα ήταν ανυπόφορα. Ακριβώς το χειμώνα λοιπόν, παραμένουν σε αυτά τα πηγάδια σαν να ήταν στο υπόκαυστο. Τόση είναι η ζέση που συγκεντρώνεται, επειδή δεν υπάρχει κανένας εξαερισμός, με τα λαγούμια ζεστά, σε αντίθεση με το καλοκαίρι, όταν σβήνουν από τις αναθυμιάσεις. Λόγω του σκαψίματος και της θερμότητας που αναπτύσσεται σε αυτά ακριβώς τα φρεάτια, βγαίνουν κάθε μέρα πολύ ιδρωμένοι και κατά συνέπεια δεν μπορούν να αποφύγουν τις σοβαρές ασθένειες και την εκδήλωση των ενοχλήσεων που προκαλούνται από το σταμάτημα της

διαπνοής. Οι συνηθέστερες ασθένειες των σκαφτιάδων είναι οι πνευμονοπάθειες, ο κατάρρους και παρόμοιες. Κυρίως είναι καχεκτικοί λόγω της κακής διατροφής, στην οποία αντανάκλαται η άθλια κατάστασή τους. Με όψη πτωματική φθάνοντας στα 40 ή τα 50 χρόνια, οι φρεατωρύχοι αποσύρονται από αυτή την εργασία και μαζί από τη ζωή. Αυτή είναι η δυστυχής κατάστασή τους.

Σε περίπτωση οξείας ή χρόνιας ασθένειας οι θεραπείες στους φρεατωρύχους μπορούν να εφαρμοστούν από κάθε ιατρό που έχει μια ελάχιστη επίγνωση της δουλειάς τους. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να αναζωογονείται η διαπνοή, που διακόπτεται λόγω της μακράς παραμονής σε υγρούς και βρομερούς χώρους, να μειώνονται ή να απομακρύνονται οι τοξικές ουσίες από τον οργανισμό και να ανακτώνται οι κατεστραμμένες φυσικές δυνάμεις. Θα ωφελούσαν οι συχνές εντριβές σε όλο το κορμί, η αλοιφή Ezio, οι ξηρές βεντούζες και τα λουτρά σε γάμπες και μπράτσα με δυνατό κρασί, στο οποίο έχουν βραστεί μαζί φύλλα φασκομηλιάς, λεβάντας, άνθη δεντρολίβανου και παρόμοια. Επίσης, συνιστώνται οι κοφτές βεντούζες στη μέση, μέσο αποτελεσματικότεατο κατά της κούρασης. Η αφαίμαξη και η εφαρμογή βδελλών στις αιμορροϊδικές φλέβες, πρέπει να συνταγογραφείται με προσοχή. Οι υποκλυσμοί πρέπει να είναι ήπιοι και πιο συχνοί, για να μην εξασθενούν τις δυνάμεις. Πράγματι, σύμφωνα με τον αφορισμό του Ιπποκράτη³⁷³: *"Οί υγιεινῶς ἔχοντες τὰ σώματα, ἐν τῆσι φαρμακείησι καθαιρόμενοι ἐκλύονται ταχέως, καὶ οἱ ποιηρῆ τροφῆ χρεόμενοι."* (Αφορισμοί / τμ. 2^ο / 36). Δηλαδή, *"Τα υγιή άτομα που παίρνουν καθαρτικά ενεργοούνται γρήγορα και εξασθενούν κατά τις κενώσεις, όπως και τα άτομα που τρέφονται με βλαβερές τροφές"*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΝΑΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΩΠΗΛΑΤΩΝ

Η ναυτιλία είναι η τέχνη που συνεισέφερε πολύ περισσότερο από τις άλλες στην ευτυχία των λαών και στην τροφοδότηση κάθε είδους ανταλλαγών. Ένωσε Δύση και Ανατολή, Βορρά και Νότο. Χάρη στη ναυτιλία έγιναν κοινά αγαθά τα πλούτη που η φύση χάρισε αφειδώς σε τούτη ή σε εκείνη την περιοχή. Η αρχαιότατη αυτή τέχνη έχαιρε τέτοιας εκτίμησης που οι εφευρέτες της τιμούνται σχεδόν ως θεοί. Έτσι οι Αργοναύτες που έπλευσαν έως την Κολχίδα θεωρήθηκαν ήρωες και στα έργα των ποιητών επιφυλάχθηκε μια θέση στον ουρανό για το πλοίο Αργώ. Τι θα έλεγαν οι πρόγονοί μας, αν έβλεπαν τους αρματωμένους στόλους που επιχειρούν τον πλουσι από τις Ηράκλειες Στήλες έως τις περιοχές του Περού, όπως συμβαίνει στους καιρούς μας; Η τέχνη αυτή, έφθασε την κορυφή της τελειότητας και απέδειξε ότι δεν είναι φαντασία η ύπαρξη ανθρώπων που ζουν στους αντίποδες των δικών μας περιοχών. Ας προσπαθήσουμε λοιπόν, στη βάση του καθήκοντός μας, να ξεχωρίσουμε τις ασθένειες των ναυτικών και των άλλων εργατών της θάλασσας ή τις ασθένειες από τις οποίες οι εργαζόμενοι αυτοί δεν πλήττονται. Δεν είναι πρόθεσή μου εδώ να διαπραγματευτώ τις ασθένειες όσων ταξιδεύουν για εμπόριο ή για άλλους σκοπούς και βρίσκονται στα καράβια χωρίς να κάνουν τίποτα, αλλά αυτές των ναυτικών που εργάζονται χωρίς διακοπή μέρα και νύχτα. Μπορεί να ειπωθεί ότι οι εργαζόμενοι στη θάλασσα είναι εκτεθειμένοι σε κάθε είδους οξεία ασθένεια και η αιτία πρέπει να αναζητηθεί στον τρόπο ζωής τους και

στις τόσες κακουχίες που υπομένουν σε αυτό το ασταθές και δόλιο στοιχείο. Επίσης οι χρόνιες ασθένειες είναι συχνότατες μεταξύ των εργατών αυτών, αλλά όχι τόσο όσο στους εργάτες της στεριάς. Ένα πλοίο δεν είναι χώρος στον οποίο μπορεί να επιτραπεί να υποφέρει κανείς από μια χρόνια πάθηση.

Πριν από την ανακάλυψη του μαγνήτη ήταν πολύ δύσκολη η ναυσιπλοΐα. Οι πλοηγοί για να κρατήσουν την πορεία, στέκονταν όλη νύχτα με τα μάτια καρφωμένα στη Μικρή Άρκτο. Ο Βιργίλιος* διηγείται ότι ένας μεγάλος ναύκληρος του τρωικού στόλου, ενώ κρεμόταν από το τιμόνι και "κάρφωνε τα άστρα", νικήθηκε από έναν βαθύτατο ύπνο

και έπεσε στη θάλασσα. Τώρα, με την ανακάλυψη της χρήσης του μαγνήτη, ο τιμονιέρης του καραβιού δε φοβάται τις παγίδες της νύχτας και προσέχοντας την πυξίδα οδηγεί από την καμπίνα του το καράβι καταμεσής στη θάλασσα, ανάμεσα στις πυκνές ομίχλες, προς την επιθυμητή κατεύθυνση. Στη στεριά αντίθετα, κανείς δε θα περπατούσε τόσο καλά μια τόσο σκοτεινή νύχτα.

Οι ναυτικοί λοιπόν, λόγω των κινδύνων της θάλασσας, των ανέμων, του ουρανού και των χιλίων δυσκολιών που επιφέρει η ναυσιπλοΐα, ασθενούν εύκολα, όπως είπα, από οξείες ασθένειες. Ασθενούν κυρίως από κακοήθεις πυρετούς με φλεγμονώδεις επιπλοκές, που δεν τους κρατούν για πολύ ασθενείς, αφού λύνονται με μια κρίση που μπορεί να αποβεί ευμενής ή δυσμενής. Στις περιπτώσεις αυτές δεν έχουν νόημα οι συνηθείς ιατρικές οδηγίες, αντίθετα, όπως λέει ο Κέλσος*, "*πρέπει να παίρνουν φάρμακα με μια κάποια επιφύλαξη*", όπως γίνεται σε σοβαρές περιστάσεις. Οι καπετάνιοι των καραβιών παίρνουν συνήθως μαζί τους καλά εφόδια από φάρμακα καθώς και ιατρούς. Συνιστώνται κυρίως οι θηραϊκές ουσίες και τα βενζοαρτικά*, για να σπρώξουν τα κακά πνεύματα από τα εσωτερικά τμήματα προς τα έξω και να τα αποβάλουν με την εφίδρωση. Τα φάρμακα αυτά πρέπει να συνταγογραφούνται σε αυτούς τους εργάτες σε δόσεις ενεργητικότερες απ' ό,τι στους ασθενείς της στεριάς, γιατί η διατροφή τους είναι πολύ διαφορετική και ευνοεί τις κακοήθους χαρακτήρα ασθένειες. Ο Tomasso Bartolini που αναφέρεται από τον Bonet στο "*Medicina Settentrionale*"³⁷⁴ διαβεβαιώνει ότι σε αυτούς που ζουν στη θάλασσα πρέπει να συνιστώνται φάρμακα κατά το ένα τρίτο ενεργητικότερα, για να επιτυγχάνεται το επιθυμητό αποτέλεσμα, και αυτό ισχύει όχι μόνο για τα καθαρτικά αλλά και για τα διαφορικά, τα διουρητικά και οποιοδήποτε άλλο φάρμακο. Στο έργο του χειρουργού του πάπα Ιουλίου Β' Giovanni de Vigo³⁷⁵ υπάρχει ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στους πυρετούς των ναυτικών, όπου ο συγγραφέας επιμένει στην αναγκαιότητα χορήγησης των φαρμάκων σε μεγαλύτερες δόσεις, γιατί το βαρύ ποτό, τα αλμυρά κρέατα, οι μισοσκουληκασμένες γαλέτες και το ακάθαρτο νερό καθιστούν τα πνεύματα του ασθενούς ανθεκτικά στις κοινές δοσολογίες.

Είναι γνωστή η ρήση ότι *"ο σκληρός κόμπος χρειάζεται μια άλλο τόσο σκληρή σφήνα"*. Ο Bartolini και ο Giovanni de Vigo αναφέρονται σε εκείνους τους ναυτικούς που ναυτολογοούνται λόγω δικών τους ειδικών ενδιαφερόντων, αλλά οι συστάσεις αυτές ισχύουν και για τους ναυτικούς και τους άλλους εργάτες που περνούν όλη τη ζωή τους στη θάλασσα.

Η κατάσταση των κωπηλατών σε σχέση με τους άλλους ναυτικούς είναι ακόμα περισσότερο δυστυχής. Αλυσοδεμένοι σε μια μακριά γραμμή στα καθίσματά τους, εκτεθειμένοι στα μπουρίνια, τους αγέρηδες και τις βροχές, είναι υποχρεωμένοι να σπρώχνουν το καράβι με την ένταση όλου του κορμιού τους, μερικές φορές μόνο με τη δύναμη των κουπιών, παλεύοντας ενάντια στη σφοδρότητα της θάλασσας και των ανέμων, αν δε θέλουν να πέσει στα κεφάλια τους ένας καταγισμός βουρδουλιών. Αυτές οι συνθήκες εργασίας προκαλούν στους κωπηλάτες οξείες ασθένειες και έναν σύντομο θάνατο, που τους ελευθερώνει επιτέλους από τον εξαναγκασμό της δουλειάς τους. Προκαλεί εντύπωση πώς πολλοί κωπηλάτες, μολονότι καταπιεσμένοι νυχθημερόν από την κούραση, φαίνονται χοντροί και έχουν καλό χρώμα. Το λόγο μας τον προσφέρει ο Βάκων, κόντες του Verulamio³⁷⁶: *"γιατί η καθιστική ζωή κατά κάποιον τρόπο υποστηρίζει το στομάχι, ενώ η ορθοστασία και το πολύ περπάτημα το καθιστούν μαλθακό. Γι' αυτό, δραστηριότητες σαν το κουπί και το πριόνισμα που απασχολούν τα άκρα αντί για το στομάχι και την κοιλιά και που υποχρεώνουν σε καθιστική θέση τα δεύτερα έναντι των πρώτων, επιτρέπουν την επιμήκυνση της ζωής"*.

Στα πλοία είναι συχνές οι έξωθεν προερχόμενες επιδημίες ή οι προκαλούμενες από το πιτό, που γενικώς είναι άθλιο, αλλά κυρίως οι προκαλούμενες από το μολυσμένο νερό. Οι επιδημίες μπορούν επίσης να ευνοηθούν από το οδυνηρό ξάφνιασμα που πλήττει κατά τη διάρκεια των μεγάλων θυελλών τους επιβάτες που δεν είναι συνηθισμένοι στη θάλασσα. Ο φόβος προκαλεί συχνά κακοήθειες και μεταδοτικούς πυρετούς, που έπειτα μεταδίδονται και στους άλλους που βρίσκονται στο καράβι. Σε μια τέτοια περίπτωση δεν υπάρχει διέξοδος, και έτσι όλοι, όπως συνηθίζεται να λέγεται, *"είναι στην ίδια βάρκα"*, αναγκασμένοι να κοιτούν αδύναμοι τους άλλους που πεθαίνουν δίπλα

τους και να καρφώνουν με έκθαμβα μάτια τον κοινό τάφο. Σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι σοφό να εμπιστευέσαι την αποκατάσταση της υγείας όχι στη μοίρα, αλλά σε αυτόν που αποφασίζει για όλα τα πράγματα, χωρίς πάντως να παραλείπεις να παίρνεις τα θηραϊκά φάρμακα*, που καθένας θα έπρεπε να μεταφέρει μαζί του στα μακρινά ναυτικά ταξίδια.

Άλλες ενοχλήσεις, αν και όχι τόσο επικίνδυνες πάντως αρκετά κουραστικές, πλήττουν ναυτικούς και κωπηλάτες. Όλοι αυτοί που κάνουν θαλάσσια ταξίδια υποφέρουν από σοβαρή δυσκοιλιότητα, που οφείλεται κυρίως στις βαριές, πολύ σκληρές τροφές, σε εκείνες τις γαλέτες που συνιστούσε ο Πλίνιος*, ιδίως κατά της διάρροιας και στα καπνιστά και αλατισμένα κρέατα. Ο van Helmont³⁷⁷ σημειώνει ως εξωγενή αιτία της στύψης το θαλασσινό αέρα και την κυματοειδή κίνηση. Έτσι, λέει ότι οι ταξιδιώτες στη θάλασσα τρώνε διπλό φαγητό απ' ό,τι όταν βρίσκονται στη στεριά και κενώνουν λιγότερο. Τα σώματά τους διώχνουν σκωρίες με τη διαπνοή, αλλά το έντερο συστέλλεται σύμφωνα με τη ρήση του Ιπποκράτη: *"στο πορώδες δέρμα αντιστοιχεί σκληρότητα των σπλάχνων"*. Είναι καλύτερα να υπομένουν τη στύψη αυτή παρά να παίρνουν καθαρτικά από το στόμα, που πρέπει να είναι ξεχωριστής δυναμικότητας, αλλιώς καθιστούν σκληρότερο το έντερο. Έπειτα στα καράβια δεν εφαρμόζονται τα κλύσματα, αφού λείπουν τα κατάλληλα μέσα.

Οι ναυτικοί υποφέρουν από τις επαναλαμβανόμενες ολονυκτίες. Η σωτηρία όλων όσοι βρίσκονται στο καράβι επαφίεται στην προσοχή τους, και έτσι έχουν λίγο χρόνο για να κοιμηθούν, εκτός και αν έχει μπουνάτσα. Αλλά ούτε τότε ησυχάζουν, και έτσι παίρνουν κανέναν υπνάκο συνεχίζοντας να φυλάνε σκοπιά. Ακόμα οι ναυτικοί υποφέρουν από κνησμό σε όλο τους το κορμί, ο οποίος προκαλείται από τη βρόμα που μαζεύεται στο δέρμα δεσμευμένη από τον ιδρώτα. Το περιβάλλον που ζουν δεν είναι το καταλληλότερο για να φροντίσουν την καθαριότητα του σώματος και μερικές φορές δεν έχουν νερό για να πλύνουν ούτε τα χέρια και το πρόσωπό τους, πολύ περισσότερο τα πουκάμισά τους. Γι' αυτό το λόγο οι ναυτικοί μολύνονται από έναν στρατό από ψείρες. Ύστερα υπάρχει τέτοια

πληθώρα από κοριούς, που η προστασία από τα τσιμπήματά τους καθίσταται αδύνατη. Από τα έντομα αυτά βγαίνει μια βρόμα σαν του νερού της σεντίνας*, τόσο δυνατή που προκαλεί ναυτία και εμετό. Στις γάμπες των κωπηλατών, που έχουν πάντα γυμνά τα πόδια, σχηματίζονται ξηρές κι ασπριδερές ζάρες. Αυτές μοιάζουν με εκείνες που προκαλούνται στους ψαράδες από την αλμύρα, όπως έχουμε ήδη προαναφέρει, και θεραπεύονται με τα ίδια μέσα. Οι άνθρωποι της θάλασσας υποφέρουν επίσης από σοβαρότατους πονοκεφάλους, ειδικά όταν περιπλέουν τις Ανατολικές ή Δυτικές Ινδίες. Περνώντας από την εύκρατη στην τροπική ζώνη, διαμέσου του Ισημερινού βλέπουν έναν άλλο ουρανό, με άλλα αστέρια και άλλες σκιές, που πάνε σε αντίθετη από αυτή των χωρών τους κατεύθυνση. Η κατάσταση αυτή τους προκαλεί δυνατούς πονοκεφάλους και ανατρέπει την ισορροπία σώματος και ψυχής.

Οι ναυτικοί λοιπόν, και όλοι όσοι περνούν τη ζωή τους ταξιδεύοντας στη θάλασσα, γεννημένοι δεν ξέρω κάτω από ποιο αστερισμό ώστε να είναι υποχρεωμένοι να υποφέρουν τα βάσανα της θάλασσας, σπανίως φθάνουν στα γηραιά, όπως και οι στρατιώτες. Μπορεί να θεωρηθούν ικανοποιητικά όσα έχω πει για τις ασθένειες των ναυτικών και των κωπηλατών, καθώς και για τις θεραπείες ανακούφισης αυτών των εργαζομένων. Με αυτή την ευκαιρία, χρήσιμη φαίνεται η ανάγνωση του βιβλίου του προικισμένου Glauber με τίτλο "*Παραμυθία των Ναυτικών*".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΚΥΝΗΓΩΝ

Από τις ιερές γραφές προκύπτει σαφέστατα ότι το κυνήγι είναι μια αρχαιότατη τέχνη, που ασκούταν από την απαρχή του κόσμου, ύστερα από το σφάλμα του προγεννήτορά μας. Στη Γένεση, κεφάλαιο Δ', διαβάζουμε ότι ο Λάμεχ, μέγας κυνηγός και εφευρέτης πολλών τεχνών, φόνευσε χωρίς να το θέλει τον Κάιν με ένα ακόντιο. Είναι εύκολο να αντιληφθούμε ότι το κυνήγι στους αρχαιότατους χρόνους, ίσως και πριν από την καλλιέργειας της γης και της σποράς των αγρών, όταν οι άνθρωποι ζούσαν μια ζωή πολύ πρωτόγονη και άγρια, ήταν το πιο εύκολο μέσον προμήθειας τροφής. Όταν κτίστηκαν τα χωριά και οι πόλεις, όπου ο άνθρωπος έπρεπε να ζήσει μία κοινωνική και πολιτισμένη ζωή, το κυνήγι έγινε πάθος και ευχαρίστηση. Σήμερα δεν υπάρχει για όλους η ίδια ελευθερία κυνηγιού, όπως στους αρχαίους καιρούς. Οι πρίγκιπες και οι ευγενείς δημιούργησαν σίγουρα καταφύγια, όπου τα άγρια ζώα και πουλιά προστατεύονται από τη μάζα των κυνηγών, ώστε να έχουν την αποκλειστική δυνατότητα να κυνηγούν για καθαρή διασκέδαση. Σύμφωνα με το σκοπό που έθεσα, θα ασχοληθώ από τη θέση αυτή μόνο με τους κυνηγούς που από τη δραστηριότητά τους αυτή κερδίζουν τα αναγκαία για να χορτάσουν αυτοί και οι οικογένειές τους. Οι πρίγκιπες μεταξύ των πολυάριθμων δούλων τους έχουν κυνηγούς ζώων και πουλιών, που το μοναδικό τους καθήκον είναι να τα πιάνουν και να τα φέρνουν λεία στα αφεντικά τους προς τέρψιν των ομοτράπεζών τους. Επίσης, υπάρχουν άνθρωποι που όλο το

χρόνο αφιερώνονται για ίδιον όφελος στο κυνήγι με την ίδια επιμονή και φέρνουν τα θηράματά τους στις αγορές των πόλεων, αποκομίζοντας καλά κέρδη από τους βιτσιόζους ανθρώπους που επιθυμούν να φάνε πράγματα σπάνια. Και πρέπει να επαινούνται και όχι να εξυβρίζονται, αν καμιά φορά πωλούν τα εμπορεύματά τους σε ακριβή τιμή. Πράγματι, είναι απίστευτο πόσο κόπο καταναλώνουν, και πόσο ιδρώνουν, και πόσα νυχτέρια τους κοστίζουν τα θηράματα που πιάνουν. Συχνά, αφού έχουν κουραστεί ολημερίς, συμβαίνει να μην πιάσουν τίποτα και – το χειρότερο – ενώ προσπαθούν να πιάσουν τα θηρία, οι ίδιοι πλήττονται από σοβαρές ασθένειες. Θα μιλήσω γι' αυτές τις ασθένειες και για το λόγο που οι κυνηγοί ασθενούν τόσο εύκολα εξαιτίας της εργασίας που κάνουν. Ακόμα και οι πρίγκιπες και οι κύριοι που ασχολούνται με το κυνήγι, καμιά φορά δεν μπορούν να αποφύγουν τους κινδύνους που αυτό ενέχει. Οι συγγραφείς αναφέρουν πολυάριθμα παραδείγματα φημισμένων προσωπικοτήτων που σκοτώθηκαν από τα ζώα ή πέθαναν από σοβαρές ασθένειες, οι οποίες προκλήθηκαν από την κούραση του κυνηγιού. Είναι αλήθεια εκπληκτικό πώς η τέχνη αυτή ενθουσιάζει ανθρώπους οποιασδήποτε κατάστασης, που φθάνουν σε σημείο να μην αισθάνονται ούτε το κρύο ούτε τη ζέση ούτε την κούραση, και πώς τους κάνει να ξεχνούν την οικογένεια, να περνούν τη νύχτα σε ήρεμο ουρανό και να αφήνουν τις γυναίκες τους να κοιμούνται μόνες. Όπως λέει και ο Οράτιος*:

"Καθισμένος κάτω από τον κρύο ουρανό, ο κυνηγός ξέχασε την ήσυχη σύζυγο".

Μακριά από μένα πάντως η πρόθεση να αναθεματίσω εδώ την αγάπη για το κυνήγι, που από τη φύση του επιφέρει υγεία, θεραπεύει πολλές χρόνιες ασθένειες και μπορεί να αποτρέψει την εμφάνιση άλλων σοβαροτέρων. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ραζή*, κατά τη διάρκεια της επιδημίας της πανούκλας, μόνο οι κυνηγοί δεν προσβλήθηκαν από τη μόλυνση. Εκτός αυτού, το κυνήγι, όπως λέει ο Γαληνός³⁷⁸, είναι ένα είδος άσκησης που απασχολεί όχι ένα μέρος αλλά

ταυτόχρονα όλο το σώμα. Οι κυνηγοί πρέπει να περπατούν, να τρέχουν, να πηδούν, τότε να στέκονται όρθιοι, τότε να σκύβουν, ακόμα και να φωνάζουν με δυνατή φωνή και εντέλει να ασκούν όλα τα μέρη του σώματος και αυτό πότε το βράδυ, πότε το σούρουπο, πότε το χειμώνα κάτω από βροχερό και ταραγμένο από τους αέρηδες ουρανό. Συνεπώς, είναι αναπόφευκτο κάποια στιγμή ο οργανισμός να καταπονείται, να κουράζεται και έτσι να είναι επιρρεπής στις ασθένειες. Αυτό συμβαίνει κυρίως σε όσους ασχολούνται με το κυνήγι για κέρδος και δεν μπορούν να έχουν μια περίοδο ανάπαυσης κατά τη διάρκεια του χρόνου, ούτε το καλοκαίρι, όταν μαίνεται ο καύσωνας, ούτε το χειμώνα, όταν υπάρχει ψηλό χιόνι, εποχή κατά την οποία:

"στήσε τις παγίδες στους γερανούς, βάλε τα δίχτυα για ελάφια, ακολούθησε τους λαγούς με τα μακριά αψιτιά και τράβηξε τα αγριοκάτσικα", όπως λέει ο Βιργίλιος.*

Το κυνήγι από την αρχαιότητα ήταν μια δραστηριότητα πολύ κοπιαστική. Ο κυνηγός οπλιζόταν με τόξο, φαρέτρα και βέλη που τον δυσκόλευαν πολύ και ήθελε δυνατούς μύες για να τεντώσει το τόξο. Τώρα χρησιμοποιούνται κυρίως τα τουφέκια, όχι μόνο για το κυνήγι και τα πουλιά αλλά ακόμα και για το ψάρεμα, έτσι που ούτε τα ψάρια που ζουν στο νερό δεν είναι ασφαλή από τη φλογοβόλο δράση της σκόνης του πυροβόλου όπλου.

Αυτοί που κυνηγούν λόγω εργασίας και δεν μπορούν να το μετριάσουν, γιατί με αυτό κερδίζουν το ψωμί τους όπως οι άλλοι εργαζόμενοι της πόλης, γενικώς υφίστανται διάφορες οξείες ασθένειες, ανάλογα με την εποχή του χρόνου: το καλοκαίρι συνήθως προσβάλλονται από υψηλούς πυρετούς, ξηρά χολέρα* και δυσεντερίες που οφείλονται τόσο στα χολικά υγρά, τα οποία από τη δράση του ήλιου γίνονται πολύ όξινα, όσο και στη δίψα, την πείνα και άλλες διατροφικές ανωμαλίες. Έπειτα το χειμώνα, εξαιτίας της δριμύτητας του ψύχους και της εύκολης απόφραξης των πόρων του δέρματος, οι κυνηγοί λόγω της εφίδρωσης προσβάλλονται από πνευμονοπάθειες, όπως πλευρίτιδες και πνευμονίες. Υποφέρουν επίσης από

δυνατούς πονοκεφάλους, γιατί το κεφάλι είναι πιο εκτεθειμένο στη δριμύτητα της ζέστης και του ψύχους. Οι εργαζόμενοι αυτοί παθαίνουν επίσης κήλες λόγω των αλμάτων και των περίπλοκων κινήσεων που κάνουν, όταν ακολουθούν τα ζώα.

Οι πρακτικοί γιατροί γνωρίζουν πώς να θεραπεύσουν αυτές τις ασθένειες. Όποιος πρέπει να θεραπεύσει τους κυνηγούς θα πρέπει πρώτα απ' όλα να έχει υπόψη του αυτή την αρχή: σε ασθενείς αυτού του τύπου οι δυνάμεις είναι εξασθενημένες λόγω μείωσης των χυμών και όχι λόγω υπερκορεσμού των κακοήθων χυμών. Συνεπώς ωφελεί να προσέχει κανείς τη χρήση ενεργητικών μέσων. Οι ασθενείς αυτοί δεν ανέχονται ούτε επαναλαμβανόμενες αφαιμάξεις ούτε ισχυρά καθαρτικά. Η όψη των κυνηγών είναι πολύ διαφορετική από εκείνη που αναφέρει ο Ιπποκράτης για όποιον ασκείται. Πράγματι το κυνήγι δεν είναι μια άσκηση που βοηθάει το σώμα, αντίθετα το εξουθενώνει τόσο όσο και τα κυνηγόσκυλα. Για το λόγο αυτό ο Γαληνός λέει ότι οι κυνηγοί πρέπει να είναι ρωμαλέοι και ξερακιανοί και ταυτόχρονα να μην ακολουθούν μια υπερβολικά σκληρή δίαιτα, για να μη μειώνουν τις δυνάμεις τους. Είναι αναγκαίο όποιος ασχολείται με το κυνήγι να είναι μεγάλος το δέμας, διαφορετικά αμέσως το "αισθάνεται" και προσβάλλεται από διάφορες ασθένειες. Υπάρχει ένα πολύ γνωστό χωρίο του Ιπποκράτη³⁷⁹ που λέει ότι: "*Εὐνούχος ἐκ κυνηγεσίας καὶ διαδρομῆς ὑδραγωγός γίνεται.*" (*Περὶ Ἐπιδημιῶν 7^ο / 122*). Δηλαδή, "*Κάποιος ευνούχος ὕστερα ἀπὸ κυνήγια καὶ ἀγώνες δρόμου ἐγινε υδρωπικός*". Βεβαίως η κυνηγετική τέχνη δεν ταιριάζει σε ευνούχους και ευνουχισμένους, αλλά σε εκείνους που εκ φύσεως είναι δυνατοί σαν βελανιδιές. Οι εργάτες αυτοί πρέπει να αντιμετωπίζονται με σύνεση, προσέχοντας κυρίως τη μείωση των χυμών και τη διευκόλυνση της διαπνοῆς του δέρματος. Ἐτσι, ὄντας συνηθισμένοι να ιδρώνουν, όταν βρίσκονται στο κρεβάτι λόγω κάποιας οξείας ασθένειας, αναρρώνουν γρηγορότερα με μέσα διαφόρησης παρά με οποιαδήποτε άλλη θεραπεία. Οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν τα λουτρά, αλλά στον καιρό μας απωλέσθη αυτή η συνήθεια. Πάντως αν ο πυρετός προκλήθηκε από το κρύο ή από τη δερματική στύψη, ενδείκνυται το λουτρό με γλυκό νερό. Όταν η οξεία

ασθένεια γίνεται χρόνια, ιδίως στις περιπτώσεις τεταρταίων ή άλλου είδους πυρετών, οι κυνηγοί, εγκαταλείποντας τις θεραπείες που απαλλάσσουν από τις αποφράξεις καθώς και τη χρήση της κινίνης, μπορούν να επιστρέψουν στη συνήθη εργασία τους, που αν ασκηθεί με μετριοπάθεια, μπορεί να αποβεί γι' αυτούς ένα μέσο θεραπείας. Και έτσι, όπως απώλεσαν την υγεία τους, μπορούν να την ξαναβρούν.

Ότι έχουμε πει για εκείνους που κυνηγούν ζώα, πρέπει να θεωρηθεί ότι ισχύει και για τους κυνηγούς πουλιών. Αναγκασμένοι να πηγαίνουν στα δάση και τα λιβάδια ψάχνοντας πουλιά, λόγω της κούρασης και του ιδρώτα που στεγνώνει με το φρέσκο βραδινό αέρα, πλήττονται από τριταίους και τεταρταίους πυρετούς, αν και σε μικρότερο βαθμό, ιδίως το φθινόπωρο, όταν τα πουλιά είναι πολλά και το πιάσιμό τους είναι εύκολο. Έτσι οι κυνηγοί πουλιών, όταν τον Οκτώβριο απλώνουν τα δίχτυα, για να πιάσουν κορυδαλλούς και ορτύκια, παρουσιάζουν οξείες ασθένειες. (Το είδος του κυνηγιού αυτού είναι πολύ διαδεδομένο σε μας. Οι κυνηγοί πουλιών κατά τις πρωινές ώρες σπρώχνουν με ψεύτικα καλέσματα τα ορτύκια που κρύβονται στις καλάμιές να μπουν στα δίχτυα). Όποιος πηγαίνει για κυνήγι υδροβίων πουλιών είναι εκτεθειμένος σε ακόμα μεγαλύτερους κινδύνους, αφού ευρισκόμενος πάνω σε μικρές βαρκούλες στους βάλτους και στα έλη τις κρύες νύχτες του χειμώνα, ασθενεί συχνά από κακοήθεις πυρετούς, καχεξία καθώς και υδρωπικία λόγω των βλαβερών αναθυμιάσεων και της υγρασίας του αέρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΣΑΠΩΝΟΠΟΙΩΝ

Από τα έργα των αρχαίων συγγραφέων προκύπτει ότι το σαπούνι χρησιμοποιούνταν για να καθαρίσει βαμβακερά και λινά ρούχα. Ότι υπήρξε εφεύρεση των Γάλλων, που πάντοτε ενδιαφέρονταν για την κομψότητα και την καθαριότητα, μας το λέει ο Πλίνιος* στη *"Φυσική Ιστορία"* του³⁸⁰: *"Το προϊόν αυτό, που εφεύρανε οι Γάλλοι, για να δίνουν λάμψη στα μαλλιά, αποτελείται από στάχτη και ξίγκι. Πολύ καλό είναι αυτό που φτιάχνεται από λίπος εννουχισμένων ζώων και κατσίκας. Το σαπούνι μπορεί να είναι δύο τύπων: στερεό και υγρό. Αμφότερα χρησιμοποιούνται από τους Γερμανούς κυρίως παρά από τις Γερμανίδες"*. Ο Γαληνός αναφέρει το σαπούνι στο *"Δοκίμιο των Απλών Θεραπειών"* και σε άλλα κείμενα. Αποτελούνταν από ασβέστη, αλισίβα* και ξίγκι τράγου, βοδιού ή κατσίκας και είχε την ιδιότητα ακριβώς να καθαρίζει τη βρομιά. Από όσα λέχθηκαν προκύπτει σαφώς ότι μεταξύ του σαπουνιού των αρχαίων και των καιρών μας υπάρχει μεγάλη συγγένεια. Οι αρχαίοι αναμίγνυαν στην αλισίβα* του ασβέστη και της στάχτης το ξίγκι διάφορων ζώων, στις μέρες μας αντίθετα μονάχα λάδι. Το σαπούνι της Βενετίας είναι πιο ονομαστό από τα άλλα και εξάγεται σε μεγάλες ποσότητες σε μακρινές χώρες. Θα μακρηγορούσα, αν ανάφερα τον τρόπο με τον οποίο η Βενετία φτιάχνει το σαπούνι. Ασφαλώς είναι μια σύνθετη και κοπιαστική εργασία, περισσότερο από ό,τι κοινώς πιστεύεται. Τρία λοιπόν είναι τα συστατικά του σαπουνιού: ο ενεργός ασβέστης, η στάχτη, το λάδι. Φέρνουν φρέσκο και πολύ καλής ποιότητας ασβέστη από τα κοντινά βουνά. Τη στάχτη τη φέρνουν από

πολύ μακριά, ή από την Ισπανία ή από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Οι εργάτες προτιμούν αυτή που φθάνει στη Βενετία σε δεμάτια από την Ισπανία. Δεν μπόρεσα να μάθω από τι φυτά παίρνεται η στάχτη αυτή, πάντως τείνω να πιστέψω ότι πρόκειται γι' αυτά που αναπτύσσονται κοντά στη θάλασσα. Οι εργάτες αυτοί λοιπόν, πρώτα διαλύουν τον ασβέστη με γλυκό νερό και καμιά φορά, όταν λείπει, και με θαλασσινό, ανακατεύοντάς τον πολύ καλά. Με αυτόν τον ασβέστη, έτσι διαλυμένο, ανακατεύουν τη στάχτη, που έχει προηγουμένως αλεστεί στη μυλόπετρα. Προσθέτουν νερό, αν υπάρχει ανάγκη, έως ότου όλη η μάζα γίνει κοκκώδης και αποκτήσει μια κάποια στερεότητα. Ξαναβάζουν ύστερα το μίγμα σε λακκούβες που φτιάχνουν γι' αυτό το λόγο και ρίχνουν από πάνω και άλλο νερό, που σιγά - σιγά απορροφά τα τραχιά σωματίδια και κατεβαίνει διαμέσου ορισμένων καναλιών σε άλλες λακκούβες. Ύστερα επαναλαμβάνουν τη διαδικασία ρίχνοντας εκ νέου το ίδιο νερό στο μίγμα, έως ότου δημιουργήσουν ένα δυνατό και οξύ υγρό, όπως το "νερό της Σφιγγός". Όταν λοιπόν ετοιμάσουν την επιθυμητή ποσότητα, οι εργάτες γεμίζουν με αυτό το υγρό μεγάλα χάλκινα καζάνια, μέχρι να φθάσει σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο. Έπειτα βράζουν σε μεγάλη φωτιά αυτό το νερό μια ολόκληρη μέρα. Κατόπιν ρίχνουν σε αυτό ελαιόλαδο, σε αναλογία 1½ προς 8 σε σχέση με το νερό, εάν το λάδι είναι φρέσκο και άριστης ποιότητας και σε μεγαλύτερη αναλογία εάν είναι παλιό. Αυτό το νέο μίγμα το αφήνουν να βράσει σε αργή φωτιά, και κάθε έξι ώρες το περνούν -όχι όμως όλο- σε άλλα καζάνια και στο πρώτο καζάνι προσθέτουν καινούργιο νερό. Επαναλαμβάνοντας τη διαδικασία κάθε έξι ώρες, παρατηρούν προσεχτικά πότε το μίγμα αρχίζει να συμπυκνώνεται, οπότε το βγάζουν έξω από τα καζάνια και το απλώνουν σε ξέφωτα, έτσι ώστε όλη η μάζα να πήξει. Έπειτα την κόβουν σε κομμάτια με ένα πριόνι. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο φτιάχνεται το σαπούνι της Βενετίας, που είναι τόσο φημισμένο στην Ευρώπη.

Οι εργάτες δεν αισθάνονται καμιά βλάβη από τις ουσίες που δουλεύουν, αν και αναπνέοντας καταπίνουν τον κορεσμένο από τα τραχιά σωματίδια αέρα, από τον οποίο είναι γεμάτο το περιβάλλον όπου μοχθούν. Δεν παραπονο-

ύνται για καμιά ενόχληση στο στήθος ούτε σε άλλο μέρος και πραγματικά φαίνονται υγιείς και ρωμαλέοι και έχουν καλή όψη. Μονάχα εκείνοι που περπατούν με γυμνά πόδια παρουσιάζουν εκδορές στα πόδια ή σε άλλα μέρη του σώματος, όταν έρχονται σε επαφή με καυτό νερό. Αντίθετα, οι ενοχλήσεις που προσβάλλουν τους εργάτες προκαλούνται από τον κόπο που καταβάλλουν μέρα και νύχτα και από την υπερβολική ζέση που εκπέμπεται σε αυτά τα εργαστήρια από τη συνεχώς αναμμένη φωτιά, τόσο που συχνά αναγκάζονται να βγαίνουν μια στιγμή, για να αναπνεύσουν λίγο φρέσκο και καθαρό αέρα. Οι εργάτες αυτοί καταμεσής του χειμώνα, εκτεθειμένοι στον κρύο αέρα με ελαφρά ρούχα, αποκτούν βαριές στύψεις, οξείς πυρετούς και πνευμονοπάθειες, όπως πλευρίτιδα και πνευμονία. Σε αυτό προστίθεται η ακανόνιστη διατροφή: οι εργάτες αυτοί βγαίνουν καψαλισμένοι από τα εργαστήριά τους και πάνε στα καπηλειά, όπου πίνουν πολύ κρασί. Δε γνωρίζω να συστήσω στους σαπωνοποιούς καμιά προφύλαξη κατά την εργασία τους παρά σωστό μέτρο στη φυσική καταπόνηση και, αν είναι αναγκασμένοι κυρίως το χειμώνα να εξέρχονται από αυτό τον πιο ζεστό χώρο σε ένα υπόκαυστο, να είναι καλά σκεπασμένοι και με το κεφάλι προστατευμένο. Όταν έπειτα προσβάλλονται από οξείς πυρετούς, πρέπει να τους εφαρμόζεται άμεση και επαναλαμβανόμενη αφαίμαξη και αυτή η παρέμβαση να γίνεται με εκείνα τα μέσα που ενδείκνυνται σε ανάλογες περιπτώσεις.

Γνωρίζοντας τον τρόπο κατασκευής του σαπουνιού είναι εύκολο να καταλάβει κανείς ποια είναι η φύση των φαρμάκων που έχουν σαπωνοειδή, όπως λέγεται, ιδιότητα, δηλαδή την ιδιότητα να απολυμαίνουν τη βρομιά του ανθρώπινου οργανισμού. Πράγματι, η ιδιότητα αυτή συνίσταται κυρίως στη μίξη αλκαλικών και λευκαντικών μερών με μια ελαιώδη ουσία που μετριάζει την οξύτητα. Όπως στο σαπούνι το έλαιο αναμιγνύεται με το νερό, για να μετριάσει την οξύτητα του τελευταίου, ώστε να μη δύναται να βλάψει και να διαβρώσει, έτσι στα φάρμακα που διαθέτουν σαπωνοειδή ιδιότητα η φύση εν τη σοφία της θέλησε να υπάρξει μια ελαιώδης ουσία, για να καταστήσει τελειότερη τη δράση τους. Το σαπουνόχορτο έχει αυτό το όνομα, επειδή, όταν βράζει σε νερό, κάνει αφρό όπως το

σαπούνι και περιέχει και αυτό λιπαρά σωματίδια μαζί με τα όξινα, που, είτε από μόνα τους είτε σε αφέψημα με άλλα μέσα της ίδιας φύσης, έχουν την ιδιότητα να καθαρίζουν τις εκδηλώσεις του "γαλλικού κακού". Το γουαϊάκο*, ισχυρό αντίδοτο του ίδιου κακού, περιέχει όξινες και ελαιώδεις ιδιότητες ταυτόχρονα. Το έλαιο λοιπόν, είναι η ουσία που με τη λιπαρότητά της μειώνει την υπερβολική οξύτητα και διώχνει τη διαβρωτική ισχύ. Γι' αυτό ορθώς λέγεται ότι το έλαιο εξισορροπεί δύο δριμύτητες, τόσο την αλκαλική και αυτή της αλισίβας* όσο και την όξινη. Ο Ιπποκράτης³⁸¹ λέει: "Χολέρης δὲ ξηρῆς ἢ γαστήρ πεφύσσηται, καὶ ψόφοι ἔνεισι, καὶ ὀδύνη πλευρέων καὶ ὀσφύος, διαχωρῆει δὲ οὐδὲν κάτω, ἀλλ' ἀπεστέγνωται. Τὸν τοιόνδε διαφύλαξον, ὅπως μὴ ἐμέσσηται, ἀλλ' ἢ κοιλίη ὑπελεύσσηται. Κλύσον οὖν ὅτι τάχιστα θερμῶ καὶ ὡς λιπαρωτάτῳ, καὶ ἐς ὕδωρ, ἀλείφῳ ὡς πλείστῳ, κάθιε θερμόν, ἐν σκάφῃ κατακλίνων, καὶ τοῦ θερμοῦ παράχεε κατὰ σμικρόν, καὶ ἦν θερμαινομένῳ αὐτέῳ ἢ κοιλίη ὑπάγη, λέλυται." (Περὶ Διαίτης Οξέων [Νόθα]-19). Δηλαδή, "Στην ξερή χολέρα η κοιλιά γεμίζει αέρια, μέσα της ακούγονται θόρυβοι και παρουσιάζεται πλευροδυνία και οσφυαλγία. Ο άρρωστος δεν αποβάλλει τίποτα από κάτω και η κοιλιά του είναι τελείως στεγνή. Στην περίπτωση τούτη πρέπει να τον προφυλάξουμε από τους εμετούς και να φροντίσουμε να τον ανακουφίσουμε από το γαστρικό φόρτο. Του κάνουμε γρήγορα ζεστό κλύσμα, όσο το δυνατό πιο λιπαρό. Τον αλείφουμε με άφθονο λάδι, τον ξαπλώνουμε στο λουτήρα μέσα σε ζεστό νερό, χύνοντας από πάνω του ζεστό νερό σιγά - σιγά. Αν με τον τρόπο αυτό θερμοανθεί η κοιλιά του και ενεργηθεί, θα γίνει καλά". Το λάδι λοιπόν, μετριάξει επίσης τη δριμύτητα του οξέως. Έχουμε ένα παράδειγμα στο θειάφι, που περιέχει πολλή οξύτητα, η οποία όμως δε γίνεται αντιληπτή, γιατί επικαλύπτεται από το λιπαρό εύφλεκτο συστατικό που πάντα βρίσκεται σε αυτό. Συνεπώς, το λάδι που παράγεται από την ελιά δεν αντιμάχεται κανένα πράγμα, αλλά μεταφέρει σε όλες τις ουσίες την ευεργετική ιδιότητά του, που επεκτείνεται και αυξάνει. Πράγματι, είναι αλήθεια ότι, κατά το κοινώς λεγόμενο, "δεν υπάρχει καλό πράγμα, αν δεν έχει την ιδιότητα να μεταδίδει σε άλλα σώματα την καλοσύνη του".

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΡΘΕΝΩΝ ΜΟΝΑΧΩΝ

Μπορούμε να ορίσουμε τους μοναχούς και όλα τα άλλα θρησκευτικά τάγματα που βρίσκονται στις πόλεις ως ένα ιερό στρατό πάνω στη γη. Ακόμη και οι μοναχές που ζουν μέσα στις μονές τους μπορούν να θεωρηθούν ως ένα είδος στρατού που μάχεται γενναία και καταβάλλει κάθε προσπάθεια, για να νικήσει τους εχθρούς του ανθρώπινου είδους, διεξάγει μια επί τούτου μάχη όπως μέσα από ένα κάστρο. Έναν στρατό αυτού του τύπου δεν τον διανοήθηκε καμία κοινωνία, ούτε ειδωλολατρική ούτε ιουδαϊκή, όντας πολύ εξαρτημένες από τον έρωτα και την επιθυμία τεκνοποίησης. Μόνο η χριστιανική θρησκεία, όπου ο Χριστός είναι η κεφαλή, ο μόνος που γεννήθηκε από μια παρθένα, που η ίδια είναι το άνθος των παρθένων, προοριζόταν γι' αυτή τη δόξα και αυτή την τιμή. Η Ρώμη ανήκε στις παρθένες, τις ονομαζόμενες από το όνομα της θεάς τους Ιερές Εστιάδες*. Καθήκον τους ήταν η φροντίδα των ιερών αντικειμένων της Εστίας και η φύλαξη της αιώνιας φωτιάς της. Αρχικά ήταν τέσσερις, έπειτα αυξήθηκαν φτάνοντας τις έξι. Οι Εστιάδες ζούσαν στο ναό της θεάς, όπου κατά τη διάρκεια της ημέρας μπορούσαν να μπουν όλοι, αλλά τη νύχτα δεν επιτρεπόταν να παραμείνει κανένας άνδρας. Να λοιπόν, μια απλοϊκή εκδοχή των παρθένων μας· πόσο διαφορετικές ήταν από τις δικές μας! Για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα ήταν αναγκασμένες να διατηρήσουν την παρθενιά τους, αλλά με την πάροδο τριάντα ετών στην υπηρεσία της Εστίας να συντηρούν την αιώνια φλόγα, τους επιτρεπόταν να παντρευτούν και, όπως λέει ο Prudenzius*,

"να υποβάλλουν στη δοκιμασία των δεσμών του γάμου παλιές ρυτίδες".

Στις πόλεις βρίσκονται πολυάριθμες λεγεώνες των παρθένων μας ή καλύτερα πολεμίστριες που διατηρούν την αιώνια και αμόλυντη παρθενία τους αφιερώνοντάς τη στο Θεό. Και όπως οι κοινοί στρατοί, όταν τους στέλνουν σε κάποια αποστολή, κατά κανόνα έχουν τους γιατρούς τους – καθώς είναι πολύ σημαντικό οι στρατιώτες να είναι υγιείς και να έχουν τις πρόπουσες ιατρικές φροντίδες – έτσι και τις καλόγριες είναι σωστό να τις παρακολουθούν ειδικευμένοι γιατροί με επαρκή κατάρτιση, που θα μεριμνούν για την υγεία τους. Σκόπευα να μιλήσω για τις αρρώστιες και τη θεραπεία των μοναχών, αλλά σκέφτηκα πως είναι προτιμότερο να προτάξω αυτή την πραγματεία σχετικά με τη θωράκιση της υγείας τους, **γιατί θεωρώ περισσότερο συμφέρουσα την πρόληψη των ασθενειών παρά τη θεραπεία τους.**

Ο γιατρός που ασκεί αυτό το καθήκον πρέπει να διαθέτει πείρα, να είναι προσεκτικός και να είναι προικισμένος με ηθικές αρχές. Κατά πρώτον πρέπει να γνωρίζει την τοποθεσία όπου βρίσκεται το μοναστήρι: αν είναι ένα υγιεινό περιβάλλον, η προστασία της υγείας των μοναχών δεν θα αποτελεί μεγάλο πρόβλημα γι' αυτόν, όμως δε θα ισχύει το ίδιο, αν πρόκειται για ένα ανθυγιεινό μέρος. Πράγματι, ο αέρας στο περιβάλλον που ζούμε και αναπνέουμε επηρεάζει πάρα πολύ τις λειτουργίες του οργανισμού μας. Συνήθως τα μοναστήρια είναι σωστά δομημένα, με μεγάλους λαχανόκηπους και άνετους χώρους για τις καλόγριες, αλλά βρίσκονται επίσης σε άσχημες τοποθεσίες, κατά μήκος των τειχών και των υπονόμων της πόλης, όπου συρρέουν όλες οι ακαθαρσίες. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι κάθε χρόνο έχουμε περισσότερους αρρώστους και με σοβαρότερες αρρώστιες κοντά στα τείχη παρά σε περιοχές κοντά στο κέντρο της πόλης. Αυτή η παρατήρηση ανήκει στον Ιπποκράτη και βρίσκεται στο "*Περί Επιδημιών*" (3^ο, άρρωστος 2^{ος} - Ερμοκράτης), όπου αναφέρεται σε κάποιον άρρωστο που ζούσε κοντά στα τείχη της πόλης. Παρατήρησα ότι συνέβαινε το ίδιο και στις μονές που βρίσκονται στα πιο πολυσύχναστα σημεία της

πόλης: παρ' ότι δε διαθέτουν λαχανόκηπους και ευρύχωρους διαδρόμους, οι καλόγριες είναι περισσότερο εύρωστες από αυτές που απολαμβάνουν μεν αυτές τις χαρές, αλλά ζουν σε πιο ανθυγιεινές τοποθεσίες. Άρα ο γιατρός πρέπει να προσέξει να κρατήσει μακριά, όσο αυτό είναι δυνατόν, όλα εκείνα τα πράγματα που μολύνουν τον αέρα, επιστώντας την προσοχή των μοναχών στους ανέμους που φυσούν από τη μεριά των υπονόμων και συμβουλεύοντας να μη στοιβάζουν στους λαχανόκηπους τους μεγάλους σωρούς κοπριάς. Καλύτερα να την αγοράζουν απ' έξω όχι φρέσκια αλλά ήδη χωνευμένη, γιατί ακόμα και αν θέλουν να λιπαίνουν τους λαχανόκηπους, δεν πρέπει να μολύνουν τον αέρα με επιβλαβείς αναθυμιάσεις. Ο Ησίοδος, όπως ανέφερα μιλώντας για τις αρρώστιες των αγροτών, αποδοκίμαζε τη λίπανση των αγρών και ήθελε να ενδιαφερόμαστε περισσότερο για την υγεία των ανθρώπων παρά για το πόσο γόνιμη είναι η γη. Οι καλόγριες, αν δε θέλουν να έχουν πελάδες, πρέπει να αποφεύγουν τους περιπάτους στους λαχανόκηπους τις πρωινές και τις απογευματινές ώρες. Το συμπέρασμα είναι ότι πρέπει να κρατούν καθαρό όλο το μοναστήρι, ώστε ο αέρας που εισπνέουν να διατηρείται όσο το δυνατόν πιο καθαρός.

Παρατήρησα ότι σχεδόν σε όλα τα μοναστήρια εκτρέφουν τέσσερα με πέντε γουρούνια, για να κάνουν σαλάμια, χοιρομέρια, λουκάνικα, λαρδί και άλλα παρόμοια. Αν και τα κρατούν μέσα σε περιφραγμένους χώρους, είναι αδύνατο να μη μολυνθεί ο αέρας από αυτά τα ζώα. Όταν καθαρίζονται τα χοιροστάσια κατ' επανάληψη, όπως άλλωστε είναι απαραίτητο κυρίως το καλοκαίρι, μια έντονη δυσοσμία μολύνει όλο το μοναστήρι, αλλά δεν μπορούμε να πείσουμε τις μοναχές να εγκαταλείψουν αυτή τη συνήθειά τους, αν και συνυπολογίζοντάς τα όλα, δεδομένου του κόστους εκτροφής αυτών των ζώων, το κέρδος δεν είναι όσο νομίζουν. Αν πάλι αυτό τους ευχαριστεί, ας φροντίσουν με όλο τους το ζήλο, ώστε ο καθαρός αέρας να επιβαρύνεται το λιγότερο δυνατόν.

Στην καθημερινή διατροφή όλου του ανθρώπινου είδους το ψωμί κατέχει την πρώτη θέση. Σε αυτό δεν είναι ανάγκη να σταθώ, γιατί όλες οι καλόγριες καταναλώνουν εξαιρετικό ψωμί, και μάλιστα φρέσκο και σωστά φτιαγμένο από

τις ίδιες, και δεν είναι δυνατόν να επιθυμούμε κάτι καλύτερο. Δεν μπορώ να πω το ίδιο και γι' αυτό που πίνουν, δηλαδή το κρασί. Τα κρασιά των αδελφών είναι ως επί το πλείστον από αυτά που το καλοκαίρι αλλοιώνονται. Πράγματι, όταν πιάνουν οι ζέστες του Πρόκυνος* και του τρελού Λέοντα ξεθυμαίνουν και χαλούν. Είδα ότι αυτό το πρόβλημα τους παρουσιάζεται κάθε χρόνο. Καθώς από την αρχή το νερώνουν πολύ και για να μην τις πειράζει, αλλά και για να παραμένουν τα βαρέλια πάντα γεμάτα, στη συνέχεια δεν μπορεί να αντέξει για πολύ τη ζέστη του καλοκαιριού. Να προσθέσουμε και ένα άλλο λάθος: οι μοναχές συνήθως φτιάχνουν νωρίς το κρασί τους από άγουρα, στυφά και ξινά σταφύλια και αφού αφήσουν να γίνει η ζύμωση λίγες μόνο μέρες, το πίνουν αμέσως, με αποτέλεσμα να τους προκαλεί στομαχόπονο και μετεωρισμό. Προς αποφυγήν αυτών των ενοχλήσεων πρέπει εκείνη την περίοδο να προμηθεύονται κρασί από καθαρό νερό και σταφίδες ψημένες στον ήλιο. Πράγματι, από τις σταφίδες έχουμε κρασί συμπυκνωμένο. Αν πάλι δεν αρέσει το κρασί αυτού του τύπου, ας προμηθευτούν παλιό κρασί από συγγενείς και φίλους, γιατί το καινούργιο κρασί κάθε τύπου κάνει πάντα κακό στο στομάχι και, όταν μπορούμε να έχουμε μια ορισμένη ποσότητα παλιού κρασιού, καλύτερα να αποφεύγουμε το καινούργιο. *"Κανένας, αν έχει παλιό κρασί, δε θέλει αμέσως το καινούργιο"*, λέει ο Σωτήρας μας στο κατά Λουκά Ευαγγέλιο. Συστήνω πάντα στην ηγουμένη του μοναστηριού να βάζει να φιλτράρουν τα καινούρια κρασιά, αλλά να μην τα νερώνουν πολύ, και έτσι φιλτραρισμένα να τα αφήνουν να παλιώσουν μέσα στα βαρέλια. Πράγματι, το καλά φιλτραρισμένο και καθαρό από τη λάσπη κρασί έχει την ιδιότητα να μη συνεχίζει να βράζει στο βαρέλι, ενώ τα άλλα κρασιά συνήθως βράζουν επί μήνες ολόκληρους. Τα φιλτραρισμένα κρασιά έχουν επίσης το προτέρημα να μην ξεθυμαίνουν και να μη θολώνουν ποτέ, μόνο που με την πολλή ζέστη γίνονται ξίδι. Θα ωφελούσε περισσότερο την υγεία των αδελφών και όλου του μοναστηριού, αν ο υπεύθυνος για το κελάρι ετοίμαζε την κατάλληλη εποχή πιο καθαρό κρασί για τους καλοκαιρινούς μήνες και στη συνέχεια, όπως προτιμούν σε πολλά μέρη, το νέρωναν τη στιγμή της κατανάλωσης. Έτσι οι μοναχές θα

ήταν πιο υγιείς και οι φαρμακοποιοί του μοναστηριού θα τσέπωναν λιγότερα χρήματα. Ξέρω με βεβαιότητα ότι σε ορισμένα μοναστήρια, για να συντηρήσουν τα κρασιά, ώστε να μην ξεθυμαίνουν, συνηθίζουν να προσθέτουν κάποια ποσότητα στυπτηρίας, αλλά καθώς τα κρασιά αυτά αποκτούν στυπτικές ιδιότητες, δε συνιστώνται για θεραπευτικούς σκοπούς.

Όσον αφορά τα άλλα τρόφιμα, καθώς έχουμε διάφορα τάγματα μοναχών, ορισμένες τρέφονται με ψάρια και άλλες με κρέας και με άλλες τροφές που καταναλώνει και ο υπόλοιπος κόσμος. Έτσι, καθώς οι καλογριές έχουν διαφορετικές ηλικίες, συνήθειες και ιδιοσυγκρασία, μπορούν να δοθούν μόνο γενικές οδηγίες, σε κάθε περίπτωση όμως, όπως αναφέρεται και στον κανόνα του Πολύκλειτου, πρέπει να τηρείται το μέτρο. Στα τάγματα όπου οι μοναχές απέχουν από το κρέας και τρώνε μόνο ψάρι και χόρτα, η υγεία τους είναι συνήθως αδύναμη. *"Τὰ ἀσθενέστερα σιτία ὀλιγοχρόνιον βιοτήν ἔχει"*, έγραψε ο Ιπποκράτης (*Περί Επιδημιῶν* 6^ο-τμ. 5^ο-14). *"Οι φτωχές σε θρεπτικές ουσίες τροφές οδηγούν σε μία σύντομη ζωή"*. Αυτό ισχύει για τα τρόφιμα που δεν είναι αρκετά θρεπτικά και αλλοιώνονται εύκολα. Το ψωμί πρέπει να καταναλώνεται σε τετραπλάσια ποσότητα από το ψάρι και τα λαχανικά, έλεγε ο Marsilio Ficino* στο *"Περί της Προστασίας της Υγείας των Μελετητῶν"*. Όλα τα όσπρια προκαλούν μετεωρισμό και έκκριση κυρίως της χολής, πράγματα αντίθετα με τη διατήρηση της καλής υγείας. Υπάρχει μια σχετική αναφορά του Ιπποκράτη: *" Ὅσπρια δὲ πάντα φυσώδεα, καὶ ὠμά, καὶ ἐφθά, καὶ πεφρυγμένα· ἤκιστα δὲ βεβρεγμένα καὶ χλωρά· "* (*Περί Διαίτης Οξέων [Νόθα]* -18). Δηλαδή, *"Όλα τα όσπρια, ωμά, βραστά ή ψημένα δημιουργούν αέρια. Τούτο συμβαίνει λιγότερο, όταν μουσκέψουν στο νερό ή είναι χλωρά"*. Ο Μαρκιανός* εξηγεί το λόγο για τον οποίο τα όσπρια, όταν τα αφήνουμε να μουλιάσουν ή όταν είναι χλωρά, κάνουν λιγότερο κακό από τα ξερά. Γενικά, όταν το ξηρό είναι επικρατέστερο της υγρασίας σχηματίζεται αυτό που προκαλεί το μετεωρισμό, ενώ συμβαίνει το αντίθετο όταν η υγρασία υπερτερεί απέναντι στο ξηρό, πράγμα που συμβαίνει στα χλωρά και τα μουλιασμένα όσπρια. Άρα, για να κάνουν λιγότερο κακό τα

όσπρια, πρέπει να παραμένουν όσο είναι δυνατόν περισσότερο υπό την επίδραση του νερού. Τα όσπρια εκτός από το μετεωρισμό, συνήθως φέρνουν ανήσυχο ύπνο και δημιουργούν ερωτικές φαντασιώσεις, γι' αυτό έμεινε ως ρητό εκείνη η φράση του Πυθαγόρα "*κνάμων απέχεσθαι*". Για τον ίδιο λόγο ο Άγιος Ιερώνυμος προέτρεπε τους μοναχούς του, που για να διατηρήσουν την παρθενιά τους σκληραγωγούν το σώμα με τη νηστεία, να μην τρώνε όσπρια και να τρέφονται περισσότερο με λαχανικά, πράγμα που επαναλαμβάνει στην επιστολή προς Φούρια "*De viduitate servanda*" (*Περί Διατηρήσεως της Χηρείας*) και στην επιστολή προς Δημητριάδα "*De servanda virginitate*" (*Περί Διατηρήσεως της Παρθενίας*).

Στις καλογριές που δεν ακολουθούν πολύ αυστηρούς κανόνες και μπορούν να φάνε κρέας, συμβουλεύω κατ' αρχάς το κρέας ευνουχισμένου ζώου, γιατί χωνεύεται εύκολα, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του γνωστού μας Santorio στο βιβλίο "*De statica medicina*", έπειτα το μοσχαράκι, μετά κοτόπουλο, περιστέρια και άγρια πτηνά, αν διαθέτουν τα χρήματα για την ικανοποίηση των επιθυμιών τους. Το βοδινό, το χοιρινό και το κρέας του λαγού είναι δύσκολα στο ψήσιμο και προκαλούν το σχηματισμό λιπαρών υγρών. Στη Μόντενα υπάρχει ένα φημισμένο μοναστήρι μοναχών που ονομάζονται "σαλεξιάνες" από τον Άγιο Φραγκίσκο του Σάλες, ευεργέτημα της γαληνοτάτης δούκισσας Λάουρας, μιας γυναίκας πολύ πλούσιας και γενναιόδωρης. Αυτές οι μοναχές δεν τρώνε τίποτε άλλο παρά μόνο μοσχαράκι, για να είναι καλά στην υγεία τους και να υπηρετούν το Θεό με αγαλλίαση. Άλλωστε καλό είναι οι μοναχές να διατηρούν το αίμα τους πάντα ελαφρύ και εύροο, ιδιαίτερα όταν συμφέρει να είναι έτσι.

Γνωρίζω καλά ότι αυτές οι παρθένες είναι υποχρεωμένες να ακολουθούν αυστηρούς κανόνες και συνήθειες και να σκληραγωγούν το σώμα με συχνές νηστείες, αλλά και εδώ ακόμη αρμόζει το ρητό σύμφωνα με το οποίο τίποτε δεν πρέπει να φτάνει στην υπερβολή. Συχνά πολλές καλόγριες, λάτριδες της πιο αυστηρής πειθαρχίας, αναλίσκονται, και όντας ακόμη στο άνθος της ηλικίας τους, το αίμα και οι δυνάμεις τους εξασθενούν. Έτσι όχι μόνο αδυνατίζουν, αλλά

και αρρωσταίνουν και γίνονται βάρος στις άλλες καλόγριες και στους γιατρούς, από τους οποίους απαιτούν αποτελεσματικά γιατρικά.

Θέλω να αναφέρω εδώ κάτι που έγραψε ο Άγιος Ιερώνυμος για τις νηστείες των παρθένων στην προαναφερόμενη επιστολή προς Δημητριάδα: *"Πρέπει να νηστεύεις αλλά με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην υποφέρεις από ταχυκαρδία και δύσπνοια και να πρέπει ύστερα να σε υποβαστάζουν και να σε κουβαλούν οι συντρόφισσές σου, αλλά να δαμάξεις τα πάθη του σώματος και να μην υστερείς ως προς τη συνήθη αφοσίωσή σου στην ανάγνωση, τους ψαλμούς, και τις ολονυκτίες. Αυτή καθαυτή η νηστεία δεν είναι η απόλυτη αρετή αλλά η βάση όλων των άλλων αρετών, όπως η αγιοσύνη και η παρθενία. Καλό είναι να προτιμάμε μία συγκρατημένη διατροφή με τριήμερες νηστείες και να αφήνουμε πάντα ανικανοποίητο ένα μέρος της όρεξης"*.

Δεν υπάρχει τίποτε που να επηρεάζει πιο αρνητικά την υγεία των μοναχών από το γεγονός ότι δεν μπορούν να επωφεληθούν από την ευεργετική δράση του απαραίτητου φυσικού ύπνου. Οι καλόγριες συνηθίζουν να κοιμούνται σε ξεχωριστά κρεβάτια μέσα σε μεγάλους και μακρόστενους θαλάμους, που ονομάζουν κοιτώνες. Αν και ο κανονισμός του τάγματος ορίζει επαρκή χρόνο για ύπνο, ωστόσο δεν επωφελούνται από όλο αυτό το χρονικό διάστημα, γιατί καθώς κοιμούνται όλες στον ίδιο κοιτώνα άλλες βήχουν, άλλες αναστενάζουν, άλλες ροχαλίζουν δυνατά, άλλες ονειρεύονται και παραμιλούν στον ύπνο τους, με αποτέλεσμα ορισμένες να πάσχουν από αϋπνίες και, όταν κατά τις πρωινές ώρες καταφέρνουν να βυθιστούν ήρεμα στον ύπνο, με τον ήχο της πρώτης καμπάνας έρχεται η ώρα που πρέπει να σηκωθούν από το κρεβάτι και να πάνε στην εκκλησία. Στην έλλειψη ύπνου έρχεται να προστεθεί και ένα άλλο μειονέκτημα: εκεί που κοιμούνται πολλές καλόγριες μαζί υπάρχει μια άσχημη μυρωδιά και, αν κάποιος μπει το πρωί, τον κτυπά αμέσως μία δυσοσμία, που οι ίδιες οι μοναχές, αν και είναι συνηθισμένες, την αντιλαμβάνονται ως δυσάρεστη και την ονομάζουν "κοιτωνίλα". Ο Ιπποκράτης εξαίρει τον ύπνο σε κρύο περιβάλλον (*"Υπνος έν ψύχει έπιβεβλημένω"*), φτάνει να είμαστε καλά σκεπασμένοι, δηλαδή σε έναν χώρο ευρύχωρο και με πολλές κουβέρτες, ώστε ο

ύπνος να μη διαταράσσεται από το κρύο και ο αέρας που αναπνέουμε να είναι καθαρότερος, πράγμα για το οποίο μιλήσαμε ήδη σε άλλο κεφάλαιο.

Οι μοναχές που έχουν το προσωπικό τους κελί έχουν πολύ πιο ήσυχο ύπνο, κυρίως το χειμώνα, γιατί δεν τις ενοχλεί τίποτε και έτσι ξεκουράζονται όλο το χρόνο που έχουν στη διάθεσή τους. Αυτό όμως δε συμβαίνει και το καλοκαίρι. Αυτές έχουν να αντιμετωπίσουν και ένα άλλο μειονέκτημα: δε γίνεται να αποφύγουν την εισπνοή του μολυσμένου από τις συνεχείς αναθυμιάσεις του σώματός τους αέρα. Για να αποφύγουν όσο είναι δυνατόν αυτόν τον κίνδυνο, τις συμβουλεύω να αφήνουν μισάνοιχτες τις πόρτες του κοιτώνα, όχι μόνο το καλοκαίρι αλλά και το χειμώνα, ώστε να αερίζεται το δωμάτιο. Αν πάλι μερικές καλόγριες φαίνεται να μην έχουν κοιμηθεί αρκετά το βράδυ, κυρίως το καλοκαίρι που οι νύχτες είναι πιο μικρές, μπορούν να αναπληρώσουν μερικές ώρες ύπνου πριν από το μεσημεριανό φαγητό, ακολουθώντας τη συμβουλή του Κέλσου*: *"Είναι καλό, όταν οι ημέρες είναι μεγάλες, να αναπαυόμαστε πριν ή έπειτα από το γεύμα, ενώ το χειμώνα είναι προτιμότερο να κοιμόμαστε όλη τη νύχτα"*.

Αλλά, αν δεν είναι και τόσο εύκολο γι' αυτές τις όσιες παρθένες να επωφελούνται από την ευεργετική δράση του ύπνου, σίγουρα θα είναι πολύ πιο εύκολο να έχουν αυτά που προσφέρει η υγιής σωματική άσκηση. Αν εξετάσουμε τη ζωή των μοναχών, θα δούμε ότι είναι κυρίως καθιστική. Περνούν το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας στους χώρους εργασίας τους, ασκώντας τις πιο λεπτές τέχνες της Αθηνάς, όπως το κέντημα και άλλα παρόμοια, ή ψέλνουν στην εκκλησία ή προσεύχονται, πράγματα που δεν τους επιτρέπουν να είναι καλά στην υγεία τους για πολύν καιρό. Αλλά οι ίδιες λένε ότι οι ψαλμοί και η απαγγελία των ύμνων είναι ένα είδος σωματικής άσκησης που δεν την έκαναν πριν μονάσουν, όταν ζούσαν ακόμη με τους γονείς τους στα σπίτια τους. Φυσικά δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι με τις ψαλμωδίες και την απαγγελία των ύμνων καταβάλλουν κάποια σωματική προσπάθεια, αλλά αυτό δεν αρκεί, αν δεν ασκείται ολόκληρο το σώμα με τις κατάλληλες κινήσεις. Ο Πλάτωνας ονόμαζε πραγματική άσκηση εκείνη με την οποία κινούμαστε εσωτερικά και εξωτερικά. Η ανάγνωση

και η ψαλμωδία κρατούν ασκημένους μόνο τους πνεύμονες, όχι ολόκληρο το σώμα. Οι μοναχές θα ανταπαντήσουν λέγοντας ότι κάθε μέρα, νωρίς το πρωί, προς το μεσημέρι, το βράδυ, μερικές φορές και τη νύχτα, όταν κτυπάνε τις καμπάνες, γυμνάζουν ολόκληρο το σώμα: μια άσκηση αρκετά κοπιαστική που θερμαίνει όλο το σώμα και μερικές φορές σε κάνει να ιδρώνεις. Δε θα τολμούσα να κάνω κριτική για μία άσκηση αυτού του τύπου, αν αυτό δεν ωθούσε τη γειτονιά να τις καταριέται. Θυμάμαι ότι χρειάστηκε να θεραπεύσω πολλές φορές νεαρές μοναχές που έπασχαν από συνάχι βαριάς μορφής γιατί καταμεσής του χειμώνα, ακόμη και μέσα στη νύχτα, έπρεπε από την κορυφή του καμπαναριού να κτυπούν τις καμπάνες επί ώρες και με όλες τους τις δυνάμεις, για να αναγγείλουν κάποια γιορτή, πράγμα που συμβαίνει κυρίως όταν μία νεαρή πρέπει να πάρει το χρίσμα. Δε θα καταλάβω ποτέ μου γιατί προκαλεί τόση ευχαρίστηση σε όλες τις καλόγριες σχεδόν σε όλες τις πόλεις αυτό το βασανιστήριο των αφτιών.

Δε λείπουν οι εργασίες με τις οποίες εξασκείται όλο το σώμα και μεμονωμένα μέρη του, όπως τα χέρια ή τα πόδια, για παράδειγμα η ύφανση στον αργαλειό· αλλά δεν μου έτυχε ποτέ να δω αργαλειό σε μοναστήρι. Αν υπάρχει κάτι που προφυλάσσει από τις εντερικές αποφράξεις και, όταν υπάρχουν, τις ελευθερώνει εύκολα, αυτό είναι η εργασία στον αργαλειό που ασκεί ολόκληρο το σώμα. Δεν υπάρχουν πιο γεροδεμένες και ροδαλές γυναίκες από τις υφάντρες. *"Ποιος θα βρει μία δυνατή γυναίκα; Ζήτησε λινό και μαλλί και δούλεψε με τα επιδέξια χέρια της"*, διαβάζουμε στις ιερές γραφές.

Κάποτε οι όσιες παρθένες συνήθιζαν να ξεμυτίζουν από το μοναστήρι –φυσικά ποτέ μόνες– για να πάνε στις επίσημες λιτανείες, όπως κάνουν τα άλλα θρησκευτικά τάγματα, περιδιαβαίνοντας στη σειρά, η μία πίσω από την άλλη, τους δρόμους της πόλης. Σίγουρα αυτή η σωματική άσκηση τους έκανε πολύ καλό, αλλά από τότε που ο Πάπας Βονιφάτιος Η΄ θεώρησε καλύτερο να παραμένουν έγκλειστες στα μοναστήρια τους, ώστε να τραβούν επάνω τους το ουράνιο βλέμμα και όχι τα βλέμματα του κόσμου, είναι απαραίτητο να αναπληρώνουν αυτή την άσκηση με άλλες κοπιαστικές

δουλειές και όχι τις πιο βαριές να τις αναθέτουν στις υπηρέτριες τους, τις ονομαζόμενες διακόνισσες – συχνά χωριάτισσες στην καταγωγή– αν μετά δε θέλουν να ζηλεύουν την ευτυχία τους, όταν τις βλέπουν γεροδεμένες και ροδαλές. Σε ορισμένες πόλεις είδα μοναστήρια δίχως υπηρέτριες, όπου όλες οι μοναχές είναι της ίδιας βαθμίδας και μεριμνούν μόνες τους για ό,τι χρειάζονται. Είναι καλύτερα λοιπόν, οι όσιες παρθένες, αν νοιάζονται για την υγεία τους, να δουλεύουν όχι μόνο με τα χέρια, κεντώντας, αλλά με ολόκληρο το σώμα. Όπως επαναλαμβάνουν συνεχώς οι γιατροί, η ισορροπία ανάμεσα στην αφόδευση και την αφομοίωση εξαρτάται από την τακτική άσκηση του σώματος, όπως οι καρποί προέρχονται από τις ρίζες. Όταν αποβάλλεται αυτό που πρέπει να αποβληθεί, ο οργανισμός συγκρατεί με μεγαλύτερη ευκολία αυτά που είναι απαραίτητα για να τραφεί το σώμα.

Αν πράγματι ωφελεί τόσο πολύ στη διατήρηση της υγείας μια ήπια άσκηση του σώματος, δεν είναι μικρότερης σημασίας και τα συναισθήματα της ψυχής να είναι γαλήνια, γιατί η σχέση που συνδέει την ψυχή με το σώμα είναι τόσο στενή που αλληλομεταδίδουν το καλό και το κακό. Ένας προικισμένος άνδρας, ο Cambreo, στο "*De passionum characteribus*" απέδειξε καθαρά πως τα πάθη της ψυχής, όπως ο θυμός, ο φόβος, η χαρά και άλλα δυνατά συναισθήματα που ξεπερνούν το μέτρο, προκαλούν σοβαρές διαταραχές στον ανθρώπινο οργανισμό και κυρίως στην αιμάτινη μάζα. Περιγράφει τα σημάδια και τα χρώματα που κάθε δυνατό συναίσθημα ζωγραφίζει στο πρόσωπο, με τρόπο που από αυτές τις εξωτερικές εκδηλώσεις ο καθείς μπορεί να συμπεράνει ποιες σοβαρές αλλοιώσεις επέρχονται στο εσωτερικό κυρίως των γυναικών. Πάνω από μια φορά μου έτυχε να παρατηρήσω πως εξαιτίας μιας ξαφνικής δυνατής συγκίνησης επέρχεται σχεδόν στη στιγμή μία σύσπαση στα εσωτερικά όργανα της γυναίκας, τέτοια που μπορεί να προκαλέσει τη διακοπή της εμμηνορροσίας, ενόσω βρίσκεται στο αποκορύφωμά της. Οι όσιες παρθένες λοιπόν, πρέπει να προσέχουν όσο μπορούν τα πάθη, κυρίως το θυμό, και να τον καταπνίγουν εν τη γενέσει, όπως κάνουμε με το φίδι, όταν είναι ακόμη στο αβγό του. Ωστόσο

δε θα ήθελα να φτάσουν σε ένα στάδιο "απάθειας", όπως έκαναν κάποτε ορισμένοι φιλόσοφοι. Πράγματι, αυτό δεν αρμόζει στη γενναιοψυχία των παρθένων. Τα έντονα συναισθήματα μπορούν να έχουν τη δική τους θετική πορεία, μόνο όταν θέλουμε να τα κατευθύνουμε με σωστό τρόπο. Αρκεί να ξέρουμε να κυβερνούμε τα πάθη μας.

"Να κυβερνάς τα πάθη της ψυχής, να τα φρενάρεις, να τα αλυσοδένεις, γιατί, αν δεν τα καθυποτάξεις, θα επικρατήσουν".

Κάποιος θα μπορούσε να ρωτήσει αν για τη διατήρηση της καλής υγείας των μοναχών αρκούν μόνο οι συμβουλές και ο ορθός τρόπος ζωής ή μήπως είναι σκόπιμο να εφαρμόζουμε εγκαίρως κάποιες θεραπείες. Θα απαντήσω ότι καθώς η υγεία είναι πολύ σημαντική, για τη διατήρησή της θα μπορούσαμε να εφαρμόσουμε εγκαίρως κάποιες θεραπείες. *"Για ορισμένους προτείνουμε την αφαίμαξη ή το καθαρικό, σε αυτούς –έλεγε ο Ιπποκράτης– πρέπει να συστήνουμε το καθαρικό ή την αφαίμαξη"*. Πρέπει να προσέξουμε το διαχωριστικό σύνδεσμο. Ο Ιπποκράτης δε συνιστά τη χρήση αυτών των δύο σημαντικών γιατρικών ταυτόχρονα, όπως κάνουν μερικοί που θεωρούν ιεροσυλία να κάνουν αφαίμαξη, αν πρώτα δεν έχει δοθεί κάποιο καθαρικό. Πράγματι, υπάρχουν καλόγριες στις οποίες πρέπει να συμβουλευόμαστε μόνο αφαίμαξη, γιατί έχουν υψηλή πίεση, άλλες στις οποίες κάνει καλό μόνο το καθαρικό, γιατί έχουν την τάση να παρουσιάζουν δυσκολίες στην πέψη και άλλες που χρειάζονται και τα δύο. Μπορούμε να συνιστούμε αυτά τα φάρμακα όχι μόνο την άνοιξη αλλά και το φθινόπωρο, και κυρίως τα καθαρικά, ώστε να επανορθώνουμε τα λάθη του καλοκαιριού, όταν με μεγάλη ευχαρίστηση τρώμε τα φρούτα που ωρίμασαν με τον ήλιο της άνοιξης και του καλοκαιριού.

Θέλησα να παράσχω αυτές τις λίγες συμβουλές, αν και πολλές άλλες μπορούν να προταθούν ακόμη, στις όσιες παρθένες για την υγεία τους, ώστε να αντέξουν με περισσότερη δύναμη το σχήμα που τόσο γενναιοψυχα ασπάστηκαν. Το να δεσμεύεται μία νεαρή παρθένα με έναν όρκο αιώνιας αγνότητας είναι ένα πραγματικά επίπονο

εγγείρημα, που μπορεί να συγκριθεί με ένα σκληρό βασανιστήριο. Και όπως τελικά γράφει και ο Άγιος Ιερώνυμος, *"Είναι ενάντια στη φύση, μάλλον πέρα από τη φύση, κάποιος να μην αφήνει να εκφραστεί ό,τι είναι ζωντανό μέσα του, να καταστρέφει την ικανότητα να γεννά και να δρέπει μόνο τους καρπούς της παρθενιάς"*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΟΙ ΑΣΘΕΝΕΙΕΣ ΤΩΝ ΚΤΙΣΤΩΝ**

Οι κτίστες αρρωσταίνουν από τις ίδιες αρρώστιες με όσους δουλεύουν τον ασβέστη: πράγματι, όταν σβήνουν τον ενεργό ασβέστη με νερό, για να φτιάξουν τους τοίχους ή για να τους σοβατίσουν, πάντα έχουν να κάνουν με τον ασβέστη, ακόμα και όταν είναι σβηστός. Δεν μπορούν να αποφύγουν την εισπνοή των μικροσκοπικών σωματιδίων που δημιουργούνται και τα οποία ερεθίζουν το στόμα, το λαιμό και τα πνευμόνια, προκαλώντας σοβαρές ανισορροπίες στον οργανισμό.

Σε όλους είναι γνωστές οι βλαβερές ιδιότητες του ασβέστη που έχει την πρώτη θέση ανάμεσα στις αλκαλικές ουσίες και που τις γνωρίζουν καλά εκείνοι που θέλησαν να κατοικήσουν σε φρεσκοσοβατισμένα σπίτια, αφού απόκτησαν σοβαρότατες αρρώστιες. Είναι φημισμένη η περίπτωση του Ερμοκράτη για τον οποίο λέει ο Ιπποκράτης³⁸²: *"Ερμοκράτην, ὃς κατέκειτο παρά τὸ καινὸν τεῖχος, πῦρ ἔλαβεν."* (*Περὶ Ἐπιδημιῶν 3^ο / Ἄρρωστος 2^{ο5}*). Δηλαδή, *"Ένας βίαιος πυρετός ἐπληξε τον Ερμοκράτη που κατοικούσε κοντά στο καινούργιο τείχος"*. Ο Valesio ακολουθώντας τα ἴχνη του Γάληνου, σχολιάζει αυτή την περίπτωση λέγοντας ότι είναι πραγματική ανοησία να πιστεύουμε ότι ο Ιπποκράτης συμπλήρωσε από πρόθεση τη φράση *"καινόν τεῖχος"*, θέλοντας να αναφερθεί στην αιτία της αρρώστιας του Ερμοκράτη. Αντιθέτως, οι Epifanio Ferdinando³⁸³ και Mercuriale³⁸⁴ στα μαθήματα της Πίζας διαβεβαιώνουν ότι ο Ιπποκράτης ἔγραψε εκείνες τις λέξεις,

**Αυτό το κεφάλαιο υπάρχει μόνο στην πρώτη έκδοση (Μόντενα, 1700), αμέσως μετά το 24^ο κεφάλαιο (ασθένειες των λιθοξώων).

γιατί δεν υπάρχει τίποτα πιο επικίνδυνο από το να κατοικήσεις σε ένα πρόσφατα κτισμένο με ασβέστη σπίτι. Πολλοί που πειραματίστηκαν με προσωπικό τους κίνδυνο, ακόμα και θανάσιμο, υπέφεραν από πνιγμό ή κτυπήθηκαν από πυρετούς, κώφωση και καταπληξία, όπως ακριβώς συνέβη στον Ερμοκράτη, που πέθανε έπειτα από 27 ημέρες. Ο Verulamio³⁸⁵ διηγείται ότι ο αυτοκράτορας Ιουλιανός πέθανε γιατί έμεινε σε ένα φρεσκοσοβατισμένο δωμάτιο. Αυτό το έμαθα και εγώ μια φορά, διατρέχοντας έναν σοβαρό κίνδυνο, όταν έβαλα να σοβατίσουν με ασβέστη ένα μικρό μελετητήριό μου. Αφού πέρασαν έξι μήνες, πίστευα ότι ήταν αρκετά ασφαλές για κατοίκηση, γιατί οι τοίχοι ήταν παλιοί και είχε περαστεί μόνο ένα χέρι ασβέστη. Κτυπήθηκα από έναν οξύ πυρετό· τον ξεπέρασα μετά δυσκολίας και μετά έπρεπε να καταπολεμήσω ένα επί μακρόν επιμένον πυρέτιο. Πολλές φορές παρατήρησα ότι η μυρωδιά του ασβέστη στα νέα κτίρια γίνεται καθαρά αντιληπτή για αρκετά χρόνια, ειδικά το πρωί, όταν τα παράθυρα έχουν παραμείνει κλειστά όλη τη νύχτα. Γιατί την ημέρα με τα παράθυρα ανοιχτά πολλοί ξεγελούνται, αφού δεν αισθάνονται καμιά μυρωδιά, και έτσι δε φοβούνται να κοιμηθούν τη νύχτα.

Σωστά λοιπόν ένα διάταγμα, που μεταφέρει ο Πλίνιος^{*386}, απαγόρευε στους Ρωμαίους να κατοικήσουν νεόκτιστα κτίρια: *"στους νόμους εκείνου του καιρού για τα σπίτια, προβλεπόταν ότι ο αγοραστής δεν μπορούσε να τα χρησιμοποιήσει παρά μόνο τρία χρόνια ύστερα από την οικοδόμησή τους"*. Αυτό όμως συνέβαινε, όπως προσθέτει ο ίδιος ο Πλίνιος*, για να μην καταστρέφονται τα κτίρια από ρωγμές. Πράγματι, τόσος χρόνος χρειάζεται για να μπορούν να κατοικηθούν χωρίς κίνδυνο τα σπίτια που φτιάχτηκαν με ασβέστη, πράγμα που δε συμβαίνει εάν χρησιμοποιηθεί γύψος, γιατί ξεραίνεται αμέσως και δεν αποπνέει καμιά κακή μυρωδιά.

Οι κτίστες, όπως και αυτοί που παίρνουν τον ασβέστη από τα καμίνια, τον δουλεύουν και τον πουλάνε, γνωρίζουν καλά τις διαβρωτικές του ιδιότητες και τις φοβούνται. Ο Vedelio, όπως αναφέραμε παραπάνω, θυμίζει τον ασβεστώδη σχηματισμό που βρέθηκε στα πνευμόνια της υπηρέτριας ενός ασβεστά και που έγινε από τη συσσώρε-

υση ασβεστόσκονης που εισχώρησε από το στόμα. Ο Amato Lusitano³⁸⁷, θυμίζοντας το τέλος ενός πολύ δυνατού άνδρα, ισχυρίζεται ότι όποιος παρασκευάζει ή χειρίζεται τον ασβέστη πεθαίνει κυρίως από φθίση. Πολλές πληροφορίες για τις επιπτώσεις του ασβέστη βρίσκονται στα κείμενα των αρχαίων όσο και των σύγχρονων συγγραφέων και δε φρονώ ότι πρέπει να σταθώ περισσότερο σε αυτό το θέμα. Οι χημικοί ισχυρίζονται ότι στον ασβέστη βρίσκονται πολλά αλκάλια και ένα μικρό μέρος οξέος και συνιστούν πολλά θεραπευτικά μέσα για εξωτερική χρήση που μπορούν να παρασκευαστούν με αυτόν. Ο Πλίνιος³⁸⁸, κατάπληκτος με τις ιδιότητες του ασβέστη λέει: *"Είναι εκπληκτικό που υπάρχουν ουσίες που, αφού καούν, ανάβουν με νερό"*. Κανείς όμως δεν ασχολήθηκε με αυτό το θέμα με περισσότερη ακρίβεια από τον Tachenio³⁸⁹. Αυτός πράγματι παραχωρεί στον ασβέστη μια σημαντική θέση μεταξύ των αλκαλικών ουσιών, αλλά του αποδίδει και ένα μικρό μέρος από οξύ. Γι' αυτό παράγονται αφροί, όταν ρίχνεται από πάνω νερό, γιατί γίνεται μια αντίδραση μεταξύ του αλκαλικού και του όξινου μέρους. Ο ασβέστης διαθέτει μια δυνατή καυστική ιδιότητα, κυρίως όταν είναι φρέσκος, προτού απορροφήσει την υγρασία του αέρα. Επειδή λοιπόν είναι της οικογένειας της φωτιάς και κρύβει μέσα του εύφλεκτα σωματίδια, δεν είναι παράξενο που απελευθερώνει λεπτότατα και αόρατα σωματίδια που πλήττουν σοβαρά την υγεία των εργατών.

Δεν ξέρω με τι τρόπο οι κτίστες μπορούν να αποφύγουν αυτούς τους κινδύνους, αν όχι εφαρμόζοντας μικρά μαντίλια στο στόμα και στη μύτη, για να μην εισπνέουν τη σκόνη, κυρίως όταν δουλεύουν τον ασβέστη και ρίχνουν από πάνω νερό. Ταυτόχρονα, είναι χρήσιμο να πίνουν κρύο νερό, γιατί έτσι θα μπορούν να καταπραΰνουν τη δυνατή καυστική δίψα και το κάψιμο που τους έρχεται στο λαιμό. Έχω πειραματιστεί με το λάδι γλυκαμύγδαλου, και βοηθάει περισσότερο από άλλα φάρμακα, ανακουφίζει και κατευνάζει οποιοδήποτε οξύ και επίσης έχει την ιδιότητα να σβήνει το άφρισμα του ασβέστη. Πράγματι ο ασβέστης αναβράζει σε επαφή με οποιοδήποτε υγρό, εκτός από το λάδι, και αν είναι μουσκεμένος, δεν αναπτύσσει θερμότητα. Κάθε φορά που αυτοί οι εργάτες συμβαίνει να αρ-

ρωσταίνουν από τις προαναφερθείσες ή και άλλες αρρώστιες, θα είναι πολύ χρήσιμο στον θεράποντα ιατρό να ξέρει ποιες αρρώστιες προκύπτουν από το επάγγελμα που ασκούν και ποιο όργανο προσβάλλεται συνήθως. Αυτή η πρόνοια, για την οποία έχουμε μιλήσει πολλές φορές ίσως μέχρι πλήξεως, θα αποδειχθεί εξαιρετικής σημασίας για όλους τους εργαζομένους. Πράγματι, σύμφωνα με τον Ιπποκράτη³⁹⁰: "Ἄτὰρ ἦν καὶ προπεποιηκός τι ἦ πρὸ τοῦ νοσέειν, ἐνταῦθα στηρίζει ἡ νοῦσος." (Αφορισμοί / τμ. 4^ο / 33). Δηλαδή, "Ὡστόσο, αν κάποιο μέρος του σώματος υπέφερε πριν εκδηλωθεί η αρρώστια, εκεί φωλιάζει το κακό". Σίγουρα στην περίπτωση της αρρώστιας, η στασιμότητα των υγρών συμβαίνει με μεγαλύτερη ευκολία στο πιο αδύνατο μέρος του οργανισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. De re metall., lib. VI
2. Lib. I, sect.5
3. Tom. II, lib.X, sect.2, c.2
4. De morb. sympath., tom. III
5. L.I, mens. april. 1665
6. Sect. II, cap. 9
7. Sect. III, cap. 5
8. Cap. 9
9. Sylv., lib. IV
10. Lib. IX
11. De re metall. et subterranean., lib. VI
12. Tom. II, mens. Nov. 1669
13. De artic., num. 68
14. Lib. VII, c. 32
15. Histor. nat., lib. XXXIII, c. 5
16. Histor. nat., lib. XXXVI, c. 17
17. Cap. 51
18. Cap. 14
19. Lib . VII., obs. 27
20. Lib.VII, c. ult.
21. Lib. VI, c. 6
22. Histor. nat., lib. XXXI, c.10
23. Epid., lib. IV, n. 13
24. De diff. respir., lib. III, c. 12
25. Sect. V, de mer., lib.II, c.7
26. Vol.II, p. 196
27. Epid., lib. II, p.m. 131
28. Cap. 7
29. Cap. 14
30. Sect. III
31. De venenis, lib. XXX, cap. 7
32. Cent. V, obs. 98
33. Cap. 7
34. Ettmuell., T.p., lib. II, cons. 4, c. 8, de vertigine
35. Sect. V.
36. T.I., de tussi, p.m.203
37. Cap. 23

-
38. Epist. XVII.
 39. Vol. II, obs. 21
 40. Cent. II, cap. 36
 41. Cent. III, cap. 40
 42. Cap. 165
 43. Casus 17
 44. Histor. nat., lib. XXXVII, c. 26
 45. Lib. XXXIII, c. 9
 46. Tom. I, m. Apr.
 47. De lue vener., cap. 7
 48. Lib. XII, ep. 57
 49. Cap. de sulph.
 50. Satyra 10
 51. Ep., lib. XIII
 52. Hist. nat., lib. XXXVI, c. 24
 53. Sat. 2
 54. Lib.V, c.92
 55. Cent.IV, cur.41
 56. Cap. 7.
 57. De ven. cap. 8
 58. Tom. III, lib. VI, p. 6 cap. 2
 59. Quast. med. leg., lib.V, tit. 4, q. 7
 60. Cap. 7
 61. De civ. Dei, lib. XXI, c. 7
 62. Dial. III,p. 385
 63. Epigr., lib. II
 64. De lethargo, cap. VII
 65. Syl. Syl., cent. X
 66. P. II, p. 816
 67. Tom. I, lib. V, sect. 6, c. 3
 68. Cap. ult.
 69. De occult. nat. mirac., lib. II, c. 9
 70. Camp. Elys., q. 99
 71. Nov. Organ., lib.II
 72.
 73. De flat., n. 1
 74. De pulcro.
 75. Epid., lib. II
 76. Med. sept., p. II, lib. VIII
 77. Act. Haffn., vol. IV, obs. 44

78. Vide Gal., de diff. febr., libr.I, c.2.: Sennert., tom. II,lib.P., c.3
79. In Aulul.
80. In Alcib., I
81. LibI, ff. de cloacis
82. Lib. X, ep. 41
83. Lib. III, ep. 30
84. Histor. nat., lib. XXXV, cap. 17
85. De re rustica
86. Lib. IV, epigr. 4
87. Lib. VI, eprigr. 93
88. Cap. 24
89. Histor. nat., lib. XXXVIII, cap. 6
90. De san.tuend., lib. II, cap. 13
91. Dipnos., lib XI, cap. 10
92. In lib. epid., ut in IV, n. 21
93. In VII epid., n. 39
94. Epid., lib. VI, sect. 7
95. Hist. nat., lib. VII, cap. 5 et lib, XXVI, cap.I
96. Lib. VII, cap. 7
97. Epid., lib. VI, sect. 6
98. Exerc.5
99. De salubri diaeta, n. 3
100. Comm. text. 8, lib. I, de rat. vict. in acut.
101. De occult. nat. mirac., lib. IV, cap. 8
102. In juc. quaest. campo, q.82
103. Lib. III, cap. 21
104. Hist. nat., lib. XXVIII, cap. 6
105. De sextup. digest., n. 79
106. Cons. II, sect. I.
107. Dec. II, An. 2, obs. 116
108. In sext. digest., n. 58
109. Sect. XIII, probl. 1
110. Lib. VII, cap. 5
111. Ep., lib. III
112. Lib. VII, cap. 2
113. De serv. ur., cap. 48, n. 3
114. Quest. med. leg., lib. V, tom. 4, q. 7
115. Epid., lib. I, sect. 3
116. Lib. VI, ep. 43

117. Sat. 15
118. De leg. ad Cajum.
119. Epigr., libr. XIII
120. Quaset. med. leg., lib. V, tit., q. 7
121. Comm., XXI, sect. 2
122. Lib. I, Fen. 3, Do. 5, c. 2
123. De morb. mul., lib. II, n. 78
124. Lib. XII, ep. 7
125. De affect. fem. ex utero
126. Lib. XXVIII, obs. 30
127. Sect. V, cons. 6, p. 461
128. Vol. V, obs. 86
129. De togat. valet. tuend., cap.35 et59
130. Histor. nat., lib. VII, cap. 7
131. In Custode errante, n. 46, ac in tract. de mort. occas.
132. Quard. bot., cap. 6, de pht.
133. In suo Sepulchr., tom. II, lib. IV, sect. ult.
134. Hist., 32
135. De re nat. et med. utriusq. Indiae, lib. IV, c. 45
136. De re nat. et med. utriusq. Indiae, lib.V, c. 43
137. In tract. de mortis occaw.
138. In tract. de fame laesa
139. De togat. valet. tuend., cap. 4
140. Lib. de flatibus, n. 6
141. Sat. I
142. De leg., lib. II
143. Hist. nat., lib. VII, c. 15
144. De med. purg., cap. 1
145. De univ. mul. med., lib. II, c. 10
146. Cons. med., lib. II, hist. 2
147. De morb. mul., lib. II
148. Vid. Brasau., Lib. V, aph. 36
149. Hist. nat., lib. VII, c. 7
150. Camp. elys., q. 54
151. De abd. morb. caus., lib. II, cap. 14
152. De morb. sacr., n. 7
153. Epid., lib. II, sect. 2
154. Epid., lib. IV, c.14
155. Epid., lib. II
156. Ibidem

157. De valet. infant.
158. De tuenad. val., lib. I, c. 9
159. De virg. organ.
160. Lib. VII, ep. 17
161. De nat. pueri, vers. 250
162. De morb. mul., lib. I
163. Amat. dissert., lib. II, cap. 2, de mamm.
164. De gland., n. 3
165. Comm. Hipp. de nat. pueri
166. In prolog. Casin.
167. Epid., de nat. pueri, n. 21 et 42; De diaet., n. 5
168. De nat. pueri, n. 21
169. De morb. mul., lib. I, n. 97
170. Lib. IV in Melp.
171. De nat. pueri, n. 22
172. Anatom., lib. II, c. 2
173. Dissert. de mamm. et lacte
174. Hist. part., diss. 14
175. Epid., lib. VI, sect. 5
176. Comm. II in an, mun., p. 316
177. De phthis., cap. 6
178. Epid., lib. VII, num. 3; De nat. mul., n. 15
179. De infant. nutrit.
180. Epid., lib. II, sect. 3
181. De san. Tuend., lib. II, cap. 8
182. De inf. nutrit.
183. Ann. 3
184. De val. inf.
185. Diss. De temul.
186. De aura vital.
187. Histor. nat., lib. III, cap. 14
188. De vict. Acut., n. 59
189. Etmuell., Pyr. Rat., cap. 10
190. Append. Prax. Med., tract. VIII, n. 254
191. Lib. II, cons. 27
192. In volupt. Vivend. De ann. Bru., p. II, cap. 14
193. De aere in subl. Infl., cap. 4
194. Epid., lib. VI, n. 3
195. De vig. et somn., cap. 8
196. Pla. rat., lib. I, sect. 6

-
197. Eglog. VI
 198. Sepulchr., p. I, sect. 13, obs. 87
 199. Aph., sect. V, 5
 200. Sect. III, pr. 3 et 22
 201. De diaet., III, n.22
 202. Lib. XI, cap. 10
 203. Lib. I, ep. 30
 204. Histor. nat., lib. XIV, cap. 5
 205. De prin. med. histor., lib. I, h. 6
 206. Metamorph., XV
 207. Georg., III
 208. Prax. med., tom. I, cap. 3
 209. De fame laesa
 210. Histor. nat., lib. XIV, c. 22
 211. De simpl. med. fac., lib. I, c.17
 212. De temul.
 213. De flat., n. 1
 214. Sat. 10
 215. Lib. III
 216. Epid., II, n. 4
 217. Cap. 4
 218. Lib. I
 219. Histor. nat., lib. XIV, c. 11
 220. Lib. I, c. 42
 221. Cap. 31
 222. Cap. 1, de molend. herb.
 223. Histor. nat., lib. XXII, c. 25
 224. De simpl. med. fac., lib. II; De comp. med. s. locos.
 225. Cap. 36
 226. Definit. med.
 227. Histor. nat., lib. XXII, c.5 ; Lib. XXII, c. 25
 228. III p., Do. 2, cap. 6
 229. De alim. Fac., II, cap. 6
 230. Arc. nat., ep. 71
 231. Quaest. med. leg., lib. V, tit. 4, q. 7
 232. Hist. plant., lib. IV, c. 17
 233. Anat., lib. II, c. 13
 234. Pathol. dogm., sect. II, c. 4
 235. Sect. X, probl. 40
 236. Exerc., 123

237. Sepulchr., tom. I, lib. II, sect. 1
 238. Epist. 86
 239. Sat. 2
 240. Histor. nat., lib. XXXI, cap. 9
 241. Aph., sect. II, 22
 242. De re met., lib. XII
 243. Sat. 6
 244. Lib. VI, cap. 1
 245. Aeneid., lib. XII
 246. Noct. att., lib. II, cap. 1
 247. Histor. nat., cent. 8
 248. De mot. Animal., prop. 131
 249. Art. poet.
 250. Lib. IX
 251. Pathol. dogm., sect. I, cap. 1
 252. Aulul., act. 1
 253. Prorraet.
 254. Epid., lib. VII, n. 30
 255. Epid. lib. IV. n. 9
 256. Epid. lib. IV, n. 27
 257. Sat. 3
 258. De leg. lib II
 259. Menaechm. act. I
 260. Sect. V, probl. 9
 261. Lib. VIII, cap. 4
 262. Lib. III, cap. 53
 263. Lib. VI, Epid., comm., 2 et 7 meth
 264. Menaechm., act. 1
 265. Histor. nat., lib. XI, cap. 37
 266. Curcul., act. II, scen. 1
 267. De aere, aquis et loc
 268. Defin. Med., p. 81
 269. Lib. XIV, 84
 270. Epid., lib. VII, circa finem.
 271. De diaet., lib. II, vers. 456
 272. Sect. IV, probl. 12
 273. Lib. V, epist. 5
 274. De diaet., lib. II, n. 28
 275. Lib. III, Fen. 19, tract. 1, sect. 4 de col. Bil.
 276. In Mostell.

277. Cent. I, obs. 72
 278. Quaest. path., q. 56
 279. Epid., IV, n. 13
 280. Aphor., sect. IV, aph. 27
 281. In Eunucho
 282. De rat. Vict. in acut., n. 24
 283. Epid., lib. V, n. 27
 284. De gen. anim., lib. IV, c. 3 et Polit., cap. 8
 285. De rep., lib. III
 286. Suas. ad bonas artes et lib. ad Thrasib.
 287. Comm. I in lib. De artic., n. 60
 288. Lib. VII
 289. Histor. nat., lib. XXVIII, c. 6
 290. Lib. I, c. 1
 291. Epid., lib. VI, n. 6
 292. Vid. Plin., lib. VII, c. 21
 293. Path. dogm., sect. II, c. 10
 294. Lib. IV, probl. 39
 295. De hernia, tom. III, c. 21
 296. Gymn., lib. VI, c. 5
 297. Lib. V, c. 5
 298. Lib. V, epist. 19
 299. De diaeta, II, n. 26
 300. Aeneid., lib. IX
 301. Obs. med., 56
 302. De comp. med.s. loc., lib. VII, c. I
 303. Defin. medic
 304. Scrutin. pestif., sect. I, par. 1
 305. Lib. VII, obs. 8
 306. De febr. puntic.
 307. Quadripart. bot.
 308. Quaest. medic. Leg., lib. V, tit. 4, q. 7
 309. Epid., lib. III, aegr. 3
 310. Zacch., lib. cit., n. 14
 311. De sangu. miss., prop. 6
 312. Eph. lib. I, p. 96
 313. Epid., VI, 7
 314. Meth., lib. XII, c. 8
 315. Epid., lib. VI, sect. 3
 316. De morb. mul., lib. II, n. 82

317. De republ., lib. III
318. In VI epid., 5, text. 20
319. De occ. nat. mir., lib. II, cap. 21
320. De simpl. med. fac., lib. I, c. 7
321. De ulcer.
322. Blas. hum., n. 36
323. De aere, aquis et loc., n. 16
324. Histor. nat., lib. IX, cap. 88
325. De febr., lib. IV, c. 14
326. Cap. 23
327. De flat., n. 4
328. In ign. hosp.
329. Lib. IV, n. 26
330. Num. ultim.
331. Praenot., n. 5
332. Ep. 23
333. Lib. III, cap. 2
334. De febr., cap. 1
335. De succ. pancr.
336. Diatrib. de febr., tom. I, cap. 17
337. De febr.
338. In Plut., act. 4
339. De stud. val. tu., c. 3
340. L. I, c. 2
341. L. I, c. 3
342. Sec. 31, prob. 8 et 15
343. Ophtal., 1, IV, c. 42
344. Prax. med., t. I, c. 7
345. Encycl. Med., 1 III de Morb. abd., c. 11
346. Vid. Beverou. de Ren. cal.
347. Histor. nat., lib. VII, c. 50
348. Quaest. 100
349. In Timaeo, p. 495
350. Epid., lib. VI, n. 5
351. De diaeta, lib. I, n. 5
352. Sat. 6
353. Lib. XII, epig. 45
354. In Captivis.
355. Plat. In Tim.
356. De tog. val. tu., c. 3

-
357. Sat., 1, II, 2
358. L. II, cons. 27
359. In Volup. viven.
360. De stud. val. tu., L.I., c. 7
361. L. II, c. 2
362. L. XV, c. 20
363. Quintil., 1.X, Inst. De mod. Scrib.
364. 4, in VI epid., t. 13
365. De praecep. salub.
366. Lib. II, cap. 14
367. De chir. offic., n. 11
368. Epid., lib. VI, sect. 3
369. Lib. XXII, cap. 4
370. Aeneid., lib. XI
371. Hist. nat. in praef. lib. XII
372. Epist. 89
373. Aphor., sect. II, aphor. 36
374. Tom. I, lib. VIII, p. 4, sect. II, cap. 9
375. De add., lib. IX, cap. 4
376. In Syl. Syl., cent. VIII, exp. 738
377. Blas. hum., n. 36
378. De tuend. val., II
379. Epid., lib. VII, n. 58
380. Lib. XXVIII, cap. 12
381. Acut., 4
382. Epid., lib. VII, aerg. 2
383. Hist. 25
384. Hist. 16
385. In Sylv. Sylvar.
386. L. XXXVI H. N., c. 23
387. Cent. 4, cur. 41
388. L. XXXVI H. N., c. 26
389. Hipp. Chim.
390. 4, Aph. 33

ΛΕΞΙΚΟ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Αβεντίνοσ, ένας από τους 7 λόφους της Ρώμης, φημισμένος από τις ιστορικές εξεγέρσεις των πληβείων.

Αθήναιος, (170 - 230 μ.Χ.) Έλληνας λόγιος, σοφιστής και γραμματικός από την Αίγυπτο (Ναύκρα-τις). Έργο του ανεκτίμητο για την ελληνική κωμωδία "Οι Δειπνοσοφισταί"

Αλισίβα (λατ. *hisciva*), υδατικό διάλυμα βάσεως, συνήθως αναμιγμένο με στάχτη, που λόγω της υψηλής απολυμαντικής αξίας χρησιμοποιείται στο πλύσιμο των ρούχων (λευκαντικό).

Αμαλαμάτωση, 1) επικάλυψη επιφανειών με αμάλαμα, 2) μέθοδος εξαγωγής πολύτιμων μετάλλων από τα ορυκτά τους με τη χρησιμοποίηση υδραργύρου.

Απήγανο, φυτό με αρωματικές και φαρμακευτικές ιδιότητες.

Άππιος Κλαύδιος Καύδηξ (**Appio Claudio Caudex**), ύπατος της Ρώμης. Το 246 π.Χ. άρχισε τον πρώτο Καρχηδονιακό Πόλεμο, όταν διαπεραιώθηκε με δύο λεγεώνες στη Σικελία πείθοντας τους Ρωμαίους να επιβιβαστούν σε πλοία.

Αττική κοτύλη = 0.227 λίτρα.

Άψινθος, ποώδες αρωματικό φυτό με πικρή γεύση. Αλλιώς γνωστό και ως αφιθιά, αφέντι, αφίνθιο. Χρησιμοποιείται στην ποτοποιία και τη φαρμακευτική.

Bacco, tabacco e Venere riducon l'uomo in cenere!, το κρασί (Βάκχος), ο καπνός κι ο έρωτας κάνουν τον άνθρωπο χώμα.

Βάκων (**Bacon Francis**), Άγγλος φιλόσοφος (1561-1626). Μεγάλη επιρροή είχαν η μεθοδολογία και το εμπειρικό του πνεύμα. Φημισμένη η θεωρία του για τα είδωλα. Θεμελίωσε μια νέα αντιδογματική

λογική. Αντελήφθη από τους πρώτους τη σημασία της έρευνας και της επιστημονικής οργάνωσης για την κατάκτηση της φύσης και την ανανέωση της κοινωνίας.

Βαλανείς (λατ. Balneatores), αυτοί που περιποιούνταν τους λουόμενους στα δημόσια λουτρά. **βαλανείον**= λουτρόνας, δοχείο για πλύσιμο, για λούσιμο.

Bezoar, ίζημα στα σπλάχνα ορισμένων μωμιοποιημένων ζώων, που κάποτε χρησιμοποιείτο ως διεγερτικό φάρμακο ή αντίδοτο δηλητηριάσεων.

Βιργίλιος (Virgilio Marone Publio), ο μεγαλύτερος Λατίνος επικός ποιητής (70 π.Χ. - 19 μ.Χ.) από τη Μάντοβα. Επηρεασμένος από την επικούρειο φιλοσοφία (Λουκρήτιος), έγραψε μιμούμενος τους Έλληνες (Θεόκρητο) τα "*Βουκολικά*" και "*Γεωργικά*", δέκα εξάμετρος συνθέσεις, όπου υμνεί την ήρεμη ζωή της υπαίθρου, και την "*Αινειάδα*" μιμούμενος τον Όμηρο.

Βιτριόλι (λατ. vitriol, vitrelum < vitrus, λόγω της υαλώδους όψης που παρουσιάζουν συχνά τα θειικά άλατα), θειικό οξύ.

Βλαιοποδία, δυσμορφία των ποδιών κυρίως στην παιδική ηλικία. Τα γόνατα προσεγγίζουν το ένα το άλλο, ενώ οι αστραγάλοι αποκλίνουν μεταξύ τους (**βλαιοσός**= κυρτός, στραβός).

Βόριο (B), αμέταλλο, μαύρο, κρυσταλλικό, πολύ στερεό. Χρησιμοποιείται για την προστασία από οξειδωση. Το άλας βορίου, νατρίου, οξυγόνου (**Borace**) βρίσκεται διαλυμένο σε νερό. Χρησιμοποιείται για πορσελάνες, χρωματισμό γυαλιού, σμάλτου κτλ..

Γαλιλαίος (Galileo Galilei), επιστήμονας, μαθηματικός και φιλόσοφος (Πίζα 1564 - Φλωρεντία 1642). Θεμελιωτής της ιταλικής επιστημονικής πρόξας και της σύγχρονης πειραματικής μεθόδου. Το 1592 ο Ενετός δόγης Cicogna του προσέφερε την έδρα των μαθηματικών στο Μελε-

ητήριο της Πάντοβας. Το 1609 τελειοποίησε και χρησιμοποίησε πρώτη φορά για επιστημονικούς σκοπούς το τηλεσκόπιο. Το 1610 έκανε μεγάλες αστρονομικές ανακαλύψεις, που έγιναν γνωστές στον κόσμο των λογίων με το *Sidereus Nuncius*: οι οροσειρές της Σελήνης, η αστρική φύση της *Via Lattea* και οι 4 δορυφόροι του Δία. Τον ίδιο χρόνο ονομάστηκε φιλόσοφος και πρώτος μαθηματικός του Αρχιδούκα και του Μελετητηρίου της Πίζας. Ανακάλυψε τις ανωμαλίες του Ποσειδώνα, τις ηλιακές κηλίδες και τις φάσεις της Αφροδίτης. Υπεραμύνθηκε της ηλιοκεντρικής αντίληψης του Κοπέρνικου, προκαλώντας μεγάλες αντιδράσεις στο θεολογικό και πανεπιστημιακό περιβάλλον. Το 1615 καταγγέλθηκε στο Άγιο Γραφείο. Το 1616 δηλώθηκε ως αιρετική η θέση ότι ο Ήλιος είναι το σταθερό σημείο του κόσμου και ειρωνική ως προς την πίστη η θέση ότι η Γη δεν είναι ακίνητη ούτε το κέντρο του κόσμου. Το 1616 έργο του Κοπέρνικου "*Οι Επανα-*

στάσεις των Ουράνιων Κόσμων" απαγορεύτηκε. Το 1623 ανήλθε στην ποντιφική έδρα ο φίλος και θαυμαστής του Μ. Barbe-rini με το όνομα Ουρ-βανός Η'. Ο Γαλιλαίος νόμισε ότι ήλθε η ώρα και έγραψε το "*Dialogo sui massimi sistemi*" (1630 - 32). Η δίκη ενώπιον της Ιεράς Εξετάσεως και ο εγκλεισμός του γέρου επιστήμονα στη S. Maria sopra Minerva, ανήκουν στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού. Ο Γαλιλαίος, ως πιστός καθολικός, δήλωσε μετάνοια, αλλά ούτε ο περιορισμός του στη βίλα του Αρχέτρι, ούτε ο έλεγχος της Ιεράς Εξέτασης δεν κατόρθωσαν να κάμψουν το πνεύμα του, ούτε τον εμπόδισαν να γράψει το πιο ώριμο έργο του "*Διάλογοι, Συζητήσεις και Μαθηματικές Αποδείξεις Γύρω από Δύο Νέες Επιστήμες*", που διέφυγε και εκδόθηκε στη Leida το 1638.

Gellio (2^{ος} αι.), Λατίνος λόγιος, συγγραφέας εγκυκλοπαιδικού έργου 20 τόμων "*Αττικές Νύκτες*" (Notti attiche)

για τη ζωή, την τέχνη και τις προσωπικότητες της εποχής.

Γουαϊάκο (guaiaco), από φωνητικό των ιθαγενών της Αϊτής. Είδος δέντρου της Κ. Αμερικής με σκληρότατο ξύλο, απ' όπου εξάγεται ρητίνη (ρετσίνι) που χρησιμοποιείται για την κατασκευή επίπλων, για τις στιλβωτικές του ιδιότητες, για τα ρουλεμάν και τα κουζινέτα που έχουν οι άξονες από τους έλικες των πλοίων. Στην ιατρική χρησιμοποιείται ως εφιδρωτικό (διαφύση) και ερεθιστικό φάρμακο και ως λάδι στην αρωματοποιία.

γουταπέρακα, προϊόν από φύλλα ή τον κορμό ορισμένων φυτών του Βόρνεο. Χρησιμοποιείται για δοχεία οξέων κι αλκαλίων.

Δευτερονόμιο, ένα από τα πέντε πρώτα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης (Γένεση, Ύξοδος, Λευιτικό, Αριθμοί, Δευτερονόμιο). Πρόκειται για ανακεφαλαίωση και ερμηνεία της διδασκαλίας του Μωυσή. Λέγεται Devarim (=

Λόγοι), γιατί το κείμενο αρχίζει πάντα με το "ούτοι οι λόγοι".

Διοσκουρίδης (1^{ος} αι. μ.Χ.), φημισμένος ιατρός, φαρμακολόγος από την Κιλικία.

Έστε, φημισμένη ιταλική προγκιπική οικογένεια. Ο οίκος επεκράτησε τον 14^ο - 15^ο αι., όταν ο Μπόρσο Α΄ εχρίσθη δούκας από τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Γ΄. Φημισμένος ως μαικήνας, έκανε τη Φεράρα μια από τις πιο λαμπρές αυλές της Αναγέννησης που έφθασε στο απόγειό της με τους Έρκολε Α΄, Αλφόνσο Α΄ και Έρκολε Β΄.

Εστιάδες (Vestalis), παρθένες που στην αρχαία Ρώμη φύλαγαν την ιερή φλόγα της θεάς Εστίας (Vesta) πάντα αναμμένη.

Ευφρασία (Eufrasia officinalis), ποώδες ημιπαράσιτο φυτό που χρησιμοποιείται στις οφθαλμικές παθήσεις.

Ηρόδικος, σοφιστής, γιατρός και παιδοτρίβης,

σύγχρονος του Ιπποκράτη, του οποίου άλλοι τον θεωρούν δάσκαλο και άλλοι μαθητή. Υποστήριζε τον "κατά φύση" βίο, όπως ο Σωκράτης, και απέδιδε ιδιαίτερη σημασία, ως προς τις αιτίες των ασθενειών, στο συνολικό τρόπο ζωής των ανθρώπων.

Θεοδώριχος ο Μέγας (454 - 523 μ.Χ.), ο σημαντικότερος μεταξύ των βαρβάρων που κυριάρχησαν την Ιταλία. Στα 7 του χρόνια στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον πατέρα του Θεοδέμτρο, βασιλιά των Οστρογόθων, που τότε ήταν μισθοφόροι των βυζαντινών. Ύστερα από 10 χρόνια δραπέτευσε και συγκροτώντας στρατό, απείλησε το Βυζάντιο, αναγκάζοντας τον αυτοκράτορα Λέοντα να υπογράψει συνθήκη και να του παραχωρήσει μέρος της Κ. Μακεδονίας και την Άνω Μυσία. Το 474 διαδέχθηκε τον πατέρα του. Αργότερα εισέβαλε στο δυτικό Ρωμαϊκό Κράτος και κατέλαβε την κοιλάδα του Πάδου (488) και τη Ραβέννα (493), την οποία

έκανε πρωτεύουσα του Οστρογοθικού Κράτους της Ιταλίας. Παραχώρησε την πολιτική εξουσία στους Ιταλούς, κρατώντας τη στρατιωτική για τους Γότθους. Ενδιαφέρθηκε για δημόσια έργα (δρόμους, αποξηράνσεις ελών, σχολεία, νοσοκομεία) αποκτώντας φήμη δημιουργικού βασιλιά. Τελικά, έχασε την εμπιστοσύνη του στους Ρωμαίους υπουργούς του και τους σκότωσε. Ετάφη στη Ραβέννα, σε μεγαλόπρεπο μαυσωλείο.

Ιουβενάλης (Giovenale Decimo Giunio), Λατίνος σατιρικός ποιητής (Ακουίνο 50 - 60 έως 135 - 140 μ.Χ.). Έγραψε 16 "Σάτιρες", όπου διακωμώδησε τα βίτσια της κοινωνίας της εποχής του. Το έργο του διαδόθηκε αρκετά κατά το Μεσαίωνα.

Ιώβ, πρωταγωνιστής του ομώνυμου βιβλίου της Π. Διαθήκης, που πιθανώς έζησε τον καιρό των Πατριαρχών και αποτελεί παράδειγμα σωστού, υπομονετικού και πιστού στο Θεό ανθρώπου παρά

τις απίστευτες δοκιμασίες στις οποίες υποβλήθηκε.

Καλιγούλας (Caligula Gaius Caesar Augusto Germanicus), Ρωμαίος αυτοκράτορας (12 - 41 μ.Χ.). Γιος του Γερμανικού, διαδέχτηκε στο θρόνο τον Τιβέριο το 37. Θέλησε να εγκαταστήσει απόλυτη μοναρχία, εξασθενίζοντας την ισχύ της Γερουσίας και φορολογώντας. Ήθελε να λατρεύεται ως θεός. Λατρεύτηκε από τους στρατιώτες, που του έδωσαν το παρατσούκλι "Καλιγού-λας" από τα στρατιωτικά πέδιλα που φορούσε.

Κανθαρίδα (αρχ. κανθαρίς < κάνθαρος), γένος μικρών σκαθαριών με χαρακτηριστικό χρυσοπράσινο χρώμα. που η αποξηραμένη σκόνη τους χρησιμοποιείται ως αφροδισιακό κ.ά..

Καολινίτης (Argilla), υδρογονωμένο Si που περιέχει Fe, Mg, K, Ca, Na. Απορροφώντας πολύ νερό, διώχνει το λίπος από το μαλλί και

καθαρίζει οίνους, ορυκτέλαια, κτλ.

Κάπρι (Capri): νησί 10,4 Km² νοτίως του κόλπου της Νάπολης. Ναύσταθμος Φοινίκων και Ελλήνων. Αυτοκρατορικό εξοχικό θέρετρο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Το θαυμάσιο σε κάθε εποχή κλίμα και οι φυσικές ομορφιές του (Γαλάζια Σπηλιά) του προσέδωσαν διεθνή φήμη. Κύρια οικονομική δραστηριότητα των 12.000 περίπου κατοίκων, ο τουρισμός, η γεωργία (ελιές, κρασί) και η βιοτεχνία.

Καρτέσιος (Cartesio), ιταλοποιημένο όνομα του Γάλλου φιλοσόφου **Rene Descartes (1596 - 1650)**. Ιδρυτής του ορθολογισμού, εφάρμοσε τη μαθηματική μέθοδο στη φιλοσοφία. Υπήρξε οπαδός του δυϊσμού και πίστευε ότι ο Θεός αποτελείται από ύλη και πνεύμα. Υποστήριξε τις θεωρίες του Κοπέρνικου και του Γαλιλαίου και θεωρείται ο ιδρυτής της αναλυτικής γεωμετρίας. Συνεισέφερε επίσης στην ανάπτυξη της οπτικής, τη

μηχανικής και της φυσικής.

Κασσιόδωρος (Flavius Magnus Aulus Cassiodorus) (5^{ος} - 6^{ος} αι. μ.Χ.), Ρωμαίος λόγιος και πολιτικός, υπουργός του Θεοδώριχου. Εργάστηκε για την ένωση Ρωμαίων και Γότθων. Από τους θεμελιωτές του δυτικού χριστιανικού μοναχισμού, ίδρυσε στη γενέτειρά του Squillace ένα μοναστήρι όπου οι μοναχοί μετέγραφαν τους κλασικούς.

Κέλσος (Celso Aulo Cornelio), Ρωμαίος Εγκυκλοπαιδιστής που έζησε το πρώτο μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ.. Συγγραφέας του μεγάλου εγκυκλοπαιδικού έργου "*Le Arti*", του οποίου σώζονται μόνο τα οκτώ βιβλία για την ιατρική.

Κολουμέλλας (Columella Lucio Giunio Moderato), Λατίνος συγγραφέας (1^ο αι. μ.Χ.). Έγραψε μια πραγματεία για τη γεωργία (*De re rustica*) σε 12 βιβλία.

κορίανδρο, κόλιαντρος, κόλιαντρο, ετήσιο ποώδες

φυτό και οι καρποί του οι οποίοι αποξηραμένοι χρησιμοποιούνται για το άρωμά τους στη μαγειρική και τη ζαχαροπλαστική.

κρητίς (άργιλος, κιμωλία), ωχρό ή λευκό, εύθρυπτο ιζηματογενές πέτρωμα από ασβεστολιθικά κελύφη μικρών ζώων που σχηματίστηκε πριν από 130-140 εκατ. χρόνια, όταν εξαφανίστηκαν τα μεγάλα ερπετά. Η λέξη μαρτυρείται από το 1856. Χρησιμοποιείται ως γραφική ύλη.

κύαθος: αγγείο περιεκτικότητας 0.038 λίτρων.

λάβδανο, λάδανο, λαύδανο, σπασμολυτικό φάρμακο, προερχόμενο από επεξεργασία του οπίου.

λακές (Iacche), υπηρέτης ντυμένος με ειδική στολή που ακολουθούσε ή προηγούνταν με τα πόδια της άμαξας του κυρίου του. Μεταφορικά, ο άνθρωπος που συμπεριφέρεται δουλικά.

Leibniz Gottfried Wilhelm (Λάιμπνιτς Γκότφριντ Βίλχελμ), Γερμανός επιστήμονας και φιλόσοφος (1646-1716). Βιβλιοθηκάριος και σύμβουλος (1676) του δούκα του Ανοβέρου Giovanni Federico του Μπράουν-σβαϊχ - Λίνεμπουργκ και των επιγόνων του, εργάστηκε για τη συμφιλίωση Καθολικής και Μεταρρυθμιστικής Εκκλησίας. Σπουδαιότερα έργα του: "Διάλογοι Μεταφυσικής" (1685), "Νέο Σύστημα της Φύσεως και της επικοινωνίας των Ουσιών" (1695), "Νέα Δοκίμια για το Ανθρώπινο Πνεύμα" (1704), "Θεοδύσεια" (1710), "Μοναδολογία" (1714), "Αρχές Φύσεως και Χάριτος" (1714). Μεγάλου επιστημονικού ενδιαφέροντος είναι η επιστολογραφία του. Η σκέψη του Λάιμπνιτς προσπαθεί να υπερβεί τον καρτεσιανό δυϊσμό. Οι ουσίες, μονάδες, όπως τις ονομάζει, αποτελούν μια ιεραρχία, από πλήρη ασυνειδησία έως μια πάντοτε μεγαλύτερης γνώσης ικανότητα. Αυτές οι μονάδες, τυφλές προς τον εξωτερικό κόσμο, επεξεργάζονται μία δική

τους ενόραση του σύμπαντος, διαμέσου μιας ενδογενούς ιδιότητας, του, και μεταξύ τους υπάρχει δυνατότητα επικοινωνίας, μόνο όταν ο Θεός ως υπέρτατη μονάδα ρυθμίζει τις αμοιβαίες κινήσεις τους σε ένα επίπεδο, το καλύτερο μεταξύ ποικίλων υπαρχόντων. Στο επιστημονικό πεδίο το όνομά του συνδέθηκε με τη δημιουργία (ανεξάρτητα από τον Ι. Νεύτωνα, αλλά πάντως πριν από αυτόν) του διαφορικού λογισμού (1684).

λίβρα (**Libbra**), αγγλοσαξονικό μέτρο βάρους 0,45359 Kg, διαιρείται σε 16 ουγκιές (once). Κατά καιρούς είχε διαφορετικές τιμές.

λινάρι, φυτό της οικογένειας *Linum usitatissimum* προερχόμενο από την Αίγυπτο και την Μικρά Ασία. Στις ανασκαφές της Λέρνας, που ήταν περίφημη για τα στεκούμενα νερά της και τους άθλους του Ηρακλή, μάζεψαν 200 σπόρους λιναριού. Στην Ελλάδα καλλιεργείται από τη Μυκηναϊκή και τη Μινωική εποχή, ως προ-

ϊόν οικοτεχνίας (ρούχα, σεντόνια, σάβανα, δίχτυα). Περισσότερο χρησιμοποιήθηκε για στρατιωτικούς σκοπούς. Από το λιναρόσπορο έφτιαχναν λάδι για την αρωματοποιία και τις πίτες, καθώς και φάρμακα για το βήχα, τη δυσκοιλιότητα, τα εγκαύματα κ.ά.. Το φτιάχνουν δέματα και το βάζουν σε σχήμα πυραμίδας στα αλώνια ή στις αυλές των σπιτιών, για να ξεραθεί. Μετά κτυπάνε τις άκρες για να βγει ο λιναρόσπορος. Έπειτα βάζουν τα δέματα σε ήρεμα νερά και τα σκεπάζουν με πέτρες. Για 20-25 μέρες μια άσχημη μυρωδιά γεμίζει την περιοχή, καθώς σαπίζει η καλαμιά. Αρχές Ιουλίου τα βγάζουν από το νερό τα δεμάτια και τα αφήνουν να στραγγίξουν. Μετά με μια ξύλινη κατασκευή σε σχήμα T τα κοπανάνε, μέχρι να γίνει ένας σωρός από φουντωτές τολύπες.

Λουδοβίκος ΙΔ΄ ο Μέγας (Luigi XIV il Grande) ή Θεός Ήλιος (1638-1715), γιος του Λουδοβίκου ΙΓ΄

και της Άννας της Αυστρίας. Έγινε βασιλιάς της Γαλλίας το 1643, αλλά ανέλαβε την εξουσία ουσιαστικά μετά το θάνατο του πρωθυπουργού του, καρδινάλιου Μαζαρέν το 1661. Ακολούθησε μια πολιτική συγκέντρωσης όλων των εξουσιών στα χέρια του, ενώ στο εξωτερικό προσπάθησε να κάνει την Γαλλία την ισχυρότερη χώρα της Ευρώπης. Μετέφερε την αυλή από το Παρίσι στις Βρυξέλλες και αφαίρεσε πολλά προνόμια από τους ευγενείς, που έτσι περιορίστηκαν σε έναν διακοσμητικό ρόλο. Κατήργησε το κοινοβούλιο και τα γενικά συμβούλια. Με τον προστατευτισμό έδωσε ώθηση στη βιομηχανία και το εμπόριο. Ενίσχυσε τον εμπορικό και πολεμικό στόλο. Προσάρτησε το Λουξεμβούργο και τις πόλεις της Αλσατίας. Το ηγεμονικό όνειρο της Γαλλίας ναυάγησε, αφού ηττήθηκε από τη συμμαχία της Αυστρίας, με τις συμφωνίες της Ουτρέχτης (1713) και του Ράστατ (1714).

λουπίνο, ποώδες ή ημιθαμνώδες φυτό της Μεσογείου και ΒΔ Αμερικής. Καλλιεργείται και ως καλλωπιστικό για χλόη, λίπανση, ζωοτροφή, χλοοτάπητες.

Μακρόβιος (Macrobio, Ambrogio Teodosio) (τέλος 4^{ου} - αρχές 5^{ου} αιώνα), Νέοπλατωνιστής συγγραφέας της ύστερης λατινικής, πιθανόν αφρικανικής καταγωγής, που εξύμνησε το Βιργίλιο.

Magliabechi Antonio, διανοούμενος και βιβλιόφιλος (Φλωρεντία 1633-1714). Η τεράστια συλλογή βιβλίων και χειρογράφων του συγκρότησε τη Magliabechiana Βιβλιοθήκη, που ενώθηκε το 1681 με τη Βιβλιοθήκη Palatina και προέκυψε η Κεντρική Εθνική Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας.

Malvasia, είδος άσπρου σταφυλιού από τη Μονεμβάσια –νετική παράφραση– απ' όπου φτιάχνεται λευκό αρωματικό γλυκό κρασί, πολύ φημισμένο κατά την Ενετοκρατία.

Malpighi Marcello, (Μπολόνια 1627 - Ρώμη 1694), ανατόμος. Εισηγάγε την πειραματική μέθοδο στην ανατομική μελέτη και ήταν από τους πρωτοπόρους στη μικροσκοπική μελέτη των ιστών: ανακάλυψε τα τριχοειδή αγγεία στους πνεύμονες του βατράχου, τα σπειράματα των νεφρών κτλ.

Μάραθο, ποώδες αρωματικό φυτό με άρωμα παρόμοιο με του γλυκάνισου που χρησιμοποιείται στη μαγειρική και τη φαρμακευτική (**μαραθόσπορος**, ανακουφιστικό κατά του μετεωρισμού).

Μαρζιανός (Marziano Capelle Minneo Felice), Λατίνος συγγραφέας από την Καρχηδόνα (τέλος 4^{ου} - αρχές 5^{ου} αι.). Έγραψε ένα εγκυκλοπαιδικό εγχειρίδιο των ελεύθερων τεχνών, που διαδόθηκε ευρέως κατά το Μεσαίωνα.

Μαρτιάλης (Marziale Marco Valerio), Λατίνος

ποιητής (40 - 104 μ.Χ.). Έζησε στην αυτοκρατορική αυλή της Ρώμης. Άφησε 15 βιβλία με επιγράμματα κυρίως σατιρικά σε ελεγειακά δίστιχα. Τρία από αυτά τιλοφορούνται "*Liber spectacolorum*" και γράφτηκαν για τα εγκαίνια του Κολοσσαίου.

Μέδικοι (Medici), διάσημη οικογένεια της Φλωρεντίας που έγινε πολύ ισχυρή από τον 13^ο αιώνα με το εμπόριο και τις τραπεζικές συναλλαγές. Η οικονομική τύχη και η δύναμή τους ισχυροποιήθηκαν κατά πολύ από τον Giovanni di Bicci. Περιπέτειες, σκάνδαλα, συνωμοσίες, δολοπλοκίες και έκλυτος βίος χαρακτηρίζουν τη διαγωγή πολλών από τους Μεδίκους. Αλλά και θαυμάσια ανάκτορα, επαύλεις και μνημειακοί τάφοι οφείλονται σ' αυτούς. Υποστήριξαν τα γράμματα, τις τέχνες και τις επιστήμες. Προστάτευσαν και ενίσχυσαν ηθικά και υλικά τους λόγιους, τους καλλιτέχνες και τους ποιητές. Η οικογένεια έδωσε 2 βασιλίσσες της Γαλλίας και 3 πάπες της

Ρώμης. Η δυναστεία των Μεδίκων τελείωσε με τον Gian Gastone και το δουκάτο της Τοσκάνης πέρασε στους Lorena με τον Francesco Stefano. Το 14^ο αιώνα μέλη της οικογενείας μετανάστευσαν στην Ελλάδα και εγκαταστάθηκαν στο Ναύπλιο, όπου σιγά - σιγά εξελληνίστηκαν αλλάζοντας το επώνυμό τους και ονομάστηκαν Ιατροί, αφού πολλά μέλη της οικογένειας ασκούσαν στη Φλωρεντία το επάγγελμα του ιατρού και γνώριζαν πολλά μυστικά της Ιατρικής. Έτσι, το 1331 ήλθε στην Ελλάδα κάποιος Πέτρος Μέντικο (Pietro Medico), για να πολεμήσει κατά των Καταλανών που κατείχαν το δουκάτο των Αθηνών. Απόγονοί του, μετά το 1540 που κατελήφθη το Ναύπλιο από τους Τούρκους, διασκορπίστηκαν και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Στη Μάνη πήραν το όνομα Γιατροάκος.

Μιθριδατισμός, βαθμιαίος εθισμός του οργανισμού σε ολοένα ισχυρότερες δόσεις δηλητηρίου. Από το βασιλιά

του Πόντου Μιθριδάτη ΣΤ', που, όπως αφηγούνται, δηλητηριαζόταν με βαθμιαία αυξανόμενες δόσεις μέχρις ότου απέκτησε ανοσία.

Μνησίθεος, Αθηναίος ιατρός του 4ου αι. π.Χ. Έγραψε πραγματείες σχετικές με τα εδώδιμα και το κρασί.

Morgagni Giambattista, (Φορλί 1682 - Πάντοβα 1771), ιατρός και ανατόμος, ιδρυτής της παθολογοανατομίας. Εισήγαγε στην Ιατρική την πειραματική μέθοδο. Καθόρισε πρώτος τις σχέσεις μεταξύ κλινικών συμπτωμάτων και παθολογοανατομικής εικόνας, διερευνώντας τις αιτίες των ασθενειών διά της ανατομικής έρευνας.

Μουδιάστρα, είδος ψαριού που προκαλεί μουδιάσμα σε όποιον το αγγίζει.

Muratori Ludovico Antonio, (Βινιόλα 1672 - Μόντενα 1750), ιστορικός, διανοούμενος, φιλόλογος. Ηγούμενος,

ερευνητής μιας ιστορικής αληθείας βασισμένης μόνο σε ντοκουμέντα, δεν παρασιώπησε τα σφάλματα της Εκκλησίας και ήταν ο πρώτος που είχε μια ενωτική έποψη της ιστορίας της Ιταλίας. Άφησε 3 μνημειώδη έργα: "*Rerum Italicarum scriptores*" (1723 - 51), συλλογή πηγών της ιστορίας της Ιταλίας από τον 6^ο έως τον 16^ο αιώνα, "*Antiquitates Italicae Medi Aevi*" (1738 - 43), σε επανέκδοση από το 1751 έως το 1755 στα ιταλικά με τίτλο "*Πραγματεία για τις Ιταλικές Αρχαιότητες*", όπου εξετάζει θέματα μεσαιωνικής ιστορίας, δίνοντας έτσι ώθηση στη μελέτη αυτής της περιόδου, και τα "*Χρονικά της Ιταλίας από την αρχή της Βάρβαρης Εποχής έως το 1749*" (*Annali d' Italia dal principio del era volgare al 1749*) (1744-49).

Οράτιος Κόιντος Φλάκκος (Orazio Flacco Quinto) (65 π.Χ. - 6 μ.Χ.). Σπούδασε στην Αθήνα και τη Ρώμη. Συμμετείχε στους δημοκρατικούς του Βρούτου. Ο Βιργίλιος τον γνώρισε στο Μαικήνα

(Mecenate), με τον οποίο ενώθηκε με στενή φιλία και με την υποστήριξη του αφοσιώθηκε στις τέχνες. Παρά την ευμένεια του Αυγούστου, αρνήθηκε δημόσιες θέσεις. Οπαδός της επικούρειας διδασκαλίας, γνώριζε βαθιά την ανθρώπινη ψυχή και τα πάθη της. Στο "*Aurea mediocrates*" ψάλλει τη χαρά, τον έρωτα και το κρασί, στις "Ωδές" (Odi) υμνεί την ήσυχη ζωή, τη φύση και την πατρίδα. Στις "Σάτιρες" (Sermones) καυτηριάζει τα ελαττώματα των ανθρώπων και στις "Επιστολές" του θέλει να διδάξει τους ανθρώπους. Θεωρείται ο κορυφαίος Λατίνος λυρικός ποιητής.

Ορειβάσιος (325 - 403 μ.Χ.), διάσημος Έλληνας ιατρός της πρωτοβυζαντινής περιόδου με βαρυσήμαντο έργο.

ουγκιά, μονάδα βάρους σε διάφορες χώρες, η οποία ισοδυναμεί με 28,34 γραμμάρια.

Palladio Andrea di Pietro della Gondole, (Πάντοβα 1508 - Βιτσέντσα 1580),

Ενετός αρχιτέκτονας ελληνορωμαϊκών ρυθμών.

Παράκελσος (Theophrastus Bombastus von Hohenheim) (1493-1541), Ελβετός ιατροφιλόσοφος που άσκησε την ιατρική σε πολλές ελβετικές και γερμανικές πόλεις και πέθανε μυστηριωδώς. Μεγάλος ανανεωτής της ιατρικής, υποστήριζε ότι οι αιτίες των ασθενειών πρέπει να αναζητηθούν στις δυνάμεις και στα στοιχεία του μακρόκοσμου (σύμπαν) που επηρεάζουν τον μικρόκοσμο (άνθρωπος) και εστράφη στην παρατήρηση της φύσης ως πηγής κάθε απάντησης και θεραπείας.

πεντάκωλον (Πεντάλφα), γραφικό σχήμα από συνδυασμό πέντε κεφαλαίων άλφα που χαράσσονταν από τους Πυθαγόρειους με μια μονοκονδυλιά. Αποτελέσε ανά περιόδους σύμβολο αιωνιότητας, ένωσης πνεύματος και ύλης, ενώ σήμερα είναι σύμβολο των ελευθεροτεκτόνων και γενικώς αποκρυφιστικό μυστικό σύμβολο.

Πλαύτος (Plautus Titus Maccius) (Umbria 255 - Ρώμη 184), Λατίνος κωμωδιογράφος. Λιγοστές και αβέβαιες είναι οι γνώσεις μας για τη ζωή του. Μετά το θάνατό του κυκλοφόρησαν πολυάριθμα πλαστά έργα με το όνομά του. Ο φιλόλογος Varrone Reatino συγκέντρωσε και κατέταξε σε 3 ομάδες 130 περίπου θεατρικά έργα βασισμένα στην ελληνική παράδοση που αναπαρίσταναν λαϊκούς χώρους της Ρώμης. Το έργο του "*Amphitruo*" είναι η μοναδική γνωστή σε μας κωμωδία μυθολογικής βάσης του λατινικού θεάτρου.

Πλίνιος (Plinio) (Como 23 - Stabia 79), Λατίνος συγγραφέας. Έγραψε το εγκυκλοπαιδικό έργο "*Φυσική Ιστορία*" (*Naturalis Historia*) σε 37 βιβλία, πολύτιμο ντοκουμέντο για την επιστήμη στον αρχαίο κόσμο, που ασχολείται με την κοσμολογία, τη γεωγραφία, τη φυσιολογία ζώων και φυτών, την ιατρική, την ορνιθολογία, την ιστορία της τέχνης,

κ.ά.. Πέθανε θύμα της επιστημονικής περιέργειάς του, που τον έσπρωξε να μελετήσει εκ του σύνεγγυς την έκρηξη του Βεζούβιου.

Προκύων, αστερισμός ή αστέρας που ανατέλλει γύρω στις αρχές Ιουλίου, (Ιουλιανό ημερολόγιο) πριν από το αστέρι κύων ή κυνάστρο (Σείριος).

Prudenzio (348-405), Λατίνος χριστιανός ποιητής από την Ισπανία. Έγραψε λυρικά έργα εξύμνησης των μαρτύρων.

πύξος (λατ. buxus), αειθαλές δασικό φυτό σε μορφή θάμνου ή μικρού δέντρου με δερματώση φύλλα και πολύ μικρά κίτρινωπά άνθη, που φύεται σε ορεινές περιοχές και αξιοποιείται για το σκληρό και συμπαγές αλλά ευκολοκατέργαστο ξύλο του.

Ραζής (Rhazes), φημισμένος Πέρσης ιατρός του 10^{ου} αιώνα που εντράφησε στα ιπποκρατικά κείμενα.

Ραμπάρμπορο (ρήο), ξένο φυτό που φύεται στις όχθες του Ρήου (Βόλγα), η σκόνη του οποίου χρησιμοποιε ως καθαριστικό και τονωτικό και από τη ρίζα του εξάγεται ένα λικέρ (amaro).

Reinier de Graaf (1641 - 1673), Ολλανδός ανατόμος και φυσιολόγος. Συνεισέφερε σημαντικά στη μελέτη των ωοθηκών των θηλαστικών.

Redi Francesco, (Αρέτζο 1626 - Πίζα 1698), επιστήμονας και συγγραφέας. Επιμελητής της αρχιδουκικής αυλής της Τοσκάνης και δημόσιος αναγνώστης της γλώσσας στο Studio Fiorentino, μέλος της Accademia della Crusca και μεταξύ αυτών που προώθησαν την Accademia del Cimento (1657). Κλασικές θεωρούνται οι πειραματικές έρευνες, που τον οδήγησαν (αντιμετωπίζοντας πρώτος με επιστημονική μέθοδο το πρόβλημα) στον αποκλεισμό της αυθόρμητης γέννησης των εντόμων και στη θεμελίωση των βάσεων της παρασιτολογίας.

Ρηξίπετρο ή σαξιφράγκα (saxifraga), είδος κοσμητικού και φαρμακευτικού φυτού σε ασβεστολιθικά βουνά μεταξύ των σχισμών των βράχων (σπάει βράχια).

Σαντονικό, κρυσταλλική σκόνη, πολύ πικρή, που σε μικρές δόσεις χρησιμοποιείται στα παιδιά ως ανθελμινθικό φάρμακο.

Σαντονίνη, τοξικό φάρμακο που λαμβάνεται από τα αποξηραμένα άνθη διάφορων ασιατικών ειδών του γένους φυτών αρτεμισία και χρησιμοποιήθηκε στο παρελθόν ως ένα από τα πρώτα ανθελμινθικά, ωστόσο αντικαταστάθηκε από άλλα πιο αποτελεσματικά και λιγότερο τοξικά φάρμακα.

Santorio Santoro, Ιταλός γιατρός (1561 - 1636), ο οποίος χρησιμοποίησε πρώτος όργανα ακριβείας στην άσκηση της ιατρικής και με τις μελέτες του επί του βασικού μεταβολισμού, εισήγαγε την ποσοτική πειραματική μέθοδο στην ιατρική έρευνα.

Σεντίνα, εσωτερικό μέρος ενός πλοίου στο οποίο συγκεντρώνονται τα βρόμικα νερά.

Σίλβιο (Silvio) (απόδοση στα λατινικά του **Sylvius**), ψευδώνυμο του Γερμανού ανατόμου **Franz de la Boe** (1614-1672), που έδωσε το όνομά του σε ορισμένες περιοχές του εγκεφάλου.

Σκιλλιτικό ξιδόμελλο, ξιδόμελο αρωματισμένο με το φυτό σκίλλα, τους βολβούς του οποίου χρησιμοποιούσαν στην αρχαιότητα για φαρμακευτικούς σκοπούς.

σμύρνα, είδος ρετσινιού από αραβικό δένδρο. Χρησιμοποιούνταν για ταρίχευση νεκρών, υποκαπνισμό γυναικείων γεννητικών οργάνων και ως θεραπευτική, πληγών και τραυματισμών, αλοιφή.

Σουε(η)τώνιος (Svetonio, Gaius Suetonius Tranquillus) (70 μ.Χ.), Λατίνος λόγιος, συγγραφέας εγκυκλοπαιδικών έργων και βιογραφιών 12

αυτοκρατόρων από τον Καίσαρα έως το Δομητιανό, πλούσιες διαδόσεις, φημών και παρασκηνίου.

Σουμπλιμέ, ένωση του διχλωριούχου υδραργύρου με αντισηπτικές ιδιότητες, που καταπολεμά παράσιτα και σύφιλη. Η χρήση του ήταν περιορισμένη λόγω μεγάλης τοξικότητας.

Σπόδιο, λίπασμα από ζωικό άνθρακα. (**σποδός**, μισοσβησμένη στάχτη από την καύση ξύλων ή ξυλανθράκων.

στάδιο, (κατά την αρχαιότητα) μονάδα μήκους ίση με 184,87 μέτρα.

Στυπτηρία, διπλό θειικό άλας του αργιλίου και του καλίου.

Τανίνη (Galla), παθολογική έκκριση, πολύ ελαφριά, σαν σφαίρα, που σχηματίζεται στα κλαδιά και στις ρίζες ορισμένων φυτών, μετά το τσίμπημα εντόμων (π.χ. σκνιπών) ή μυκήτων ή μικροβίων ή από τον παγετό. Η

παρουσία σ' αυτή τανικού οξέως (**τανίνης**) την καθιστά χρήσιμη στη βυρσοδεψία, τη βαφική και την ποτοποιία – δίνει διαύγεια στην μπύρα και το κρασί.

Tassone Alessandro (Μόντενα 1566 - 1635), συγγραφέας. Έγραψε το ηρωικοκωμικό ποίημα "*La secchia rapita*", όπου διηγείται σε ύφος μπουρλέσκ τις περιπέτειες ενός πολέμου που ξέσπασε μεταξύ Μοντενέζων και Μπολονιέζων για την κλοπή ενός κουβά. Αλλά έργα του "*Dieci libri di pensieri diversi*" (1608), "*Filippiche contro gli Spagnuoli*" (1614 - 15).

Terenzio Alfo (190-160 π.Χ.), κωμικός Ρωμαίος ποιητής, ο οποίος επηρεάστηκε από τους ελληνιστές. Σώζονται έξι κωμωδίες του.

Giambattista Marino, μπαρόκ ποιητής (Νάπολη 1569 - 1625). Είχε περιπετειώδη και άσωτη νεότητα. Στο Τορίνο χρίστηκε από τον Carlo Emanuele Α' στις τάξεις "mauriziano" και είχε μια διαμάχη με τον G. Mur-

tola που αποπειράθηκε να τον σκοτώσει. Έπειτα εγκαταστάθηκε στη Γαλλία, όπου απόκτησε φήμη και τιμές. Γυρίζοντας στην Ιταλία, κηδεύτηκε με τιμές βασιλιά. Είναι ο πιο αντιπροσωπευτικός ποιητής του μπαρόκ φιλολογικού ρεύματος που ονομάστηκε απ' αυτόν *marinismo*. Δεξιότηχης του λόγου, τα ποιήματα του είναι υπερβολικά γεμάτα από μεταφορές, αλλά αισθησιακά και μουσικά.

Τίβερης (Tevere), ο τρίτος μετά τον Πάδο και τον Αδίγη ποταμός της Ιταλίας, 405 Km. Από τα Απέννινα όρη σε υψόμετρο 1268 μέτρων, διασχίζει την Τοσκάνη και την Umbria, βρέχει τη Ρώμη και χύνεται στο Τυρρηναϊκό Πέλαγος με δύο παραποτάμους, τους Fiumata και Fiumicino.

Turbit, φυτικά ή χημικά προϊόντα με καθαριστικές ιδιότητες.

Τραγοπόγων (scorzoner), φυτό που από τη ρίζα του παράγονται φάρμακα

κατά του δήγατος ερπετών.

Τραστεβέρε (Trastevere), συνοικία εκείθεν του Τίβερεη.

τρυνικό (ταρταρικό) οξύ, ευρίσκεται στη φύση σε δεξιόστροφη μορφή σε διάφορα φρούτα, ιδίως σταφύλια. Λέγεται και οξεικό οξύ. Βιομηχανικά παρασκευάζεται από την τρύγα – **τάρταρα**: κατά την ελληνική μυθολογία, το πιο βαθύ μέρος της κόλασης, ο αντίποδας του ουρανού, ο τόπος όπου ο Δίας φυλάκισε τους Τιτάνες – των βαρελιών (το άλας του, φαιά κρούστα, cremor di tartaro – διτρυνικό κάλιο) – και άλλων υποπροϊόντων της οινοποιίας. Οι εστέρες και τα άλατά του χρησιμοποιούνται ως αναβράζουσες σκόνες στα ανθρακούχα ποτά και στο ψωμί και στη βαφική ως δηκτικό χρώματος.

υπερεικόν, γένος φυτών της οικογένειας των σταγονοφόρων. Πούδες, φρυγανώδες, θαμνώδες με επουλωτική κυρίως χρήση. Λεγόταν και χόρτο

του San Giovanni, γιατί έδιωχνε το διάβολο.

Fanfani Amintore, Ιταλός πολιτικός που χρημάτισε έξι φορές πρωθυπουργός και ηγήθηκε του κεντροαριστερού συνασπισμού που κυριάρχησε στην ιταλική πολιτική ζωή κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 (γεννήθηκε στο Πιέβε Σάντο Στέφανο της Ιταλίας το 1908). Υπήρξε γ.γ. του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος (1954 - 59 και 1973 -75). Συγκρότησε την πρώτη κεντροαριστερή κυβέρνηση το 1962.

Fracastoro Girolamo, ιατρός και φιλόλογος (Βερόνα 1478 - 1553). Έργα του: "*Sifilide o del morbo giallo*", "*Del contagio e delle malattie contagiose*".

Φαμπρίκιος (Fabricius), καθηγητής της Ανατομίας στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας. Ανακάλυψε τις βαλβίδες των αγγείων.

Φίλων ο Αλεξανδρεύς (1^{ος} αι. π.Χ. - 1^{ος} αι. μ.Χ.), Εβραίος φιλόσοφος, νεοπλατωνιστής, εκφραστής της προσπάθειας συ-

γκερασμού της εβραϊκής θεολογίας με την ελληνική σκέψη. Έργα του: "Αλληγορία *Ιερών Νόμων*", "Απολογία των *Εβραίων*".

Ficino Marsilio, νεοπλατωνιστής φιλόσοφος, φίλος και μαθητής του Γεωργίου Γεμιστού ή Πλήθωνος.

Χαλάπα, αειθαλές φυτό του Μεξικού της οικογένειας των αμπελοφάσουλων, που οι ρίζες του περιέχουν ουσίες με καθαριστικές ιδιότητες.

Harvey Williams (1578 - 1657), Άγγλος ιατρός, μαθητής του Fabrizio στην Πάντοβα. Ανακάλυψε το μηχανισμό της κυκλοφορίας του αίματος.

Hermann Ludwig Ferdinand von Helmholtz, Γερμανός φυσιολόγος (1821-1894). Ασχολήθηκε με την οπτική, τον ηλεκτρισμό και τον ηλεκτρομαγνητισμό. Κατασκεύασε πολλά μηχανήματα, μεταξύ των οποίων το οφθαλμοσκόπιο και το οφθαλμόμετρο.

χολέρα, στα ιπποκρατικά κείμενα συνήθως σημαίνει επίμονη διάρροϊκή κένωση.

Χρύσιππος, Έλληνας φιλόσοφος (Σόλοι Κιλικίας 280 - Αθήνα 206 π.Χ.). Μετά το Ζήνωνα ολοκλήρωσε και συστηματοποίησε τη στωική σχολή.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

<i>ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ</i>	<i>ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΙΝΔΥΝΟΥ</i>	<i>ΠΑΘΗΣΕΙΣ</i>
Μεταλλωρύχοι	Σκόνη, αέρια, ατμοί μετάλλων, φωτιά	Άσθμα, φθίση, αποπληξία, παράλυση, καχεξία, οιδήματα ποδιών, απώλεια δοντιών, έλκη σύλων, αρθραλγίες, ρίγη
Επιχρυσωτές	Υδράργυρος	Ύλιγγοι, άσθμα, παράλυση, πτωματική όψη, πρόωρος θάνατος, τρόμος χειρών, πτώση δοντιών
Μασέρ	Υδράργυρος	Σιαλόρροια, εξελκώσεις λαιμού, θόλωση όρασης, δερματοπάθειες, νευροπάθειες, ύλιγγοι
Χημικοί	Αντιμόνιο, θείο, αρσενικό, βιτριόλι	Ύλιγγοι, άσθμα, βήχας, έλκος, αιματοουρία, κωλικοί, σπασμοί άκρων, πυρετός, φθίση, τρόμος, απώλεια δοντιών, πνευμονοπάθειες
Αγγειοπλάστες Κεραμοποιοί	Θερμότητα, υγρασία, πυρίτιο, υδράργυρος, μόλυβδος	Μολυβδίαση, (κωλικοί, απώλεια δοντιών, παράλυση), αποπληξία, ύλιγγοι, ασθενική όραση, ισχιαλγία
Γανωτίδες	Κασσίτερος, υδράργυρος	Βήχας, δύσπνοια, άσθμα
Υαλουργοί	Κλίμα, βόριο, υδράργυρος, κιννάβαρι, αντιμόνιο, θερμότητα	Τρόμος άνω άκρων, καχεξία, μαύρισμα, δοντιών, πονοκέφαλος, ωχρότητα, υποχονδρία, απώλεια όσφρησης, μελαγχολία, αφηρημάδα, αιφνίδιος θάνατος
Ζωγράφοι	Καθιστική ζωή, τρόπος εργασίας, υδράργυρος, χαλκός, άργυρος, μόλυβδος, μίνιο, κιννάβαρι, βερνίκι, λινέλαιο	Τρόμος άκρων, καχεξία, μαύρισμα δοντιών, ωχρότητα προσώπου, υποχονδρία, απώλεια όσφρησης, μελαγχολία
Λευκαντές	Φωτιά, ατμοί θείου	Βήχα, δύσπνοια, βράχνιασμα, φλεγμονή ματιών
Σιδηρουργοί	Θερμότητα, ατμοί θείου	Τσιμπλιάσματα, επιπεφυκίτιδα
Γυψάδες - Ασβεστάδες	Γύψος, ασβέστης	Πνευμονοπάθειες, βραχνάδα
Φαρμακοποιοί	Κάνθαροι, οσμές	Κωλικοί, δυσεντερίες
Βοθροκαθαριστές	Αναθυμιάσεις	Τύφλωση
Βαφείς	Ούρα, οσμές λαδιού, συνθήκες υγιεινής	Καχεξία, ωχρότητα, βήχας, πνευμονοπάθειες, εμετοί
Ελαιουργοί	Οσμές λαδιού	Βήχας, κεφαλαλγίες, ύλιγγοι, καχεξία

Βυρσοδέψες	Ανθυγιεινές συνθήκες, δυσσομία	Πρησμένα μέλη, υδρωπικία
Τυροκόμοι	Κάπνα τυριού, λιπαρές αναθυμιάσεις	Καχεξία, πνευμονοπάθειες
Κηροποιοί	Αναθυμιάσεις ξυγκιού	Ανορεξία, ναυτία, εμετοί
Καπνεργάτες	Σκόνη	Μαρασμός τραχείας και πνευμόνων, νάρκωση εγκεφάλου, δυσεντερία
Νεκροθάφτες	Δυσσομία, μόλυνση τάφων	Κακοήθειες πυρετοί, καχεξία, υδρωπικία, καταρράκτης, λοιμώδη νοσήματα
Μαμές	Έμμηνα, λόγια, αναθυμιάσεις	Έλκη χειρών, λοιμώδη νοσήματα
Βρεφοκόμοι	Διατροφή, περιορισμοί, γάλα	Μαρασμός, υστερικές κρίσεις, φλύκταινες, ψώρα, άσθμα, εξασθένηση όρασης, μαστωδυνία, οσφυαλγία, κνησμός
Οινοποιοί	Πτητικά σωματίδια	Ύλιγγος, θόλωση, κεφαλαλγία, απίσχναση
Φουρνάρηδες	Αλευρόσκονη, θερμοκρασία, κόπωση, ψείρες	Βήχας, δύσπνοια, γαστρίτιδα, οιδήματα χειρών, βλαισοποδία, φθειρίαση, κήλες
Παρασκευαστές αμύλου	Οσμές	Κεφαλαλγία, βήχας, δύσπνοια
Διαλογείς σπόρων	Σκόνη, άνθρακας	Δακρύρροια, δύσπνοια, καχεξία, κνησμός, εξανθήματα
Λιθοξόοι	Αναθυμιάσεις, σκόνη	Πνευμονοπάθειες
Πλύστρες	Υγρασία, ατμοί αλισίβας, μολυσμένα ρούχα	Καχεξία, διαταραχές εμμηνορρυσίας, ραγάδες χειρών
Λαναράδες	Αιωρούμενα σωματίδια κάνναβης, λιναριού, βαμβακιού	Ωχρότητα, βήχας, άσθμα, φλεγμονή οφθαλμών
Βαλανείς	Αντίξοες συνθήκες εργασίας, υγρασία	Καχεξία, ωχρότητα, οιδήματα κνημών
Εργάτες αλυκών	Σωματίδια άλατος, κόπωση	Καχεξία, υδρωπικία, αδηφαγία
Όσοι εργάζονται όρθιοι	Ορθοστασία	Κιρσοί, αρθρίτιδες, νεφρίτιδες, αιματοουρία, στομάχι
Όσοι εργάζονται καθιστοί	Καθιστική εργασία	Κύρτωση, ωχρότητα, χαλάρωση κοιλιάς, οσφυαλγίες
Εβραίοι	Καθιστική θέση εργασίας, ακαθαρσίες, ανθυγιεινό περιβάλλον, φωτισμός	Μυωπία, κεφαλαλγία, καχεξία, δερματίτιδες, φθίση, Άσθμα, ίλιγγοι

Λακέδες	Τρέξιμο, καιρικές συνθήκες	Άσθμα, κήλη, κεφαλαλγία, σπληνομεγαλία
Ιπποδαμαστές, αμαξάδες	Ιππασία	Αιματοουρία, οσφυαλγία, έλκη γλουτών, στειρότητα, κήλη
Αχθοφόροι	Άρση βαρών	Ρήξεις θωρακικών αγγείων, κήλες, κύρτωση
Αθλητές	Άσκηση, διατροφή	Αιφνίδιοι θάνατοι, τραυματισμοί
Λεπτοργοί	Καθιστική θέση εργασίας	Μυωπία
Μαέστροι κτλ.	Χρήση της φωνής, ορθοστασία	Βουβωνοκήλες, κεφαλαλγίες, αιματοουρία
Αγρότες	Καιρικές συνθήκες, κοπριά, κόπωση	Πνευμονοπάθειες, πυρετοί, αιφνίδιοι θάνατοι
Ψαράδες	Συνθήκες εργασίας, βάρδιες, καιρικές συνθήκες, διατροφή	Οξύς πυρετός, πλευρίτιδα, πνευμονίες, άσθμα, έλκη άκρων, στύψη, νευροπάθεια
Στρατιώτες	Συνθήκες υγιεινής	Επιδημίες, πυρετοί, δυσεντερία, κολικοί, τραύματα
Λόγιοι	Καθιστική ζωή, ορθοστασία, συνθήκες και θέση διαβάσματος, θερμοκρασία δωματίου, αναθυμιάσεις λυχναριού, "αγάπη για γνώση"	Δυσπεψία, μετεωρισμός, μελαγχολία, εξασθένηση όρασης, νεφρίτιδα, αρθρίτιδα
Ρήτορες, Φιλόσοφοι, Δικηγόροι, Καθηγητές	Ομιλία, διδασκαλία	Βράγχιασμα, καταρροές
Πολιτικοί, υπουργοί	Νυκτερινές αγρυπνίες, μελέτη	Υποχονδρία, μαρασμός
Κλινικοί ιατροί	Περπάτημα, σκάλες	Σπανίως ασθενούν (!), κήλη
Ποητές, Φιλόσοφοι, Θεολόγοι, Συγγραφείς	Φανταστικές ιδέες	Αφηρημάδα, ισχνότητα
Μαθηματικοί	Ψυχή διαχωρισμένη από το σώμα	Πρόωρος θάνατος, αφηρημάδα, νωθρότητα, αδυναμία
Τυπογράφοι	Καθιστική - όρθια θέση, κόπωση, υγρασία, θερμοκρασία	Καταρράκτης, εξασθένηση όρασης, πυρετοί, πλευρίτιδες, πνευμονία
Αντιγραφείς, γραφείς	Καθιστική θέση εργασίας, κίνηση χεριού, απασχόληση νου, ένταση	Απόφραξη σπλάχνων, στομαχικές διαταραχές, νωθρότητα κνημών, εξασθένηση δεξιού χεριού, οφθαλμικές παθήσεις
Παρασκευαστές	Ατμοί αναμμένων κάρβουνων,	Εγκεφαλοπάθειες, πνευμονοπάθειες, οφθαλμικές παθήσεις

κουφέτων	πυρακτωμένο χάλκινο καζάνι, ζάχαρη	
Υφαντές	Κόπωση, ρυθμοί, οσμές μουσκεμένου βαμβακιού	Δυσπεψία, κακοσμία, εξέρυθρα μάτια
Χαλκουργοί	Θόρυβος, κυρτή θέση εργασίας, χαλκός	Κώφωση, κύρτωση σπονδυλικής στήλης, πνευμονοπάθειες, στομάχι
Ξυλουργοί	Ξύλο, κόπωση	Κεφαλαλγία, μυαλγίες, οφθαλμοπάθειες
Τροχιστές	Συνθήκες εργασίας	Προβλήματα όρασης, κόπωση, ίλιγγοι
Πλινθοποιοί	Συνθήκες εργασίας, λάσπη, θερμότητα, καμίνια	Κακοήθειες φλεγμονές, πυρετοί, τεταρταίοι, καχεξία, υδρωπικία
Φρεατωρύχοι	Λάσπη, ήλιος, δυσσομία, κόπωση	Κακοήθειες πυρετοί, αναπνευστικά προβλήματα, καταρροές
Ναυτικοί	Τρόπος ζωής, καιρικές συνθήκες, βάρδιες, κακονχίες, ψείρες	Κακοήθειες πυρετοί, επιδημίες, στύψη, δερματοπάθειες
Κωπηλάτες	Συνθήκες σκλαβιάς, διατροφή, κόπωση	Κακοήθειες πυρετοί, έλκη κνημών
Κυνηγοί	Καιρικές συνθήκες, κόπωση	Τραυματισμοί, πυρετοί, πνευμονοπάθειες, κήλες, ξηρή χολέρα, πονοκέφαλοι, υδρωπικία
Σαπωνοποιοί	Αιωρούμενα σωματίδια, θερμότητα	Εκδορές ποδιών, στύψη, πλευρίτιδα, πνευμονία, πυρετοί
Μοναχές	Ανθυγιεινές τοποθεσίες μοναστηριών, δυσσομία κοπριάς λαχανόκηπων και γουρουνιών, διατροφή, νηστείες, αϋπνίες, απόπνοια στομάτων, καθιστική ζωή	Συνάχι, διαταραχές εμμηνορροσίας, στομάχι
Κτίστες		Οξεία φλεγμονή οφθαλμών, δακρύρροια, αιφνίδιοι θάνατοι, πνιγμονή, πνευμονοπάθειες (πλευρίτιδα, άσθμα, χρόνια βρογχίτιδα), έλκη οισοφάγου, τραχείας και πνεύμονα, φθίση, παράλυση, αποπληξία